

**ANALI HRVATSKOG POLITOLOŠKOG DRUŠTVA
2022.**

**godište 19
Zagreb, 2022.**

ANALI HRVATSKOG POLITOLOŠKOG DRUŠTVA**ANNALS OF THE CROATIAN POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION****IZDAVAČ / PUBLISHER**

HRVATSKO POLITOLOŠKO DRUŠTVO / CROATIAN POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION
FAKULTET POLITIČKIH ZNANOSTI, SVEUČILIŠTE U ZAGREBU / FACULTY OF POLITICAL
SCIENCE, UNIVERSITY OF ZAGREB

ZA IZDAVAČA / OFFICIAL REPRESENTATIVE

GORAN ČULAR
ANDRIJA HENJAK

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

DANIEL BOCHSLER, Central European University, Vienna
KONRAD CLEWING, Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, München
JOSIP GLAURDIĆ, Université du Luxembourg
MIRJANA KASAPOVIĆ, Sveučilište u Zagrebu
ENES KULENOVIĆ, Sveučilište u Zagrebu
DANIJELA LUCIĆ, Sveučilište u Zagrebu
PERO MALDINI, Sveučilište u Dubrovniku
SINIŠA MALEŠEVIĆ, University College Dublin
JAMES MILLER, The New School for Social Research, New York
ZDRAVKO PETAK, Sveučilište u Zagrebu
ANA PETEK, Sveučilište u Zagrebu
JONATHAN SIMON, University of California, Berkeley
GORAN SUNAJKO, Sveučilište u Zagrebu
MARTA ZORKO, Sveučilište u Zagrebu

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF

KREŠIMIR PETKOVIĆ, Sveučilište u Zagrebu

IZVRŠNI UREDNIK / EXECUTIVE EDITOR

LEON CVRTILA, Univerza v Ljubljani – doktorski študij

LEKTORICE ZA ENGLJSKI JEZIK / ENGLISH LANGUAGE EDITING

SARA TILLY, BOGLÁRKA KISS KULENOVIĆ

DIZAJN KORICA I CRTEŽ / COVER DESIGN AND DRAWING

ZEKO ZNA

GRAFIČKO OBLIKOVANJE I PRIPREMA / LAYOUT AND TYPESETTING

VLADO ZELENIC

NAKLADA / PRINT RUN

220 kom

TISAK / PRINTING HOUSE

PRINTORIAL (EX-MALI IVICA), ZAGREB

OBJAVLJENI PRILOZI REFERIRAJU SE U / PUBLISHED CONTRIBUTIONS ARE INDEXED IN

ERIH PLUS, European Reference Index for the Humanitarian and Social Sciences (European Science Foundation)

International Political Science Abstracts / Documentation Politique Internationale (IPSA)

Political Science Complete (EBSCOhost)

SCOPUS (Elsevier)

Social Science Premium Collection (ProQuest)

Asos Indeks

Članci objavljeni u Analima javno su dostupni u online bazi Portala hrvatskih znanstvenih časopisa Hrčak (MZO, Srce & HIDD) i u bazi Directory of Open Access Journals – DOAJ (Lund University Library). / Papers published in Annals are available on the Hrčak – Portal of scientific journals of Croatia (full text) and on Directory of Open Access Journals – DOAJ.

ČASPIJ JE OBJAVLJEN UZ SUFINANCIRANJE MINISTARSTVA ZNANOSTI I OBRAZOVANJA REPUBLIKE HRVATSKE. / THE JOURNAL IS FINANCED BY THE CROATIAN MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION.

Anali su časopis s otvorenim pristupom. Autorima se ni kod predaje rada ni za objavljivanje rada ne naplaćuju nikakvi troškovi. / Annals are an open access journal. Annals do not levy any charges to an author to process or publish a submitted paper.

Cijena primjerka je 50 kn. / Price 7 €

Anali u tiskanom obliku izlaze jednom godišnje. Radovi se prethodno mogu objaviti na mreži. / Annals are published once a year in print. Articles can be published online first.

Rukopisi se predaju putem OJS elektroničkog sustava Anala (<http://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/analihpd/index>). / Manuscripts are submitted by Annals' Open Journal System (<http://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/analihpd/index>).

Adresa: Lepušićeva 6, 10000 Zagreb, Hrvatska / Address: Lepušićeva 6, 10000 Zagreb, Croatia

Mrežna stranica / Web site: www.analihpd.hr

E-pošta / E-mail: anali@fpzg.hr

SADRŽAJ / CONTENT

HRVATSKA POLITIKA / CROATIAN POLITICS

- Bartul Vuksan-Ćusa, Andrija Henjak – Povjerenje u institucije i stavovi o ekonomiji: istraživanje njihove povezanosti u Hrvatskoj 7
- Vedrana Baričević – Insajderi ili autsajderi građanstva? Državljeni, stranci i socijalno građanstvo u Hrvatskoj 41

KOMPARATIVNA POLITIKA / COMPARATIVE POLITICS

- Boris Havel – Stoljeće švedske demokracije: od socijaldemokrata do Švedskih demokrata 67
- Slaviša Orlović, Despot Kovačević – Depopulation and Electoral Process: Voting from Abroad in Bosnia and Herzegovina, Serbia, and Montenegro 89

JAVNE POLITIKE / PUBLIC POLICY

- Tin Puljić – Je li istina važna? Konstruktivizam u javnim politikama i pojam istine kod Foucaulta 111
- Matej Mikašinović-Komšo – Poduzetnici ili križari javnih politika? Političko djelovanje ekstremističkih zajednica u kontekstu modela višestrukih tokova 135
- Ana Budimir – Environmental Issues in Post-Conflict States and the Multiple Streams Model: The Case of Air Pollution in Bosnia and Herzegovina 159

POLITIČKA PSIHOLOGIJA / POLITICAL PSYCHOLOGY

- Kosta Bovan – How to Vote Correctly: An Experimental Study on the Impact of Political Knowledge, Cognitive Load, and Decision-Making Strategies 179
- Tomislav Pavlović, Renata Franc – Pas koji laje ne grize: bismo li trebali izjednačavati stavove i ponašanja u kontekstu političkog nasilja? 213

SAMOKRITIKA DRUŠTVENIH ZNANSTVENIKA / SELF-CRITICISM OF SOCIAL SCIENTISTS

- Krešimir Petković – Koji je smisao javnih samorecenzija? Komentar uz dva priloga samokritici društvenih znanstvenika 235

Dušan Marinković, Dušan Ristić – Samorefleksija geoeπισtemologije	239
Bartul Vuksan Ćusa, Višeslav Raos – Djeca u vremenu	249

**ANALITIČKA FILOZOFIJA I POLITIKA (POLEMIKA) /
ANALYTICAL PHILOSOPHY AND POLITICS (POLEMIC)**

Enes Kulenović – Konsenzus bez pokrića (N. Sesardić)	261
Neven Sesardić – O jednom prikazu <i>Konsenzusa bez pokrića</i>	277
Enes Kulenović – Odgovor autoru knjige <i>Konsenzus bez pokrića</i>	291

**OSVRTI, RECENZIJE I PRIKAZI /
ESSAYS, BOOK REVIEWS, AND NOTICES**

Mirjana Kasapović – Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas (I. Goldstein)	305
Zdravko Petak – Methods of the Policy Process (C. Weible i S. Workman, ur.)	321
Petar Popović – Political Geography (I. Okunev)	327
Josip Lučev – The American Political Economy (J. Hacker, A. Hertel-Fernandez, P. Pierson i K. Thelen, ur.)	331
Josip Bilić – Suverenost je mrtva, živjela suverenost! (uz knjigu D. Herzoga)	337
Krešimir Petković – "Autokracije i demokracije: Rat i mir": Hrvatski politološki razgovori 2022	343

HRVATSKA POLITIKA

CROATIAN POLITICS

POVJERENJE U INSTITUCIJE I STAVOVI O EKONOMIJI: ISTRAŽIVANJE NJIHOVE POVEZANOSTI U HRVATSKOJ

Bartul Vuksan-Ćusa <https://orcid.org/0000-0002-5158-9164>

Department of Political Science
Central European University

E-mail: Vuksan-Cusa_Bartul@student.ceu.edu

Andrija Henjak <https://orcid.org/0000-0003-4783-5796>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: andrija.henjak@fpzg.hr

<https://doi.org/10.20901/an.19.04>

Izvorni znanstveni rad

Zaprimljeno: 10. 3. 2022.

Prihvaćeno: 16. 9. 2022.

Sažetak Institucionalno povjerenje česta je tema empirijski usmjerene politologije, premda se rijetko dovodi u vezu sa stavovima o ekonomiji. Imajući na umu teorijsku pozadinu koncepta povjerenja u institucije koja ponajprije upućuje na njegovu povezanost s protekcionističkim ekonomskim stavovima, ova studija prepoznaje potrebu za detaljnijom analizom pretpostavljenog odnosa. U studiji se polazi od perspektive po kojoj se protekcionizam može tumačiti kao normativno očekivanje zaštite na difuznoj razini što se, suprotno dosadašnjoj teoriji, može povezati s niskim razinama institucionalnog povjerenja. Ova je postavka testirana na temelju anketnih podataka iz 2015. i 2016. godine u Hrvatskoj. Pokazuje se kako su protekcionizam i institucionalno povjerenje negativno korelirani. Uz to su očit i efekti autoritarnosti, socijalnog povjerenja, sociotropskih evaluacija ekonomije i stranačke pristranosti na povjerenje u institucije. Ova studija stoga svjedoči kako je u analizi odnosa između institucionalnog povjerenja i protekcionizma potrebno diferencirati različite razine potpore što pruža novi smjer za ovu rastuću istraživačku nišu.

Ključne riječi povjerenje u institucije, stavovi o ekonomiji, protekcionizam, autoritarnost, socijalno povjerenje

Uvod

U posljednja dva desetljeća jedna od konstanti hrvatske politike je pad povjerenja u političke institucije. Kada se uzmu u obzir ukupni nalazi anketnih istraživanja prikupljenih u ovom razdoblju, može se primijetiti da je Hrvatska u drugo desetljeće neovisnosti i novi milenij ušla s komparativno vrlo niskom razinom povjerenja u političke institucije i aktere te da je s vremenom to povjerenje postajalo još niže. Pad povjerenja u političke institucije i aktere prati i opadanje političke participacije, što

se prije svega očituje u sve nižoj izlaznosti na izbore (Henjak, 2017), kao i padom zadovoljstva kvalitetom demokracije (Čular i Šalaj, 2019). Sve navedeno ukazuje da se znatan broj hrvatskih građana razočarao politikom ili barem distancirao od nje te da politiku u obliku u kojem postoji danas ne vidi kao mehanizam koji može dati odgovor na društvene probleme.

Porast skepticizma prema politici očituje se u povećanoj volatilnosti stranačkog sustava i izbornog ponašanja te sve većem izbornom potencijalu političkih aktera koji nastupaju kao kritičari rada političkih institucija i izazivači etabliranim političkim elitama (Henjak 2017, 2018; Raos 2020). Međutim, istraživanja pokazuju i da usprkos izraženom skepticizmu prema političkim institucijama i elitama, hrvatski građani istovremeno žele da država zadrži važnu ulogu u zaštiti od tržišnih rizika, pružanju javnih usluga i zaštiti životnog standarda. Rezultati anketnih istraživanja pokazuju da preferencije za politike usmjerene na zaštitu od tržišnih rizika uživaju stabilnu i relativno visoku razinu podrške kroz cijelo posljednje desetljeće (Henjak i Vuksan-Ćusa, 2019; Roosma, van Oorschot i Gelissen, 2015).

Komparativne studije povjerenja u institucije koje obuhvaćaju i Hrvatsku (van der Meer i Hakhverdian, 2017; Newton, 2007; Rose i Mishler, 2010; Norris i Inglehart, 2019: 158-159) potvrdile su postojanje razmjerno niske razine institucionalnog povjerenja među hrvatskim građanima. Pritom, nijedna od studija nije analizirala je li povjerenje u institucije povezano s ekonomskim stavovima. Izostanak ekonomskih činitelja u analizi povjerenja u institucije ne treba čuditi s obzirom na to da su se u dosadašnjim studijama činitelji poput stranačke identifikacije i sociokulturnih vrijednosnih orijentacija pokazali dominantnima – ne samo kao determinante političkog ponašanja i povjerenja u institucije, nego i evaluacije stanja ekonomije i stavova prema ekonomskim pitanjima (v. Henjak, 2007; Henjak, 2017; Jou, 2010; Henjak, Zakošek i Čular, 2013).

Budući da su institucije objekti povjerenja spram kojih građani imaju određena normativna očekivanja, a istovremeno se kroz njih provode javne politike (Offe, 1999; Hetherington, 1998; 2004), u kontekstu u kojemu su istovremeno prisutne niska razina institucionalnog povjerenja i visoka razina preferencija za zaštitu od tržišnih rizika, kakve možemo vidjeti u Hrvatskoj, postavlja se pitanje jesu li povjerenje u institucije i preferencije za politike usmjerene na zaštitu od tržišnih rizika povezani onako kako se to uobičajeno pretpostavlja? Naime, istovremena prisutnost visokih preferencija za zaštitu od tržišnih rizika i niskoga povjerenja u institucije može značiti da dio građana, iako očekuje zaštitu na normativnoj razini, ne vjeruje da su je političke institucije u stanju osigurati. U konačnici, to može dovesti do zahtjeva za promjenom političkih institucija ili barem zahtjeva za promjenom etabliranih političkih aktera koji upravljaju tim institucijama, neovisno o tome jesu li u danom trenutku na vlasti ili u opoziciji. Ovaj rad stoga analizira povezanost preferencija za zaštitu od tržišnih i socijalnih rizika i povjerenja u političke institucije, kao i povezanost drugih potencijalno relevantnih varijabli s povjerenjem u institucije, kako bi utvrdio postoji li mogućnost da se zahtjevi građana za zaštitom od tržišnih rizika pretvore u zahtjeve za znatnijim promjenama u političkoj sferi.

Teorijski okvir

Najveći dio literature definira povjerenje u institucije kao evaluaciju aktivnosti političkih aktera i institucija u odnosu na normativna i druga očekivanja (Miller, 1974: 952; Miller i Listhaug, 1990: 358; Hetherington, 1998: 791; Breustedt, 2018:

15; Citrin i Stoker, 2018: 57; Hetherington, 2004: 9-10). Takvo određenje počiva na razumijevanju koncepta povjerenja na tripartitan način: A vjeruje B da će učiniti stvar X (Hardin, 1999; Harré, 1999). Ovaj koncept povjerenja temelji se na skupu institucionaliziranih pravila koja osiguravaju internalizaciju normativnih očekivanja, odnosno, povjerenje u instituciju počiva na proširenju njenog normativnog utemeljenja putem pravila i na njene službenike koji po tim pravilima moraju postupati (Warren, 1999). Prema Clausu Offeu (1999: 70-71) institucije utjelovljuju vrijednosti zajednice čiji život uređuju. Iz ovog proizlazi da vjerovati instituciji ponajprije znači vjerovati u efikasno provođenje normativne ideje koja građane zbližava u istom institucionalnom prostoru. Drugim riječima, u institucionalnom režimu stranci postaju građani jer vjeruju i očekuju da normativne ideje na kojima su institucije izgrađene povezuju pojedince u političku zajednicu i determiniraju sadržaj njenih politika. Offe (1999) time ne tvrdi samo to da se institucijama može vjerovati, već one imaju i formativnu ulogu kao posrednici u kreiranju povjerenja građana u političku zajednicu i njene institucije. Povjerenje se može ostvariti i pomoću institucionalnih aranžmana poput socijalne države, politički posredovane redistribucije dohotka kroz poreze te kroz druge politike koje kreiraju solidarnost među građanima (Offe, 1999). Jedna od normativnih ideja ili očekivanja na kojima se povjerenje u institucije temelji može biti ideja zaštite građana od tržišnih rizika kroz politike socijalne države i općenita potpora podređivanju ekonomije potrebama društva kroz institucije koje usmjeravaju tržišne odnose prema društvenim ciljevima.

Stoga, intuitivna pretpostavka o povezanosti povjerenja u institucije i protekcionizma jest da više razine protekcionizma istodobno znače i više razine institucionalnog povjerenja (Kumlin, Stadelmann-Steffen i Haugsgjerd, 2018; Goubin i Kumlin, 2022; v. Svallfors, 2002). Logika koja stoji iza ovakvog iskaza pretpostavlja da očekivanja zaštite od rizika istovremeno podrazumijevaju povjerenje u institucije koje tu zaštitu mogu i ostvariti. U predstavničkim demokracijama objekti povjerenja su institucije pri čemu povjerenje u institucije podrazumijeva i očekivanja određenih ishoda koji te institucije trebaju ostvariti. Budući da vjerovati institucijama znači imati normativna očekivanja u odnosu na njihove ishode, logično je očekivati kako oni koji su skloniji protekcionizmu ujedno trebaju više vjerovati institucijama od kojih očekuju ostvarenje protekcionističkih mjera. No, način na koji su povezani povjerenje u institucije i podrška socijalnoj državi ili pojedinim njenim programima nije nedvosmisleno utvrđen u empirijskim studijama.

Neke studije nalaze pozitivnu povezanost između podrške pojedinim programima socijalne države i političkog povjerenja. Točnije, pokazuje se kako između veličine naknada za nezaposlene (Kumlin, 2010), nezadovoljstva djelovanjem javnih službi (Kumlin, 2009), različitih oblika evaluacije socijalne zaštite (Lühiste, 2014), sklonosti plaćanju višeg poreza radi potpore socijalnoj državi (Habibov, Cheung i Auchynnikava, 2018) i potpore socijalnoj potrošnji (Hetherington, 2004: 75-78) s jedne strane i različitih oblika političkog povjerenja poput povjerenja u institucije i zadovoljstva demokracijom s druge strane postoji jasna pozitivna korelacija.¹ S druge strane, postoje studije koje pokazuju kako podrška programima socijalne države i povjerenje u institucije nisu povezani na očekivani način (Svallfors, 1999;

¹ Studija s vjerojatno najvećim opsegom po pitanju odnosa političkog povjerenja i socijalne države jest ona Kumlinova (2004). Ona pokazuje kako iskustva s različitim dimenzijama socijalnih politika države, uz druge faktore, objašnjavaju znatan udio varijance u političkom povjerenju. No, ta studija se ne bavi povjerenjem u institucije u užem smislu već kao jednu od zavisnih varijabli koristi povjerenje u političare i zadovoljstvo funkcioniranjem demokracije.

Edlund, 1999; Edlund i Lindh, 2013), to jest, studije pronalaze i njihovu negativnu povezanost (van der Waal i de Koster, 2018; van Oorschot i Meuleman, 2012). Dakle, treba zaključiti kako je povezanost povjerenja u institucije i potpore socijalnoj državi odnosno preferencija za različite oblike zaštite građana od tržišnih rizika tek djelomično utemeljena u empirijskim studijama, odnosno, zaključci po pitanju ovog odnosa su daleko od jasnih.

Pritom je većina studija usmjerena na analizu podrške pojedinim dimenzijama socijalne države a ne na analizu općih stavova prema zaštiti od tržišnih rizika koji uključuju više dimenzija. Drugim riječima, iako većina studija nalazi manju ili veću razinu podrške pojedinim politikama ili programima socijalne države, vrlo malo ih pretpostavlja postojanje šireg koncepta očekivanja zaštite koji bi obuhvatio više elemenata stavova koji se odnose na zaštitu od ekonomskih rizika istodobno (za iznimke v. Svallfors 2012; Linos i West, 2003; Blekesaune, 2007; Iversen i Soskice, 2001). Shodno tome, većina studija nije pretpostavila da su očekivanja zaštite višedimenzionalan koncept koji, poput koncepta političke potpore, može imati više razina. Točnije, većina istraživanja do sada nije promatrala preferencije za zaštitu (ili podršku socijalnoj državi) kao koncept prema kojemu se mogu razlikovati difuzni (općenitiji) i specifični (konkretniji) oblici potpore (v. Norris, 1999). Zbog toga su mjerni instrumenti često ispitivali povezanost između različitih razina dvaju koncepata.

Povjerenju u institucije je, kao specifičnom obliku političke potpore, bila pretpostavljena povezanost s različitim oblicima potpore prema nekom obliku zaštite, bez da se u obzir uzela njihova difuznost ili specifičnost. Odnosno, ako pretpostavimo da preferencije za zaštitu kod djela populacije imaju difuzan oblik, odnosno, da su tumačena kao trajniji princip u pogledu toga što država općenito treba ili ne treba raditi po pitanju ekonomske i socijalne zaštite, nejasnim ostaje razlog radi kojega bi takav tip očekivanja trebao biti pozitivno povezan s povjerenjem u institucije kao specifičnim oblikom političke potpore koji se više temelji na evaluaciji stvarnih ishoda i konkretnom zadovoljstvu. U prilog ovom tumačenju govore i recentne studije koje pokazuju kako su stavovi o ekonomskoj redistribuciji i osiguranju socijalne skrbi ostali stabilni neovisno o ekonomskom šoku uzrokovanom pandemijom, to jest, pokazuje se kako su ti stavovi duboko ukorijenjeni odnosno kako postoji difuzna potpora temeljnim načelima uređenja ekonomije i društva uz istovremene značajne promjene po pitanju razina političkog povjerenja (Ares, Bürgisser i Häusermann, 2021). Riječju, sasvim je moguće očekivati da pojedinci imaju preferencije za zaštitu na idealtipskoj ili općenitoj razini premda ne vjeruju konkretnim institucijama kao objektima koji tu zaštitu trebaju provesti.

Razlikovanje između toga što bi država u osnovi trebala činiti po pitanju socijalne i ekonomske zaštite i institucionalnog povjerenja odgovara diferencijaciji između načela političkog sustava i njegovih institucija kao razlici između područja idealističnog i realnog (Norris, 1999: 9-11; v. Mishler i Rose, 2001a). Stoga, trajniji principi poput očekivanja zaštite mogu supostojati s različitim fluktuacijama u razinama povjerenja spram prakse institucija i konkretnih aktera, na isti način kako normativna potpora demokraciji supostoji s nezadovoljstvom demokracijom i/ili nižim razinama institucionalnog povjerenja. Ovim se ne želi reći da su koncepti u pitanju radikalno odvojeni ili nepovezivi, niti se nastoji dati nova kategorizacija u pogledu razina očekivanja zaštite ili podrške socijalnoj državi. Nastojimo ukazati na to da povezanost nije jednosmjerna kako se to do sada tumačilo, bez da se obratila pažnja razlikovanju između konceptualnih razina potpore u postojećim pristupi-

ma stavovima o ekonomskoj i socijalnoj zaštiti. Na to upozorava i Svallfors (2002: 200) kada zaključuje kako argumenti o povezanosti političkog povjerenja i podrške socijalnoj državi moraju biti jasniji, tako da se konkretnije elaboriraju dimenzije odnosno aspekti navedenih koncepata. U ovom smjeru idu Kumlin, Goerres i Spies (2021: 339) kada pozivaju na izradu preciznijih teorijskih modela te predlažu razlikovanje između apsolutnih i specifičnih oblika potpore, naglašavajući kako efekti nezadovoljstva i nepovjerenja mogu biti drugačiji na općenitoj i konkretnoj razini. Razlog više za ovakav pristup analizi daju i studije koje pronalaze kako postoji različit odnos između institucionalnog povjerenja i vrsta normativnih očekivanja od socijalne države (Goubin i Kumlin, 2022). Time se pokazuje kako je, uz ovdje pretpostavljenu diferencijaciju u razinama potpore, potrebno i kvalitativno razlikovanje između samih tipova normativnih očekivanja.

Drugačiji smjer pretpostavljene povezanosti čini se mogućim u kontekstu poput hrvatskog, gdje, uz niže razine institucionalnog povjerenja (Bovan i Baketa, 2022), padajuću političku participaciju i erodirajuće razine praktičke potpore demokraciji (Čulaj i Šalaj, 2019), (su)postoji relativno visoka razina preferencija za progresivno oporezivanje (Roosma, van Oorschot i Gelissen, 2015), dohodovnu jednakost (Murthi i Tionson, 2008) te državnu intervenciju (Svallfors, 2012). Štoviše, u Hrvatskoj su različiti oblici preferencija za zaštitu od socijalnih i ekonomskih rizika ostali stabilnima (v. Henjak i Vuksan-Ćusa, 2019) u vremenu kada je institucionalno povjerenje erodiralo što upućuje na to da bi, ako veza među konceptima postoji, ista mogla biti i negativna. Na tim je temeljima opravdano pretpostaviti kako dio populacije u Hrvatskoj, iako na normativnoj razini pokazuje difuznu potporu za državno sponzoriranu zaštitu od ekonomskih i socijalnih rizika, ipak ne vjeruje institucijama kao provoditeljima javnih politika koje bi to trebale osigurati u praktičnom smislu. Točnije, ovdje se nastoji ispitati mogu li difuzna i općenita očekivanja zaštite biti negativno povezana s manjkom institucionalnog (specifičnog) povjerenja. Ukoliko je tome tako, temeljni doprinos studije ogledao bi se u pružanju dodatnih uvida o potrebi diferenciranja između različitih razina preferencija za zaštitu od socijalnih i ekonomskih rizika, čime se pruža nova perspektiva kojom bi se mogli bolje rastumačiti dosad mješoviti empirijski nalazi.

Metodologija

Operacionalizacija protekcionizma kao normativnog stava

Da bi se ispitala pretpostavljena povezanost, koristile su se dvije postizborne terenske ankete Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu na nacionalno reprezentativnome probalističkom uzorku iz 2015. i 2016. godine, koje su provedene u suradnjama s agencijama za ispitivanje tržišta. Uzorak iz 2015. se sastoji od 1000, a uzorak iz 2016. od 1001 ispitanika, pri čemu je prosječna dob ispitanika u obje točke iznosila 46 godina. Uz to, 53 odnosno 53,6% uzorka su činile žene, a prosječno obrazovanje ispitanika u obje ankete je bilo srednjoškolsko. Karakteristike uzorka su detaljnije opisane u *Tablicama 5. i 6.* u Metodološkom dodatku.²

² Koristili smo ankete iz 2015. i 2016. jer one jedine na u potpunosti jednak način mjere koncepte koje smo uključili u analizu. U kasnijim anketama Fakulteta političkih znanosti nedostaje ljestvica protekcionizma i tržišta (2018), odnosno mjere političke efikasnosti te se autoritarizam ispituje s 5, a ne 8 čestica (2020).

Navedene ankete su korištene jer jedine sadrže u potpunosti istovjetnu bateriju pitanja čiji sadržaj ispituje stavove o više elemenata zaštite, to jest, anketna pitanja koja se koriste ispituju stavove o redistribuciji, zaštiti i ograničenjima čime se nastoji zahvatiti širi protekcionistički stav, a ne samo neki od njegovih aspekata (v. Henjak i Vuksan-Ćusa, 2019). Pri tome se stav ujedno nastoji mjeriti na normativnoj razini, odnosno, pitanja su kreirana s ciljem zahvaćanja općenitih preferencija odnosno difuzne potpore ulozi države u pružanju ekonomske i socijalne zaštite, što je evidentno iz sadržaja čestica u kojima se apstrahira od specifičnosti (terminologija poput "država treba", "potrebno je" i sl.). Rezultati faktorskih analiza provedenih na podacima prikupljenima u anketama 2015. i 2016. godine prikazani su u *Tablici 1*. Rezultati u *Tablici 1*. pokazuju postojanje faktora koji se sastoji od čestica koje mjere odnos prema naknadama za nezaposlene, smanjenju poreza za poduzetnike, ograničenju prava banaka i progresivnom oporezivanju u obje vremenske točke.

Tablica 1. Prikaz faktorske analize varijabli koje mjere ekonomske stavove (oblimin rotacija osi)³

Čestice	2015		2016	
Država bi svim nezaposlenim građanima trebala osigurati naknade za nezaposlene dovoljne za pokrivanje osnovnih životnih potreba.	0,605	0,042	0,585	0,130
Država treba ograničiti pravo banaka da same određuju kamatnu stopu za kredite građanima.	0,689	-0,039	0,652	0,089
Država bi trebala više oporezovati imovinu i dohodak bogatih pojedinaca.	0,643	-0,090	0,699	0,009
Država treba ograničiti ulazak stranih tvrtki na hrvatsko tržište radi zaštite domaćih tvrtki.	0,191	0,367	0,297	-0,056
Država treba smanjiti poreze kako bi omogućila poduzetnicima da bolje posluju.	0,523	0,173	0,561	0,036
Potrebno je smanjiti proračunsku potrošnju, čak i ako to znači smanjivanje plaća, mirovina i socijalnih prava.	-0,104	0,737	0,030	-0,804
Potrebno je tvrtkama omogućiti lakše otpuštanje zaposlenika radi lakše prilagodbe uvjetima tržišta.	-0,115	0,780	-0,217	-0,738
Tvrtke u državnom vlasništvu treba privatizirati jer država ne može njima efikasno upravljati.	0,103	0,740	0,042	-0,750
Svojevredna vrijednost	1,58	1,90	1,57	1,90
Ukupno objašnjena varijanca (%)	19,78	23,74	19,67	23,78

³ Oblimin rotacija je korištena zbog toga što se, na osnovu rezultata prethodnih studija (v. Henjak i Vuksan-Ćusa, 2019), pretpostavilo kako faktori mogu biti međusobno korelirani. Uz to, dodana prednost oblimin rotacije je u tome što ona, ukoliko nema korelacije među faktorima, svejedno proizvodi ortogonalne rezultate što ju čini realističnijim i senzibilnijim pristupom u društvenim znanostima (Watkins, 2018; Fabrigar i Wegner, 2012: 74-78).

Podaci pokazuju da preferencije za zaštitu od tržišnih rizika uključuju više aspekata, od redistribucije i zaštite nezaposlenih do ograničenja ekonomskih aktera u korištenju svoje tržišne pozicije. Faktor također obuhvaća i česticu koja mjeri preferencije za manje porezno opterećenje poduzetnika. Ova čestica unutar faktora može označavati stav ispitanika da i poduzetnike i tvrtke treba štiti od (neefikasne) države koja porezima ograničava njihovu slobodu djelovanja i nameće nepotrebne troškove. Ovaj element dodaje dimenziju stava koja izlazi iz okvira tržišnih rizika i uvodi sadržaje koji se odnose na protekcionističke stavove u širem smislu. Podrška osiguranju naknada za nezaposlene se može tumačiti kao potpora zaštiti od izloženosti nestabilnostima tržišta rada dok bi se potpora ograničenju prava banaka mogla smatrati zahtjevom usmjerenim na smanjenje moći većih financijskih aktera spram manjih. Potpora progresivnom oporezivanju se može tumačiti kao zahtjev za ekonomskom redistribucijom, a visoka razina potpore manjem poreznom opterećenju poduzetnika može se objasniti kao preferencija za zaštitu poduzetnika od države koja kroz poreze guši njihovu ekonomsku slobodu. S obzirom na to da ova dimenzija uključuje širok spektar zahtjeva za ekonomskom zaštitom u daljnjem tekstu nazvat ćemo je "protekcioniistička dimenzija". Četiri čestice koje čine ovu dimenziju i koje ispituju stavove o naknadama za nezaposlene, ograničenju prava banaka, progresivnom oporezivanju i manjem poreznom opterećenju poduzetnika čine prediktorsku varijablu koja mjeri preferencije za protekcioniističke politike. Ta kompozitna varijabla je kreirana uzimanjem aritmetičke sredine odgovora ispitanika na četiri prethodno navedene čestice.

Ovaj način definiranja preferencija za protekcioniističke politike razlikuje se od inače korištenoga u komparativnim studijama koje ponajprije zahvaćaju odnos prema trgovinskom protekcionizmu (Margalit, 2012: 488; Hainmueller i Hiscox, 2006: 475; van der Waal i de Koster, 2018: 565) i zaštiti nacionalnih tvrtki od strane konkurencije (Mayda i Rodrik, 2005: 1397; O'Rourke i ostali, 2001: 164; Owen i Johnston, 2017: 16). S druge strane, studije slične ovoj idu dalje od trgovinskog protekcionizma i naglasak stavljaju na protekcionizam kao koncept koji uključuje i zaštitu od nejednakosti i nezaposlenosti (Häusermann, Kurer i Schwander, 2013: 11-12; Koster, 2014: 132). Ono što je zajedničko studijama jednog i drugog tipa jest da naglasak stavljaju tek na jednu od nekoliko dimenzija protekcionizma (trgovinski i/ili redistributivni aspekt) iz čega proizlazi mjerenje protekcionizma najčešće pomoću jedne ili dvije čestice. Dio studija protekcionizam zahvaća i s pomoću više čestica, no i dalje se radi o studijama usmjerenima na trgovinski protekcionizam (Jedinger i Burger, 2020: 409) ili politike socijalne države (van Oorschot, Reeskens i Meuleman; 2012: 185-186).

Baterija pitanja sadrži i tri čestice koje ispituju stavove o smanjenju proračunske potrošnje, lakšem otpuštanju zaposlenika i privatizaciji tvrtki. Ove čestice tvore zaseban faktor koji se, s obzirom na to da uključuje preferencije za liberalna i pro-tržišna ekonomska načela nasuprot državnoj intervenciji, može označiti kao "ekonomski liberalizam" (v. Henjak i Vuksan-Ćusa, 2019). Uključivanje ove dimenzije ekonomskih stavova predstavlja novost u proučavanju povjerenja u institucije budući se ova istraživačka tradicija, kao što je prethodno prikazano, uglavnom fokusirala na analizu povezanosti redistributivnih preferencija i potpore određenim politikama socijalne države s političkim povjerenjem. Međutim, na potrebu uključivanja stavova o ekonomskom liberalizmu upozoravale su i neke ranije studije. Edlund i Lindh (2013) ističu kako se stav o socijalnim politikama ne formira samo u odnosu na povjerenje u državne institucije, već i s obzirom na povjerenje u alternativne in-

stitucionalne konfiguracije odnosno tržište. Primijenimo li ovu logiku na kontekst ekonomskih stavova, povjerenje u institucije treba analizirati s obzirom na protekcionističke, ali i na ekonomski liberalne pozicije. Riječju, obzirom da se ekonomski stavovi ne formiraju samo u pogledu na jednog aktera odnosno državu, potpunija analiza nalaže uključivanje stavova o tržištu kao glavnome alternativnom mehanizmu ekonomske redistribucije, što uostalom potvrđuju rezultati faktorske analize. Stoga se u analizu dodaje kompozitna varijabla koja mjeri ekonomski liberalizam, a koja je kreirana uzimanjem aritmetičke sredine čestica koje ispituju stavove o smanjenju proračunske potrošnje, lakšem otpuštanju radnika i privatizaciji tvrtki.

No, da bi se ove varijable koristile kao važeći pokazatelji protekcionizma i ekonomskog liberalizma, mora se pokazati kako one tvore jedinstvene ljestvice s prikladnim razinama unutarnje pouzdanosti. Stoga je, uz faktorske analize, potrebno pokazati i internu pouzdanost ljestvica odnosno Cronbachov α koeficijent. Što se ljestvica protekcionizma tiče, Cronbachov α za 2015. godinu iznosi 0,48, a za 2016. godinu 0,52. Budući da konvencionalno pravilo o odsječnoj vrijednosti za ovaj koeficijent iznosi 0,7 (Nunnally, 1975: 10, 19; Corbetta, 2003: 173), dobivene se vrijednosti mogu okarakterizirati kao nedovoljne. No, interpretirajući Cronbachov α koeficijent, treba imati na umu kako ta mjera ovisi o veličini ljestvice (Schmitt, 1996). Budući je broj čestica u ljestvici razmjerno nizak ($n=4$), vrijednost Cronbachovog α koeficijenta će biti niža. Međutim, to ne znači da relativno niske vrijednosti koeficijenta možemo opravdati pozivajući se samo na ovisnost α indeksa o veličini ljestvice.⁴

Uz veličinu ljestvice treba istaknuti kako postoje studije koje govore kako Cronbachov α koeficijent od 0,5 može značiti umjerenu pouzdanost (Hinton i ostali, 2004: 365), to jest, manje vrijednosti α koeficijenta mogu biti validne budući da ne postoji univerzalno valjana vrijednost odrješenja (Schmitt, 1996). Da bi se jednodimenzionalnost ljestvice odnosno faktora pravilno interpretirala, osim α koeficijenta, suprotno prevladavajućoj praksi, trebaju se predstaviti podaci o korelacijama čestica unutar baterije. Iako postoje i drugačije interpretacije, središnja korelacijska vrijednost baterije bi trebala biti između 0,15 i 0,50 (Clark i Watson, 1995). Središnja korelacijska vrijednost između čestica koje tvore faktor protekcionizma koji ovdje koristimo iznosi 0,19 za 2015. godinu i 0,21 za 2016. godinu što se može smatrati zadovoljavajućim budući da se radi o širem konceptu.⁵ Stoga, imajući na umu veličinu ljestvice, početnu istraživačku fazu mjere protekcionizma koju ovdje koristimo, vrijednosti središnje korelacije između čestica koje tvore ljestvicu, kao i različite interpretacije vezane uz vrijednosti Cronbachovog α koeficijenta, može se zaključiti kako korištena ljestvica protekcionizma zadovoljava minimalne kriterije pouzdanosti. Ljestvice ekonomskog liberalizma imaju bolje vrijednosti interne pouzdanosti, odnosno, Cronbachova α za 2015. godinu iznosi 0,67 (središnja vrijednost korelacijske matrice čestica iznosi 0,40), a za 2016. godinu 0,65 (središnja vrijednost korelacijske matrice čestica iznosi 0,38).

⁴ Ova mjera protekcionizma je do sad korištena jedino u spomenutoj analizi Henjaka i Vukšan-Cuse (2019). Međutim, ne radi se o identičnoj ljestvici. Jedna od četiri čestice u toj analizi protekcionizma je drugačija nego ovdje (*Banke i tvrtke potrebno je sačuvati u domaćem vlasništvu jer prodaja strancima šteti domaćoj ekonomiji*).

⁵ Ove vrijednosti odgovaraju to jest bliske su interpretacijama sukladno kojima optimalna razina homogenosti konstrukta postoji onda kada središnje korelacije između čestica imaju vrijednosti između 0,2 i 0,4 (Briggs i Cheek, 1986).

Koncept i operacionalizacija institucionalnog povjerenja

Povjerenje u institucije konceptualizira se na više načina, točnije, može ga se pojmiti kao jednodimenzionalan koncept ili pak kao koncept s više dimenzija. Hooghe (2011) smatra da se povjerenje u institucije treba pojmiti kao jednodimenzionalan koncept (v. Zmerli, Newton i Montero, 2007; Marien i Hooghe, 2011; Hooghe i Marien, 2013; Rose i Mishler, 2010). Točnije, smatra se da se kod povjerenja u institucije radi o holističkoj heuristici unutar koje se evaluacija svih sistemskih institucija preklapa. Jednostavnije rečeno, pretpostavlja se da povjerenje u institucije izražava sveobuhvatnu odnosno *en bloc* (Breustedt, 2018: 17) evaluaciju političke kulture. S druge strane, mogućnost koju i Hooghe (2011: 271) ističe je ta da se, ukoliko dvodimenzionalnost postoji, ponajprije radi o razlici između predstavničkih institucija (parlamenta i vlade) i onoga što on naziva institucijama društva (policija, sudstvo). Ta se razdioba temelji na studijama koje iz perspektive istraživanja povezanosti socijalnog povjerenja i socijalne države pokazuju utemeljenost dvodimenzionalnog pristupa u sklopu kojeg razlikuju povjerenje u političke, odnosno predstavničke institucije i povjerenje u neutralne, odnosno provedbene institucije (Rothstein, 2005: 115; Rothstein i Stolle, 2008). Empirijsku validnost ovakvog pristupa prikazuju i studije u provedene u Hrvatskoj koje razdvajaju povjerenje u političke i provedbene institucije (Henjak, 2017; Franc, Maglić i Sučić, 2020).

Iako obje korištene ankete sadrže bateriju koja ispituje razine povjerenja u 12 odnosno 14 institucija (Predsjednik, Sabor, Vlada, vojska, policija, sudovi, javna uprava, političke stranke, sindikati, mediji, Crkva, nevladine organizacije, HNB te EU), većinu navedenih institucija možemo isključiti već na teorijskoj razini. Naime, povjerenje u predsjednika i stranke se isključuju zbog toga što se radi o personaliziranim institucijama (predsjednik), odnosno zbog toga što bi uključivanje stranaka u analizu, ako se pretpostavlja da stranačka identifikacija može biti determinanta povjerenja u institucije, predstavljalo tautologiju. Povjerenje u policiju i vojsku konceptualno, ali i empirijski pripadaju drugoj dimenziji povjerenja (v. Bovan i Baketa, 2022), zbog čega se ne tretiraju u daljnjoj analizi. Povjerenje u Crkvu je također isključeno zbog toga što se, uz institucije poput predsjednika, vojske i policije, radi o "autoritarnim organizacijama" (Rimac, 2000), odnosno institucijama prinude i autoriteta (Čular, 2003). Uz to, zbog toga što nisu političke institucije u užem smislu, povjerenje u medije, sindikate i nevladine organizacije također se isključuju iz analize. Povjerenje u HNB i EU nije zastupljeno u daljnjoj analizi jer baterija pitanja iz 2015. godine ne sadrži te dvije čestice. Tako u analizi ostaju povjerenje u Vladu, Sabor, sudove i javnu upravu.⁶

Kako bi se provjerilo je li bolje institucionalno povjerenje operacionalizirati kao jednodimenzionalan ili dvodimenzionalan koncept, provedena je konfirmatorna faktorska analiza kojom se testira pristajanje navedenih teorijskih modela. Jednofaktorski model tretira sve čestice (povjerenje u Sabor, Vladu, sudove i javnu upravu) kao dio istog latentnog konstrukta institucionalnog povjerenja, dok se u dvofaktorskom modelu čestice dodatno dijele na političke (Sabor i Vlada) i provedbene (sudovi i javna uprava) institucije. Točnije, dvofaktorski model institucionalno povjerenje tretira kao faktor drugog reda s dvije subkomponente (političke i provedbene institucije) u kojem je česticama dopušteno da zasićuju samo faktor za koji se pretpostavlja da mjere (Sabor, Vlada – političke institucije; sudovi, javna uprava – provedbene institucije) (v. *Sliku 1*).

⁶ Povjerenje u institucije se u korištenim anketama mjerilo Likertovom ljestvicom gdje 1 označava najniže odnosno nikakvo povjerenje, a 5 najveće odnosno potpuno povjerenje.

Tablica 2. Konfirmatorna faktorska analiza modela i pokazatelji pristajanja

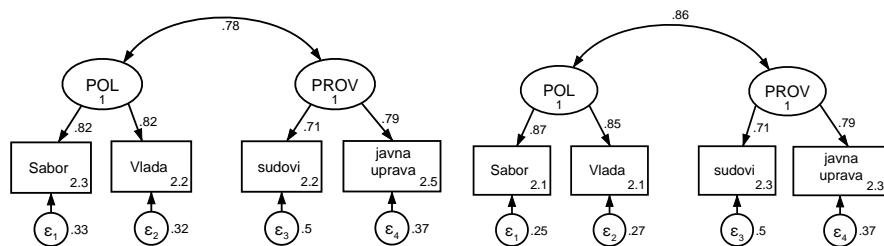
Čestice	Jednofaktorski model		Dvofaktorski model	
	2015	2016	2015	2016
Povjerenje u Sabor	0.80	0.85	0.82 (POL)	0.87 (POL)
Povjerenje u Vladu	0.80	0.85	0.82 (POL)	0.85 (POL)
Povjerenje u sudove	0.62	0.65	0.71 (PROV)	0.71 (PROV)
Povjerenje u javnu upravu	0.68	0.71	0.79 (PROV)	0.79 (PROV)
<i>Kovarijance</i>				
Političke inst-provedbene inst	x	x	0.78	0.86
<i>Pokazatelji pristajanja</i>				
χ^2	94.97 (0.000)	58.87 (0.000)	7.18 (0.007)	9.91 (0.002)
RMSEA	0.219	0.171	0.080	0.096
CFI	0.933	0.967	0.996	0.995
TLI	0.800	0.902	0.973	0.969
SRMR	0.052	0.037	0.010	0.011

Tablica 2. prikazuje rezultate konfirmatornih faktorskih analiza, odnosno, prikazuju se vrijednosti faktorskih zasićenja i standardnih pokazatelja pristajanja jednofaktorskih i dvofaktorskih modela za 2015. i 2016. godinu. Vidljivo je kako je dvofaktorski model imao bolje pokazatelje pristajanja zbog čega je odabran za daljnju analizu. Međutim, premda kod dvofaktorskih modela CFI, TLI i SRMR imaju zadovoljavajuće vrijednosti ($>0,95$; $>0,90$; $<0,08$) (Hu i Bentler, 1999), RMSEA ima nešto lošije pokazatelje. Točnije, za dvofaktorske modele RMSEA iznosi 0,08 odnosno 0,096 što, iako jest iznad "uobičajenih" odsječnih vrijednosti od 0,05 ili 0,06, ipak indicira adekvatno (Browne i Cudeck, 1993) ili rubno zadovoljavajuće pristajanje (MacCallum, Browne i Sugawara, 1996). Točnije, pri generalizaciji odsječnih vrijednosti treba biti oprezan (v. Marsh, Hau i Wen, 2004), pa se ovdje pristaje uz nešto šire tumačenje po kojem RMSEA vrijednosti ispod 0,05 indiciraju model dobrog pristajanja, a vrijednosti iznad 0,1 ukazuju na model čije je pristajanje upitno (Castanho Silva, Bosancianu i Littvay, 2020). Uz to, pokazuje se kako RMSEA pokazatelj pristajanja nameće strože kriterije manjim modelima sa samo nekoliko varijabli (v. Breivik i Olsson 2001) kakvi su ovdje korišteni. Uzimajući u obzir navedeno, kao i to da većina pokazatelja (CFI, TLI, SRMR) ipak indicira dobro pristajanje modela, u daljnjoj analizi se koriste dvofaktorski modeli.⁷ Točnije, zavisne su varijable institu-

⁷ Pristajanje modela moglo bi se poboljšati daljnjom specifikacijom odnosno korištenjem modifikacijskih indeksa koji pokazuju koliko bi se pristajanje modela povećalo kada bi određeni parametri bili slobodno izračunati. Točnije, modifikacijski indeksi pokazuju koje restrikcije u inicijalnom modelu smanjuju njegovo pristajanje (Kline, 2011). Međutim, s obzirom na to da je ovaj analitički manevar vođen isključivo empirijskim pokazateljima, korištenje

Slika 1. Dvofaktorski model institucionalnog povjerenja (2015. i 2016. godina)

cionalnog povjerenja kreirane uzimanjem aritmetičkih sredina faktorskih rezultata za povjerenje u političke i provedbene institucije.

No, da bismo mogli sa sigurnošću govoriti o snazi i prirodi povezanosti između povjerenja u institucije i preferencija za zaštitu, potrebno je analizirati odnos protekcionizma i povjerenja u institucije na individualnoj razini, i to u modelu koji uzima u obzir širi spektar neovisnih varijabli. Nakon opisa glavne nezavisne varijable (protekcijonizam) i zavisne varijable (institucionalno povjerenje), u idućem dijelu teksta prikazuje se relevantnost i operacionalizacija svih varijabli uključenih u prediktorski model.

Prediktorski model:

ostali relevantni činitelji i njihova operacionalizacija

Ostale nezavisne varijable, uz već prikazani ekonomski liberalizam, uključuju: dob, spol, obrazovanje, religioznost, stupanj bogatstva, zaposlenost, izloženost ekonomskom riziku, retrospektivnu evaluaciju stanja ekonomije, stupanj autoritarnosti pojedinca, evaluaciju političke efikasnosti, socijalno povjerenje te odnos prema stranci na vlasti u trenutku provođenja ankete. Varijabla koja ispituje spol (1-ž, 0-m) standardna je kontrolna varijabla, dok je varijabla koja mjeri dob dodana u prediktorski model zbog toga što se pokazuje kako stariji dio populacije općenito više vjeruje institucijama (Inglehart, 1990; 1997, Dalton, 2005; v. Chevalier, 2019). Paralelno tome, studije također pokazuju kako je bitna karakteristika političke kulture mlađih dobnih kohorti ta da manje vjeruju političkim autoritetima odnosno političkim institucijama (Rose i Mishler, 2010) što je potvrđeno i u Hrvatskoj (Henjak, 2017; v. Vuksan-Ćusa i Raos, 2021).

Pretpostavke oko odnosa obrazovanja i povjerenja u institucije mogu ići u različitim smjerovima. Jedna linija istraživanja pokazuje kako su obrazovaniji građani, zbog većih razina sofisticiranosti u razumijevanju demokracije i funkcioniranja institucija, ujedno i kritičniji, pa bi ih trebale karakterizirati niže razine institucionalnog povjerenja (Dalton, 2005; Henjak, 2017; Bešić, 2016; Rose i Mishler, 2010).

modifikacijskih indeksa može dovesti u pitanje teoriju na kojoj model inicijalno počiva. Primjerice, ukoliko bi se dopustile rezidualne korelacije između čestica koje pripadaju različitim subkomponentama (npr. između povjerenja u Vladu i sudove), to bi dovelo u pitanje teorijsko razlikovanje političkih i provedbenih institucija. Također, pristajanje modela moglo se poboljšati dopuštanjem rezidualne korelacije između čestica koje pripadaju istoj subkomponenti (npr. između povjerenja u sudove i javnu upravu), ali to bi dovelo do neidentifikacije modela jer drugi faktor (u ovom slučaju, subkomponenta povjerenja u provedbene institucije) ne bi imao dva indikatora čije su greške rezidualno neovisne (Kline, 2011: 142-144).

Druga linija istraživanja pokazuje kako su obrazovanje i povjerenje u institucije povezani na način da obrazovaniji građani više vjeruju institucijama (Schoon i Cheng, 2011; Turper i Aarts, 2017; Scheidegger i Staerkle, 2011) zbog toga što obrazovanje kroz socijalizacijske i kognitivne efekte povećava političko i interpersonalno povjerenje (Hooghe, Marien i Vroome, 2012). No, iako je obrazovanje relevantan činitelj u komparativnim studijama, s obzirom na to da političke identitete u Hrvatskoj ponajprije determiniraju religioznost i odnos prema povijesti odnosno ideološko-vrijednosne determinante (Šiber, 1997; Jou, 2010), za pretpostaviti je kako obrazovanje neće imati značajne efekte na povjerenje u institucije. Ovdje je obrazovanje mjereno varijablom koja ispituje stečeni obrazovni status pojedinca na ljestvici od 1 (nezavršena osnovna škola) do 7 (magisterij, doktorat). Možemo očekivati i to da ni razina bogatstva odnosno imetka ni status zaposlenosti neće imati značajan utjecaj na razine institucionalnog povjerenja, ponajprije zbog toga što u Hrvatskoj politički identiteti ljevice i desnice nisu strukturirani na socioekonomskim osnovama (Henjak, 2007; 2017). Razina imetka je mjerena varijablom koja ispituje posjeduje li pojedinac kuću ili stan, poslovni prostor, stan za iznajmljivanje, poljoprivredno imanje, dionice ili obveznice te uštedevinu, pri čemu veće vrijednosti označavaju veći imetak pojedinca.

Zaposlenost je mjerena varijablom koja ispituje trenutni status zaposlenja, pri čemu su zaposleni pojedinci (stalno zaposleni na neodređeno, određeno i skraćeno radno vrijeme te samozaposleni) kodirani s vrijednošću 1, a svi ostali (umirovljenici, nezaposleni, kućanice, studenti) s vrijednošću 0. Zbog toga što je religioznost bitna determinanta političkih identiteta ljevice i desnice u Hrvatskoj (Jou, 2010; Henjak, Zakošek i Čular, 2013, Raos, 2020), dodana je varijabla koja ispituje učestalost odlaska u Crkvu. Više vrijednosti kategorije odgovora označavaju češću odlaznost u Crkvu. No, apstrahirajući od specifičnosti političkih identiteta u Hrvatskoj, za očekivati je da religiozniji pojedinci više vjeruju institucijama zbog toga što se pretpostavlja da religioznost, kao hijerarhijski konstrukt kojem je pojedinac izložen, uvjetuje pokornost i drugim oblicima autoriteta koja se onda, kod takvih pojedinaca, prenosi i na institucije (Creel, 2021).

Dvije varijable koje se ne odnose na trajnije pokazatelje socioekonomskog statusa ispituju percepciju socioekonomskog rizika i retrospektivnu evaluaciju ekonomije. Socioekonomski rizik je mjereno varijablom koja ispituje koliko lako ispitanik očekuje da će moći naći novi posao ako izgubi postojeći, s tim da više vrijednosti na ljestvici odgovora označavaju percepciju težeg pronalaska posla. Percipirani rizik teškoće pronalaska posla je povezan s institucionalnim povjerenjem na način da građani, putem svojevrsnog psihološko-demokratskog ugovora, više vjeruju institucijama kada se osjećaju poslovno zbrinutima odnosno osiguranima (Wroe, 2014). Točnije, pretpostavlja se da se psihološki ugovor između zaposlenog i poslodavca prenosi i na političke institucije – kada se povećava percipirani rizik, smanjuje se povjerenje u političke institucije jer se država tumači kao odgovorna za stanje ekonomije. Po istom principu, možemo očekivati da će varijabla koje ispituje socio-tropsku retrospektivnu evaluaciju stanja ekonomije biti povezana s institucionalnim povjerenjem tako da oni koji negativnije evaluiraju stanje ekonomije ujedno imaju i manje povjerenja u institucije. Ova varijabla ispituje mišljenje pojedinca o tome je li se općenita ekonomska situacija u državi poboljšala ili pogoršala u posljednje četiri godine, s time da više vrijednosti označavaju negativniju evaluaciju stanja ekonomije.

Varijabla koja ispituje ekonomski liberalizam već je opisana, a dodana je u analizu kako bi se kompletnije zahvatili ekonomski stavovi ispitanika. Obzirom da je liberalizam tradicionalno skeptičan spram oblika državne moći (Neumann, 1957), opravdano bi bilo pretpostaviti da pojedinci koji su ekonomski liberalniji ujedno manje vjeruju institucijama, što uostalom i jest empirijski potvrđeno (Pitlik i Kouba, 2015). Međutim, uzimajući u obzir da ova varijabla ispituje difuznu potporu tržištu kao primarnom mehanizmu ekonomske distribucije, sasvim je moguće, kao u slučaju protekcionizma, da odnos bude drugačiji od inače pretpostavljenog. Ukoliko ispitanici razlikuju difuznu potporu ekonomskim načelima i specifično povjerenju u institucije, točnije, ukoliko su ti koncepti multidimenzionalni, otvorena su vrata različitim oblicima povezanosti među njima.

Naime, ukoliko su ekonomski liberalniji građani zadovoljni radom institucija, to jest, ukoliko percipiraju da pod njima prosperiraju, postoji mogućnost da im daju specifičnu potporu, neovisno o tome što na difuznoj razini podupiru tržište nauštrb državi. Ili, drugačije rečeno, ukoliko ekonomski liberalniji pojedinci percipiraju da su njihova specifična očekivanja zadovoljena, difuzna potpora tržištu kao glavnom ekonomskom mehanizmu u društvu može ostati netaknuta na latentnoj razini. Dodano tome, u kontekstu Hrvatske većina uobičajenih varijabli socioekonomskog statusa i zaposlenja poput rada u privatnom sektoru, imovine, samozaposlenosti, obrazovanja i rizika nije povezana s ekonomskim liberalizmom (Henjak i Vuksan-Ćusa, 2019) pa je moguće da takvo izuzeće postoji i u pogledu povjerenja u institucije. Stoga, u pogledu ovog koncepta, rad ostaje eksplorativan što znači da eventualni nalazi više služe za gradnju budućih hipoteza nego li za testiranje postojećih.

Iduća varijabla uključena u analizu mjeri autoritarnost i kreirana je kao aritmetička sredina odgovora na tri čestice koje ispituju stav o iznošenju vlastitog mišljenja po cijenu stradanja, pravu na štrajk i demonstracije nauštrb javnog reda te ograničenju ljudskih prava zbog interesa države i nacije, pri čemu više vrijednosti na ljestvici označavaju veću autoritarnost.⁸ Ova varijabla je dodana jer se pokazuje kako autoritarne osobe svijet percipiraju kao kaotičan i prijeteći shodno čemu više cijene poredak i stabilnost (Duckitt i Sibley, 2007), što je upravo ono što institucije osiguravaju. Ukoliko su institucije percipirane kao legitimne, to znači da ih autoritarni pojedinci ponajprije vide kao validan i etabliran oblik vlasti što za njih podrazumijeva i veće razine submisije (v. Altemeyer, 1996). Cronbachov α koeficijent korištene ljestvice iznosi 0,69 u 2015. godini (središnja vrijednost korelacijske matrice čestica iznosi 0,43) i 0,6 u 2016. godini (središnja vrijednost korelacijske matrice iznosi 0,34).

⁸ Iako se ljestvice koje mjere autoritarnost u obje ankete sastoje od osam čestica, ovdje se koriste samo tri navedene čestice. Naime, rezultati faktorske analize (s oblimin rotacijom) za 2015. godinu pokazali su dvofaktorsku strukturu. Međutim, kada se iz analize isključila druga čestica (*Ono što je ovoj zemlji potrebno od zakona i političkih programa je nekoliko hrabrih i odlučnih ljudi u koje narod može imati povjerenje*) zbog toga što njen sadržaj više zahvaća populizam (ili democentričnost v., Castanho Silva i ostali, 2018), rezultati su pokazali kako su preostale varijable uključene u jedan faktor. No kako je faktorska analiza (s oblimin rotacijom) za 2016. godinu izvorno pokazala tri faktora, a nakon isključenja druge čestice dva faktora, odlučili smo se za pristup koji uključuje samo one čestice koje zasićuju isti faktor u obje godine, odnosno, za uključivanje triju nabrojanih čestica koje koristimo u analizi i četvrte čestice (*Vlast i moćnicima ne treba se zamjerati*). Ipak, ta četvrta čestica naposljetku nije uključena u finalnu ljestvicu autoritarizma zbog toga što faktorska analiza iz 2016. godine pokazuje kako ona supstantivno zasićuje i drugi faktor ($>0,5$) (Costello i Osborne, 2005). Faktorske analize su vidljive u Metodološkom dodatku u tablicama 8. i 9.

Varijabla koja mjeri političku efikasnost kreirana je kao aritmetička sredina dvaju varijabli koje ispituju stav pojedinca o tome koliko je važno tko je na vlasti odnosno o tome utječe li glasovanje na događanja u zemlji gdje više vrijednosti označuju veći osjećaj političke efikasnosti. Mjere interne pouzdanosti ljestvice iznose 0,87 u 2015. godini, odnosno 0,88 u 2016. godini.⁹ Ovime se ponajprije mjeri percepcija vanjske političke efikasnosti koja zahvaća stav o vlastitom utjecaju na politički proces, ali istovremeno obuhvaća i gledište o percipiranoj institucionalnoj responzivnosti, što ovaj konstrukt izravno povezuje s institucionalnim povjerenjem (Geurkink i ostali, 2020). U skladu s tim, studije pokazuju da su više razine percipirane političke efikasnosti asocirane s višom razinom povjerenja u institucije (Henjak, 2017, v. Catterberg i Moreno, 2005).

Varijabla socijalnog povjerenja mjeri razine interpersonalnog povjerenja pomoću čestice koja ispituje stav pojedinca o tome može li se vjerovati svim ljudima ili pak u odnosima s drugima treba biti oprezan. Riječ je o mjeri koja je desetljećima prisutna u istraživanjima socijalnog povjerenja (Zmerli i Newton, 2008) i koja je, kako komparativne studije pokazuju, pozitivno povezana s povjerenjem u institucije i zadovoljstvom s demokracijom (Newton, Stolle i Zmerli, 2018; Grönlund i Setälä, 2012; Zmerli, Newton, 2007).

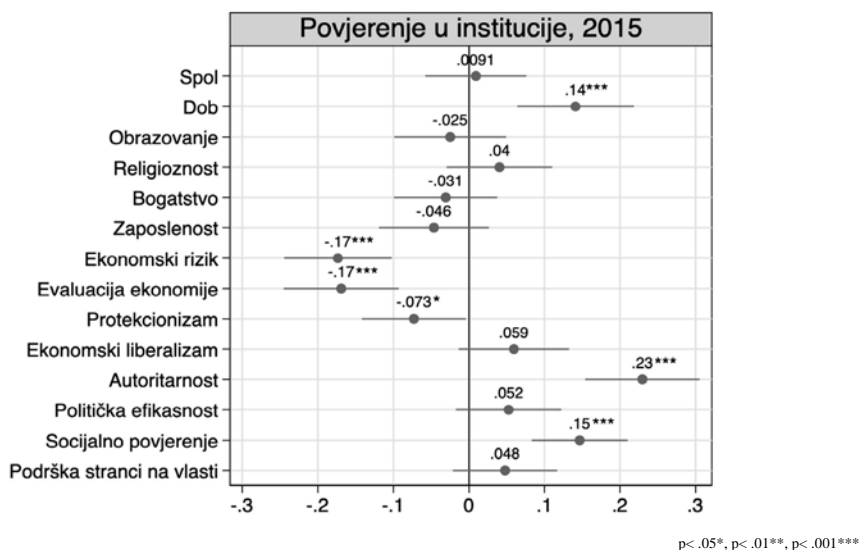
Posljednja varijabla u prediktorskom modelu ispituje je li pojedinac na posljednjim izborima glasao za stranku koja je u tom trenutku bila na vlasti (2015. je to bio SDP, a 2016. HDZ). Glasačima stranaka na vlasti je pripisana vrijednost 1, a svima ostalima 0. Ova varijabla je uključena jer se pokazuje kako je institucionalno povjerenje birača, prateći logiku pobjednik-gubitnik, nerijetko uvjetovano time je li preferirana stranka na vlasti (Theiss-Morse i ostali, 2015; Anderson i LoTempio, 2002; Curini, Jou i Memoli, 2012). Prikaz svih varijabli korištenih u analizi je vidljiv u *Tablici 5.* u Metodološkom dodatku, deskriptivna statistika u tablicama 6. i 7., a bivarijatne korelacije korištenih varijabli su vidljive u tablicama 9. i 10. Dakle, primarno se testira pretpostavka o tome jesu li više razine podrške protekcionizmu povezane s manjim razinama institucionalnog povjerenja. Ostale varijable su uključene ponajprije u kontrolnom smislu, to jest, polazi se od toga da se odnos protekcionizma i institucionalnog povjerenja može valjano objasniti samo u širem prediktorskom modelu koji u obzir uzima druge relevantne koncepte.

Rezultati i interpretacija

Analiza je provedena odvojeno za podatke prikupljene u 2015. i 2016. godini koristeći OLS regresije. Rezultati analize za 2015. godinu pokazuju kako su statistički značajne varijable koje mjere dob, ekonomski rizik, evaluaciju stanja ekonomije, protekcionizam, autoritarnost i socijalno povjerenje. Sve varijable su značajne u pretpostavljenim smjerovima, pri čemu je razina statističke značajnosti protekcionizma manja ($p < 0,05$) od ostalih varijabli koje su značajne na razini $< 0,001$. Dakle, vidljivo je kako su starija životna dob, više razine autoritarnosti i veće interpersonalno povjerenje asocirani s višim razinama institucionalnog povjerenja, dok su lošija percepcija stanja ekonomije, veća percipirana teškoća pronalaska posla i više razine protekcionizma povezane s manjim razinama institucionalnog povjerenja. Prediktorski model za 2015. godinu objašnjava 21,3% varijance zavisne varijable.

⁹ Interna pouzdanost ove varijable mjerena je sa Spearman-Brown koeficijentom zbog toga što je manje pristran, to jest, zbog toga što ga se smatra najboljom mjerom pouzdanosti ljestvica s dvije čestice (Eisinga, Grotenhuis i Pelzer, 2013).

Tablica 3. Prikaz rezultata linearne regresije (2015. godina)¹⁰

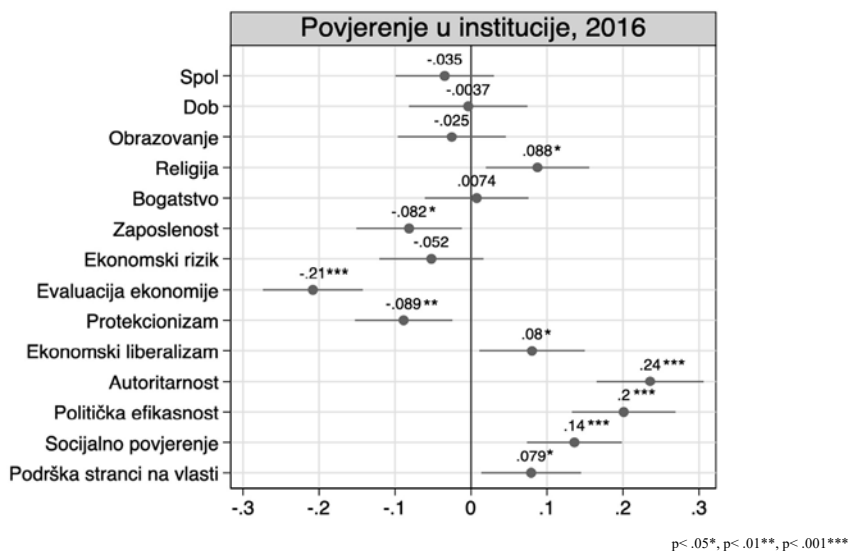
Konstanta	0,60
(st. greška)	(0,34)
N	765
F	14,47
R ²	0,213
VIF ¹¹	1,18 (1,27)

S druge strane, rezultati OLS regresije za 2016. godinu (v. Tablicu 4) pokazuju kako korišteni model ima veću eksplanatornu snagu, točnije, prediktorski model objašnjava oko 26% varijance zavisne varijable. Značajne varijable u ovoj analizi su one koje mjere religioznost, zaposlenost, evaluaciju ekonomije, protekcionizam, ekonomski liberalizam, autoritarnost, političku efikasnost, socijalno povjerenje i podršku stranci na vlasti (HDZ). Pri tome su sve varijable značajne u očekivanim

¹⁰ Točke na slikama predstavljaju vrijednosti standardiziranih regresijskih koeficijenata pojedinih varijabli, dok linije na kojima se te točke nalaze označavaju 95-postotni interval pouzdanosti. Statistički značajne su one varijable čiji intervali pouzdanosti ne sijeku okomitu liniju s ishodištem u vrijednosti 0. U skladu s ovime tumače se svi modeli prikazani u tekstu.

¹¹ Kao mjera koja ispituje multikolinearnost u ovom je tekstu uzet faktor inflacije varijance (VIF). Međutim, umjesto toga da se dobiveni faktori interpretiraju u skladu s konvencionalnom mudrošću o generalnim odsječnim vrijednostima, ovdje se primjenjuje drugačiji model koji faktor inflacije varijance interpretira u odnosu na snagu modela linearne regresije odnosno postotak objašnjene varijance zavisne varijable (R²) (Freund, Wilson i Sa, 2006: 190-192). Točnije, srednje vrijednosti faktora inflacije varijance modela se uspoređuju s vrijednostima dobivenima po formuli $x = \frac{1}{1 - R^2_{model}}$. Ako je srednja vrijednost modela značajno veća od vrijednosti dobivene ovom formulom, to znači da je multikolinearnost prisutna. Time se izbjegava interpretiranje multikolinearnosti temeljem više ili manje proizvoljnih odsječnih vrijednosti (5,7 ili 10) koje ne uzimaju u obzir postotak objašnjene varijance odnosno koje zapravo dopuštaju supstantivne razine multikolinearnosti (Hair i dr., 2019).

Tablica 4. Prikaz rezultata linearne regresije (2016. godina)

Konstanta	0,34
(st. greška)	(0,33)
N	738
F	18,25
R ²	0,261
VIF	1,16 (1,35)

smjerovima, osim varijable koja ispituje zaposlenost, to jest, rezultati pokazuju kako su zaposleni ljudi nešto manje skloni vjerovati institucijama od ostalih. No, treba naglasiti kako se, u usporedbi s drugim značajnim varijablama, radi o varijabli s vrlo malim utjecajem na objašnjenje varijance zavisne varijable ($\beta = -0,082$).

Uz zaposlenost, dodatna razlika spram regresije za 2015. godinu je ta da prema rezultatima iz 2016. godine više nisu značajne varijable koje ispituju dob i rizik, već one koje mjere religioznost, ekonomski liberalizam, političku efikasnost te podršku stranci na vlasti. Značajnost varijable koja ispituje glasanje za stranku na vlasti potvrđuje kako u Hrvatskoj postoji utjecaj stranačke pristranosti pri evaluaciji institucija što je u skladu sa studijama koje pokazuju kako je stranačka identifikacija bitna determinanta percepcije političkog života (Bartels, 2002), to jest, vidljivo je da glasači najveće stranke u Hrvatskoj više vjeruju institucijama onda kada ta stranka obnaša vlast. Budući da varijable poput obrazovanja i bogatstva nisu značajne ni u jednoj regresiji, ovo znači da je kod određenog broja ispitanika stranačka preferencija bolji prediktor razina institucionalnog povjerenja nego njihova socioekonomska pozicija. Varijabla koja ispituje religioznost je statistički značajna u modelu iz 2016. godine, što znači da religiozniji pojedinci u Hrvatskoj više vjeruju institucijama. Dob je također statistički značajna u jednom modelu, pri čemu se pokazuje kako stariji birači više vjeruju institucijama, što se može tumačiti kao dio širih razlika iz-

među mlađih i starijih dobnih kohorti koji se vide i u drugim elementima političkog života u Hrvatskoj.¹²

Varijable koje su se konzistentno pokazale značajnim u obje regresije su autoritarnost, evaluacija ekonomije, protekcionizam i socijalno povjerenje, s tim da su efekti autoritarnosti i evaluacije ekonomije veći nego efekti socijalnog povjerenja i protekcionizma, čime se potvrđuje stabilan odnos između autoritarnosti i institucionalnog povjerenja koji su detektirale i druge studije (Nikodem, 2019). Što se sociotropske evaluacije ekonomije tiče, ovime je potvrđeno da ljudi manje vjeruju institucijama onda kada percipiraju da se stanje nacionalne ekonomije pogoršalo što indicira da se percepcije o tome kako društvo evoluirala više vezuju uz institucionalno povjerenje negoli osobne odnosno egotropske motivacije (v. Elchardus i Spruyt, 2014). Valja pritom naglasiti kako su sociotropska evaluacija ekonomije, kao i varijabla koja mjeri ekonomski rizik, zapravo varijable koje mjere percepciju ispitanika, što bi, s obzirom na rezultate, značilo da su u pogledu institucionalnog povjerenja za hrvatske građane važnije subjektivne percepcije negoli objektivni faktori socio-ekonomske pozicije (Mingo i Faggiano, 2020) koji ne moraju uvijek odgovarati jedno drugome. Što se socijalnog povjerenja tiče, više razine interpersonalnog povjerenja asociirane su s višim razinama institucionalnog povjerenja, pa se potvrđuje kako se povjerenje kao koncept transferira iz jedne u drugu dimenziju života, iako to ne znači da je političko povjerenje posljedica socijalnog (Newton, Stolle i Zmerli, 2018).

U kontekstu protekcionizma, rezultati analize se mogu interpretirati kao otklon protekcionizmu sklonih građana od političkih i provedbenih institucija, pri čemu su efekti nešto veći za 2016. godinu ($\beta = -0,089$, $p < 0,01$). Drugim riječima, rezultati pokazuju kako protekcionizmu skloni pojedinci ujedno manje vjeruju institucijama, što bi moglo indicirati da se institucije u Hrvatskoj, barem kod dijela ispitanika, ne doživljavaju kao responzivne i/ili efikasne, a to pak otvara vrata istraživanjima političke alijenacije. Ovaj tip interpretacije potvrđuje i značajnost varijable koja ispituje političku efikasnost, to jest, pokazuje se kako pojedinci koji smatraju da mogu utjecati na politiku više vjeruju institucijama kao kanalima za vršenje takvog utjecaja. Obzirom da su političko nepovjerenje i percepcija smanjene osobne političke efikasnosti uopćeno povezani s populizmom (Erisen i ostali, 2021; Magni, 2017), postavlja se pitanje može li protekcionistička retorika poslužiti kao mobilizacijsko sredstvo populističkim akterima u Hrvatskoj? Štoviše, zahtjevi za državnom protekcijom uz istovremenu potporu domaćem poduzetništvu su čest dio populističke agende (Mudde, 2007: 127), a ovdje korištena mjera protekcionizma mjeri upravo te elemente. Neovisno o tome, rezultati sugeriraju da pristup protekcionizmu kao općenitijem normativnom stavu prema kojem pojedinci imaju difuzni oblik potpore može biti plodonosan u objašnjavanju dosad nekonkluzivnih nalaza istraživačke tradicije unutar koje pišemo. Statistička značajnost varijable koja ispituje ekonomski liberalizam dodatno potvrđuje tu postavku. Naime, pokazuje se kako ekonomski liberalniji pojedinci više vjeruju institucijama što dodatno svjedoči o potrebi razlikovanja između difuznih i specifičnih tipova potpore određenim ekonomskim načelima.

¹² Stariji birači u većoj mjeri preferiraju etablirane stranke, intenzivnije se povezuju s temeljnim društvenim rascjepom i više vjeruju tradicionalnim medijima (Vuksan-Ćusa i Raos, 2021; v. Henjak, 2018; Blanuša, 2015). Obzirom da su rezultati nekih ranijih studija pokazali kako mlađe dobne skupine manje vjeruju institucijama (s. Štulhofer, 2004), buduća bi istraživanja trebala razmrsiti radi li se u ovom kontekstu o efektu individualnog starenja, kohorte ili vremenskog perioda (v. Grasso, 2014).

Zaključak

U ovoj studiji pokušalo se utvrditi jesu li preferencije za protekcionizam, odnosno zaštitu od tržišnih rizika, povezane s povjerenjem u institucije u Hrvatskoj. Time rad doprinosi široj istraživačkoj tradiciji koja analizira odnos političkog povjerenja i podrške socijalnim politikama, to jest, ovom analizom se domet te rastuće istraživačke niše proširuje (v. Goerres, Kumlin i Spies, 2021). Iskorak koji ova analiza donosi ogleda se u tome da se ekonomski stavovi tretiraju kao difuzna stajališta koja ne moraju biti povezana sa specifičnim institucionalnim povjerenjem na način koji bi bio logički intuitivan. Rezultati studije to potvrđuju – pokazuje se da pojedinci koji preferiraju veće razine zaštite istodobno manje vjeruju Saboru, Vladi, sudstvu i javnoj upravi, što se teško može objasniti ukoliko se zadržimo na elementarnoj pretpostavci o pozitivnoj povezanosti između očekivanja zaštite i institucionalnog povjerenja. Međutim, da bi se odnos između dva koncepta detaljnije analizirao, potrebne su potpunije studije koje bi, uz povjerenje u institucije i ekonomske stavove, uključivale i operacionalizaciju povjerenja u institucije tržišta poput tvrtki, multinacionalnih kompanija i sl. (Edlund i Lindh, 2013). Također, buduće studije bi trebale ispitati razlikuje li se protekcionizam kao difuzan stav od potpore prema protekcionističkim javnim politikama.

Uz to, rezultati OLS regresija pokazali su da je povjerenje u institucije ponajviše povezano s autoritarnošću, sociotropskom evaluacijom stanja ekonomije i socijalnim povjerenjem, što je uvelike u skladu s nalazima komparativnih studija. Iako izvan fokusa rada, ono što odudara od komparativnih studija jest negativna asocijacija protekcionizma i autoritarnosti ($\rho = -0,14; -0,13$). Njihova je asocijacija inače pozitivna zbog toga što se pretpostavlja kako se koncepti u nekim segmentima preklapaju, odnosno, pretpostavlja se da autoritarne osobe traže sigurnost u svijetu koji se percipira kao neizvjestan. Shodno tome, protekcionizam se obično poima kao trgovinski protekcionizam, to jest, koncept se operacionalizira s česticama čiji sadržaj naglašava razlikovanje između domicilne zemlje i drugih zemalja čime se naglašava dimenzija "unutra-vani" (v. Jedinger i Burger, 2020). To se poklapa s autoritarnom tendencijom portretiranja vanjskog svijeta kao kaotičnog i nesigurnog, a unutar-njeg (vlastitog društva i države) kao nečega što treba zaštititi, što je ipak drugačija koncepcija protekcionizma od one na kojoj se temelji ova studija. Također, rezultati iz 2016. godine pokazuju kako građani više vjeruju institucijama kada je njihova stranka na vlasti, čime se potvrđuje kako je stranački identitet ili pristranost, barem u slučaju birača HDZ-a, zapravo "percepcijski ekran" u skladu s kojim se filtriraju stavovi (Campbell i ostali, 1980: 132-133). To sugerira da se, barem djelomično, institucije ne evaluiraju na temelju ishoda koje proizvode već na osnovu toga upravlja li njima ispitanikova favorizirana stranka, što je problematično iz perspektive izbora kao mehanizma koji treba osigurati odgovornost (Henjak, 2017). Uz to, ukupno gledano, pokazuje se kako varijable koje mjere trajnije determinante socioekonomske pozicije poput bogatstva i obrazovanja nisu značajno povezane s povjerenjem u institucije, što je više iznimka negoli pravilo u ovoj istraživačkoj niši.

S obzirom na nalaze o povezanosti političke efikasnosti i povjerenja u institucije, uopćeno niske razine povjerenja u ključne političke institucije (Bovan i Baketa, 2022) i erodirajuće zadovoljstvo demokracijom (Čular i Šalaj, 2019), čini se kako bi buduće studije trebale pomnije ispitati koncept političke alijenacije u Hrvatskoj. Točnije, tek preostaje istražiti koliko građana u Hrvatskoj se odlučilo za opciju "izlaska" odnosno trajnijeg isključenja iz političkog procesa. Imajući u vidu da alijena-

cija podrazumijeva trajnu odvojenost od politike, institucije i aktera (Citrin i ostali, 1975), za ovakve analize bi prvenstveno bile korisne studije s longitudinalnim istraživačkim dizajnom.

Završit ćemo s isticanjem nekoliko ograničenja ove studije. Iako korištena mjera protekcionizma predstavlja iskorak time što obuhvaća više aspekata zaštite, jasno se pokazuje kako je interna pouzdanost baterije čestica daleko od idealne. Shodno tome, tek treba razviti ljestvicu čija bi psihometrijska svojstva bila robusnija. Uz to, neke ljestvice koje se ovdje koriste ne zrcale u potpunosti konvencionalne konceptualizacije konstrukata u pitanju. Ovo se ponajprije odnosi na mjeru autoritarnosti koja je operacionalizirana *ad hoc* baterijom čestica za čije sadržaje ne možemo jednoznačno tvrditi kako reflektiraju sve subkomponente koncepta (tj. submisivnost, agresiju i konvencionalnost, v. Altemeyer, 1981). Isto vrijedi i za mjeru političke efikasnosti čiji indikatori sadržajno ne reflektiraju operacionalizaciju koncepta iz etabliranih studija (v. Craig, Niemi i Silver, 1990). Stoga, pri interpretaciji rezultata treba imati na umu kako ova analiza operira sa ljestvicama čija se svojstva i operacionalizacija mogu značajno poboljšati.

Literatura

- Altemeyer, B. (1981). *Right-Wing Authoritarianism*. Winnipeg: University of Manitoba Press.
- Altemeyer, B. (1996). *The Authoritarian Specter*. London, Cambridge: Harvard University Press. <https://doi.org/10.5860/choice.35-1143>
- Anderson, C. J., i LoTempio, A. (2002). Wining, Losing and Political Trust in America. *British Journal of Political Science*, 32(2), 335-351. <https://doi.org/10.1017/S0007123402000133>
- Ares, M., Bürgisser, R., i Häusermann, S. (2021). Attitudinal polarization towards the redistributive role of the state in the wake of the COVID-19 crisis. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 31(sup1), 41-55. <https://doi.org/10.1080/17457289.2021.1924736>
- Bartels, L. (2002). Beyond the Running Tally: Partisan Bias in Political Perceptions. *Political Behavior*, 24(2), 117-150. <https://doi.org/10.1023/A%3A1021226224601>
- Bešić, M. (2016). Confidence in institutions in former Yugoslav Republics. *Sociologija*, 58(2), 302-318. <https://doi.org/10.2298/SOC1602302B>
- Blanuša, N. (2015). "Drugi svjetski rat kao transgeneracijska trauma: sablasti prošlosti među mladima u Hrvatskoj". U: V. Ilišin, A. Gvozdanić i D. Potočnik (ur.), *Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj* (str. 125-144). Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo.
- Blekesaune, M. (2007). Economic Conditions and Public Attitudes to Welfare Policies. *European Sociological Review*, 23(3), 393-403. <https://doi.org/10.1093/ESR%2FJCM012>
- Bovan, K., i Baketa, N. (2022). Stablnost i/ili promjene? Povjerenje u institucije u Hrvatskoj od 1999. do 2020. *Revija za sociologiju*, 52(1), E1-E30. <https://doi.org/10.5613/rzs.52.1.0315>
- Breivik, E., i Olsson, U. H. (2001). Adding variables to improve fit: The effect of model size on fit assessment in LISREL. U: R. Cudeck, S. Du Toit i Sörbom, D. (ur.), *Structural equation modeling: Present and future. A Festschrift in honor of Karl Jöreskog* (str. 169-194). Lincoln- wood: Scientific Software International.
- Breustedt, W. (2018). Testing the Measurement Invariance of Political Trust across the Globe. A Multiple Group Confirmatory Factor Analysis. *Methods, data, analyses*, 12(1), 7-46. <https://doi.org/10.12758/MDA.2017.06>
- Briggs, S. R., i Cheek, J. M. (1986). The role of factor analysis in the development and evaluation of personality scales. *Journal of Personality*, 54(1), 106-148. <https://doi.org/10.1111/J.1467-6494.1986.TB00391.X>
- Browne, M.W., i Cudeck, R. (1993). Alternative ways of assessing model fit. U: Bollen, K. A. i Long, J. S. (ur.), *Testing structural equation models*. Newbury Park: Sage Publications.
- Campbell, A., Converse, P., Miller, W., i Stokes. D. (1980). *The American Voter* (reprint). New York: Wiley and Sons. <https://doi.org/10.2307/1419686>
- Castanho Silva, B., et al. (2018). Public opinion surveys: a new measure. U: K. A. Hawkins et al. (ur.), *The Ideational Approach to Populism: Concept, Theory, and Analysis*. Abingdon, Oxon and New York: Routledge.

- Castanho Silva, B., Bosancianu, C.M., i Levente, L. (2020). *Multilevel Structural Equation Modeling*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington, Melbourne: Sage Publications. <https://dx.doi.org/10.4135/9781544323077>
- Catterberg, G., i Moreno, A. (2005). The Individual Bases of Political Trust: Trends in New and Established Democracies. *International Journal of Public Opinion Research*, 18(1), 31-48. <https://doi.org/10.1093/IJPOR%2FEDH081>
- Chevalier, T. (2019). Political trust, young people and institutions in Europe. A multilevel analysis. *International Journal of Social Welfare*, 28(1), 418-430. <https://doi.org/10.1111/IJSW.12380>
- Citrin, J., McClosky, H., Shanks, J. M., i Sniderman, P. M. (1975). Personal and Political Sources of Political Alienation. *British Journal of Political Science*, 5(1), 1-31. <https://doi.org/10.1017/S0007123400008024>
- Citrin, J., i Stoker, L. (2018). Political Trust in Cynical Age. *Annual Review of Political Science*, 21, 49-70. <https://doi.org/10.1146/ANNUREV-POLISCI-050316-092550>
- Clark, A. L., i Watson, D. (1995). Constructing Validity: Basic Issues in Objective Scale Development. *Psychological Assessment*, 7(3), 309-319. <https://doi.org/10.1037/1040-3590.7.3.309>
- Corbetta, P. (2003). *Social Research: Theory, Methods and Techniques*. SAGE Publications. <https://dx.doi.org/10.4135/9781849209922>
- Costello, A. B., i Osborne, J. (2005). Best practices in exploratory factor analysis: four recommendations for getting the most from your analysis. *Practical Assessment, Research, and Evaluation*, 10(7), 1-9. <https://doi.org/10.7275/JYJ1-4868>
- Craig, S. C., Niemi, R. G., i Silver, G. E. (1990). Political efficacy and trust: A report on the NES pilot study items. *Political Behavior*, 12(3), 289-314. <https://doi.org/10.1007/BF00992337>
- Creel, N. (2020). In God we trust... and Caesar too? Evaluating the link between religiosity and trust in government. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 42(9-10), 795-815. <https://doi.org/10.1108/IJSSP-06-2021-0156>
- Curini, L., Jou, W., i Memoli, V. (2012). Satisfaction with Democracy and the Winner/Loser Debate: The Role of Policy Preferences and Past Experience. *British Journal of Political Science*, 42(2), 241-261. <https://doi.org/10.1017/S0007123411000275>
- Čular, G. (2003). Stranačka identifikacija i potpora demokraciji u Hrvatskoj. *Politička misao*, 40(4), 3-24.
- Čular, G., i Šalaj, B. (2019). Kritički građani ili nezadovoljni autokrati? Potpora demokraciji u Hrvatskoj 1999-2018. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 16(1), 7-26. <https://doi.org/10.20901/an.16.01>
- Dalton, R. (2005). The social transformation of trust in government. *International Review of Sociology*, 15(1), 133-154. <https://doi.org/10.1080/03906700500038819>
- Duckitt, J., i Sibley, C. G. (2007). Right Wing Authoritarianism and Social Dominance Orientation and the Dimension of Generalized Prejudice. *European Journal of Personality*, 21(2), 113-130. <https://doi.org/10.1002%2Fper.614>
- Edlund, J. (1999). Trust in government and welfare regimes: attitudes to redistribution and financial cheating in the USA and Norway. *European Journal of Political Research*, 35(3), 341-370. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.00452>

- Edlund, J., i Lindh, A. (2013). Institutional trust and welfare State support: on the role of trust in market institutions. *Journal of Public Policy*, 33(3), 295-317. <https://doi.org/10.1017/S0143814X13000160>
- Eisinga, R., Grotenhuis, M., i Pelzer, B. (2013). The reliability of a two-item scale: Pearson, Cronbach, or Spearman-Brown?. *International Journal of Public Health*, 58, 637-642. <https://doi.org/10.1007/s00038-012-0416-3>
- Elchardus, M., i Spruyt, B. (2014) Populism, Persistent Republicanism and Declinism: An Empirical Analysis of Populism as a Thin Ideology. *Government and Opposition*, 51(1), 111-133. <https://doi.org/10.1017/gov.2014.27>
- Erisen, C., et al. (2021) Psychological Correlates of Populist Attitudes. *Advances in Political Psychology*, 42(1), 149-171. <https://doi.org/10.1111/pops.12768>
- Fabrigar, L. R., i Wegner, D. T. (2012). *Exploratory Factor Analysis*. New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780199734177.001.0001>
- Franc, R., Maglić, M., i Sučić, I. (2020). Političko (ne)povjerenje kao odrednica glasanja i sklonosti protestnim oblicima političkog sudjelovanja. *Revija za sociologiju*, 50(3), 381-406. <https://doi.org/10.5613/rzs.50.3.3>
- Freund, R. J., Wilson, W. J., i Sa, P. (2006). *Regression Analysis. Statistical Modeling of a Response Variable* (Second Edition). Elsevier. <https://doi.org/10.1080/00401706.1999.10485936>
- Geurkink, B., Zaslove, A., Sluiter, R., i Jacobs, K. (2020). Populist Attitudes, Political Trust, and External Political Efficacy: Old Wine in New Bottles? *Political Studies*, 68(1), 247-267. <https://doi.org/10.1177/0032321719842768>
- Goubin, S., i Kumlin, S. (2022). Political Trust and Policy Demand in Changing Welfare States: Building Normative Support and Easing Reform Acceptance? *European Sociological Review*, 38(4), 590-604. <https://doi.org/10.1093/esr/jcab061>
- Grasso, M.T. (2014). Age, period and cohort analysis in a comparative context: Political generations and political participation repertoires in Western Europe. *Electoral Studies*, 33, 63-76. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2013.06.003>
- Habibov, N., Cheung, A., i Auchynnika, A. (2018). Does Institutional Trust Increase Willingness to Pay More Taxes to Support the Welfare State? *Sociological Spectrum*, 38(1), 51-68. <https://doi.org/10.1080/02732173.2017.1409146>
- Hainmueller, J., i Hiscox, M.J. (2006). Learning to Love Globalization: Education and Individual Attitudes Toward International Trade. *International Organization*, 60(2), 469-498. <https://doi.org/10.1017/S0020818306060140>
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., i Anderson, R. E. (2019). *Multivariate Data Analysis*. Cengage Learning EMEA. <https://doi.org/10.1198/tech.2007.s455>
- Häusermann, S., Kurer, T., i Schwander, H. (2013). *Explaining welfare state preferences in dualized societies*. Draft.
- Hardin, R. (1999). Do we want to trust in government? U: M. Warren (ur.), *Democracy and Trust* (str. 22-41). New York: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511659959.002>
- Harré, R. (1999). Trust and its surrogates: psychological foundations of political process. U: M. Warren (ur.), *Democracy and Trust* (str. 249-272). New York: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511659959.008>

- Henjak, A. (2007). Values or Interests: Economic Determinants of Voting Behaviour in the 2007 Croatian Parliamentary Elections. *Politička misao*, 44 (5), 71-90.
- Henjak, A., Zakošek, N., i Čular, G. (2013). Croatia. U: Berglund, S., Erman, J., Deegan-Krause, K. i Knutsen, T. (ur.), *Handbook of Political Change in Eastern Europe* (str. 443-480). Cheltenham: Edward Elgar. <https://doi.org/10.4337/9781781954294>
- Henjak, A. (2017). Institutional Trust and Democracy Satisfaction in Croatia: Partisanship- Versus Outcome-Driven Evaluations. *Hrvatska i komparativna javna uprava*, 17(3), 343-363. <https://doi.org/10.31297/HKJU.17.3.1>
- Henjak, A. (2018). Nose li parlamentarni izbori 2015. i 2016. godine promjenu političkih rascjepa u Hrvatskoj?. *Društvena istraživanja*, 27(3), 383-406. <https://doi.org/10.5559/di.27.3.01>
- Henjak, A., i Vuksan-Ćusa, B. (2019). Interesi ili nešto drugo? Ekonomski stavovi i njihova utemeljenost u društvenoj strukturi u Hrvatskoj. *Revija za sociologiju*, 49(1), 37-60. <https://doi.org/10.5613/rzs.49.1.2>
- Hetherington, M. (1998). The Political Relevance of Political Trust. *American Political Science Review*, 92, 791-808. <https://doi.org/10.2307/2586304>
- Hetherington, M. (2004). *Why Trust Matters. Declining Political Trust and the Demise of American Liberalism*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Hooghe, M. (2011). Why There is Basically Only One Form of Political Trust. *The British Journal of Politics and International Relations*, 13(2), 269-275. <https://doi.org/10.1111/j.1467-856X.2010.00447.x>
- Hooghe, M., Marien, S., i de Vroome, T. (2012). The cognitive basis of trust. The relation between education, cognitive ability, and generalized and political trust. *Intelligence*, 40(6), 604-613. <https://doi.org/10.1016/J.INTELL.2012.08.006>
- Hooghe, M., i Marien, S. (2013). A comparative analysis of the relation between political trust and forms of political participation in europe, *European Societies*, 15(1), 131-152. <https://doi.org/10.1080/14616696.2012.692807>
- Hinton, P. R., Brownlow, C., McMurray, I., i Cozens, B. (2004). *SPSS Explained*. London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315797298>
- Hu, L.-T., i Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling*, 6(1), 1-55. <https://doi.org/10.1080/10705519909540118>
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/2152221>
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/591300>
- Iversen, T., i Soskice, D. (2001). An Asset Theory of Policy Preferences. *The American Political Science Review*, 95(4), 875-893. <https://doi.org/10.1017/S0003055400400079>
- Jedinger, A., i Burger, A.M. (2020). The Ideological Foundations of Economic Protectionism: Authoritarianism, Social Dominance Orientation, and the Moderating Role of Political Involvement. *Political Psychology*, 41(2), 402-424. <https://doi.org/10.1111/pops.12627>

- Jou, W. (2010). Continuities and changes in left–right orientations in new democracies: The cases of Croatia and Slovenia. *Communist and Post-Communist Studies*, 43(1), 97-113. <https://doi.org/10.1016/J.POSTCOMSTUD.2010.01.007>
- Kline, R. B. (2011). *Principles and Practice of Structural Equation Modeling*. New York, London: Guilford.
- Koster, F. (2014). Economic openness and welfare state attitudes: A multilevel study across 67 countries. *International Journal of Social Welfare*, 23, 128-138. <https://doi.org/10.1111/IJSW.12040>
- Kumlin, S. (2004). *The Personal and the Political: How Personal Welfare State Experiences Affect Political Trust and Ideology*. New York: Palgrave Macmillan.
- Kumlin, S. (2009). *Blaming Europe? Exploring the Variable Impact of National Public Service Dissatisfaction on EU Trust*. *Journal of European Social Policy*, 19, 408-420. <https://doi.org/10.1177/0958928709344248>
- Kumlin, S. (2010). *Dissatisfied Democrats, Policy Feedback, and European Welfare States, 1976-2001*. QoG WORKING PAPER SERIES 2010:4. University of Gothenburg.
- Kumlin, S., Stadelmann-Steffen, I., i Haugsgjerd, A. (2018). Trust and the Welfare State. U: E. Uslaner (ur.), *The Oxford Handbook of Social and Political Trust* (str. 385-409). New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/OXFORDHB%2F9780190274801.013.8>
- Kumlin, S., Goerres, A., i Spies, D.C. (2021). Public attitudes. U: D. Beland, D., K. J. Morgan, H. Obigner C. i Pierson (ur.), *The Oxford Handbook of the Welfare State* (str. 329-346). Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198828389.001.0001>
- Linos, K., i West, M. (2003). Self-Interest, Social Beliefs, and Attitudes to Redistribution: Re-Addressing the Issue of Cross-National Variation. *European Sociological Review*, 19(4), 393-409. <https://doi.org/10.1093/esr/19.4.393>
- MacCallum, R. C., Browne, M. W., i Sugawara H.M. (1996). Power Analysis and Determination of Sample Size for Covariance Structure Modeling. *Psychological Methods*, 1(2), 130-149. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/1082-989X.1.2.130>
- Lühiste K. (2014). Social Protection and Satisfaction with Democracy: A Multi-level Analysis. *Political Studies*, 62(4), 784-803. <https://doi.org/10.1111%2F1467-9248.12080>
- Magni, G. (2017). It's the emotions, Stupid! Anger about the economic crisis, low political efficacy, and support for populist parties. *Electoral Studies*, 50, 91-102. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2017.09.014>
- Margalit, Y. (2012). Lost in Globalization: International Economic Integration and the Sources of Popular Discontent. *International Studies Quarterly*, 56(3), 484-500. <https://doi.org/10.1111/J.1468-2478.2012.00747.X>
- Marien, S., i Hooghe, M. (2011). Does political trust matter? An empirical investigation into the relation between political trust and support for law compliance. *European Journal of Political Research*, 50, 267-291. <https://doi.org/10.1111/J.1475-6765.2010.01930.X>
- Marsh, H. W., Hau, K. T., i Wen, Z. (2004). In Search of Golden Rules: Comment on Hypothesis-Testing Approaches to Setting Cutoff Values for Fit Indexes and Dangers in Overgeneralizing Hu and Bentler's (1999) Findings. *Structural Equation*

- Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 11(3), 320-341. http://dx.doi.org/10.1207/s15328007sem1103_2
- Mayda, A. M., i Rodrik, D. (2005). Why are some people (and countries) more protectionist than others?. *European Economic Review*, 49(6), 1393-1430. <https://doi.org/10.1016/J.EUROECOREV.2004.01.002>
- Miller, A. H. (1974). Political Issues and Trust in Government: 1964-1970. *American Political Science Review*, 68(3), 951-972. <https://doi.org/10.2307/1959140>
- Miller, A. H., i Listhaug, O. (1990). Political Parties and Confidence in Government: a Comparison of Norway, Sweden and the United States. *British Journal of Political Science*, 20(3), 357-386. <https://doi.org/10.1017/S0007123400005883>
- Mingo, I., i Faggiano, M. P. (2020). Trust in Institutions Between Objective and Subjective Determinants: A Multilevel Analysis in European Countries. *Social Indicators Research*, 151, 815-839. <https://doi.org/10.1007/s11205-020-02400-0>
- Misler, W., i Rose, R. (2001). What Are the Origins of Political Trust? Testing Institutional and Cultural Theories in Post-Communist Societies. *Comparative Political Studies*, 34(1), 30-62.
- Mishler, W., i Rose, R. (2001a). Political Support for Incomplete Democracies: Realist vs. Idealist Theories and Measures. *International Political Science Review*, 22(4), 303-320. <https://www.jstor.org/stable/1601209>
- Mudde, C. (2007). *Populist radical right parties in Europe*. New York: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511492037>
- Murthi, M., i Tiongson, E. R. (2008). Attitudes to Equality: The "Socialist Legacy" Revisited. Policy Research Working Paper 4529. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-4529>
- Newton, K. (2007). Social and Political Trust. U: R. Dalton i H. Klingemann (ur.), *The Oxford Handbook of Political Behavior*.
- Newton, K., Stolle, D., i Zmerli, S. (2018). Social and Political Trust. U: Usaner, E. (ur.), *The Oxford Handbook of Social and Political Trust* (str. 37-57). New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/OXFORDHB%2F9780190274801.013.20>
- Neumann, F. (1957). *The Democratic and The Authoritarian State. Essays in Political and Legal Theory*. London: The Free Press of Glencoe.
- Nikodem, K. (2019). 'Važno je imati moćnog vođu!' Analiza autoritarnosti u hrvatskom društvu od 1999. do 2018. godine. *Društvena istraživanja*, 28(3), 391-410. <https://doi.org/10.5559/DI.28.3.02>
- Norris, P. (1999). Introduction: The Growth of Critical Citizens? U: P. Norris (ur.), *Critical Citizens. Global Support for Democratic Government* (str. 1-27). Oxford: Oxford University Press.
- Norris, P., i Inglehart, R. (2019). *Cultural Backlash. Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nunnally, J. C. (1975). Psychometric Theory: 25 Years Ago and Now. *Educational Researcher*, 4(10), 7-21. <https://doi.org/10.3102/0013189X004010007>
- Offe, C. (1999). How can we trust our fellow citizens? U: M. Warren (ur.), *Democracy and Trust* (str. 42-87). New York: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511659959.003>

- O'Rourke, K. H., Sinnott, D., Richardson, J. D., i Rodrik, D. (2001). The Determinants of Individual Trade Policy Preferences: International Survey Evidence [with Comments and Discussion]. *Brookings Trade Forum*, str. 157-206. <https://doi.org/10.1353/btf.2001.0011>
- Owen, E., i Johnston, N. P. (2017). Occupation and the Political Economy of Trade: Job Routineness, Offshorability, and Protectionist Sentiment. *International Organization*, 71(4), 665-699. <https://doi.org/10.1017/S0020818317000339>
- Pitlik, H., i Kouba, L. (2015). Does social distrust always lead to a stronger support for government intervention? *Public Choice*, 163(3-4), 355-377. <https://www.jstor.org/stable/24507538>
- Raos, V. (2020). Struktura rascjepa i parlamentarni izbori u Hrvatskoj 2020. u doba pandemije. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 17(1), 7-30. <https://doi.org/10.20901/an.17.01>
- Rimac, I. (2000). Neke determinante povjerenja u institucije političkog sustava u Hrvatskoj. *Bogoslovska smotra*, 70(2), 471-484.
- Roosma, F., van Oorschot, W., i Gelissen, J. (2015). A Just Distribution of Burdens? Attitudes Toward the Social Distribution of Taxes in 26 Welfare States. *International Journal of Public Opinion Research*, 28(3), 376-400. <https://doi.org/10.1093/IJPOR%2FEDV020>
- Rose, R., i Mislher, W. (2010). Political trust and distrust in post-authoritarian contexts. *Studies in Public Policy*, 474. University of Aberdeen.
- Rothstein, B. (2005). *Social Traps and the Problem of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511490323>
- Rothstein, B., i Stolle, D. (2008). The State and Social Capital: An Institutional Theory of Generalized Trust. *Comparative Politics*, 40(4), 441-459. <https://doi.org/10.5129/001041508X12911362383354>
- Scheidegger, R., i Staerkle, C. (2011). Political Trust and Distrust in Switzerland: A Normative Analysis. *Swiss Political Science Review*, 17(2), 165-187. <https://doi.org/10.1111/J.1662-6370.2011.02010.X>
- Schmitt, N. (1996). Uses and abuses of Coefficient Alpha. *Psychological Assessment*, 8(4), 350-353. <https://doi.org/10.1037/1040-3590.8.4.350>
- Schoon, I., i Cheng, H. (2011). Determinants of Political Trust: A Lifetime Learning Model. *Developmental Psychology*, 47(3), 619-631. <https://doi.org/10.1037/a0021817>
- Svallfors, S. (1999). Political trust and attitudes towards redistribution. *European Societies*, 1(2), 241-268. <https://doi.org/10.1080/14616696.1999.10749933>
- Svallfors, S. (2002). Political Trust and Support for the Welfare State: Unpacking a Supposed Relationship. U: B. Rothstein S. i Steimo (ur.), *Restructuring the Welfare State: Political Institutions and Policy Change* (str. 184-205). New York: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-0-230-10924-7_8
- Svallfors, S. (2012). *Welfare attitudes in Europe: Topline Results from Round 4 of the European Social Survey*. European Commission: Rapitdy Ltd.
- Štulhofer, A. (2004). Percepcija korupcije i erozija društvenog kapitala u Hrvatskoj 1995. – 2003, *Politička misao*, 41(3), 156-169.

- Theiss-Morse, E., Barton, D-G., i Wagner, M. W. (2015). Political Trust in Polarized Times. U: B. Bornstein i A. Tomkins. *Motivating Cooperation and Compliance with Authority* (str. 167-190). Nebraska Symposium on Motivation. Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-16151-8_8
- Turper, S., i Aarts, K. (2017). Political Trust and Sophistication: Taking Measurement Seriously. *Social Indicators Research*, 130: 415-434. <https://doi.org/10.1007/s11205-015-1182-4>
- Van der Meer, T., i Hakhverdian, A. (2017). Political Trust as the Evaluation of Process and Performance: A Cross-National Study of 42 European Countries. *Political Studies*, 65(1), 81-102. <https://doi.org/10.1177%2F0032321715607514>
- Van der Waal, J., i de Koster, W. (2018). Populism and Support for Protectionism: The Relevance of Opposition to Trade Openness for Leftist and Rightist Populist Voting in The Netherlands. *Political Studies*, 66(3), 560-576. <https://doi.org/10.1177/0032321717723505>
- Van Oorschot, W., i Meuleman, B. (2012). Chapter Two. Welfare Performance and Welfare Support. U: S. Svallfors (ur.), *Contested Welfare States. Welfare Attitudes in Europe and Beyond* (str. 25-58). Redwood City: Stanford University Press. <https://doi.org/10.1515/9780804783170-005>
- Van Oorschot, W., Reeskens, T., i Meuleman, B. (2012). Popular perceptions of welfare state consequences: A multilevel, cross-national analysis of 25 European countries. *Journal of European Social Policy*, 22(2), 181-197. <https://doi.org/10.1177/0958928711433653>
- Vuksan-Ćusa, B., i Raos, V. (2021). Dijete u vremenu: dob i biračko ponašanje u Hrvatskoj. *Političke perspektive*, 11(1), 7-38. <https://doi.org/10.20901/PP.11.1.01>
- Warren, M. (1999). Conclusion. U: M. Warren (ur.), *Democracy and Trust* (str. 346-360). New York: Cambridge University Press.
- Watkins, M.A. (2018). Exploratory Factor Analysis: A Guide to Best Practice. *Journal of Black Psychology*, 44(3), 219-246. <https://doi.org/10.1177%2F0095798418771807>
- Wroe, A. 2014. Political trust and job insecurity in 18 European polities. *Journal of Trust Research*, 4(2), 90-112. <https://doi.org/10.1080/21515581.2014.957291>
- Zmerli, S., Newton, K., i Montero, J.R. (2007). Trust in people, confidence in political institutions and satisfaction with democracy. U: J. W. van Deth, J. Ramón Montero i A. Westholm (ur.), *Citizenship and Involvement in European Democracies. A Comparative Analysis* (str. 35-66). London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203965757-10>

Institutional Trust and Economic Attitudes: Exploring Their Relationship in Croatia

Abstract Institutional trust is a frequent topic of empirically oriented political science, although it is rarely linked to views on economics. Bearing in mind the theoretical background of the concept of trust in institutions, which points to its connection primarily with protectionist economic attitudes, this study recognizes the need for a more detailed analysis of the assumed relationship. The study starts from the perspective from which protectionism can be interpreted as a normative expectation of protection on a diffuse level, which, contrary to the current theory, can be associated with low levels of institutional trust. This supposition was tested on the basis of survey data from 2015 and 2016 in Croatia. It is shown that protectionism and institutional trust are negatively correlated. The effects of authoritarianism, social trust, sociotropic evaluations of the economy and partisanship on trust in institutions are also evident. Therefore, this study testifies to the need to differentiate between different levels of support in analyzing the relationship between institutional trust and protectionism, providing a new direction for this growing research niche.

Keywords institutional trust, economic attitudes, protectionism, authoritarianism, social trust

Kako citirati članak / How to cite this article: Vuksan-Ćusa, B., Henjak, A. (2022). Povjerenje u institucije i stavovi o ekonomiji: istraživanje njihove povezanosti u Hrvatskoj. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 19(1), 7-40. <https://doi.org/10.20901/an.19.04>

Povjerenje u institucije i stavovi o ekonomiji: metodološki dodatak

Dodatak prikazuje anketna pitanja i kategorije odgovora čestica koje su korištene u analizi (Tablica 5), deskriptivnu statistiku varijabli uključenih u analizu (tablice 6 i 7), faktorske analize izvornih ljestvica autoritarnosti, pri čemu su dodatno označene čestice koje su se naposljetku koristile (tablice 8 i 9) te bivarijantne korelacije varijabli za obje godine, gdje * označava prisutnost statističke značajnosti (tablice 10 i 11).

Tablica 5. Prikaz strukture korištenih varijabli

Prediktor	2015.	2016.
	Čestice	
	Vaša školska naobrazba? (1-7)	
Obrazovanje	<i>Nezavršena osnovna škola (1), Osnovna škola (2), Zanat, VKV, trogodišnja strukovna škola (3), Četverogodišnja srednja škola (4), Viša škola (5), Fakultet (6), Magisterij, doktorat (7)</i>	
	Izuzimajući vjenčanja, pogrebe i krštenja, koliko često odlazite u crkvu? (1-6)	
Religioznost	<i>Nikada ili gotovo nikada (1), Dva-tri puta godišnje, za važnijih vjerskih blagdana (2), Jednom u dva mjeseca (3), Jednom mjesečno (4), Nekoliko puta mjesečno, (5) Jednom tjedno ili češće (6)</i>	
	Posjedujete li Vi ili netko drugi u Vašem kućanstvu neki od sljedećih oblika imovine? (0-4)	
Bogatstvo	<i>Kuću ili stan (1), Poslovni prostor, stan za iznajmljivanje, poljoprivredno imanje (2), Dionice ili obveznice (3), Ušteđevinu (4)</i>	
	Ukoliko biste danas izgubili posao, što mislite koliko teško bi vam bilo pronaći drugi posao u idućih 12 mjeseci?	
Ekonomski rizik	<i>(1) Vrlo lako, (2) Donekle lako, (3) Donekle teško, (4) Vrlo teško</i>	
	Općenito govoreći, je li se ekonomska situacija u Hrvatskoj u odnosu na stanje od prije četiri godine poboljšala, pogoršala ili je ostala ista?	
Ekonomska evaluacija	<i>(1) jako se poboljšala, 5 jako se pogoršala)</i>	
	Neki ljudi kažu da uopće nije važno tko je na vlasti. Drugi kažu da je jako važno tko je na vlasti... kamo biste sebe stavili?	
Politička efikasnost	<i>(1) Uopće nije važno tko je na vlasti – (5) Jako je važno tko je na vlasti</i>	
	Neki ljudi kažu da to za koga ljudi glasuju nimalo ne utječe na događanja u zemlji... kamo biste sebe stavili?	
	<i>(1) Za koga ljudi glasaju nimalo ne utječe na događanja u zemlji – (5) Za koga ljudi glasuju može jako utjecati na događanja u zemlji</i>	
<i>Sp.-Brown koeficijent</i>	0,865	0,875

Prediktor	2015.	2016.
	Čestice	
Protekcijonizam	<i>Država bi svim nezaposlenim građanima trebala osigurati naknade za nezaposlene dovoljne za pokrivanje osnovnih životnih potreba. (1-5)</i>	
	<i>Država treba ograničiti pravo bankama da same određuju kamatnu stopu za kredite građanima. (1-5)</i>	
	<i>Država bi trebala više oporezovati imovinu i dohodak bogatih pojedinaca. (1-5)</i>	
	<i>Država treba smanjiti poreze kako bi omogućila poduzetnicima da bolje posluju. (1-5)</i>	
Cronbachov α	0,481	0,517
Ekonomski liberalizam	<i>Potrebno je smanjiti proračunsku potrošnju, čak i ako to znači smanjivanje plaća, mirovina i socijalnih prava. (1-5)</i>	
	<i>Potrebno je tvrtkama omogućiti lakše otpuštanje zaposlenika radi lakše prilagodbe uvjetima tržišta. (1-5)</i>	
	<i>Tvrtke u državnom vlasništvu treba privatizirati jer država ne može njima efikasno upravljati. (1-5)</i>	
Cronbachov α	0,667	0,649
Autoritarnost	<i>Ne treba iznositi vlastito mišljenje, jer čovjek nikad ne zna od čega može nastradati. (1-5)</i>	
	<i>Građani nemaju pravo na štrajk i demonstracije ako time ugrožavaju javni red. (1-5)</i>	
	<i>Opravdano je ograničiti ljudska prava kad je u pitanju interes države i nacije. (1-5)</i>	
Cronbachov α	0,690	0,60

Tablica 6. Deskriptivna statistika nedihotomnih prediktora

Varijable			2015.					2016.				
	Min	Max	N	M	SD	0,25	0,75	N	M	SD	0,25	0,75
Dob	18	99 (87)	1001	46,11	16,064	31	60	1000	46,63	16,772	32	60
Obrazovanje	1	7	1001	3,90	1,154	3,00	4,00	1000	3,93	1,153	3,00	4,00
Religioznost	1	6	1001	2,80	1,594	2,00	4,00	1000	2,91	1,657	2,00	4,00
Bogatstvo	0	4	1001	1,37	0,860	1,00	2,00	1000	1,39	0,903	1,00	2,00
Pol. efikasnost	1	5	987	3,68	1,108	3,00	5,00	983	3,59	1,208	3,00	5,00
Protekcijonizam	1	5	998	4,06	0,636	3,73	4,50	996	3,93	0,704	3,50	4,50
Ek. liberalizam	1	5	989	2,83	0,989	2,00	3,66	992	2,45	0,942	1,66	3,00
Ev. ekonomije	1	5	980	3,38	1,235	3,00	4,00	978	2,73	0,778	2,00	3,00
Ek. rizik	1	4	801	3,10	0,908	3,00	4,00	770	3,15	0,914	2,00	4,00
Autoritarnost	1	5	990	2,82	1,017	2,00	3,67	995	2,79	0,778	2,33	3,33
Inst. povjerenje	0	1	1001	0,37	0,217	0,22	0,51	1000	0,32	0,219	0,14	0,50

Tablica 7. Deskriptivna statistika dihotomnih prediktora

Predik- tor	Spol		Zaposlenost		Soc.pov		HDZ		SDP	
	Ž	M	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne
2015.	53%	47%	49,2%	50,8%	22,1%	77,9%	20,7%	79,3%	21,9%	78,1%
2016.	53,6%	46,4%	51,7%	48,3%	21%	79%	19,8%	80,2%	19%	81%

Tablica 8. Faktorske analize (s oblimin rotacijom) ljestvice autoritarnosti za 2015. godinu

Čestice	Faktor		
	1	2	1
1 Mišljenje većine uvijek je najbolje.	0,477	0,546	0,571
2 Ono što je ovoj zemlji potrebnije od zakona i političkih programa je nekoliko hrabrih i odlučnih ljudi u koje narod može imati povjerenje.	0,032	0,842	x
3 <i>Ne treba iznositi vlastito mišljenje, jer čovjek nikad ne zna od čega može nastradati.</i>	0,733	0,267	0,731
4 Vlasti i moćnicima ne treba se zamjerati.	0,597	0,289	0,611
5 Ono što je mladima najpotrebnije, to je stroga disciplina, odlučnost i volja da se bore i rade za domovinu.	0,475	0,665	0,593
6 Zadaća opozicije nije da kritizira vladu, nego da podržava njezin rad.	0,668	0,340	0,690
7 <i>Građani nemaju pravo na štrajk i demonstracije ako time ugrožavaju javni red.</i>	0,758	0,055	0,605
8 <i>Opravdano je ograničiti ljudska prava kad je u pitanju interes države i nacije.</i>	0,742	0,032	0,679
Svojstvena vrijednost	3,07	1,21	3,02
Ukupno objašnjena varijanca (%)	38,35	15,07	43,14

Tablica 9. Faktorske analize (s oblimin rotacijom) ljestvice autoritarnosti za 2016. godinu

Čestice	Faktor				
	1	2	3	1	2
1 Mišljenje većine uvijek je najbolje.	0,075	0,133	0,812	0,023	0,716
2 Ono što je ovoj zemlji potrebnije od zakona i političkih programa je nekoliko hrabrih i odlučnih ljudi u koje narod može imati povjerenje.	0,103	0,857	0,031	x	x
3 <i>Ne treba iznositi vlastito mišljenje, jer čovjek nikad ne zna od čega može nastradati.</i>	0,739	0,313	0,236	0,733	0,370
4 Vlasti i moćnicima ne treba se zamjerati.	0,644	0,399	0,401	0,626	0,549
5 Ono što je mladima najpotrebnije, to je stroga disciplina, odlučnost i volja da se bore i rade za domovinu.	0,265	0,681	0,480	0,256	0,690
6 Zadaća opozicije nije da kritizira vladu, nego da podržava njezin rad.	0,309	0,144	0,732	0,268	0,679
7 <i>Građani nemaju pravo na štrajk i demonstracije ako time ugrožavaju javni red.</i>	0,736	0,126	0,065	0,749	0,114
8 <i>Opravdano je ograničiti ljudska prava kad je u pitanju interes države i nacije.</i>	0,714	-0,190	0,189	0,708	0,093
Svojevredna vrijednost	2,59	1,25	1,03	2,53	1,18
Ukupno objašnjena varijanca (%)	32,38	15,67	12,92	35,90	16,89

Tablica 10. Bivarijantna korelacijska matrica korištenih varijabli (2015.)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1 Inst. povjerenje	1														
2 Spol	.04	1													
3 Dob	.15*	.06*	1												
4 Obrazovanje	-.04	.04	-.22*	1											
5 Religija	.09*	.22*	.12*	-.09*	1										
6 Bogatstvo	.04	.02	.11*	.18*	-.04	1									
7 Zaposlenost	-.02	-.16*	-.27*	.27*	-.13*	.07*	1								
8 Ekonomski rizik	-.16*	.06	.20*	-.27*	.09*	-.10*	-.23*	1							
9 Ev. ekonomije	-.17*	-.03	-.01	-.04	.03	-.06	-.08*	.14*	1						
10 Protekcionizam	-.13*	.01	.06	-.11*	-.01	-.10*	-.16*	.21*	.07*	1					
11 Ek. liberalizam	.18*	-.04	.01	-.05	-.06	-.03	-.03	-.12*	-.14*	-.06	1				
12 Autoritarnost	.26*	.00	.13*	-.21*	.13*	-.07*	-.06	-.01	-.08*	-.14*	.38*	1			
13 Pol. efikasnost	.06	-.02	.18*	.03	.08*	.09*	-.06	.07	.04	.15*	-.08*	-.11*	1		
14 Soc. povjerenje	.17*	-.00	-.07*	.01	.01	.01	-.03	-.08*	-.08*	-.02	.07*	.01	.01	1	
15 Potpora vl. stranci	.06*	.03	.13*	.12*	-.15*	.06*	-.02	.04	-.17*	.06	-.05	-.11*	.18*	-.02	1

Tablica 11. Bivarijantna korelacijska matrica korištenih varijabli (2016.)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1 Inst. povjerenje	1														
2 Spol	-.00	1													
3 Dob	.04	.06	1												
4 Obrazovanje	-.03	.03	-.26*	1											
5 Religija	.12*	.22*	.12*	-.13*	1										
6 Bogatstvo	.09*	-.02	-.03	.29*	-.09*	1									
7 Zaposlenost	-.09*	-.13*	-.27*	.26*	-.15*	.12*	1								
8 Ekonomski rizik	-.10*	.11*	.27*	-.14*	.09*	-.17*	-.24*	1							
9 Ev. ekonomije	-.29*	.02	.09*	-.08*	.01	-.12*	-.06	.17*	1						
10 Protekcionizam	-.12*	.01	.06*	-.06*	-.05	-.10*	-.04	.11*	.09*	1					
11 Ek. liberalizam	.23*	-.04	.00	.00	-.04	.01	-.02	-.14*	-.16*	-.11*	1				
12 Autoritarnost	.32*	.05	.14*	-.09*	.05	.01	-.10*	.00	-.06	-.13*	.35*	1			
13 Pol. efikasnost	.25*	-.01	.12*	.07*	.04	.14*	-.02	-.02	-.10*	.07*	-.04	.02	1		
14 Soc. povjerenje	.19*	.04	.02	.11*	-.04	.11*	.00	-.05	-.07*	.04	.02	.01	.02	1	
15 Potpora vl. stranci	.25*	-.06	.12*	-.06*	.23*	.01	-.02	-.04	-.12*	-.07*	.06*	.11*	.16*	.04	1

INSAJDERI ILI AUTSAJDERI GRAĐANSTVA? DRŽAVLJANI, STRANCI I SOCIJALNO GRAĐANSTVO U HRVATSKOJ

Vedrana Baričević <https://orcid.org/0000-0003-2562-9254>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: vedrana.baricevic@fpzg.hr

<https://doi.org/10.20901/an.19.11>

Izvorni znanstveni rad

Zaprimljeno: 20. 7. 2022.

Prihvaćeno: 6. 12. 2022.

Sažetak U radu se analiziraju politike državljanstva i imigracije u Hrvatskoj, s posebnim osvrtom na etnifikaciju i marketizaciju građanstva koja se odvija u posljednja tri desetljeća. Studija polazi od koncepta građanstva kao "diferenciranog članstva" koji pretpostavlja da su beneficije članstva nejednako raspoređene među različitim subjektima građanstva neovisno o njihovom formalnom državljskom statusu i često u suprotnosti s dominantnim nacionalnim mitologijama. Po modelu Rogersa Brubakera i njegovog koncepta "socijalnog zatvaranja", studije državljanstva u Hrvatskoj dosad su se bavile problematikom etniciteta i formalnog članstva. Pri tome, etnicitet se poima kao ključna kategorija koja pretpostavlja stjecanje državljanstva i građanskih prava. Nasuprot tome, slijedeći pristup Brigdet Anderson, u ovom radu na etničko državljanstvo gledam kao političku strategiju kojom se održava mit da sudjelovanje u naciji nosi jasne simboličke i materijalne koristi članstva. Ovaj rad nastojat će pokazati da procesi komodifikacije djeluju protiv logike etnonacionalizma pa se građanska prava rastaču u korist tržišta, a na štetu ciljanih socioekonomskih skupina unutar (etno)nacionalne većine i manjina. Socijalno građanstvo koje Brubaker i literatura "socijalnog zatvaranja" zanemaruju kritično je za razumijevanje građanstva kao koncepta i društvene prakse.

Ključne riječi državljanstvo, građanstvo, imigracija, identitet, prava, etnifikacija, marketizacija

Uvod: državljanstvo kao punopravno članstvo?

U suvremenim je društvenim znanostima općenito prihvaćeno da građanstvo treba promatrati kao "društveni proces" (Isin i Turner, 2002: 4) koji podrazumijeva uključivanje u niz institucija i "sfera života" ne samo političkih, nego i ekonomskih, socijalnih i kulturnih (Gordon i Lenhardt, 2007: 1187). Ipak, kada se o problematici inkluzije raspravlja u kontekstu državljanstva i imigracije, državljanji se redovito zamišljaju kao "insajderi", a nedržavljanji kao "autsajderi" (Anderson, 2015). U osnovi ovog pristupa je koncepcija članstva Rogersa Brubakera i njegova teza o državljanstvu kao "socijalnom zatvaranju" (Brubaker, 1992). Naime, prema ovom autoru, države koriste režim i politike državljanstva kako bi "oskudna dobra" zajednice sačuvala za one koji su prihvaćeni u naciju kao političku zajednicu, a ograničavaju ih ili uskraćuju onima koji se smatraju strancima. Kao što je vidljivo, kod ovog autora se pojam građanstva, kao gore navedene inkluzije u različite sfere života zajednice, pre-

klapa s pojmom državljanstva, kao pravnog statusa. Kako dobro ilustrira Elizabeth Cohen (2009: 205), iako je koncept "socijalnog zatvaranja" bio predmetom brojnih kritika, on je praktički ostao općim mjestom u studijama koje se bave politikama imigracije i državljanstva.

I u novim istočnoeuropskim demokracijama, uključujući Hrvatsku, Brubakero-va misao imala je presudnu ulogu u formuliranju predmeta interesa i konceptualnog okvira na temelju kojega se proučavaju politike članstva u zajednici.¹ U hrvatskom kontekstu, posebno je relevantno njegovo razlikovanje *zapadnog (građanskog)* i *istočnog (etničkog)* tipa nacionalizma (v. Brubaker, 1992; 1996). Naime, prema Brubakeru (1996: 3), u potonjem slučaju, uključujući Hrvatsku, novonastale države koncipirane su i organizirane kao "države za i od" titularne nacije. U skladu s ovom koncepcijom članstva, studije koje se bave politikama državljanstva i inkluzije u Hrvatskoj fokusirale su se na problematiku etnonacionalizma i formalnog državljanstva, te je istraživano kako državljanstvo privilegira etničke Hrvate nauštrb etničkih manjina (v. npr. Hayden; 1996; Koska, 2012; Ragazzi i Štiks, 2009; Stubbs i Zrinščak, 2015; Štiks, 2010; Verdery, 1998).

Pojedini domaći radovi, u okviru različitih disciplina i različitih predmeta interesa, ispitivali su kako je građanstvo diferencirano iznutra. Naime, neka istraživanja bavila su se, primjerice, posebnim pravima hrvatskih branitelja (Jović, 2017; Stubbs i Zrinščak, 2015), odnosno uspoređivala su odnos države prema braniteljima i pripadnicima nacionalnih manjina (Koska i Matan, 2017). Također, domaće studije u polju socijalnog prava ukazale su na nejednakosti populacije u domeni socijalnih politika (npr. Dobrotić, 2019; Puljiz, 1997; Šučur, 2014). Drugi autori (Dolenec, 2012) ispitivali su relevantnost socijalnog građanstva za ponašanje građana kao birača. Ipak, različite discipline koje se bave problematikom građanstva u Hrvatskoj dosad su funkcionirale prilično izolirano jedne od drugih. Drugim riječima, navedena se problematika još nije raspravljala u studijama koje se bave vezom državljanstva, etniciteta i inkluzije - ili šire, građanstva.

Utoliko, ostalo je nejasno kako nejednakosti koje su vidljive iznutra (unutar zajednice državljana) tumačiti iz perspektive građanstva (kao stvarne uključenosti), posebice ako kao adekvatan koncept za tumačenje društvene stvarnosti uzmemo Brubakerovu premisu "socijalnog zatvaranja". Pitanje koje se, primjerice, postavlja jest možemo li reći da hrvatske politike građanstva i državljanstva preferiraju etničke Hrvate, a zatim im dodjeljuju različita prava? Ako je to tako, čuva li (etničko) državljanstvo "oskudna dobra" za državljane ili postoji hijerarhija državljana? Ako da, po čemu se oni razlikuju i kako se vrednuju, osim po, primjerice, svojem (konstruiranom) doprinosu izgradnji države u ratu? Nadalje, ukoliko postoji hijerarhija iznutra, pitanje je postoji li ona i izvana? Opet, ako je odgovor potvrđan, što diferencira različite pripadnike etničkih manjina ili različite nedržavljanke? I konačno, nužno je zapitati se jesu li principi koji razlikuju "strance" povezani s vrijednostima koje stvaraju hijerarhije među samim državljanima? Ova su pitanja posebno relevantna danas, kada Hrvatska kao tradicionalna zemlja emigracije, postaje ujedno i zemlja imigracije.²

Sva navedena pitanja relevantna su za ovaj rad, iako, naravno, niti jedan rad samostalno ne može ponuditi odgovor koji bi obuhvatio kompleksnost ove proble-

¹ V. npr. pregled radova u: Bartasevičius (2021).

² Danas nedržavljanke (europski državljani i osobe iz trećih zemalja) čine oko tri posto ukupne populacije, a od toga, osobe iz trećih zemalja preko dva posto (Eurostat, 2022). Prije samo nekoliko godina (npr. 2015), ovih je državljana bilo manje od 0.3 posto u ukupnoj domaćoj populaciji (Ministarstvo unutarnjih poslova, 2016).

matike. Naime, da bi se istražila tematika građanstva postavljena ovako, potrebno je istražiti niz javnih politika koje nas upućuju na to po kojim su normativnim principima (reflektiranim kroz različita građanska prava/obveze) diferencirani najrazličitiji subjekti građanstva: i državljani i nedržavljeni, kao i većina i različite manjine (npr. društvene, etničke, rodne, kulturne i druge grupe). Stoga je ovaj rad prilog proučavanju pitanja državljanstva i građanstva u Hrvatskoj iz nove perspektive.

Naravno, u radu ne dovodim u pitanje izniman doprinos Brubakera i ostalih navedenih autora proučavanju nacija i nacionalizama, odnosno politika državljanstva u Hrvatskoj ili istočnoj Europi (i šire). Međutim, u radu problematiziram koncepciju građanstva kao socijalnog zatvaranja općenito, ali i koncepciju socijalnog zatvaranja prema jednoj jedinstvenoj dimenziji - kod nas, etnicitetu. Prema Brubakeru, prosječan hrvatski državljani (koji je dominantno etnički Hrvat) trebao bi imati beneficije koji ga jasno razlikuju od "stranca", i u pogledu prava i u pogledu uvažavanja. Ukoliko je tako, pitanje je također, primjerice, kako objasniti činjenicu da politike etnonacionalizma i stvarne migracijske realnosti žive dvije odvojene zbilje: naime, dok država stvara sve veći broj mjera usmjerenih na povratak etničkih Hrvata, paralelno raste i emigracija hrvatskih državljana i imigracija etničkih manjina. Kao što ćemo vidjeti, Brubaker ne smatra da su svi stranci potpuno isključeni, nego su neki djelomično uključeni. Međutim, smatram da upravo ta činjenica ukazuje na to da su hijerarhije imanentne građanstvu mnogo kompleksnije od onoga što pretpostavlja njegov koncept "socijalnog zatvaranja".

Kao što ću nastojati pokazati, današnje realnosti migracija i državljanstva (odnosno građanstva) u Hrvatskoj moguće je razumjeti samo ako u obzir uzmemo dimenziju socijalnog građanstva koja je kod Brubakera i prateće literature ostala neistražena. U svojoj studiji koristim koncept građanstva kao "diferenciranog članstva" (v. npr. Anderson, 2015; Brace, 2015; Cohen, 2009). Kako autori ovog pristupa naglašavaju, građanstvo se ne može pojmiti u jednostavnoj dihotomiji uključenosti (državljana) i isključenosti (nedržavljana). Umjesto toga, ono reflektira različite "hijerarhije zasluga" koje produciraju i višestruke "hijerarhije statusa i prava".³ Za ovaj rad posebno su važne studije koje se bave marketizacijom ili (re)komodifikacijom građanstva. Naime, kako ćemo vidjeti, prema tezi o komodifikaciji, građanstvo ne teži izjednačavanju onih koji su formalno uključeni u zajednicu, niti nužno isključivanju onih "izvana". Umjesto toga, ono se prilagođava logici tržišnih mehanizama i logici kompetitivnosti nacionalne ekonomije u međunarodnom okruženju (v. npr. Džankić, 2019; Mavelli, 2018; Ong, 2006; Volcic i Andrejevic, 2011). U tom kontekstu, kako ćemo vidjeti, nastaje niz statusnih kategorija, odnosno niz različitih subjekata građanstva, koji imaju vrlo neujednačena prava i uživaju različit stupanj priznanja i uvažavanja.

Kao što će biti vidljivo, u radu ne osporavam da je etnifikacija, ili proces vezivanja članstva i pripadanja uz etničke čimbenike, i dalje više nego relevantna za razumijevanje politike kao procesa i javnih politika kao njezina ishoda. Međutim, nastojat ću pokazati da politike i prakse komodifikacije građanstva rade protiv logike etnifikacije: dijelom i u pogledu stjecanja državljanstva (i drugih statusnih kategorija, primjerice boravka), a posebno u pogledu stjecanja građanskih prava. Slijedeći teorijski pristup Bridget Anderson (koji ona primjenjuje u svojoj kritici građanstva

³ Pojam nejednako članstvo vjerojatno bi bolje odgovarao duhu hrvatskog jezika. Međutim, u ovom radu ne želim upozoriti samo na nejednakosti (kao proizvod konkretnih politika), nego i na hijerarhije koje ono producira. Stoga vjerujem da termin diferencirano članstvo bolje odgovara svrsi.

kao liberalnog ideala), ova studija nalazi da etničko državljanstvo u Hrvatskoj možemo gledati kao fikciju koja ima za cilj stvoriti privid vrijednosti koje je ono u stvarnosti izgubilo. Mimo političke retorike, status državljanstva ne pruža državljanima neupitna građanska prava, a prije svega ne pruža im ključna građanska prava - ona iz domene socijalnog građanstva. Iako režim državljanstva i imigracije iz njih dobrim dijelom isključuje i nedržavljanu drugog etničkog porijekla, rad će pokazati da se različita prava državljana i nedržavljana šire i sužavaju ne samo ovisno o njihovom etničkom porijeklu, nego i o njihovoj ljudskom i financijskom kapitalu, kao i položaju na tržištu rada. Kao što ćemo vidjeti, jedno od ključnih oskudnih dobara koje državljanima ostaje na raspolaganju je zakonom osiguran pristup tržištu rada koje, uz minimaliziranu socijalnu državu, radi protiv niza državljana, jednako kao i protiv "stranaca".

Sljedeći dio rada ukratko se vraća na Brubakerovo razumijevanje građanstva i nudi kratak pregled kritika njegovog modela, posebice iz perspektive pristupa "diferenciranog članstva". Nadalje, u ovom segmentu objašnjavam kojim ću metodama istraživati navedenu problematiku u ovoj studiji. U trećem dijelu rada bavim se problematikom rješavanja pitanja nastalih raspadom Jugoslavije i pozicijom etničkih manjina (prije svega etničkih Srba) koje su u to vrijeme živjele u Hrvatskoj. Njihova pozicija mijenjat će se pod pritiskom vanjskih faktora, ali stjecanje državljanstva za ovu skupinu neće automatski značiti i njihovo puno uvažavanje. Četvrti dio bavi se politikama povratka etničkih Hrvata. Iako se mjere usmjerene na povratak multipliciraju i iako se državljanstvo i dalje dodjeljuje prvo Hrvatima, a onda (u mnogo manjoj mjeri) pripadnicima etničkih manjina, stvarnost pokazuje da etničko državljanstvo ima sve manji značaj u Hrvatskoj. U četvrtom dijelu analiziram pristup državljanstvu i građanskim pravima za različite kategorije ekonomskih useljenika. Dok su se na etničkim Srbima i drugim manjinama prakticirale barijere članstvu ne bi li se potvrdilo da je hrvatska nacija ostala rezervirana za etničke Hrvate, vidjet ćemo da značaj etniciteta opada kako se povećavaju očekivane ekonomske koristi od imigracije. Peti i posljednji dio uspoređuje prava nedržavljana i etničkih manjina sa samim hrvatskim državljanima i etničkom većinom. U raspravi se vraćam na teorijske postavke koncepta "diferenciranog građanstva" i kritike državljanstva kao "socijalnog zatvaranja". Pritom propitujem ključne teze literature "socijalnog zatvaranja", odnosno sažeto analiziram građanska prava koja se u toj literaturi redovito ističu kao ključ razlikovanja državljana i nedržavljana.

Konceptualni okvir i metoda istraživanja: građanstvo kao "diferencirano članstvo"

Kao što je najavljeno, Brubaker ne smatra da (imigracijske) zemlje potpuno isključuju sve nedržavljanu. Međutim, kako navodi, one ih uvijek zadržavaju u statusu kontrole. Autor razlikuje dva temeljna tipa imigracijskih kontrola: kontrola nad teritorijem i kontrola unutar teritorija. Kontrola nad teritorijem omogućava državi da dio populacije zadrži izvan doseg svojih granica. No i nedržavljanu koji se nalaze na teritoriju uvijek ostaju potencijalno "isključivima" (*excludables*) (Brubaker, 1992: 25). Kako naglašava ovaj autor, kao i niz teoretičara koji ga slijede (v. Shachar, 2009), kontrola imigracije podrazumijeva i kontrolu resursa: primjerice, pristup političkim ili socijalnim pravima, pristup radnom tržištu, neograničen pristup teritoriju i zaštita od deportacije. Nedržavljanu mogu biti uključeni u neka od ovih prava - to je i samoj državi u interesu. Ipak, oni uvijek ostaju uvjetno i samo djelomično uključeni.

Činjenica da im nije dodijeljen status i pun raspon građanskih prava znači i manjak priznanja: samo su državljani *insajderi*, a nedržavljeni su i pravno i sociološki gledano stranci ili *autsajderi* (Brubaker, 1992). Tip nacionalizma može se razlikovati od države do države, ali za svaku je zajednicu karakteristično da dodjeljuje status državljanstva i prava u skladu s dominantnom koncepcijom nacije i nacionalnog identiteta (Brubaker, 1992).

Teško bi bilo utvrditi da je nacionalno državljanstvo postalo nevažno. Doista, kako Brubaker (1992) navodi, za one koji su predmetom strogih imigracijskih kontrola i posebice onih koji ne mogu niti krenuti iz svoje zemlje, a kamoli ostvariti ulazak u razvijene zemlje, manjak pravog državljanstva predstavlja potpuno opipljivu barijeru stjecanju temeljnih prava (Shachar, 2009). S druge strane, niz autora smatra da su tradicionalni pristupi formalnom državljanstvu kao punopravnom članstvu preuski da bi opisali ono što se događa u svakodnevnoj praksi.

Pri tome, poznate su, primjerice, feminističke ili marksističke kritike (liberalnog) građanstva kao punopravnog članstva: ideja da građanstvo (ili kod Brubakera, državljanstvo) znači inkluziju, ignoriraju stvarnost niza rodnih, socioekonomskih i drugih socijalnih skupina (v. npr. Brace, 2015; De Genova, 2015). Usprkos tome što su ove kritike široko uvažene u akademskoj zajednici, studije državljanstva, koje dominantno proučavaju odnos (idealno zamišljenih) članova ili državljana i "isključenih" ili nedržavljana, i dalje redovito inzistiraju na ideji "socijalnog zatvaranja". U ovom kontekstu, poznata je i postnacionalistička kritika Brubakerovog koncepta. Iako je njihova polazišna pretpostavka o rastakanju državnog suvereniteta u korist međunarodno priznatih ljudskih prava problematična, teško je zanemariti činjenicu da su granice članstva u domeni građanskih prava sve manje jasne. Primjerice, širenjem ekonomskih, socijalnih i drugih prava na nedržavljanu, stjecanje punog državljanstva postalo je manje atraktivno (v. npr. Soysal, 1994). Drugim riječima, prema ovoj školi, veza statusa, identiteta i prava nije toliko jednostavna kako je Brubaker idealno zamislio (Bosniak, 2000; Sassen, 1996; Soysal, 1994).

Pristup "diferenciranog građanstva" koji koristim u ovom radu nastavlja se na navedene kritike. Međutim, za razliku od postnacionalizma, ovaj pristup ne stavlja u fokus režim međunarodnih ljudskih prava. Dapače, nejednakosti prisutne u domeni građanstva, kako su naglasili i feministički i marksistički pristupi na koje se ovaj koncept naslanja, nerijetko idu protiv logike liberalnih ideala ili postnacionalističkog univerzalizma. Prema pristupu "diferenciranog članstva", u društvenoj stvarnosti onih koji žive građanstvo, jednakost može biti prazan koncept (Cohen, 2009). Umjesto toga, različiti subjekti građanstva (i državljani i nedržavljeni) u svakodnevnom životu uživaju neujednačen raspon prava (i inkluzije), a kako će ona biti distribuirana, ovisi o idealima koji se ugrađuju u politike građanstva. Kako ova škola upozorava, osi inkluzije i ekskluzije su višestruke i održavaju odnos zajednice i politike prema nizu pitanja: od etniciteta i kulture, do pitanja roda i seksualne orijentacije, odnosa države i društva prema načelima ekonomskog doprinosa, itd. (v. Anderson, 2015; Brace, 2015; Cohen, 2009).

U svojoj kritici građanstva kao liberalnog ideala, Bridget Anderson (2015) postavlja ključno pitanje: ako ćemo vrijednost nacionalnog državljanstva svesti na izostanak imigracijskih kontrola, što nam to govori o njegovoj vrijednosti? Prema njoj, borba za oskudne resurse je fikcija: državljani ne posjeduju resurse koje država navodno štiti od onih izvana. Državljeni i nedržavljeni subjekti su istih mehanizama koji sve jasnije alociraju temeljna prava, a oni su prije svega definirani logikom trži-

šta, a ne logikom nacionalnog državljanstva. Riječima Aihwe Ong, manje imućni i "niskokvalificirani državljani i migranti ... konstruirani su kao lako isključiva populacija u tranzitu, (populacija) koja se izmješta iz zona rasta..." te se "određena prava i beneficije dijele nositeljima tržišnih talenata, a uskraćuju onima za koje se procijeni da nemaju takav kapacitet ili potencijal" (Ong, 2006: 16).

Ova studija želi ukazati na povezanost različitih dimenzija građanstva te upozoriti da se politike državljanstva (kao i politike migracija, socijalne, radne i druge politike itd.) trebaju proučavati u kontekstu ovih složenih realnosti (Anderson, 2015). U radu istražujem politike državljanstva i imigracije te njihovu vezu s drugim područjima koja su relevantna za pitanja građanstva (rad, socijalne politike, pitanje obiteljskog spajanja i sl.). Iako zbog sažetosti teksta ne mogu ulaziti u detaljnu analizu svih relevantnih prava državljana i nedržavljana, nastojim ukazati na vrlo značajne trendove u domeni socijalnog građanstva. Utoliko, kao ilustraciju koristim primjere odabranih građanskih prava (npr. rad, socijalna prava, obiteljsko spajanje, itd.) te ujedno ukazujem i na simboličku komponentu građanstva, odnosno pitanje uvažavanja i priznanja. Pri tome analiziram sekundarne izvore: zakone, podzakonske akte, različite dokumente javnih politika, statističke podatke, te izjave i narative političkih elita koji su relevantni za navedenu temu.

Potrebno je na kraju ovog dijela ukazati na terminološka razjašnjenja relevantna za potrebe ove studije. U engleskom jeziku, odakle dolazi i literatura koja se ovdje propituje, termin *citizenship* koristi se i u kontekstu statusne dimenzije i u odnosu na stvarnu inkluziju. Kao što smo vidjeli, u hrvatskom jeziku potrebno je koristiti dva pojma: državljanstvo i građanstvo. Ipak, primjena ovih termina nije uvijek jednostavna. Naime, u dosadašnjoj literaturi, oni se nisu jednoznačno koristili (v. npr. Žiljak, 2002). U studijama koje se bave politikama državljanstva i odnosom države prema etničkoj većini i manjinama, uvriježio se pojam državljskih studija (v. Koska, 2012; Štiks, 2010). Iako ove studije u stvarnosti govore i o državljanstvu (statusu) i o građanstvu (stvarnoj uključenosti), teško bi bilo koristiti pojam studije građanstva. Naime, ovaj pojam čitatelje vjerojatno ne bi asociirao na specifičnu literaturu i pristup koji je meni u ovom radu važan. Dapače, on bi mogao imati i drugu konotaciju.⁴

Kada god je moguće, u radu se termin građanstvo koristi kada želim istaknuti dimenziju uključenosti (a ne samo statusa), a termin državljanstvo kada je relevantno istaknuti pitanje formalnog statusa. Ipak, tamo gdje se termin državljanstvo toliko uvriježio da bi korištenje termina građanstvo moglo previše zbuniti, koristim postojeću terminologiju (npr. državljske studije; politike državljanstva). U slučajevima gdje se ovi termini mogu toliko preklapati da bi korištenje nekog od njih moglo stvoriti nejasnoće, koristim pojam članstvo u zajednici. Nadalje, kada govorim o različitim skupinama koje mogu uživati (materijalna i nematerijalna) prava unutar, ali i mimo pravnog statusa (npr. državljani i nedržavljeni), koristim termin subjekti građanstva. Ovaj bi pojam, po mojem sudu, bio najbliži engleskom terminu *claimants of citizenship*: pojmu koji upućuje na građanstvo kao proces u kojem najrazličitije skupine (i različite većine/manjine u društvu) traže svoja prava i uvažavanje.

⁴ U nekim studijama, građanstvo se veže uz pojam političkog subjektiviteta i političke participacije (v. npr. Žiljak, 2002).

Rješavanje pitanja nastalih raspadom Jugoslavije: bivši jugoslavenski državljani i srpska populacija u Hrvatskoj

Iako su u Hrvatskoj oduvijek bili prisutni i trendovi imigracije, ona je tradicionalno i prvenstveno bila zemlja emigracije. U razdoblju socijalizma, visoke stope iseljavanja pratile su i značajne stope useljavanja radnika iz drugih država Jugoslavije i njihovih članova obitelji (Župarić-Ijić i Bara, 2014). Budući da je savezno državljanstvo nudilo većinu građanskih prava, brojni jugoslavenski državljani koji su živjeli u Hrvatskoj nisu zatražili hrvatsko republičko državljanstvo (Ragazzi i Štiks, 2009). Kraj socijalizma i raspad SFRJ-a značio je i kraj dotadašnjih politika državljanstva. U skladu s nacionalističkom politikom Franje Tuđmana i tadašnjeg HDZ-a, nove politike nacije anticipirale su ujedinjenje cjelokupne hrvatske etničke zajednice u zemlji i inozemstvu, s istaknutim ciljem "povratka" hrvatske "dijaspora" u novu neovisnu državu (v. Vidak, 1998).⁵ U praksi, ovo je podrazumijevalo da će politike državljanstva privilegirati etničke Hrvate neovisno o njihovoj vezi s matičnom državom, dok će se od etničkih manjina zahtijevati stroge uvjete za stjecanje članstva i pripadajućih prava.

Novi Zakon o državljanstvu (1991.) usvojio je princip pravnog kontinuiteta: državljanstvo nove republike automatski je uključilo osobe koje su bile zavedene u registru državljana SR Hrvatske (v. Štiks, 2010). Bivši jugoslavenski državljani bez republičkog državljanstva morali su zatražiti državljanstvo u postupku redovite naturalizacije (čl. 8), a ona je podrazumijevala dokaze o kontinuiranom boravku u Hrvatskoj, poznavanju jezika i pisma, poštivanju pravnog poretka i otpustu iz drugog državljanstva. U praksi se pokazalo da su ove klauzule često tumačene restriktivno i arbitrarno, te je velik broj bivših jugoslavenskih državljana i drugih osoba odbijen u postupku naturalizacije (v. Hayden, 1996). Uz srpsku populaciju, kod koje se dio osoba može, kako Štiks (2010) navodi, nazvati i "samoisključenima" i "isključenima", ove su se norme primjenjivale i na one Srbe i pripadnike drugih manjinskih skupina koji nisu sudjelovali u pobuni (Koska, 2010; Štiks, 2010).

Iako je EU imala ograničen utjecaj na domaće politike državljanstva, postojao je pritisak da se rješava problematika diskriminacije iz 1990-ih godina, posebice one usmjerene protiv srpske populacije (v. Štiks, Ragazzi i Koska, 2013). Ipak, promjene u ovim pitanjima bile su spore i često su obilježene načelnom suradnjom, ali uz otpor prema sustavnom rješavanju ovog pitanja. U prvoj fazi reforme (pod ingerencijom lijeve koalicijske vlade), mijenjao se Zakon o strancima, ali se u Zakon o državljanstvu nije diralo. Primjerice, Zakon o strancima iz 2003. godine (čl. 115) propisao je olakšane uvjete stjecanja stalnog boravka za bivše jugoslavenske državljane koje je politika državljanstva i imigracije iz 1990-ih isključila iz ostvarenja niza građanskih prava. Niti jedna desna stranka nije podržala usvajanje ovih izmjena. Prema njima, navedene promjene bile su odraz pritiska međunarodnih organizacija i "snishodljivosti" hrvatske Vlade, a ne nacionalnih interesa Hrvatske (v. npr. HDZ, HSLŠ, Hrvatski blok, u: Hrvatski sabor, 2003).

Usprkos inicijalnom otporu, kasnije HDZ-ove vlade nastavile su s reformama. Međutim, sve do pred sam kraj zatvaranja pregovora s Europskom unijom, Zakon o državljanstvu nije mijenjan. Doduše, kako navode Francesco Ragazzi i Igor Štiks (2009), državljanstvo je u praksi postalo do jedne mjere inkluzivnije prema ovim skupinama. Prema Štiks (2010: 92), to odražava nastojanje da se Hrvatska prikaže

⁵ Termin dijaspora i povratak potrebno je staviti pod znak navoda: naime, dijaspora kod nas uključuje i one koji nikada nisu otišli, primjerice Hrvate u Bosni i Hercegovini (Kasapović, 2001).

kao "dobra članica" Europske unije, odnosno članica koja prihvaća "etničku raznolikost", iako zadržava karakter etnocentrične zemlje. 2011. godine u Zakon o državljanstvu unesen je amandman koji je predvidio olakšano stjecanje državljanstva za bivše jugoslavenske državljane sa statusom stalnog boravka u trenutku raspada SFRJ (Štiks, Ragazzi i Koska, 2013). Kao što ćemo vidjeti u idućem dijelu rada, isti je Zakon dokinuo i neke od privilegija etničkih Hrvata. Zakon je donesen u ubrzanoj proceduri i bez saborske rasprave, te neposredno prije raspuštanja Sabora i pred samo zatvaranje pregovora o članstvu u Uniji.

Usprkos napretku u ovom pitanju, sve donedavno, djeca hrvatskih državljana koja su rođena u nekoj drugoj bivšoj jugoslavenskoj republici, a koja su greškom upisana kao državljani te republike, nisu mogla dobiti državljanstvo Hrvatske. 2019. godine bilo je još najmanje 5,000 osoba u Srbiji koje još uvijek nisu uspjele riješiti svoj status (v. Bogdanić, 2019). Službeno, Hrvatska je tvrdila da kod navedenih osoba nije moguće ustvrditi postojanje pravnog kontinuiteta i zahtijevala je od podnositelja da riješe problem s vlastima u svojim republikama (Bogdanić, 2019). Naravno, u stvarnosti nije bilo političke volje da se ovaj problem riješi. Zakon je konačno izmijenjen 2019. godine (v. čl. 30a). Prema medijima (Godeč, 2019), novi amandman uvjetovali su predstavnici nacionalnih manjina, a možemo pretpostaviti i da je od važnog utjecaja bila činjenica da je krajem 2018. godine slučaj završio pred Europskim sudom za ljudska prava (v. Bogdanić, 2019).

Mit povratka i hrvatska dijaspora

Uz rješavanje pitanja koja su nastala raspadom Jugoslavije, državljanske i useljeničke politike devedesetih godina dobrim su dijelom stavljene u funkciju poticanja povratka iseljene Hrvatske, odnosno rješavanja izbjegličkih pitanja. Za razliku od nehrvatskog dijela stanovništva, etnički Hrvati mogli su steći državljanstvo pod vrlo liberalnim uvjetima, neovisno o tome jesu li imali republičko državljanstvo ili prebivalište u Hrvatskoj. Primjerice, za Hrvate koji su prebivali u Hrvatskoj, a nisu imali republičko državljanstvo, dostatna je bila izjava da se smatraju hrvatskim državljanima (čl. 30.). Pritom se provjeravalo pripada li netko nacionalnoj većini, a kako Štiks navodi (2010: 90), to se činilo često i na vrlo "opskurne" načine. Drugo, osobe bez hrvatskog prebivališta – uključujući hrvatske iseljenike, njihove supružnike i potomke, kao i Hrvate koji su povijesno živjeli u drugim državama, poput Bosne i Hercegovine – mogle su dobiti državljanstvo po olakšanom postupku naturalizacije. Takvim se postupkom od njih zahtijevalo da formalno zadovolje kriterij poštivanja hrvatskog pravnog poretka, običaja i kulture (čl. 11; 16).

Početkom 1990-ih godina, Hrvatska je primila izbjeglice s prostora bivše Jugoslavije. Velik broj njih bili su etnički Hrvati, što je značilo da se njihov status rješavao primanjem u državljanstvo (v. Stubbs i Zrinščak, 2015). Međutim, stjecanje državljanstva podrazumijevalo je dugotrajnu proceduru te se na njih dotad trebao primijeniti Zakon o strancima (Barbić, 2017). Prema Zakonu o zapošljavanju stranaca iz 1992. godine (čl. 4), stranac je mogao obavljati isključivo poslove za koje nije bilo dostatno domaće radne snage. Kako bi se osiguralo da se ovo ne odrazi i na izbjeglice hrvatske nacionalnosti, u Zakon o zapošljavanju stranaca (1992: čl. 1) unesena je izmjena prema kojoj se Hrvati s drugim državljanstvom ili bez državljanstva neće smatrati strancima (Barbić, 2017). Ovo rješenje ostalo je na snazi i nakon rata, odnosno sve do reformi imigracijskih politika koje će se otvoriti nakon potpisivanja Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju 2001. godine.

Prema riječima predstavnika tadašnje Vlade, već u ranoj fazi reforme (2002. i 2003. godine), Europska unija i Svjetska banka tražili su od Hrvatske da svoje politike imigracije prilagodi stvarnim potrebama domaćeg tržišta rada (v. Hrvatski sabor, 2003). 2003. godine lijeva koalicija otpočela je s reformama imigracijske politike, a njihov temeljni cilj, kako se navodilo, bilo je stvaranje ekonomski racionalne i "moderne" imigracijske politike koja će pomoći jačanju nacionalnog gospodarstva (Hrvatski sabor, 2003). 2003. godine donesen je novi Zakon o strancima koji je zamijenio Zakon o strancima i Zakon o zapošljavanju stranaca iz 1991. godine. Novi Zakon više nije spominjao etničke Hrvate. U praksi, to je značilo da će se etnički Hrvati bez hrvatskog državljanstva tretirati kao stranci. U novim uvjetima, to je imalo i dodatnu težinu. Naime, prema Zakonu o strancima iz 1991. godine, stjecanje boravišne dozvole nije bilo uvjetovano ispunjavanjem (unaprijed određene) svrhe boravka stranca, primjerice, radom u Hrvatskoj. Međutim, promjenama Zakona o strancima 2003. godine, rad i vrsta posla koje je stranac obavljao praktički su postali preduvjet stjecanju prebivališta i drugih prava za većinu useljenika.⁶

Novo rješenje nije naišlo na odobravanje desnih stranaka, primjerice, HDZ-a, HSLS-a ili Hrvatskog bloka (v. Hrvatski sabor, 2003). U početnoj fazi reforme, kada su stranke očekivale da će prilagodba europskim zahtjevima značiti otvaranje domaćeg tržišta stranom radu i ojačati imigracijska kretanja iz hrvatskog susjedstva, odnosno područja Balkana i posebno Srbije, pitanje povratka postalo je posebno aktualno. Ove stavove najbolje je izrazio saborski Odbor za useljeničtvo (2006) koji je smatrao da će se novim politikama "izvršiti zamjena stanovništva": "u Republici Hrvatskoj će biti isti ili veći broj stanovnika, ali će se ... smanjiti broj Hrvata". Ocjenjujući da je novi Zakon o strancima štetan za ključne nacionalne interese, navedene desne stranke odbile su ga prihvatiti (Hrvatski sabor, 2003).

2011. godine (čl. 11) uvedena su neka ograničenja stjecanju državljanstva u iseljeničtvo.⁷ Prema Štiksu, Ragazziju i Koski (2013), ove su promjene vjerojatno vezane uz kontekst pristupanja Hrvatske EU i činjenicu da je stjecanje hrvatskog (a time i europskog) državljanstva postalo relevantno za Europsku uniju i zemlje Europskog gospodarskog prostora. Istodobno s usvajanjem ovih izmjena, donesen je i novi Zakon o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske. Navedeni Zakon (re)institucionalizirao je status "Hrvata bez hrvatskog državljanstva" te je predvidio niz zakonskih prava koje su reforme zakonodavstva iz 2003. ukinule, uključujući posebno pravo na ulazak, boravak, rad, obrazovanje i druge beneficije (čl. 41-43). Uz politička prava koja pripadaju svim hrvatskim državljanima, Hrvatima u BiH dodijeljena su i dodatna socijalna i kulturna prava (Stubbs i Zrinščak, 2015). Često su se prava stjecala netransparentno i mimo zakonskih propisa, primjerice lažnom prijavom prebivališta u Hrvatskoj (v. Stubbs i Zrinščak, 2015; Štiksi, 2010). Iako je ova praksa ukinuta, Hrvatska i dalje na godišnjoj razini ulaže znatna sredstva u različite obrazovne, zdravstvene, kulturne i druge svrhe (v. npr. Vlada RH, 2021). Kao što su autori već upozorili, ove prakse nužno je promatrati u kontekstu klijentelističkih odnosa HDZ-a i njegove izborne baze u Bosni i Hercegovini (Kasapović, 2001; Stubbs i Zrinščak, 2015).

⁶ Uz rad, stranac može opravdati zakonitu svrhu boravka i pod nekim drugim uvjetima, primjerice, u slučaju obiteljskog spajanja, studiranja, zaštite od progona ili nesigurnosti i sl.

⁷ Primjerice, čl. 11 tog zakona propisao je da je olakšana naturalizacija moguća samo za potomke iseljenika "do trećeg stupnja srodstva u ravnoj liniji". Do 2011. godine ovo pravo nije bilo ograničeno generacijskom klauzulom.

Prema podacima MUP-a (v. Hrvatski sabor, 2019), od ukupnog broja naturaliziranih, 60 do 70 posto su etnički Hrvati u inozemstvu. Naime, od 1992. do 2019. godine, hrvatsko državljanstvo steklo je oko 1,100.000 osoba, od čega se 682.169 osoba kvalificiralo pod čl. 16 (pripadnost hrvatskom narodu), a 21.538 prema čl. 11 (hrvatsko iseljeničtvo, njihovi supružnici i potomci). Usprkos ovoj dojmljivoj statistici, praksa pokazuje da politike etnifikacije nemaju željenih demografskih posljedica. Najveće stope useljavanja hrvatske populacije zabilježene su u 1990-im godinama. Međutim, dobar dio tih trendova bio je vezan uz problematiku rata i izbjeglištva (v. Bogadi, Gregurović i Podgorelec, 2018; Štiks, Ragazzi i Koska, 2013). Mimo toga, tijekom 1990-ih uselilo je ukupno 45.967 osoba (Vidak, 1998). Iako nema jasnih podataka o broju etničkih Hrvata koji useljavaju u Hrvatsku, Štiks, Ragazzi i Koska (2013) navode da je većina osoba koje su stekle hrvatsko državljanstvo pod. čl. 11 ili 16, u trenutku stjecanja statusa živjela u inozemstvu. Podaci DZS-a pokazuju da se broj hrvatskih državljana koji godišnje useljava u Hrvatsku kretao između 13.000 i 24.000 u periodu 2001.-2008. godine (Državni zavod za statistiku, 2006; 2010). Nakon ekonomske krize, odnosno između 2011. i 2015. godine, godišnje je uselilo između četiri i šest tisuća hrvatskih državljana (Državni zavod za statistiku, 2016). Ovaj se broj nešto povećao od 2016. godine, te se broj državljana koji useljavaju od tada do 2020. godine kretao između sedam i deset tisuća godišnje (Državni zavod za statistiku, 2021a). Međutim, treba uzeti u obzir da ovi podaci uključuju i recentne hrvatske iseljenike koji se odlučuju vratiti.

Usprkos realnostima, ideja "povratka" i demografske obnove dodjelom posebnih prava etničkim Hrvatima ostala je službeni cilj migracijskih i državljanskih politika i lajtmotiv rasprava o državljanstvu, imigraciji i radu. 2019. godine pristupilo se izmjenama Zakona o državljanstvu, gdje su neka od ograničenja koja su bila uvedena 2011. godine ponovno napuštena.⁸ 2020. godine Zakon o strancima ponovno je vratio odredbu prema kojoj se Hrvati bez hrvatskog državljanstva neće smatrati strancima (čl. 1). Usto, Zakon definira da ove osobe mogu steći humanitarnu zaštitu, koja podrazumijeva i socijalna prava (čl. 79). Temeljna intencija Zakona bila je etničke Hrvate bez hrvatskog državljanstva što jasnije izjednačiti sa samim hrvatskim građanima.

Navedene promjene predstavljene su kao rješenje za gospodarski i demografski oporavak Hrvatske u kontekstu sve većeg iseljavanja (v. Hrvatski sabor, 2019). U stvarnosti, možemo ih radije shvatiti kao političku strategiju. Naime, promjene su uvedene u momentu kada je Vlada službeno priznala da Hrvatska više ne može nadoknaditi manjak radne snage te su politike snažne zaštite domaćeg tržišta rada zamijenjene politikom uvoza radne snage. U prvoj fazi, godišnje kvote radnih dozvola povećane su na preko 55.000 (2019), odnosno više od 78.000 dozvola (2020) (Ministarstvo unutarnjih poslova, 2019; 2021). S obzirom na starije prakse, kada se propisivalo nekoliko tisuća dozvola godišnje (v. npr. Skupnjak-Kapić, 2014), očito je da se radi o radikalnoj promjeni. Zakonom o strancima iz 2020. godine godišnje kvote su ukinute u korist fleksibilnijih mehanizama zapošljavanja radne snage (v. Zakon o strancima, 2020: čl. 99-101).

⁸ Primjerice, generacijsko ograničenje (v. prethodnu bilješku) ponovno je ukinuto.

Rad, ulaganja i građanska prava

Za razliku od etničkih Hrvata, osobe drugog porijekla moraju "zaraditi" svoja prava. Pri tome, nečije kvalifikacije, pozicija na tržištu rada i financijska sredstva koja osoba posjeduje osnovne su kategorije koje determiniraju kakvim će pravima ona raspolagati. Na vrhu hijerarhije su skupine bogatih, tj. investitora i poduzetnika, koji su oslobođeni klasičnih imigracijskih kontrola, a u nekim slučajevima, uživaju i automatsko pravo na stjecanje državljanstva. Ekskluzivna prava za ove osobe uvedena su još u ranim 1990-ima. Zakon o državljanstvu nikad nije jasno govorio o vezi gospodarstva i prava: ona je uvijek bila skrivena unutar Zakona o strancima. Primjerice, Zakon o državljanstvu (1991: čl. 12) propisao je olakšanu naturalizaciju za osobe s "posebnim zaslugama", pri čemu su uvjeti naturalizacije jednako liberalni kao za hrvatske iseljenike ili pripadnike hrvatskog naroda. Jasnija je formulacija u Zakonu o strancima (1991: čl. 29) koji govori o osobama od posebnog gospodarskog ili drugog važnog interesa.

Od 2003. godine nadalje, izmjenama Zakona o strancima precizirani su uvjeti stjecanja poslovne i boravišne dozvole (v. detaljno u: Katić, 2010; Džankić, 2019). Vjerojatno potaknuta praksom u nekim državama članicama EU (v. npr. slučaj Malte), 2014. godine vlada Zorana Milanovića razmatrala je da se zakonom propiše jasan iznos koji je potreban za stjecanje državljanstva. U tom kontekstu, Milanović je spominjao iznos od pet milijuna kuna (Slobodna Dalmacija, 2014). U intervjuu za Slobodnu Dalmaciju (2014), naglasio je da su nužne sigurnosne provjere, ali je dodao da "niti jedna država ne čeprka u zadnji detalj koje je porijeklo nekoga novca". Iako navedeno rješenje nije uvedeno, prema bivšem ministru gospodarstva u tadašnjoj Vladi, Ivanu Vrdoljaku, to bi bila samo legalizacija investicijskog državljanstva koje u Hrvatskoj već postoji (Litvan, 2014). Ipak, ne znamo o kojim se iznosima radi niti tko ga točno (kao investitor) stječe.

Vezivanje anticipiranog ekonomskog doprinosa i financijskih kriterija uz status i prava nije ograničeno na investitore: ono je temeljno obilježje cjelokupne migracijske politike. Kako navodi Nick Vidak (1998), nekadašnje Ministarstvo povratka i useljeničtva još je krajem 1990-ih detektiralo da hrvatsko gospodarstvo treba promišljenu useljeničku politiku koja se, uz probleme povratka iseljeničtva, treba baviti useljavanjem kao odgovorom na ekonomske probleme. Uz investitore, identificirane su dvije dodatne skupine koje se željelo privući u Hrvatsku. To su bili studenti i visokoobrazovani te imućniji umirovljenici. Studenti i visokoobrazovani su "prioritetna grupa" jer se najlakše prilagođavaju "kulturnim i ekonomskim prilikama Hrvatske", a s druge strane, nude svoje "jezične vještine, iskustvo i menadžerske sposobnosti ... civilnom sektoru i privatnim poduzećima" (Vidak, 1998: 69). Iako, kako Vidak navodi (1998: 69), "postoje neki društveni troškovi povezani sa starijim osobama (zdravstvena zaštita, problemi sa smještajem i sl.)", podaci Ministarstva pokazali su da "ekonomska korist ... daleko nadmašuje sve troškove".

Od 2003. godine, pooštreni uvjeti za stjecanje boravka (privremenog ili trajnog) jasno su povezani sa socioekonomskim statusom useljenika. Naime, da bi nedržavljanin mogao steći privremeni boravak, nužan je ugovor o radu, odnosno ekonomska aktivnost, te financijska samodostatnost, uz pokriće zdravstvenog osiguranja (Zakon o strancima, 2003: čl. 38). Uz ove ekonomske kriterije boravka, za stjecanje trajnog boravišta, osoba mora zadržati status privremenog boravka minimalno pet godina u kontinuitetu te poznavati hrvatski jezik, pismo i kulturu te pokazati "dobro ponašanje" (čl. 153). Tek nakon što zadovolji ove kriterije, osoba može steći status

dugotrajnog boravka, a on je osnova i za naturalizaciju (koja je danas moguća nakon minimalno osam godina; čl. 8 Zakona o državljanstvu). Međutim, za razliku od niže obrazovanih radnika, visokoobrazovani i kvalificirani useljenici (i neke druge posebne kategorije, kao što su umjetnici, sportaši i sl.) nisu vezani konkretnim radnim ugovorom i poslodavcem. Jasno, to jamči i bolje radne uvjete i lakše stjecanje trajnog boravka, odnosno državljanstva. Što je bolji imovinski status stranca, to je veća šansa da će zadovoljiti ekonomske, ali i integracijske kriterije boravka (poznavanje jezika, pisma itd.).

2020. godine uvedena je i nova kategorija, tzv. digitalnih nomada - nedržavljana koji "obavljaju poslove putem komunikacijske tehnologije" za vlastitu tvrtku ili za stranog poslodavca, a čija tvrtka nije registrirana u Hrvatskoj (Zakon o strancima, 2020: čl. 3). Ukoliko osoba zarađuje minimalno 2,5 puta prosječne hrvatske plaće, ostvaruje prava na boravak, obiteljsko spajanje, mobilnost i porezne olakšice. Još veća prava mogu ostvariti visokokvalificirani državljani trećih zemalja koji zadovoljavaju uvjete za izdavanje EU plave karte. Uz obrazovne kvalifikacije, ovaj status je uvjetovan i prihodima koji moraju biti minimalno 1,5 puta veći od prosječne bruto hrvatske plaće (Zakon o strancima, 2020: čl. 126). Ako osoba zadovolji ove uvjete, ona u startu ima prava koja su usporediva s nedržavljanima kojima je odobren dugotrajn boravak (čl. 131).⁹

Donedavno, temeljna intencija političkih elita bila je da se potiče dominantno poslovne migracije, odnosno da se potakne dolazak visokokvalificiranih osoba, a da se uvoz niže kvalificiranih radnika svede na najmanju moguću mjeru, kako se ne bi dodatno opteretilo tržište rada i potaknulo iseljavanje (v. Hrvatski sabor, 2003, 2007, 2017; Katić 2010). Iako je ta politika napuštena, niskokvalificirani radnici ostaju predmetom strogih imigracijskih kontrola. Običan radnik može se zaposliti samo na radnom mjestu za koje je Hrvatski zavod za zapošljavanje izdao potvrdu da nema dostatno domaćih radnika. Ukoliko predstavlja takvog deficitarnog radnika, ova osoba ima pravo raditi samo na temelju konkretnog radnog ugovora i za poslodavca za kojeg je dozvola izdana (Zakon o strancima, 2020: čl. 94). Za ovog radnika, jedino status dugotrajnog boravka ili državljanstva znači kraj strogih imigracijskih kontrola, odnosno stjecanje temeljnih građanskih prava. Međutim, budući da svaki stranac mora zadovoljiti uvjete financijske neovisnosti i pokrivanja zdravstvenog osiguranja, odnosno navedene integracijske uvjete, šanse stjecanja tog statusa ovise o poslu koji osoba obavlja, odnosno njezinim primanjima, kao i drugim uvjetima koje teško može kontrolirati (npr. volji poslodavca, radnim uvjetima, vlastitom zdravstvenom stanju i sl.).

"Oskudna dobra" i socijalne realnosti (ne)državljana u Hrvatskoj

Kao što smo vidjeli, koncept građanstva kao "socijalnog zatvaranja" počiva na premissi da institut državljanstva koherentno povezuje dimenzije identiteta i prava sa statusnom dimenzijom. Ova se pretpostavka čini teorijski vrlo logičnom, ali je društvena stvarnost opovrgava. Primjerice, zahvaljujući uglavnom vanjskim čimbenicima, neki pripadnici etničkih manjina mogu sada biti hrvatski državljani, ali evidentno je da mnogi od njih - primjerice, srpski povratnici, Romi, itd. - ostaju na

⁹ Zahvaljujući implementaciji Direktive o dugotrajnim rezidentima (2003/109/EZ), status dugotrajnog boravka podrazumijeva, primjerice, pravo na rad bez radne dozvole, prava u sustavu obrazovanja, zdravstva i socijalne skrbi, znatnu mobilnost, itd. (Zakon o strancima, 2020: čl. 159).

marginama građanstva (v. Koska i Matan, 2017; Sardelić, 2015). Ipak, bogati srpski investitor - bio on državljanin ili rezident - teško se može poimati kao građanin drugog reda. Razlažući zašto su poslovne dozvole danas uvjetovane strogim kriterijima, bivši pomoćnik ministra unutarnjih poslova i sadašnji državni tajnik za imigraciju, državljanstvo i upravne poslove Žarko Katić (2010) navodi da su u prošlosti (2004.-2008.) otvaranje obrta ili trgovačkog društva često koristili stranci koji nisu uspjeli regulirati svoj status putem radne dozvole. Istodobno, kako naglašava, podaci pokazuju da su se poslovne dozvole uglavnom izdavale državljanima Bosne i Hercegovine, Turske, NR Kine, Makedonije i Srbije. Kako tvrdi, navedeno nam pokazuje da:

je [bilo] nužno izmijeniti uvjete za izdavanje poslovne dozvole, kako bi se osiguralo da pravo na njezino izdavanje ima ciljana kategorija stranaca koji predstavljaju ozbiljne ulagače u Republiku Hrvatsku i pružatelje usluga koji svojim specifičnim stručnim znanjem i iskustvom ili novim tehnologijama donose nove vrijednosti u hrvatsko gospodarstvo (Katić, 2010: 20).

Koncept socijalnog zatvaranja, a zajedno s njim i najveći broj studija državljanstva i migracija (v. Anderson, 2015; Brace, 2015), redovito se referira na nesigurnost statusa rezidencije: državi uvijek ostaje sloboda da nedržavljaninu zabrani boravak, odnosno da ga deportira. Međutim, očito je da migracijske kontrole nisu dizajnirane kako bismo kontrolirali ulazak i boravak poželjnih stranaca - svih onih skupina čiji se financijski i ljudski potencijal tretira kao esencijalan gradnji "kompetitivne nacije". One su tu da kontroliraju ciljane skupine - ponajprije ekonomski deprivirane grupe useljenika koje mogu opteretiti domaće tržište rada ili, kako je svojevremeno dobro ilustrirao jedan zastupnik, "nepoćudne" strance: "osobe bez posla i stana", odnosno one koje "ne želi" nijedna zemlja (Ivan Penić, HDZ; u: Hrvatski sabor, 2003).

Imućni poduzetnici, kao i druge poželjne skupine useljenika, mogu steći državljanstvo ili mogu formalno ostati stranci, ali svakako nisu "outsajderi" građanstva, niti u pogledu uvažavanja niti u pogledu prava. Za *obične* radnike, koji mogu ponuditi samo svoj rad, vrsta posla i njihov radni status određuju sva dodatna prava. Kod njih podrijetlo ostaje kritično: iako je niskokvalificirani rad nužan, njihov konstruirani doprinos gospodarstvu, kao ni imovina, nisu dovoljni da ih automatski učine "insajderima" građanstva. Za ovu skupinu, pravni status (dugotrajni boravak, a nekad i državljanstvo) doista jest od iznimne važnosti. On pretpostavlja sva ona prava koja bogati i/ili kvalificirani imaju u startu, primjerice pravo na rad bez ograničenja, promjenu poslodavca, putovanje, mobilnost, dovođenje članova obitelji, itd.

Međutim, da bi *običan* radnik ("gost") eventualno stekao ta prava, prvo ih se na dugi rok mora odreći. Primjerice, iako je pravo obiteljskog spajanja dodijeljeno većini rezidenata koji rade u Hrvatskoj, realizirati ga mogu samo oni koji imaju dostatna sredstva za uzdržavanje svih članova obitelji (Zakon o strancima, 2020: 59-66). Studija Kuti, Gregurović i Božić (2013) pokazuje da većina niskokvalificiranih radnika ne može zadovoljiti ovaj uvjet, odnosno da planira dovođenje članova svoje obitelji (npr. partnera i/ili djece) tek nakon što stekne državljanstvo. Istovremeno, međutim, radnik koji želi steći dugotrajni boravak (uvjet državljanstvu) ne smije napustiti teritorij Hrvatske na više od ukupno deset mjeseci višekratno ili šest mjeseci jednokratno unutar pet godina (Zakon o strancima, 2020: čl. 150). Nije potrebno isticati što ova mjera znači u konteksta jedinstva i očuvanja obitelji. Kako je već navedeno, isto vrijedi i za promjenu poslodavca: želi li osoba mijenjati posao, riskira prelazak u nezakonitost, a time se i poništava vrijeme koje se uračunava u status boravka. Očigledno, za *običnog* radnika, šansa stjecanja većih građanskih

prava – ali, kako vidimo, i elementarnih sloboda – motivira ove osobe da se na dulji rok suzdrže od njih.

Međutim, ni državljanin, pa makar bili etnički Hrvati, nisu lišeni sličnih barijera žele li, primjerice, vezu s partnerima drugog etničkog porijekla i bez hrvatskog državljanstva. I ovdje postoji hijerarhija od barem tri kategorije. To su najimućniji, dovoljno imućni ili barem samodostatni, te nedovoljno imućni ili *ovisni* o državi. Naime, iako državljanin (kao sponzor partnera) ne mora dokazivati da ima unaprijed propisana sredstva za uzdržavanje, on (ona) mora biti u stanju samostalno uzdržavati suprugu (ca), sve dok supružnik (ca) ne stekne stalni boravak (u ovom slučaju, minimalno četiri godine) (Zakon o strancima, 2020: čl. 59; 65-66; 156). S druge strane, primjerice, investitor koji nije etnički Hrvat, a stječe državljanstvo pod člankom 12 Zakona o državljanstvu, može automatski dovesti svoje članove obitelji, a njegov (ili njezin) bračni partner (ica) može steći državljanstvo nakon samo godinu dana boravka u Hrvatskoj (čl. 12 Zakona o državljanstvu). Ili, drugačije postavljeno, *običan* državljanin u perspektivi ekonomskih poteškoća može izgubiti mogućnost održavanja braka i obitelji, dok imućniji neće. Jasno, ove se politike opravdavaju zaštitom "oskudnih sredstava" za članove zajednice.

Da bi se olakšao njihov povratak (ili možda baš zato što povratka neće biti), bezuvjetno stjecanje državljanstva omogućeno je jednoj jedinjoj skupini – etničkim Hrvatima. Kao što smo vidjeli, za razliku od svih drugih useljenika, Hrvati ne trebaju ni bogatstvo ni vještine jer je njihov doprinos naciji samorazumljiv. Jednako tako, vidjeli smo i da se Hrvati ne mogu smatrati socijalnim teretom: oni naprosto nisu "stranci". Ipak, kritična prava za ovu skupinu zapravo nisu smještena u polje socijalnog građanstva, kao što nisu tamo smještena ni za državljanje. Naprotiv, socijalna prava i za državljanje i za nedržavljanje, odnosno etničku većinu ili manjine, često ovisе o raznim drugim čimbenicima – npr. njihovom radnom statusu ili statusu tražitelja zaposlenja, prethodnim doprinosima, mjestu boravka, itd.,¹⁰ a u stvarnosti, socijalna država pruža prilično lošu zaštitu objema skupinama (v. npr. Dobrotić, 2019; Dolenc, 2012; Šučur, 2014).

Iako je zbog ograničenja prostora nemoguće dati širi pregled socijalnih politika, zanimljivo je istaknuti da, primjerice, u slučaju trajnije nezaposlenosti, hrvatski državljanin i etnički Hrvati s boravkom u Hrvatskoj, te dio rezidenata (npr. dugotrajni) imaju pravo na zajamčenu minimalnu naknadu u iznosu od 700 do (rjeđe) 1350 kn po članu kućanstva (v. *e-Građani*, 2022). Čak i kada se ovdje dodaju druga socijalna prava (npr. zdravstveno osiguranje, pomoć u smještaju i prehrani, itd.), ova sredstva teško mogu pokriti bazične materijalne troškove, a kamoli troškove iole dostojanstvenog života. Jasno, u skladu s logikom tržišnog natjecanja, cilj ovih mjera je motivirati osobe na 'povratak' na tržište rada i ostvariti uštede na socijalnim programima (Puljiz, 1997).

Dakle, u društvenim realnostima, glavna razlika *običnog* useljenika i etničkog Hrvata, sa ili bez hrvatskog državljanstva, jest ta što potonji imaju neograničen pristup tržištu rada. Kao što smo vidjeli, politike imigracije i povratka nastoje naći smislenu vezu između "praznine tržišta" – da posudimo terminologiju Laure Brace (2015) – i same biti nacije. U međuodnosu imigracijskih kontrola i politika povrat-

¹⁰ U socijalnim pravima, postoji stratifikacija različitih kategorija državljanin i nedržavljanin i različitih tipova doprinosa/rada. Dio prava osiguran je kroz radni status te se primjenjuje na sve koji zakonito borave u Hrvatskoj, a druga prava kombiniraju ova načela i status boravka te se dodjeljuju, primjerice, samo osobama s dugotrajnim boravkom ili hrvatskim državljanima, a nekad i europskim državljanima (Baričević i Hoffmann, u: Anderson, Shutes i Walker, 2014).

ka, kontrola tržišta rada postaje *marker* same nacije: ona istovremeno služi kontroli useljavanja, smanjenju iseljavanja i poticanju povratka. Ili, kako su svojevrmeno desne stranke konstatirale (v. HDZ, HSLs i Hrvatski blok u: Hrvatski sabor, 2003), kontrolom tržišta rada, ima se spriječiti "zamjenu stanovništva". Doista, kontrola radnog tržišta (posebice u literaturi o "socijalnom zatvaranju"), redovito se uzima kao ključan resurs kojim država štiti svoje građane (Anderson, 2015). Ipak, ovo stajalište ne uzima u obzir – kako Anderson naglašava – da je rad 'dužnost', a ne pravo građanina, i da mehanizmi tržišta ne čine nejednakima samo strance, nego i same građane (2015: 9). Kako primjećuje Brace (2015: 16-17), ovi standardi mogu djelovati kao dvostruka ekskluzija za one koji "ne pripadaju" i koji se "prije svega moraju boriti da njihova osobnost bude uvažena". Barijere ulasku na tržište rada i isključivanje iz socijalnih prava vrlo se lako pravdaju kad se odnose na skupine koje zapravo ne pripadaju "nama".

Međutim, naravno, ti isti mehanizmi djeluju i protiv onih koji pripadaju većini i koje bi institut državljanstva kao punopravnog članstva idealno trebao zaštititi. Prijelaz na tržišnu ekonomiju, koji je pretpostavio slabljenje socijalne države u uvjetima visoke nezaposlenosti, doveo je do porasta socijalnih nejednakosti među građanima, pri čemu danas gotovo četvrtina stanovništva živi u riziku od siromaštva (Državni zavod za statistiku, 2021b). Primjerice, prema Anketi o dohotku iz 2020. godine (Državni zavod za statistiku, 2021b), skoro polovina osoba živi u kućanstvima koja ne mogu financirati tjedan dana godišnjeg odmora izvan kuće za sve članove obitelji ili pokriti iznenadni financijski izdatak od 2.500 kuna. Istraživanje ISSP-a iz 2009. godine pokazalo je da 47 posto ispitanika smatra da obiteljska pozadina definira nečije šanse za društveni napredak (u: Dolenc, 2012: 74). Prema studiji Ivane Dobrotić (2019), Hrvatska spada u članice EU s vrlo niskim izdacima za socijalnu zaštitu i visokim stupnjem materijalne deprivacije.

Dok politika održava svoj mitski odnos prema povratku i demografskoj obnovi, stope iseljavanja daleko premašuju stope povratka, te se ti trendovi u posljednjih nekoliko godina ubrzavaju (v. Pavić i Ivanović, 2019). Očigledno, brojnim hrvatskim građanima neizvjesni status stranca čini se privlačnijim od punopravnog državljanstva kod kuće. Dakle, ako se odmaknemo od političke retorike, postavlja se pitanje što nam društvena stvarnost govori o značaju nacionalnog državljanstva? Iako niz autora uzima rastuće imigracijske kontrole kao pokazatelj da samo puni državljanski status pruža punu zaštitu građanskih prava, teško je ne složiti se s Bridget Anderson (2015) koja obrće ovaj argument. Kao što autorica naglašava, imigracijske kontrole mogu biti presudne za brojne useljenike, ali same po sebi, one malo znače građanima. Umjesto toga, ovi mehanizmi "naizgled stabiliziraju privilegije formalnog statusa državljanstva", skrivajući činjenicu da su "oskudni resursi" nedostupni brojnim građanima, baš kao i ciljanim skupinama stranaca (2015: 8).

Brubaker (1992), ali i niz teoretičara liberalne misli, naglasit će i vezu političke participacije i građanstva: nedržavljeni imaju samo djelomična politička prava i nepotpuno pravo na izbornu participaciju (v. npr. Shachar, 2009). Činjenica je da je u Hrvatskoj pravo glasa rezervirano gotovo isključivo za državljane (Ustav Republike Hrvatske).¹¹ Neupitno je i da je pravo na donošenje političkih odluka temelj građanstva i liberalne demokracije. Ipak, teško bi bilo pretpostaviti da su državljanima ova prava dostatna da bi *osjetili* koliko je relevantno njihovo nacionalno državljanstvo. Nalazim da je ovdje vrlo zanimljivo pitanje koje Cohen (2009) upućuje pristupu "so-

¹¹ Ovo isključuje europske državljane koji mogu glasovati na lokalnim izborima.

cijalnog zatvaranja" općenito. Naime, nužno se moramo zapitati jesmo li u akademskim raspravama skloni držati se koncepata koji žive u našim teorijskim konstrukcijama, ali koji potencijalno ne komuniciraju dostatno s društvenom stvarnošću. Primjerice, činjenica je da u Hrvatskoj, kao i velikom broju drugih zemalja, sve veći broj građana (kod nas, praktički polovica njih) *bira* izbornu apstinenciju (Čular i Šalaj, 2019; Henjak, 2017). Moramo se zapitati što nam to govori o povjerenju građana u političke elite i/ili institucije, te njihovu sposobnost osiguravanja potreba koje su građanima važne (također v. analizu populizma i odnos birača prema korupciji u Hrvatskoj; u: Grbeša i Šalaj, 2018).

Kao što smo vidjeli, kod nedržavljana, građanska prava ovise o načinu na koji osoba participira na tržištu rada i financijskim sredstvima koje posjeduje. No isto vrijedi i za same državljane. Činjenica da građani koji odlaze gube svoja prava koja ostvaruju putem nacionalnog državljanstva govori nam koliki je značaj socijalnog građanstva za građanstvo kao koncept i društvenu stvarnost. Ovi građani - da upotrijebimo termin u skladu s literaturom "socijalnog zatvaranja" - "isključuju" se iz svojih građanskih prava kako bi ih prelaskom u status nedržavljana eventualno stekli negdje drugdje.¹² No pritom je posebno zanimljivo istaknuti i primjer nekih od osoba koje ne mogu prakticirati mobilnost. Prema već dugogodišnjem pisanju medija i istupima druga, neki državljani s manjkom prihoda gube elementarna građanska prava. Primjerice, osobe bez prijavljene adrese stanovanja (beskućnici) nemaju pravo na osobnu iskaznicu, a ona je nužna za ostvarivanje socijalne pomoći, mobilnosti, prava glasa, traženja zaposlenja, pristupa sudskoj zaštiti, itd. (v. npr. detaljan prilog Aljazeera o ovoj temi: Filipović, 2021). Prema, Zvonku Mlinaru, izvršnom predsjedniku Hrvatske mreže za beskućnike, broj beskućnika u Hrvatskoj raste, a među njima su zastupljene različite društvene skupine: mladi i nezaposleni, stariji u iščekivanju mirovine, obitelji s djecom, mlade osobe bez roditeljske skrbi, osobe sa psihičkim ili intelektualnim teškoćama, branitelji i drugi (Filipović, 2021). Ove osobe praktički žive u statusu apatrida: protiv svoje volje, isključene su iz dobiti građanstva i državljanstva, iako svoj državljanski status nikad formalno nisu izgubile.

Dakle, iako politička retorika, a s njom i dobar dio akademske literature, nastoji naglasiti da je puni državljanski status - ili u Hrvatskoj verziji nacije, samo etničko članstvo - obilježeno temeljnim simboličkim i materijalnim dobitima, u stvarnosti; ove kategorije imaju ograničenu vrijednost za državljane ili etničku većinu. Kao

¹² Iako su u posljednje vrijeme u Hrvatskoj bile zastupljene rasprave o tome jesu li kod odlaska važniji ekonomski ili društveno-politički čimbenici, smatram da je navedeno nemoguće odvojiti. Percepcija beznađa i pesimizma (v. npr. Jurić, 2017) svakako je motivirana društveno-političkim okvirom i procjenama da korupcija i neodgovornost političkih elita ne omogućavaju napredak. Međutim, socioekonomske prilike teško se mogu izdvojiti iz ovih percepcija. Većina ispitanika koja je sudjelovala u istraživanjima istodobno je istaknula potrebu za sigurnošću, problematiku niskih plaća i nesigurnih radnih uvjeta (Jurić, 2017), odnosno nemogućnost 'ostvarivanja prihoda koji omogućavaju normalan život' (Galić i dr., 2019). Primjerice, studija Hrvatske udruge poslodavaca (2018) pokazuje da ispitanici ističu društveno-političke prilike, ali je većina ispitanika koja je sudjelovala ipak imala vrlo niske prihode (ispod 4.000 kn). Studija Andrije Henjaka (2017) pokazuje i vezu između pesimizma i socioekonomskih prilika. Ovdje je zanimljivo spomenuti i da Strategija razvoja RH do 2030. godine (NN 12/2021) priznaje da je za pitanje povratka važna 'socijalna uključenost i društvena pravednost'. Međutim, napredak u ovim pitanjima pretpostavlja dubinske reforme, te se i ovo čini kao još jedna kozmetička stavka. Isto vrijedi, primjerice, i za mjeru "Biram Hrvatsku", donesenu 2022., a koja nudi subvencije od 25 do 50 tisuća kuna (u sklopu programa samozapošljavanja) za one koji se odluče vratiti (v. Hrvatski zavod za zapošljavanje, 2022).

što migracijske kontrole nisu osmišljene da stvarno kontroliraju sve useljenike, tako ni institut državljanstva – posebice u kontekstu ekonomskog liberalizma – nije stvoren da jednako štiti sve državljane. Sasvim suprotno, vezivanjem socijalnih i drugih prava uz tržišne zasluge i raslojavanjem socijalne države, državljanstvo ne samo da je izgubilo moć da (iole) izjednači državljane nego sve jasnije gubi sposobnost da ih minimalno zaštiti. Tek kada se u jednadžbu uvrsti ova dimenzija, moguće je shvatiti zašto hiperprodukcija etniciteta ne rezultira povratkom Hrvata, niti sprječava odlazak hrvatskih građana.

Zaključak

Od publikacije Brubakerove prestižne studije, koncept socijalnog zatvaranja stekao je toliku popularnost da bi, kako podcrtava Cohen (2009), bilo teško uopće pobrojati studije koje ga koriste. Poznata postnacionalistička kritika nije uspjela ponuditi alternativu, ali je svojom analizom nedržavljskih prava i identiteta više nego jasno ilustrirala da različite dimenzije građanstva nisu statične niti koherentno povezane kako Brubaker pretpostavlja. Nadalje, kao što su upozorile druge studije (npr. feminističke i marksističke), državljanstvo, kao ni građanstvo, ne znači jednakost: ispod ideala punopravnog članstva, krije se niz nejednakosti koje izlaze iz okvira formalnog članstva. Ipak, koncept "socijalnog zatvaranja" još je uvijek dominantan u studijama državljanstva i u inozemnoj i u domaćoj literaturi. U posljednjih tridesetak godina, odnosno od prvih eminentnih radova o etnonacionalizmu u Hrvatskoj i Istočnoj Europi (v. npr. Brubaker, 1992; 1996; Hayden, 1996; Verdery, 1998), domaće studije ove tematike istraživale su kako politike članstva uključuju etničke Hrvate i isključuju (ili diskriminiraju) etničke manjine. Etnička većina i manjine pritom su uzete kao monolitne skupine kod čijeg članstva drugi atributi, osim etniciteta, ne igraju važnu ulogu.

Ovaj rad imao je za cilj preispitati koncepciju socijalnog zatvaranja po kriteriju etniciteta. Naime, nije jasno kako iz pozicije "socijalnog zatvaranja" možemo objasniti nejednakosti među državljanima. Ako se politike državljanstva vode samo logikom etnonacionalizma, a zatim prema tome distribuiraju "oskudna dobra", kako interpretirati razlike među različitim socioekonomskim skupinama, ali i između drugih potencijalnih skupina i manjina (rodnih, seksualnih, kulturnih i drugih)? Nadalje, upitno je i kako objasniti suvremene migracijske realnosti u Hrvatskoj. Ako "stranci" ostaju "isključeni" ili barem potencijalno "isključivi", zašto etničke manjine koje useljavaju u Hrvatsku i hrvatski državljani koji odlaze u inozemstvo mijenjaju svoj "punopravni" državljski status za nesigurnost migracijskog statusa? I zašto se dijaspora, usprkos svim pozivima, ne vraća? Vidjeli smo da i Brubaker priznaje da su "stranci" ipak dijelom uključeni. Kako je ova studija nastojala pokazati, upravo je ovaj *sivi* prostor između pune inkluzije i pune ekskluzije ono što čini stvarni život najvećeg dijela nedržavljana, ali i samih državljana. Brubakerov jednodimenzionalni koncept "zatvaranja" i pojednostavljena dihotomija inkluzije i ekskluzije ne ostavlja prostor za analizu višeslojnih i kompleksnih hijerarhija koje tvore socijalne realnosti različitih subjekata građanstva.

Preispitujući tezu o očuvanju "oskudnih dobara" za državljane, ova studija istraživala je procese etnifikacije i komodifikacije građanstva u Hrvatskoj. Vidjeli smo da su etničke manjine još uvijek podređene kada trebaju steći građanska prava ili državljanstvo. Međutim, to se ne odnosi na sve pripadnike manjina: što više ljudskog i posebice financijskog kapitala osoba ima za ponuditi, to su i veće šanse za

stjecanjem prava. Međutim, za etničke Hrvate dostatan je njihov etnički kapital. Etnicitet se i dalje promovira kao samorazumljiva vrijednost koja ne traži daljnju legitimaciju. Međutim, kad se s razine retorike spustimo na razinu društvene i političke prakse i proučimo kakva prava doista pripadaju etničkim Hrvatima i državljanima u Hrvatskoj, možemo vidjeti da su oni diverzificirani po istim kriterijima kao i stranci. Konceptije zaslužnosti mogu se eksplicitno promovirati, ali one nisu manje stvarne ako se ugrađuju tiho, kroz javne politike, zakonodavstvo i prakse. Država (i državljanstvo/građanstvo) i tržište danas se više ne mogu promatrati odvojeno, kao dva entiteta koja međusobno ne ovise. Tržište, i država koja je građane prepustila njemu, ne diskriminiraju samo nedržavljanima i etničke "druge"; oni po istim principima diskriminiraju i državljanima i etničku većinu.

Naposljetku, važno je naglasiti pitanje koje postavlja Anderson (2015). Potrebno je zapitati se jesmo li inzistiranjem na fiktivnim razlikama među državljanima i "migrantima", ili, šire, (etno)kulturnim većinama i manjinama, doprinijeli stvaranju mitova o kompeticiji, gdje se domicilna populacija osjeća ugroženom u kontekstu suvremenih migracija. Dekonstrukcijom ove mitologije, migracijske i državljanске studije imaju priliku ukazati na ono što povezuje različite subjekte građanstva, umjesto onoga što ih fiktivno dijeli (Anderson, 2015). Drugim riječima, prostor za njihovo zajedničko društveno i političko djelovanje može biti mnogo širi nego što se obično pretpostavlja. U svakom slučaju, bavljenje državljanstvom i građanstvom zahtijeva da problematici inkluzije pristupimo u njezinoj kompleksnosti, uzimajući u obzir različita pitanja koja su relevantna onima koji građanstvo stvarno i žive. U suprotnom, kako nas Cohen upozorava, riskiramo da naši akademski koncepti – sasvim suprotno našoj namjeri – konstruiraju stvarnost umjesto da je rekonstruiraju ili dekonstruiraju. Ova studija prilog je proučavanju jednog segmenta socijalne stvarnosti. Tek nam predstoji identificirati različite vrijednosti i ideale koje promoviraju domaće javne politike što uređuju pitanja državljanstva i građanstva te kako se te vrijednosti međusobno križaju tvoreći skup složenih pravila koja definiraju nečiju inkluziju.

Literatura

- Anderson, B. (2015). 'Heads I Win. Tails you Lose.' Migration and the Worker Citizen. *Current Legal Problems*, 68(1), 1-18. <https://doi:10.1093/clp/cuv012>
- Barbić, B. (2017). Konačno Hrvati neće biti stranci u Hrvatskoj. *Moja Domovina*. 25. siječnja. <http://www.moja-domovina.net/2017/01/25/konacno-hrvati-nece-biti-stranci-hrvatskoj/>
- Baričević, V., i Hoffmann, D. (2014). Report 10.1., Croatia. Publicirano u: Anderson, B., Shutes I., i Walker S. (2014). Report on the Rights and Obligations of Citizens and Non-Citizens in Selected Countries: Principles of Eligibility Underpinning Access to State Territory, Citizenship and Welfare. bEUcitizen research report D.10.1. <https://doi.org/10.5281/zenodo.11346>
- Bartasevičius, V. (2021). Explaining Access to Citizenship in Central and Eastern Europe. *Communist and Post-Communist Studies*, 54(3), 27-50. <https://doi.org/10.1525/j.postcomstud.2021.54.3.27>
- Bogadi, S. K., Gregurović, M., i Podgorelec, S. (2018). Doseljavanje iz Bosne i Hercegovine u Hrvatsku: Migracijski obrasci doseljenika u Zagrebu. *Stanovništvo*, 56(2), 39-62. <https://doi.org/10.2298/STNV1802039K>
- Bogdanić, S. (2019). Hrvatski izbrisani uzaludno traže pravo na državljanstvo. *DW.com*, 3. srpnja. <https://www.dw.com/bs/hrvatski-izbrisani-uzaludno-tra%C5%BEe-pravo-na-dr%C5%BEavljanstvo/a-49454487>
- Bosniak, L. (2000). Citizenship Denationalized. *Indiana Journal of Global Law Studies*, 7(2), 447-509.
- Brace, L. (2015). Reflections on the Good Citizen. U: B. Anderson i V. Hughes (ur.), *Citizenship and Its Others* (str. 10-27). London: Palgrave Macmillan.
- Brubaker, R. (1992). *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Brubaker, R. (1996). *Nationalism Reframed, Nationhood and the National Question in the New Europe*. New York: Cambridge University Press.
- Cohen, E. (2009). *Semi-Citizenship in Democratic Politics*. New York: Cambridge University Press.
- Čular, G., i Šalaj, B. (2019). Kritički građani ili nezadovoljni autokrati? Potpora demokraciji u Hrvatskoj 1999-2018. *Anali Hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju*, 16(1), 7-26. <https://doi.org/10.20901/an.16.01>
- De Genova, N. (2015). Denizens All: The Otherness of Citizenship. U: B. Anderson i V. Hughes (ur.), *Citizenship and Its Others* (str. 10-27). London: Palgrave Macmillan.
- Dobrotić, I. (2019). The Croatian Welfare System: A Lack of Coherent Policy Paradigm Followed By Inconsistent Policy Reforms? U: S. Blum, J. Kuhlmann, K. Schubert (ur.), *Routledge Handbook of European Welfare Systems* (str. 237-255). London, New York: Routledge.
- Dolenec, D. (2012). The Absent Socioeconomic Cleavage in Croatia: A Failure of Representative Democracy? *Politička misao*, 49(5), 69-88.
- Državni zavod za statistiku. (2006). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2005*. https://web.dzs.hr/Hrv/publication/2006/7-1-2_1h2006.htm

- Državni zavod za statistiku. (2010). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2009.* https://web.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2010/07-01-02_01_2010.htm
- Državni zavod za statistiku. (2016). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2015.* https://web.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2016/07-01-02_01_2016.htm
- Državni zavod za statistiku. (2021a). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2020.* <https://podaci.dzs.hr/media/ovdb13o0/7-1-2-migracija-stanovnistva-rh-u-2020.pdf>
- Državni zavod za statistiku. (2021b). *Pokazatelji siromaštva i socijalne isključenosti u 2020.* Priopćenje. 30. rujna. Zagreb. <https://podaci.dzs.hr/2021/hr/10019>
- Džankić, J. (2019). *The Global Market For Investor Citizenship.* London: Palgrave Macmillan.
- e-Građani. (2022). Zajamčena minimalna naknada, <https://gov.hr/hr/zajamcena-minimalna-naknada/714>
- Eurostat. (2022). *Non-EU citizens make up 5.3% of the EU population.* 30. ožujka. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20220330-2>
- Filipović, M. (2021). Beskućnici, ljudi bez 'papira' i krova nad glavom. *Aljazeera Balkans*, 24. kolovoz. <https://balkans.aljazeera.net teme/2021/10/24/zivot-bez-krova-nad-glavom>
- Galić, Z., Erceg, N., Palanović, A., i Ružojčić, M. (2019). Iseljavanje visokoobrazovanih: prihodi, ali i korupcija, opći osjećaj netrpeljivosti u društvu ... (preliminarni rezultati studije istraživača s Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu). 14. studenoga. <https://ideje.hr/iseljavanje-visokoobrazovanih-prihodi-ali-i-korupcija-i-opci-osjecaj-netrpeljivosti-u-drustvu/>
- Godeč, Ž. (2019). Zakon o državljanstvu u petak u Saboru: SDP i manjinci svoj glas uvjetuju usvajanjem amandmana kojima će se ispraviti 20-ak godina stara nepravda. *jutarnji.hr*. 10. srpnja. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/zakon-o-drzavljanstvu-u-petak-u-saboru-sdp-i-manjinci-svoj-glas-uvjetuju-usvajanjem-amandmana-kojima-ce-se-ispraviti-20-ak-godina-stara-nepravda-9104624>
- Gordon, J., i Lenhardt, R. A. (2007). Rethinking Work and Citizenship. *The Fordham Law Archive of Scholarship and History*, 55, 1161-1238.
- Grbeša, M., i Šalaj, B. (2018). Populism in Croatia: The Curious Case of The Bridge (Most). *Anali Hrvatskog politološkog društva : časopis za politologiju*, 14(1), 7-30. <https://doi.org/10.20901/an.14.01>
- Hayden, M. R. (1996). Imagined Communities and Real Victims: Self-Determination and Ethnic Cleansing in Yugoslavia, *American Ethnologist*, 3(4), 269-291.
- Henjak, A. (2017). Lojalnost, glas ili izlazak: izborna participacija i potpora novim strankama u Hrvatskoj. *Anali Hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju*, 14(1), 79-103. <https://doi.org/10.20901/an.14.04>
- Hrvatski sabor. (2003). Rasprava o konačnom prijedlogu Zakona o strancima. Izvješća Hrvatskog sabora, 367. 26 lipnja. <https://www.sabor.hr/hr/press/publikacije/arhiva-izvjesca-hrvatskoga-sabora>
- Hrvatski sabor. (2007). Rasprava o konačnom prijedlogu Zakona o strancima. P.Z.E. 897, 26. listopada. <http://itv.sabor.hr/video/default.aspx?TockaID=4949>

- Hrvatski sabor. (2017). Rasprava o konačnom prijedlogu zakona o izmjenama i dopunama Zakona o strancima, P.Z.E. 59. 17. siječnja. <https://edoc.sabor.hr/Views/FonogramView.aspx?tdrid=2012778&type=HTML&singleTDR=False>
- Hrvatski sabor. (2019). Rasprava o konačnom prijedlogu zakona o izmjenama i dopunama Zakona o hrvatskom državljanstvu, P.Z. 554. 27. lipnja. <https://edoc.sabor.hr/Views/FonogramView.aspx?tdrid=2014432&type=HTML&singleTDR=False>
- Hrvatska udruga poslodavaca. (2018). Rezultati istraživanja među iseljenicima o razlozima odlaska. 7. lipnja. <https://www.hup.hr/hup-predstavio-rezultate-istrazivanja-medju-iseljenicima-o-razlozima-odlaska.aspx>
- Hrvatski zavod za zapošljavanje. (2022). Biram Hrvatsku – mobilnost radne snage (povratak u RH), 30. ožujka. <https://mjere.hr/katalog-mjera/biram-hrvatsku-povratak-u-rh/>
- Isin, E., i Turner, B. (2002). Citizenship Studies: An Introduction. U: E. Isin, i B. Turner (ur.), *Handbook of Citizenship Studies* (str. 1-10). London: Sage.
- Jurić, T. (2017). Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi. *Migracijske i etničke teme*, (3), 337-371.
- Jović, D. (2017). *Rat i mit: politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*. Zagreb: Fraktura.
- Katić, Ž. (2010). *Tko useljava u Hrvatsku?* HGK – Sektor za trgovinu, Trinaesti forum poslovanja nekretninama. <http://www.agenti.hr/info-agent/strukovni-forumi-poslovanja-nekretninama/13-forum/>
- Kasapović, M. (2001). Demokratska konsolidacija i izborna politika u Hrvatskoj 1990.-2000. U: M. Kasapović (ur.), *Hrvatska politika 1990.-2000.: Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj* (str. 15-49). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Koska, V. (2012). Framing the Citizenship Regime within the Complex Triadic Nexuses: The Case Study of Croatia. *Citizenship Studies*, 16(3-4), 397-411. <https://doi.org/10.1080/13621025.2012.683253>
- Koska V., i Matan, A. (2017). Croatian Citizenship Regime and Traumatized Categories of Croatian Citizens: Serb Minority and Croatian Defenders of the Homeland War Croatian. *Politička misao*, 54(1-2), 119-149.
- Kuti, S., Gregurović, S., i Božić, S. (2013). Bosniaks in Croatia: Immigration and Transnational Social Spaces." U: M. Emirhafizović, E. Ćosić. A. Osmić i V. Repovac-Pašić (ur.), *Migrations from Bosnia and Herzegovina* (str. 105-113). Sarajevo: Biblioteka Naučni projekti.
- Litvan, G. (2014). Hrvatska legalizira praksu dijeljenja putovnica investitorima. *lidermedia.hr*. 30. kolovoza. <https://lider.media/aktualno/biznis-i-politika/hrvatska/s-hrvatska-legalizira-praksu-dijeljenja-putovnica-investitorima/>
- Majetić, V. (2016). Mi vama državljanstvo, vi nama uspjehe i promociju. *T-portal*, 18. siječnja. <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/mi-vama-drzavljanstvo-vi-nama-uspjehe-i-promociju-20160115>
- Mavelli, L. (2018). Citizenship for Sale and the Neoliberal Political Economy of Belonging. *International Studies Quarterly*, 62 (3), 482–493. <https://doi.org/10.1093/isq/sqy004>
- Ministarstvo unutarnjih poslova. (2016). *Državljeni trećih država s prijavljenim priremenim boravkom na dan 31.12.2015*. <https://mup.gov.hr/UserDocsImages/Pu>

blikacije/2016/Dr%C5%BEavljan%C4%87ih%20dr%C5%BEava%20s%20prijavljenim%20privremenim%20boravkom%20na%20dan%2031.12.2015..pdf

Ministarstvo unutarnjih poslova. (2019). *Iskorištenost godišnje kvote za 2019.* na dan 29.11.2019. <https://mup.gov.hr/UserDocsImages/statistika/2019/Iskori%C5%A1tenost%20kvota/ISKORISTENOST%20GODISNJE%20KVOTE%20ZA%202019.%20NA%20DAN%2029.11.2019..pdf>

Ministarstvo unutarnjih poslova. (2021). *Iskorištenost godišnje kvote na dan 31.12.2020. godine.* <https://mup.gov.hr/UserDocsImages/statistika/2020/Kvota/ISKORISTENOST-GODISNJE-KVOTE-NA-DAN-31-12-2020-GODINE.pdf>

Odbor za useljeništvo. (2006). Izvješće o prijedlogu migracijske politike Republike Hrvatske za 2006./2007. godinu. Hrvatski sabor. 24. siječnja. https://croatia.ch/tjedan/pdfs/Izvjescje__o%20migracijskoj_%20strategiji.pdf

Ong, A. (2006). *Neoliberalism as Exception: Mutations in Citizenship and Sovereignty.* Durham, NC: Duke University Press.

Pavić, D., i Ivanović, I. (2019). Razlike u prikupljanju migracijskih podataka: usporedba Hrvatske i odabranih europskih zemalja. *Migracijske i etničke teme*, 35(1), 7-32. <https://doi.org/10.11567/met.35.1.1>

Puljiz, V. (1997). Socijalna politika Hrvatske. U: V. Puljiz, G. Bežovan, T. Matković, Z. Šućur, i S. Zrinščak (ur.), *Socijalna politika Hrvatske* (str. 1-72). Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Sardelić, J. (2015). Romani Minorities and Uneven Citizenship Access in the Post-Yugoslav Space. *Ethnopolitics* 14(2), 159-179. <https://doi.org/10.1080/17449057.2014.991154>

Sassen, S. (1996). *Losing Control? Sovereignty in an Age of Globalization.* New York: Columbia University Press.

Shachar, A. (2009). *The Birthright Lottery: Citizenship and Global Inequality.* Cambridge: Harvard University Press.

Skupnjak Kapić, S. (2014). Migracije radne snage – globalni i europski trendovi s osvrtom na Hrvatsku. U: V. Puljiz, J. Tica i D. Vidović (ur.), *Migracije i razvoj Hrvatske. Podloga za hrvatsku migracijsku strategiju* (str. 217-249). Zagreb: Hrvatska gospodarska komora.

Slobodna Dalmacija. (2014). Poziv bogatim Rusima i Arapima: 'Vi nama novac, a mi vama putovnicu i obećanje da nećemo čeprkati po vašoj prošlosti'. 23. kolovoza. <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/poziv-bogatim-rusima-i-arapima-vi-nama-novac-a-mi-vama-putovnicu-i-obećanje-da-necemo-ceprkati-po-vasoj-proslosti-244307>

Soysal, Y. (1994). *Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe.* Chicago: University of Chicago Press.

Stubbs, P., i Zrinščak, S. (2015). Citizenship and Social Welfare in Croatia: Clientelism and the Limits of 'Europeanisation'. *European Politics and Society*, 16(3): 395-410. <https://doi.org/10.1080/23745118.2015.1061798>

Štiks, I. (2010). Uključeni, isključeni, pozvani: politike državljanstva u postsocijalističkoj Europi i Hrvatskoj. *Politička misao*, 47(1), 77-100.

Štiks I., Ragazzi, F., i Koska, V. (2013). *Country Report Croatia.* EUDO Citizenship Observatory. <http://eudo-citizenship.eu/docs/CountryReports/Croatia.pdf>

- Šućur, Z. (2014). Stari i novi siromasi u hrvatskom društvu: empirijski uvid. *Bogoslovska smotra*, 84(3), 577-610.
- Verdery, K. (1998). Transnationalism, Nationalism, Citizenship, and Property: Eastern Europe since 1989. *American Ethnologist*, 25(2), 291-306.
- Vidak, N. (1998). The Policy of Immigration in Croatia. *Politička misao*, 35(5), 57-75.
- Vlada Republike Hrvatske (2021). Odluka o raspodjeli sredstava za financiranje kulturnih, obrazovnih, znanstvenih, zdravstvenih i ostalih programa i projekata od interesa za hrvatski narod u Bosni i Hercegovini za 2021. godinu. *Narodne novine*, 84/2021, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2021_07_84_1564.html
- Volcic, Z., i Andrejevic, M. (2011). Nation branding in the era of commercial nationalism. *International Journal of Communication* 5 (21). <https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/849>
- Žiljak, T. (2002). Načelo građanstva i obrazovanje odraslih. *Politička misao*, 39(1), 109-127.
- Župarić-Iljić, D., i Bara, M. (2014). Unutrašnje i vanjske migracije u Hrvatskoj: povijesni i suvremeni kontekst. U: V. Puljiz, J. Tica i D. Vidović (ur.), *Migracije i razvoj Hrvatske. Podloga za hrvatsku migracijsku strategiju* (str. 197-213). Zagreb, Hrvatska gospodarska komora.

Insiders or Outsiders of Citizenship? Citizens, Foreigners, and Social Citizenship in Croatia

Abstract The paper analyzes the politics of citizenship and immigration in Croatia, with special reference to ethnicization and marketization of citizenship that has been taking place in the last three decades. In doing so, I start from the concept of "differentiated citizenship" which assumes that the benefits of membership are unequally distributed among different subjects of citizenship, regardless of their formal citizenship status. Following the model of Rogers Brubaker and his concept of "social closure", citizenship studies in Croatia have so far dealt with the issue of ethnicity and formal membership. However, following Bridget Anderson's approach, in this paper I see ethnic citizenship as a political strategy that maintains the myth that participation in the nation carries clear symbolic and material benefits of membership. The paper shall argue that the processes of commodification work against the logic of ethnonationalism, and citizenship rights are dispersed in favor of the market, to the detriment of the targeted groups within (ethno)national majority, as well as ethnic minorities. Social citizenship that Brubaker and the literature on "social closure" ignores is critical for our understanding of citizenship as a concept and social practice.

Keywords citizenship, immigration, identity, rights, ethnicization, marketization

Kako citirati članak / How to cite this article:

Baričević, V. (2022). Insajderi ili autsajderi građanstva? Državljeni, stranci i socijalno građanstvo u Hrvatskoj. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 19(1), 41-64. <https://doi.org/10.20901/an.19.11>

KOMPARATIVNA POLITIKA

COMPARATIVE POLITICS

STOLJEĆE ŠVEDSKE DEMOKRACIJE: OD SOCIJALDEMOKRATA DO ŠVEDSKIH DEMOKRATA

Boris Havel <https://orcid.org/0000-0001-7809-9408>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: boris.havel@fpzg.hr

<https://doi.org/10.20901/an.19.05>

Pregledni rad

Zaprimljeno: 19. 10. 2022.

Prihvaćeno: 3. 11. 2022.

Sažetak Cilj je ovoga članka kroz povijesni pregled prikazati politički sustav Kraljevine Švedske, koji se ubraja među najstabilnije na svijetu. Švedska je politika tijekom većeg dijela demokratske povijesti bila obilježena nadmetanjem dvaju blokova: lijevim kojega su predvodili socijaldemokrati i desnim ili građanskim kojega je predvodila Stranka umjerenih. Ta je tradicionalna podjela na dva bloka prekinuta 2010. kad je stranka Švedskih demokrata, koja je nastala iz ekstremističkih desničarskih pokreta, prvi put ušla u Riksdag. Njihovo prerastanje u parlamentarnu stranku te susljedni rast do treće, a 2022. do druge najveće parlamentarne stranke može se smatrati najvećim potresom suvremene švedske politike. Ovo je istraživanje usredotočeno na nastanak i uspon Švedskih demokrata, te način na koji su na neko vrijeme poremetili tradicionalni dvoblokovski sustav. Na temelju njihova stranačkog programa, političkog postupanja, reakcija čelnika drugih stranaka, te društvenih previranja koja su dovela do tako snažnog porasta, razmotreno je može li se smatrati da su se Švedski demokrati preobrazili u srednjostrujašku konzervativnu stranku, te može li se pretpostaviti da se švedska parlamentarna politička pozornica ponovno vratila u okvire dvoblokovskog nadmetanja.

Ključne riječi Švedska, Riksdag, socijaldemokracija, država blagostanja, Švedski demokrati, *folkhemmet*, *trygghet*, Sporazum iz Tidöa

Uvod

Politički je sustav Kraljevine Švedske među najstabilnijima na svijetu.¹ Prema istraživanju instituta *Varieties of Democracy* pri Sveučilištu u Göteborgu, Švedska je 2021. bila najdemokracičnija država svijeta (Sjölander i Weegar, 2022),² s demokratskom

¹ Zahvalan sam profesoru Torbjörnu Aronsonu na savjetima tijekom pisanja ovoga članka. Svi zaključci i moguće pogreške su moji.

² Prema *The Economistu*, Švedska je iste godine zauzela četvrto mjesto, iza Norveške, Novog Zelanda i Finske. Hrvatska je, prema istome popisu, na 56. mjestu (*The Economist Intelligence Unit Limited 2022, Democracy Index 2021, The China Challenge*, <https://www.eiu.com/n/webinars/democracy-index-2021>). Indeks političkih i građanskih prava u Švedskoj je prema organizaciji Freedom House iznosio 100/100 za 2022. (<https://freedomhouse.org/country/sweden/freedom-world/2022>). Od 210 država i područja na kojima je provedeno ispitivanje tako je visok indeks političkih i građanskih prava zabilježen još jedino u Finskoj i Norveškoj (<https://freedomhouse.org/countries/freedom-world/scores>).

tradicijom starijom od stoljeća. Ustavom iz 1809. određena je prva podjela vlasti između zakonodavne, izvršne i sudbene, pri čemu je vlada, osim izvršne, obnašala, zajedno s četverodomnim parlamentom i zakonodavnu, a kraljeva je vlast ograničena (Bäck, Erlingsson i Larsson, 2015: 68). Ta se reforma zbila 6. lipnja, koji se od 1983. slavi kao švedski Dan državnosti.³ Tijekom 1907.–1909., u vrijeme konzervativne vlade Arvida Lindmana, uvedeno je opće pravo glasa za muškarce (Aronson, 1990: 99), a 1921. za vladavine Švedske socijaldemokratske radničke stranke (*Sveriges socialdemokratiska arbetarepartii*) skraćeno socijaldemokrata (S), to je pravo prošireno i na žene.⁴

Nakon što je u listopadu 1917. sastavljena koalicijska liberalno-socijaldemokratska vlada održani su pregovori s kraljem (tada Gustavom V.) čija je vlast dodatno oslabjela, a u Švedskoj je definitivno zaživio parlamentarizam (Aronson, 1990: 55). Ustavna definicija Kraljevine Švedske, ipak, još se nije promijenila. Odredba iz 1809. prema kojoj "kralju jedinome pripada pravo upravljanja Kraljevinom" promijenjena je tek 1974. i od tada "sva javna vlast u Švedskoj proizlazi iz naroda" (Bäck i dr., 2015: 301).⁵ Izlaznost birača na izbore tradicionalno je razmjerno visoka, pa je 1970-ih prelazila 90%. Četiri ključne parlamentarne stranke, socijaldemokrati, umjereni, centristi i liberali bez prekida čine dio parlamentarnog života države. Uz njih se kao peta često ubraja i Komunistička stranke, danas Stranka lijevih (V) koja je zastupljena u parlamentu od 1921.⁶ Izvanredni su izbori, nakon što se parlament uzdignuo iznad kraljeve vlasti a građani stekli opće pravo glasa, održani samo jednom, 1958. No u posljednjih je osam godina, nakon izbora 2014. i 2018., prijetnja od novih izvanrednih izbora nekoliko puta bila neposredna.

U tom je razdoblju bilo znatno više glasovanja o povjerenju vladi nego u čitavoj prethodnoj povijesti švedske parlamentarne demokracije, osam od trinaest, a jedanput je – prvi i jedini put u povijesti švedske demokracije – premijer izglasano nepovjerenje. Tijekom tih je osam godina na vlasti bila manjinska vlada koju je u Riksdagu, švedskom parlamentu, podržavala Stranka centra (C), a neko vrijeme i Liberali (L), a da nisu bile dio vlade. Te dvije stranke – s određenim iznimkama – tradicionalno pripadaju nesocijalističkome, građanskome bloku. Stranka centra i Liberali pružali su podršku socijaldemokratskoj vladi ponajprije kako bi spriječili utjecaj Švedskih demokrata (Bäck i dr., 2015: 297).

³ Na isti je nadnevak švedskim kraljem postao Gustav Vasa (1523.–1560.) a razvrgnuta je Kalmarska unija Švedske s Norveškom i Danskom uspostavljena 1397. (<https://riksarkivet.se/regeringsformen>). Razlog reforme vlasti 1809. bilo je nezadovoljstvo vladavinom kralja Gustava IV. Adolfa (1792.–1809.), koji je nakon poraza u Finskom ratu svrgnut. Finska i Ålandsko otočje tada su pripali Rusiji. Te godine, 1809., Švedsku je posljednji put napala strana sila (Melin, Johansson i Hedenborg, 1997: 169-171).

⁴ Osim stjecanja prava glasa, žene su se kroz pokrete za ženska prava iste godine izborile i za ukidanje gubitka poslovne sposobnosti (*målsmanskapet*) nakon udaje (Melin i dr., 1997: 255). Prva je žena na čelo švedske vlade, Magdalena Andersson, došla tek u listopadu 2021. Švedska je po širenju općeg prava glasa zaostajala za ostalim nordijskim državama. Načelo općeg prava glasa u Danskoj postoji od 1849., u Norveškoj od 1898., a u Finskoj i za muškarce i za žene od 1906. (Melin i dr., 1997: 209).

⁵ Autori na istom mjestu navode kako bi se izvanjskom promatraču moglo učiniti da je 1974. u Švedskoj došlo do revolucije što, dakako, nije. "Ustavni je prijelaz bio nedramatičan, a politički su se procesi nastavili odvijati jednako kao i ranije" (Bäck i dr., 2015: 301). Parlamentarizam i demokracija su u praksi zamijenili monarhizam prije nego što je to određeno Ustavom.

⁶ Stranka lijevih dva puta, 1958. i 1968. nije osvojila 4% glasova (Bäck i dr., 2015: 45) ali je to bilo prije nego što je za ulazak u parlament postavljen taj prag.

Manjinske vlade, za razliku od izvanrednih izbora, u povijesti švedske demokracije nisu bile rijetkost. Prve vlade u demokratskoj povijesti Švedske bile su manjinske (Melin, Johansson i Hedenborg, 1997: 217-219), a česte su bile i kasnije. Od četrdeset osam godina između 1974. i 2022. oko četrdeset godina na vlasti su bile manjinske vlade.⁷ Za ovaj je rad osobito zanimljivo razdoblje od 2010. kad su u parlament prvi put ušli Švedski demokrati (*Sverigedemokraterna*, SD) koje desne, građanske konzervativne⁸ stranke nisu prihvaćale u svoj tabor i zbog čijih 20 osvojenih parlamentarnih mjesta ni jedan od dva bloka nije uspio okupiti parlamentarnu većinu od 175 zastupnika. Sljedeće je četiri godine na vlasti bila građanska (desna) manjinska vlada premijera Fredrika Reinfeldta,⁹ u kojoj su uz Stranku umjerenih još bili Kršćanski demokrati, Stranka centra i Liberali.

Nakon izbora 2014. i 2018. Švedski su demokrati postali treća jakosna stranka pa opet ni jedan blok nije osvojio parlamentarnu većinu. No kako su crvenozeleni osvojili veći broj mandata, manjinske su vlade sastavljali oni. Predvodio ih je premijer Stefan Löfven, a od 2021. premijerka Magdalena Andersson. Njihove vlade sastavljene od socijaldemokrata i zelenih podržavale su tradicionalno nesocijalističke stranke, Stranka centra i neko vrijeme Liberali.

Izbori, izlaznost i stranke

Opće pravo glasa na izborima za Riksdag,¹⁰ stekli su svi državljani od 23. godine, uključujući žene,¹¹ u vrijeme drugih izbornih reformi 1919.–1921. Godina 1921. zato se uglavnom smatra prvom godinom kad je u Švedskoj na vlast došla demokratska vlada (Sjunnesson, 2013: 48). Desetak godina ranije, u vrijeme prvih izbornih reformi (1907.–1909.), uveden je razmjerni izborni sustav (Bäck i dr., 2015: 37) koji se "temelji na načelu pravednoga političkog predstavljanja biračkog tijela" (Kasapović, 2003: 321).¹² Od 1974. pravo glasa na parlamentarnim i općinskim izborima imaju

⁷ Usp. Bäck i dr. (2015: 296), gdje se navodi statistika za 40 godina od 1974. do 2014., tijekom kojih su manjinske vlade bile na vlasti oko 32 godine.

⁸ U švedskom se jeziku pojmovi desni (*höger*), građanski (*borgerlig*) i konzervativni (*konserverativ*) načelno i oprezno, ovisno o okolnostima i razdoblju, mogu rabiti kao istoznačnice. Ljevičari za stranke toga profila češće rabe pojam "desni" dok su oni sebe tradicionalno nazivali "građanskima". Švedski demokrati svoju stranku, primjerice, u stranačkom programu opisuju kao "socijalkonzervativnu" (partiprogram.se/sverigedemokraterna#sverigedemokraterna-och-socialkonservatismen). Čimbenik u odabiru riječi često predstavlja i lakše pridanje pridjeva "ekstremni" uz "desni" nego uz "konzervativni" a osobito uz "građanski". Valja napomenuti i kako su neke stranke, primjerice Narodna stranka (FP) danas Liberali (L), tradicionalno pripadale skupini građanskih (*de borgerliga*), ali nerijetko nisu zastupale vrijednosti koje se u zapadnom političkom diskursu smatraju konzervativnima.

⁹ Fredrik Reinfeldt, čelnik Stranke umjerenih obnašao je premijersku dužnost od 2006. kad je njegov Savez za Švedsku osvojio 178 zastupničkih mjesta u Riksdagu.

¹⁰ Podatci se odnose na drugi dom švedskoga parlamenta. Dvodomni je sustav u Švedskoj postojao do izbora 1968. nakon čega je djelomičnom reformom Ustava ukinut i od izbora 1970. švedski je parlament jednodoman (Herlitz, 1970: 3) a sastojao se od 350 zastupnika, što je 1974., u isto vrijeme kad je glasačka dob snižena na 18 godina, neznatno smanjeno na današnjih 349.

¹¹ Godine 1903. u Švedskoj je osnovana udruga za promicanje političkih prava žena i njihovo pravo glasa (*Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt*), što se smatra početkom ozbiljnog nastojanja na ostvarenju prava glasa žena u Švedskoj (Andersson, 2020: 189).

¹² Kasapović na istom mjestu napominje kako je Švedska među prvim državama koje su uvele razmjerni izborni sustav, nakon Belgije (1899.) i Finske (1906.).

svi državljani od 18. godine starosti (Bäck i dr., 2015: 37-41; Melin i dr., 1997: 275). Izbori se održavaju svake četiri godine,¹³ druge nedjelje u rujnu.¹⁴

Izlaznost je na parlamentarne izbore bila razmjerno visoka, osim na samom početku demokracije kad je iznosila oko 50%.¹⁵ Izlaznost je k tome razmjerno jednako raspoređena u 29 izbornih jedinica na koje je Švedska podijeljena.¹⁶ Na izborima 2022. najniža je zabilježena u općini Malmö, 77,22%, a najviša u zapadnoj izbornoj jedinici županije Västra Götaland (*Västra Götalands läns västra*) 87,56%. U iste je dvije izborne jedinice izlaznost bila najniža (82,01%) odnosno najviša (89,62%) i na izborima 2018.¹⁷

Tablica 1. Izlaznost na parlamentarnim izborima 1970.–2022.¹⁸

Godina	1970.	1973.	1976.	1979.	1982.	1985.	1988.	1991.	1994.	1998.	2002.	2006.	2010.	2014.	2018.	2022.
Postotak izlaznosti	88,3	90,8	91,8	90,7	91,4	89,9	86	86,7	86,8	81,4	80,1	82	84,6	85,8	87,2	84,21

Većina švedskih parlamentarnih stranaka na političkoj pozornici i u političkim procesima sudjeluje više od stoljeća. Tijekom trideset godina, od 1884. do 1914., u Švedskoj je došlo do snažne industrijalizacije, urbanizacije i organiziranja u narodne pokrete (Aronson, 2008: 34). Stranka umjerenih (*Högerpartiet*, danas *Moderata samlingspartiet*, M) nastala je iz konzervativnih pokreta koji su predstavljali poslodavce i više slojeve društva potkraj 19. stoljeća. Socijaldemokrati su osnovani 1889. (Larsson, 1996: 8), a izrasli su iz snažnog sindikalnog pokreta koji je od 1898. organiziran u *Landsorganisationen*, LO (Melin i dr., 1997: 200). Liberali (*Liberalerna*, L), tada pod nazivom Narodna stranka (*Folkpartiet*), osnovani su 1902., iste godine kad je utemeljena i Švedska udruga poslodavaca (Melin i dr., 1997: 201). Stranka centra osnovana je 1913. pod nazivom Seljački savez (*Bondeförbundet*), a glavninu su nje-

¹³ Od 1970. do 1994. izbori su se održavali svake tri godine.

¹⁴ <https://www.riksdagen.se/sv/sa-funkar-riksdagen/demokrati/val-till-riksdagen>.

¹⁵ Na prvim demokratskim izborima 1921. pobjedu je odnijela Socijaldemokratska stranka, a premijer je postao Hjalmar Branting (1860.–1925.).

¹⁶ Izborne su jedinice zemljopisne cjeline i uglavnom se preklapaju sa županijama (*län*), ali ne uvijek. Neke veće općine (Stockholm, Malmö) čine zasebne izborne jedinice, a neke su županije (Skåne, Västra Götaland) podijeljene na nekoliko izbornih jedinica.

¹⁷ Podatci su preuzeti sa službenih stranica Švedskoga izbornog povjerenstva (*Valmyndigheten*) <https://www.val.se/valresultat.htm>, <https://resultat.val.se/val2022/slutlig/RD/rike> i <https://www.val.se/valresultat/riksdag-region-och-kommun/2022/jamforelser-av-valresultat-mellan-2018-och-2022.html>. Razlika u izlaznosti na razini općina je veća i na izborima 2018. je iznosila čak 21% između općine s najvišom (93,9% u općini Lomma u Skåneu) i najnižom (72,8 u općini Haparanda u Norrbottenu) stopom izlaznosti (<https://www.scb.se/hitta-statistik/sverige-i-siffror/manniskorna-i-sverige/valdeltagande-i-sverige>).

¹⁸ Izvor: <http://share.scb.se/ov9993/data/historisk%20statistik/SOS%201911-/Valstatistiken/Allm%C3%A4nna%20valen%2028SOS%29%201970-1998/Valstatistik-Allmanna-valen-1970-Del-1-Riksdagsvalet.pdf>, <https://www.scb.se/hitta-statistik/sverige-i-siffror/manniskorna-i-sverige/valdeltagande-i-sverige>, <https://www.val.se/valresultat/riksdag-region-och-kommun/2022/valresultat.html>. Odnosi se na izbore za parlament. Parlamentarni izbori, te županijski (*landsting*) i općinski izbori održavaju se od 1970. na isti dan (Bäck i dr., 2015: 37-41).

zinih birača činili seljaci čije je interese zastupala. Pod današnjim imenom djeluje od 1957. Umjereni¹⁹ su na izborima 1911. osvojili 31,2%, socijaldemokrati 28,5% a Liberali 40,2%. Stranka centra (*Bondepartiet*) u Riksdag je prvi put ušla 1917. s 8,5%, a na izborima 1921. osvojila je 11,1% glasova (Bäck i dr., 2015: 45).

Iste te stranke i danas su zastupljene u parlamentu. Socijaldemokrati i umjereni uglavnom su imali najviše zastupnika te su predvodili lijevi odnosno desni blok. Usto se nijednom od 1921. nije dogodilo da Liberali ili Stranka centra ne prijeđu prag od 4% osvojenih glasova, što je od 1970. zakonski izborni prag za ulazak u Riksdag. Istodobno je postotak glasova što su ga na izborima osvajale stranke koje nisu uspjele ući u parlament uvijek bio izrazito nizak. S iznimkom izbora 1936. kad je takvih glasova bilo 1,6%, do izbora je 1998. iznosio manje od 1%. Najveći je postotak takvih glasova zabilježen 2014., čak 4,1%, ali se većina (3,1%) odnosila na Feminističku inicijativu, stranku koju je osnovala i predvodila ranija čelnica Komunističke stranke Gudrun Schyman. Na izborima 2022. taj je postotak iznosio 1,54%. Najviše glasova, 28.352 odnosno 0,44% osvojile su Nijansa (*Nyans*), islamistička stranka čiji se program u medijima često opisuje eufemizmom "manjinska pitanja" te desničarska stranka Alternativa za Švedsku (*Alternativ för Sverige*) s osvojenih 16.646 odnosno 0,26% glasova.²⁰ Osim četiri najveće stranke, u političkom je životu Švedske od 1921. još prisutna Stranka lijevih, nekadašnja Komunistička stranka, koja je na tim izborima osvojila 4,6% glasova. Nakon toga je postotak njezinih birača uglavnom bio ispod 6%, a samo je dva puta stranka prešla 10% glasova i to 1944. kad je osvojila 10,3% i 1998. kad je osvojila 12,0% (Bäck i dr., 2015: 45).

Od stranaka koje su posljednjih desetljeća prisutne u političkom životu Švedske i imaju zastupnike u Riksdagu tu su još Kršćanski demokrati (*Kristdemokraterna*, prije *Kristdemokratiska samhällspartiet*) i Stranka zelenih (*Miljöpartiet de gröna*). Kršćanski su demokrati (KD) prvi put samostalno izišli na parlamentarne izbore 1964., ali izborni prag samostalno nisu prešli do 1991. Te su godine osvojili 7,1% glasova i sudjelovali u vladi desnog centra premijera Carla Bildta. Otad su Kršćanski demokrati osvajali zastupnička mjesta na svim izborima, a najveći su izborni uspjeh polučili 1998. s 11,7% i 2002. s 9,1% glasova. Stranka zelenih na parlamentarne je izbore izišla 1982. a izborni je prag prešla 1988. s osvojenih 5,5% glasova. Zeleni su nakon toga skoro uvijek bili na rubu ispadanja iz parlamenta ali se to zbilo samo 1991. Najbolji su izborni rezultat postigli 2010. s osvojenih 7,3% glasova. Za razliku od ostalih parlamentarnih stranaka koje imaju jednoga člnika (*partiledare* ili *partiordförande*), Stranka zelenih ima dvoje glasnogovornika (*språkrör*).²¹ Tih sedam stranaka u ovome se članku naziva "etabliranima". Od njih S, MP i V čine lijevu odnosno crvenozelenu a M, KD, L i C desnu, konzervativnu ili građansku (*de bor-*

¹⁹ Dalje u tekstu stranke će se nazivati po današnjem imenu ili pokrati. Puno ime Liberala na švedskom je *Liberalerna*.

²⁰ <https://www.di.se/nyheter/smapartiernas-roster-raknade-nyans-storst>, prema podacima Državnoga izbornog povjerenstva. Sveukupno je oko 100.000 birača glasovalo za stranke koje nisu prešle izborni prag.

²¹ <https://www.mp.se/om>, vidi i Vedung, 1991: 202-205. Politikom dvoje "glasnogovornika" zeleni su željeli naglasiti demokratsku prirodu stranke. Takav se pristup pokazao neučinkovitim. Njihovi su "glasnogovornici" u istraživanjima biračkog raspoloženja bili među najmanje prepoznatljivima i dojam je da su više pridonosili zbunjenosti nego percepciji demokratičnosti te stranke. Nakon izbora 2022. glasjniji su zahtjevi da se ovakvo načelo vođenja stranke napusti i da se bira jedan predsjednik.

gerliga) koaliciju.²² No tek su pred izbore 2010. ta dva bloka prvi put predstavila blokovske programe i koalicijske partnere u slučaju pobjede (Bäck i dr., 2015: 296). Stranka centra i Liberali su pak zadnjih godina često podržavali lijevu manjinsku vladu, s različitom razinom oduševljenja među članstvom, ponajprije kao odabir manjeg zla (u odnosu na otvaranje političkog prostora za Švedske demokrate).

Postojanost je švedskoga političkog sustava tijekom većega dijela njegova demokratskog razdoblja bila gotovo bez presedana. Između 1921. i 1988., kada je Stranka zelenih prvi put ušla u parlament, švedski se parlamentarni sustav smatrao "školskim primjerom duboko zamrznutog sustava" (Bäck i dr., 2015: 48; Vedung, 1991: 166). Među zapaženijim odstupanjima u posljednjih nekoliko desetljeća, osim ulaska Stranke zelenih u parlament 1988., ubraja se kratkotrajni uspon stranke Nova demokracija (*Ny demokrati*, NYD), koja se opisuje kao radikalna desničarska i populistička (Melin i dr., 1997: 283; Minkenberg, 2001: 4). NYD je na izborima 1991. osvojio 6,7% glasova i 25 zastupničkih mjesta. No već na izborima 1994. (između 1970. i 1994. parlamentarni je mandat trajao tri godine), stranka nije prešla izborni prag, a nekoliko je godina kasnije prestala postojati. Njezin uspon i brzi pad potvrdio je, naizgled, percepciju i samopercepciju Švedske kao države "imune na draži ekstremne desnice" (Widfeldt, 2015: 174). Drugi pak autori smatraju kako je nakon propasti NYD-a, "neoportuna desničarska populistička snaga ostala neiskorištena osam godina" kad su njezine glasove 2002. zadobili Liberali tražeći da se stjecanje državljanstva uvjetuje znanjem švedskog jezika (Bäck i dr., 2015: 281-282).²³ Vjerojatno najveći i svakako najdugotrajniji parlamentarni potres zbio se ulaskom Švedskih demokrata (SD) u Riksdag 2010., o čemu će biti riječi u nastavku teksta. Zbog kontroverzne prošlosti – a djelomice i sadašnjosti – Švedski demokrati do 2022. nisu prihvaćani u konzervativni blok nego su činili zasebnu treću skupinu s kojom godinama nitko nije želio, ili se nije usuđivao, otvoreno surađivati na parlamentarnoj razini. Istodobno su nakon svakih izbora od 1994., pa tako i u rujnu 2022., ostalih sedam etabliranih stranaka prelazile izborni prag i zadržavale zastupničku prisutnost u Riksdagu.

Švedska socijaldemokracija, neutralnost, folkhemmet i trygghet

Švedska se doista može smatrati državom razmjerno imunom na sve oblike političkog ekstremizma, lijevoga i desnoga. Zasluga za to često se pripisuje utemeljitelju Socijaldemokratske stranke Hjalmaru Brantingu (1860.–1925.), koji se 1889. odvojio od Socijalističke stranke i bio prvi socijaldemokrat u švedskom parlamentu. Branting je smatrao da se društvene nejednakosti i nepravde mogu nadvladati postupnim, demokratskim reformama, što je uobičajeno u zgodno opažanje kako se u nazivu "socijaldemokracija" nalazi i cilj i način socijaldemokratskoga političkog djelovanja (Melin i dr., 1997: 216). Branting se općenito smatra jednom od najvažnijih ličnosti političkoga života Švedske u 20. stoljeću koji je bitno pridonio da se tradicija socijaldemokratske političke misli duboko i trajno ukorijeni u švedskom društvu. Godine 1921., iste godine kad je postao premijer Švedske, zajedno je s Norvežani-

²² Od 2004. te su se četiri stranke nazivale još i Savez za Švedsku (*Allians för Sverige*) poslije samo Savez (*Alliansen*). Vidi još i podrubak 8.

²³ Stranka se u to vrijeme zvala Narodna stranka (*Folkpartiet*), a na izborima je osvojila 13,4% glasova, što je njezin daleko najbolji rezultat u 21. stoljeću i najbolji od 1985. kad je osvojila 14,2% glasova.

nom Christianom Lousom Langeom, Branting primio Nobelovu nagradu za mir zbog rada na uspostavi Lige naroda i mirnoga odvajanja Švedske i Norveške (Keene, 1998: 71-72).

Za razliku od socijaldemokratske, Komunistička je stranka (današnja Stranka lijevih) od osnutka uvijek bila daleko od šire popularnosti. Tijekom 20. stoljeća samo je pet puta na izborima osvojila više od 6% glasova.²⁴ Švedski su birači pokazivali osjetljivost za socijalna pitanja i težili društvenoj jednakosti, ali rješenja za njih nisu vidjeli u radikalnim, a osobito ne u nasilnim prevratima, na čemu počiva ideja komunizma, nego u dogovoru nositelja različitih interesa u društvu. Tijekom povijesti švedske parlamentarne demokracije brojni su primjeri stranačke suradnje koja je prelazila blokovska, ideološka i interesna razgraničenja. Švedska očekivanja na vanjskopolitičkom planu bila su slična. Od vremena Hjalmara Brantinga (koji je, uz premijersku, obnašao i dužnost ministra vanjskih poslova), švedski su političari zastupali međunarodnu suradnju, rješavanje međunarodnih sporova pred međunarodnim tijelima, neutralnost i mirotvornost. Ođanost tim načelima švedska je vlada Hjalmara Brantinga pokazala u vrijeme rješavanja pitanja Ålandskog otočja smještena u Baltičkom moru između Švedske i Finske. Otočje je zajedno s Finskom pripadalo Švedskoj do 1809. kad je Fredrikshamnškim mirom završen dvogodišnji švedsko-ruski rat a Åland i Finska su pripali Rusiji. Potkraj 1917., nakon Listopadske revolucije, Finska je proglasila neovisnost, a stanovnici Ålandskog otočja, koji su uglavnom govorili švedski, njegovali švedsku kulturu i smatrali se Šveđanima, poželjeli su pripojiti se Švedskoj. I Švedska i Finska polagale su pravo na Ålandsko otočje, pa je njihov spor 1920. iznesen pred novoosnovanu Ligu naroda. Godinu dana kasnije Liga je naroda donijela odluku prema kojoj je Ålandsko otočje pripalo Finskoj, te je demilitarizirano. Švedska vlada i kralj tom su odlukom bili nezadovoljni, ali su je prihvatili (Melin i dr., 1997: 218-219), stvarajući presedan pretpostavljanja međunarodne arbitraže utemeljenom nacionalnom interesu. Branting je i prije ulaska u parlament bio zagovornik pacifizma. Godine 1917. oštro je osudio genocid (*folk-mord*) što su ga Turci počinili nad Armencima (Karlsson i Lindkvist, 2012: 93).²⁵ Tijekom Prvoga svjetskog rata zagovarao je švedsku neutralnost, a Švedska je tu neutralnost zadržala i tijekom Drugoga svjetskog rata.²⁶

Švedski gospodarski odnosi s nacističkom njemačkom, poput izvoza 38 milijuna tona željezne rudače 1940.–1944. (Melin i dr., 1997: 243), kao i podilaženje sovjetskom režimu u godinama nakon rata vidljivo, primjerice, u mlakom ili nikakvom nastojanju da se Raoul Wallenberg, jedan od najvećih junaka spašavanja Židova u vrijeme nacizma, izbavi iz sovjetskog zatočeništva,²⁷ nanijeli su stanovitu

²⁴ 1928. 6,4%, 1932. 8,3%, 1944. 10,3%, 1948. 6,3% i 1994. 6,2% (Bäck i dr., 2015: 45). Na izborima 2002., 2006. i 2018. stranka je osvojila 8% ili više glasova.

²⁵ Autori ukazuju kako je Branting pokolj Armenaca nazvao "organiziranim i sustavnim genocidom (*folk-mord*) trideset godina prije nego što je taj zločin definiran međunarodnim pravom." Brantingov govor i osudu genocida prenio je časopis *Socialdemokraten* 28. ožujka 1917.

²⁶ Švedska je vlada 1938. donijela odluku o neutralnosti u slučaju rata u Europi (Melin i dr., 1997: 231). Švedskom je politikom predratnih i ratnih godina dominirala Socijaldemokratska stranka, ali je tijekom Drugoga svjetskog rata na vlasti bila vlada nacionalnog jedinstva (*samlingsregering*) premijera Pera Albina Hanssona.

²⁷ Raoul Wallenberg je kao švedski diplomat u Budimpešti spasio tisuće, prema nekim vrelima čak desetke tisuća Židova od nacističkog progona i deportacije u Auschwitz. Uhićen je i nestao po dolasku Crvene armije u Mađarsku, a njegova je sudbina do danas nepoznata. Više o tome vidi: Havel, 2014: 325-359.

štetu međunarodnom ugledu Švedske. No Švedska je s vremenom ipak stekla imidž države koja vodi umjerenu i razmjerno dosljednu politiku neutralnosti, te koja "skrbi za načela ljudskih prava i morala" (Palme, 1993: 11). Glavni nositelji švedske politike neutralnosti bili su socijaldemokrati. Ona se odnosila i na švedsko odbijanje pristupanja Europskoj uniji (tada EEZ, poslije EZ), što je u govoru iz 1961. objavio socijaldemokratski premijer Tage Erlander (1946.–1969.). Odluku socijaldemokratskog premijera Ingvara Carlssona iz listopada 1990. o podnošenju zahtjeva za članstvom u EZ-u povjesničari nazivaju povijesnom (Melin i dr., 1997: 282–283). Proces pristupanja NATO-u koji je otvoren nakon ruske invazije na Ukrajinu 2022., o čemu postoji suglasje većine parlamentarnih stranaka oba bloka, te podrška gotovo 50% stanovništva,²⁸ predstavlja golem zaokret po pitanju švedskoga međunarodnoga blokovskog svrstavanja.

Godine 1928. socijaldemokratski je vođa i premijer 1932.–1946. Per Albin Hansson švedsku viziju moderne države blagostanja, pravednosti i jednakosti oblikovao u pojam *folkhemmet* (Žmuda-Trzebiatowska, 2015: 93).²⁹ U tome su neologizmu spojene riječi "narod" (*folk*) i "dom" (*hem*) čime je stvoreno široko shvaćanje švedske države kao doma u kojem se svakom švedskom građaninu pružaju jednakost, prava, zaštita, sigurnost (*trygghet*) i skrb. Koncept je odražavao široko društveno povjerenje u državu i socijaldemokratsku vladu. Građanske su stranke bile kritičnije prema tome konceptu jer je, osim što je implicirao socijaldemokratsku vlast, podrazumijevao previše državne intervencije u skoro svaku sferu privatnoga i javnog života. No ni švedski konzervativci "nisu bili načelni protivnici državne intervencije u različita područja, dapače" (Aronson, 1993: 151). Na ideji *folkhemmeta* građeno je izbalansirano društvo u kojem će se "svi osim pokojeg mrzovoljnika osjećati ugodno i u kojem je s vremenom postala *obveza* osjećati se ugodno" (Nilson, 1998: 50). Nilson pak, u igri riječi na švedskom, piše kako se "dom švedskog naroda prometnuo u zatvorenu psihijatrijsku ustanovu" (Nilson, 1998: 31).³⁰ Privlačnost je ideje *folkhemmeta* počela jenjavati početkom 1990-ih "spektakularnim preuzimanjem vlasti građanske koalicije" (Žmuda-Trzebiatowska, 2015: 94) ali se ona do danas smatra idealom na kojemu počiva djelovanje Socijaldemokratske stranke (Barton, 2005: 323).

U švedskom je shvaćanju političke stvarnosti i društvenih prioriteta nadalje prisutan pojam *trygghet*, koji se kao i *folkhemmet* može povezati sa socijaldemokratskim političkim idealom države koja majčinski osigurava ispunjenje potreba građana, ali se ne radi o ideološki opterećenom neologizmu pa se na njega jednako pozivaju stranke oba bloka u predizbornim obećanjima i postizbornim politikama. Pojam se *trygghet* u punom smislu ne može prevesti na hrvatski jezik, pa ni na mnoge druge jezike. *Trygghet* znači sigurnost u neposrednom, ali i u širem društvenom pa i metafizičkom smislu. Riječ se može odnositi na osobnu i na društvenu sigurnost, te može opisati stvarnost ali i dojam i osjećaj stvarnosti. U tom smislu postoji njezina "povijesna povezanost s izgradnjom države blagostanja i njezinim ciljem smanjenja nejednakosti i siromaštva kroz društvene reforme" (Hermansson, 2018: 180). Pojam *trygghet* zato se često povezivao sa socijaldemo-

²⁸ <https://www.svd.se/a/0G18QA/svd-sifo-rekordmanga-svenskar-vill-ga-med-i-nato>. Prema istraživanju što ga je proveo Sifo Väljarbarometer, u tjedan dana koncem veljače/početkom ožujka 2022. podrška pristupanju NATO-u među Šveđanima je porasla s 39% na 49%.

²⁹ Nilson piše da je Hansson pojam *folkhem* prvi put upotrijebio tijekom govora Stockholmu 1921. (Nilson, 1998: 31).

³⁰ Na švedskom: *Folkhemmet blev en sluten anstalt*.

kracijom. Socijaldemokratsko političko djelovanje bilo je najjasnije i, dojam je, najučinkovitije povezano s pružanjem osjećaja sigurnosti švedskim građanima, posebice ranjivim skupinama, poput siromašnih, nezaposlenih, samohranih roditelja, useljenika, bolesnih, starih itd. U međunarodnom kontekstu švedska je neutralnost – koja je, doduše, zaživjela prije socijaldemokracije, ali ju je socijaldemokracija dovela do vrhunca – jamčila sigurnost od ratnih razaranja i stradavanja. Socijaldemokratska je stranka uspješnim vođenjem gospodarstva – Švedska se do 1970. razvila u četvrtu najbogatiju državu na svijetu (Bergh, 2008: 41) – socijalne skrbi, zdravstva, obrazovanja i drugih sfera *folkhemmeta*, te smirenom vanjskom politikom osiguravala *trygghet*, a time i stabilno, široko biračko tijelo. No 1990-ih počela se širiti nesigurnost (*otrygghet*) zbog porasta nasilja i kriminala.³¹ Ta vrsta nesigurnosti za švedsko je društvo bila novost jer se nije odnosila na pitanja ekonomske nejednakosti ili siromaštva, a ni na pitanja izvanjske ugroze. Nositelji kriminala i nasilja često su bili useljenici, uključujući njihov drugi i treći naraštaj. Statistike o omjeru udjela Šveđana i stranaca u kriminalnom djelovanju koje je pridonosilo porastu nesigurnosti (*otrygghet*) u društvu isprva su bile teško, ako ikako, dostupne. Etablirane stranke, posebice socijaldemokrati, kao razlog su uglavnom izdvajale lošu integraciju, a za nju su ponajprije okrivljivali neučinkovitost švedskih institucija.

Na valu te nove vrste nesigurnosti za politički su se prostor izborili Švedski demokrati. U skladu s tradicionalnom švedskom politikom, građanima su obećavali sigurnost (*trygghet*), ali razloge širenja nesigurnosti i osjećaja nesigurnosti (*otrygghet*) nisu pronalazili u uvriježenim službenim objašnjenjima, nego u pretjeranoj imigraciji osoba koje se ne namjeravaju integrirati u švedsko društvo i koje ne prihvaćaju švedske vrijednosti, poglavito bliskoistočnih i afričkih muslimana, te u švedskom pravosuđu koje je odveć blago prema počiniteljima teških kaznenih djela iz useljeničkih krugova. Za porast javne i osobne nesigurnosti (*otrygghet*) optužili su tradicionalne nositelje ideje Švedske kao sigurnoga (*trygg*) doma njezina naroda (*folkhemmet*), socijaldemokrate, koji od 2010. nisu osvojili više od 31% glasova. Te je godine počeo niz najlošijih izbornih rezultata socijaldemokrata od 1914. Desno-konzervativni blok preuzeo je govor o sigurnosti pa je, prema novoimenovanom premijeru Ulfu Kristerssonu (M), "sigurnost postala pitanje slobode našega doba (*trygghet har varit vår tids frihetsfråga*)."³²

Stabilnost švedske demokracije

Švedski je politički sustav u posljednjih stotinu godina među najstabilnijima u demokratskom svijetu.³³ Izborna je izlaznost visoka, a razina političke korupcije niska, čemu se u nekim novijim istraživanjima pripisuje ključna uloga u gospodarskom razvoju zemlje (Bäck i dr., 2015: 174; usp. von Beyme, 2014: 94). Odredbama usvojenima djelomičnom ustavnom reformom stranka koja prijeđe izborni prag od 4%

³¹ Osjećaj straha od kriminala i općeg osjećaja nesigurnosti (*otrygghet*) pojavljuje se već 1980-ih (Hermansson, 2018: 181), no u to se vrijeme još nije znatnije odražavao na izborne rezultate stranaka.

³² Govor Ulfa Kristerssna pred Riksdagom tijekom predstavljanja nove vlade 18.10.2022.

³³ Prema istraživanju iz 2008., Švedska je politički, ekonomski i sigurnosno bila druga najstabilnija država na svijetu, odmah iza Vatikana (<https://www.svd.se/a/2c391738-07d9-34e4-93d5-948891000ba1/sverige-nast-stabilast-i-varlden>).

osvaja 14 zastupničkih mjesta (Herlitz, 1970: 12).³⁴ Taj su postotak odredile četiri najveće i najpostojanije stranke (socijaldemokrati, umjereni, centristi i liberali) i njime otežali "uspon malih i novih stranaka" (Kasapović, 2003: 156).³⁵ Doista, u savazu Donjeg doma iz 1968. nalazili su se zastupnici stranaka koje su osvojile 0,9% (*Mellanpartierna*), 1,7% (*Samling 68*) i 3% (komunisti). Prema Bäckeru, Erlingssonu i Larssonu (2015: 37-38), "teško je izbjeći sumnju kako je sustav izbornog praga postavljen kako bi spasio tadašnju Lijevu komunističku stranku (VPK, sadašnju Stranku lijevih) od ispadanja iz parlamenta". Autori navode i kako je Narodna stranka (FP, današnji Liberali) željela da izborni prag bude viši kako bi "kršćanske birače zastrašili od glasovanja za Kršćansku demokratsku zajednicu (KDS, današnje Kršćanske demokrate)." U kasnijim je parlamentarnim raspravama bilo prijedloga o promjenama izbornog praga, pri čemu su socijaldemokrati predlagali da se on poviši a komunisti da se snizi, ali ti prijedlozi nisu zaživjeli niti su polučili šire zanimanje javnosti.

U švedskome se stranačkom životu nije stvorila tradicija sklapanja predizbornih koalicija, uključujući one čija je svrha prelazak izbornog praga. Sve etablirane stranke s iznimkom socijaldemokrata i umjerenih (Stranka centra, Liberali, Stranka lijevih, Kršćanski demokrati i Stranka zelenih) tijekom godina često su imali jednoznačenast postotak birača i nerijetko su pred izbore bili u opasnosti od ispadanja iz parlamenta. Primjerice, Stranka centra je 1998. ušla sa samo 5,1%, Liberali s 4,7%, a zeleni s 4,5% glasova, Kršćanski su demokrati 1994. osvojili 4,1%, a Stranka lijevih 1991. 4,5% glasova i jedva ostali u parlamentu. No stranke su rijetko, ako ikad, ulazile u pregovore o predizbornim koalicijama, jer to nije u duhu švedske demokratske tradicije i teško je očekivati da bi naišlo na odobravanje među glasačima. Od iznimki valja navesti kako su 1985. Kršćanski demokrati ušli u Riksdag zahvaljujući koaliciji sa Strankom centra, ali takvu predizbornu koaliciju ni jedni ni drugi nisu ponovili. Dvije najveće stranke bile su zastupljene u svim sazivima parlamenta od 1921. s razmjerno ujednačenim postotkom. Socijaldemokrati su na svim izborima bili najjača stranka. Najlošiji su rezultat postigli 2018. s osvojenih 28,26% glasova a najbolji 1944. s osvojenih 53,8%.³⁶ Do izbora 2006. prelazili su ili se približavali 40% osvojenih glasova, što ni jedna druga stranka nikad nije postigla. Štoviše, ni jedna druga stranka nije dosegla ni 30% glasova, s jednom jedinom iznimkom na izborima 2010. kad su umjereni osvojili 30,06% glasova.

Istupanja zastupnika iz stranaka ili njihovo isključenje razmjerno su rijetki. Od uvođenja jednodomnog parlamenta 1971. takvih je istupanja ili isključenja bilo 27. Najviše ih je bilo među Švedskim demokratima (8), u Stranci lijevih (7) i Novoj demokraciji (4),³⁷ a takvih istupanja nije bilo među socijaldemokratima i Kršćanskim demokratima. Među zapaženijim istupanjima je odlazak Gudrun Schyman iz Stranke lijevih 2004., nakon što je 1993.–2003. obnašala dužnost šefice stranke i postigla neke od najvećih uspjeha u njezinoj parlamentarnoj povijesti, te Mikaela

³⁴ U istoj je reformi Ustava određena i iznimka prema kojoj stranka koja osvoji 12% glasova u jednoj od 29 izbornih jedinica u njoj osvaja i jedan zastupnički mandat. Od 349 zastupničkih mjesta u Riksdagu, 310 raspodijeljeno je na te izborne jedinice (<https://www.val.se/val-och-folkomrostningar/det-svenska-valsystemet/valkretsar.html>).

³⁵ Postojanje izbornog praga prema Kasapović (2003: 156) "učvršćuje moć velikih i otežava ili onemogućuje uspon malih i novih stranaka, te petrificira stranački i parlamentarni sustav".

³⁶ Socijaldemokrati su još samo jednom, 1968., prešli 50% (te su godine osvojili 50,1%).

³⁷ <https://www.alttinget.se/rikspolitik/artikel/riksdagen-faar-sin-andra-vilde-tangerar-rekord>.

Janssona koji je 1993.–2005. obnašao dužnost šefa Švedskih demokrata,³⁸ ali se 2018. priključio stranci Alternativa za Švedsku koja na izborima nije prešla izborni prag. Tijekom 2022. pozornost je privlačila Amineh Kakabaveh, koja je istupila iz Stranke lijevih, ali je zadržala mjesto u Riksdagu kao neovisna zastupnica. Kakabaveh je podrijetlom Kurdkinja iz Irana, a prije dolaska u Švedsku početkom 1990-ih borila se u kurdskoj vojsci Pešmerga (v. Kakabeveh i Ohlson, 2016). U proljeće 2022., kad su počeli pregovori o švedskom priključenju NATO-u, turski je predsjednik Recep Tayyip Erdoğan kao uvjet turske suglasnosti od Švedske zatražio izručenje "terorista" među kojima su i Kurdi što su od turskog progona utočište našli u Švedskoj, čemu se Kakabaveh usprotivila. Zbog tadašnjega omjera snaga u Riksdagu, Kakabaveh je mogla srušiti vladu, pa je jedno vrijeme njezin utjecaj u pregovorima o opstanku vlade i švedskog pristupanja NATO-u bio golem. Budući da se u švedskom parlamentarnom sustavu za ulazak u Riksdag ne mogu natjecati neovisni kandidati nego samo stranke, Kakabaveh je nakon izbora 2022. prestala biti zastupnicom. U govornom se švedskom jeziku za neovisnog zastupnika koji je u parlament ušao kao član neke stranke iz koje je potom istupio ili je isključen koristi pojam *politisk vilde*. Premda se radi o uvriježenoj sintagmi, riječ *vilde* znači "divljak" pa ona sadržava određeni negativni prizvuk.

Izglasavanje nepovjerenja vladi može pokrenuti 35 zastupnika, a za njegov uspjeh nužna je suglasnost 175 od 349 zastupnika. Pokretanje postupka glasovanja o nepovjerenju vladi razmjerno je rijetko i do sada je zabilježeno samo trinaest takvih pokušaja. Od toga se osam dogodilo u osmogodišnjem razdoblju lijevih manjinskih vlada 2014.–2022.³⁹ Dvanaest je pokušaja završilo neuspjehom, a jedinim je uspješnim u lipnju 2021. izglasano nepovjerenje tadašnjem premijeru, socijaldemokratu Stefanu Löfvenu.

Povjerenje Švedana u etablirani sustav na državnoj razini može se iščitati i iz odsutnosti inicijativa za pokretanje referenduma. Tijekom čitave je povijesti švedske demokracije održano šest referenduma, od kojih samo jedan u 21. stoljeću, onaj o uvođenju eura. Od 2011. za pokretanje je referenduma nužno prikupiti potpise 10% birača, ali na državnoj razini pokušaja njegova provođenja nije bilo (Bäck i dr., 2015: 39-40).⁴⁰ Na stabilnost švedskoga političkog sustava upućuje i podatak kako je socijaldemokrat Tage Erlander bez prekida obnašao dužnost premijera čak dva deset tri godine, od 1946. do 1969. što je rekord u zapadnom demokratskom svijetu (Lidegaard, 2011: 63).

³⁸ U vrijeme Janssonova vodstva Švedski demokrati još nisu bili parlamentarna stranka, ali je broj njihovih glasača stalno rastao. Jansson je po dolasku na čelo stranke iz nje isključio "ekstremiste" i zabranio nošenje odora na stranačkim skupovima (Hellström i Nilsson, 2010: 58), o čemu će biti riječi u nastavku u tekstu.

³⁹ O nepovjerenju Vladi glasalo se 1980., 1985., 1996., 1998., 2002., također u vrijeme manjinskih vlada Olofa Palmea i Görana Perssona, a potom dva puta 2015., dva puta 2017., dva puta 2019., 2021. (uspješno) i 2022. Jedini put kad je Riksdag glasovao o nepovjerenju većinskoj vladi zbio se u vrijeme premijera Thorbjörna Fälldina (C) koji je 1976.–1918. bio na čelu građanske (nesocijalističke, ali ju je teško nazvati desnom) koalicije koju su činili C, M i FP danas L (<https://www.riksdagen.se/sv/sa-funkar-riksdagen/riksdagens-uppgifter/kontrollerar-regeringen/#5bf4673c7d76bf93a8481434752e1462>).

⁴⁰ S druge je strane povećan broj referenduma na općinskoj razini.

Uspon Švedskih demokrata

Vjerojatno najveći potres u političkom životu Švedske, i to ne samo od 2010. kad su njihovi zastupnici prvi put ušli u Riksdag, predstavlja uspon Švedskih demokrata. Te je 2010. SD osvojio 20 zastupničkih mjesta od 349.⁴¹ Bila je to svojevrsna kulminacija tridesetogodišnjeg uspona stranke. Na svim se izborima od 1991. do 2014. broj osvojenih glasova stranke otprilike udvostručavao. Premda 2006. nije prešao izborni prag, SD je osvojio predstavnička mjesta u polovici švedskih općina (Hellström, Nilsson i Stoltz, 2012: 186; Bäck i Larsson, 2006: 49).

Tablica 2. Rezultati SD-a na parlamentarnim izborima 1991.–2022.

Godina	1991.	1994.	1998.	2002.	2006.	2010.	2014.	2018.	2022.
Postotak	0,1	0,25	0,4	1,4	2,9	5,7	12,86	17,53	20,54
Broj zastupnika						20	49	62	73

Stranka se Švedskih demokrata zbog kontroverzne prošlosti među političkim protivnicima, u srednjostrujaškim medijima i u znanstvenoj zajednici često povezuje s ksenofobijom, rasizmom, desničarskim populizmom (Ekström, Patrona i Thornborrow, 2020: 469-470; von Beyme, 2019: 44) te "autoritarnim nacionalizmom" (Thornborrow, Ekström i Patrona, 2021: 6). Osnovani su je u Stockholmu početkom 1988. aktivisti nezadovoljnici švedskom političkom i društvenom klimom, među kojima je bilo mnogo pripadnika "slabo uvezane rasističke mreže" (Ranstorp i Ahlin, 2020: 117) Očuvaj Švedsku švedskom (*Bevara Sverige Svenskt*, BSS). BSS se sredinom 1980-ih ujedinio sa Strankom napretka (*Framstegspartiet*) iz čega je stvorena Švedska stranka (*Sverigepartiet*) koja je "preteča Švedskih demokrata" (Widfeldt, 2015: 212). Te dvije stranke, prema studiji o radikalizmu u Švedskoj što ju je nedavno objavilo stockholmsko Sveučilište obrane i sigurnosti (*Försvarshögskolan*), "nisu bile povezane s nacizmom i fašizmom, ali su odigrale važnu ulogu u promjeni političkoga krajolika i debati o pitanjima useljavanja" (Ranstorp i Ahlin, 2020: 117-118). Dio se članstva Švedskim demokratima približio preko Nordijske državne stranke (*Nordiska Rikspartiet*, NRP), osnovane 1956. pod nazivom Švedski nacionalsocijalistički borbeni savez (*Sveriges Nationalsocialistiska Kampförbund*), za koju se smatra da je ideološka sljednica prve nacionalsocijalističke stranke osnovane u Švedskoj 1924., te rasističkih radikalnih stranaka osnovanih u vrijeme uspona nacizma u Njemačkoj 1930-ih (Ranstorp i Ahlin, 2020: 109, 47).

Švedske se demokrate povezuje i s novijim rasističkim pokretima, poglavito Nacionalsocijalističkom frontom (*Nationalsocialistisk front*), koja je poslije preimenovana u Stranku Šveđana (*Svenskarnas parti*), te sa Švedskim pokretom otpora (*Svenska motståndsrörelsen*), kasnije preimenovana u Nordijski pokret otpora (*Nordiska motståndsrörelsen*, NMR), "ključnoga nacionalsocijalističkoga aktera" koji je i danas djelatan u švedskom društvu kroz "tradicionalni aktivizam među stanovništvom, političke kampanje i snažnu prisutnost na društvenim mrežama" (Ranstorp i Ahlin, 2020: 48). Među ranim članovima i simpatizerima Švedskih demokrata često se spominje Gustaf Ekström (1907.–1995.), koji je tijekom Drugoga svjetskog rata

⁴¹ <https://www.val.se/valresultat/riksdag-region-och-kommun/2010/valresultat.html>. Widfeldt netočno piše da je SD na tim izborima osvojio 26 zastupničkih mjesta (Widfeldt, 2015: 174).

kao dobrovoljac služio u Waffen-SS-u (Widfeldt, 2015: 181). Uvriježeno poimanje nastanka Švedskih demokrata može se sažeti u podnaslovu natuknice o Švedskim demokratima ljevičarske zaklade Expo: "SD su osnovali veterani švedskoga nacizma i fašizma koji su se uspjeli nametnuti kao široka, pragmatična alternativa švedskoga radikalnog nacionalizma."⁴²

Nekoliko godina SD je izravno ili neizravno koketirao s neonacizmom, rasizmom, ksenofobijom, protuislamizmom i protusemitizmom. Mladež sklona SD-u odijevala je pilotske vjetrovke, a na njihovim je skupovima nerijetko dolazilo do izgreda i nasilja. Ideološki se zaokret zbio 1995. kad je na čelo stranke stupio Mikael Jansson. Neopterećen problematičnom prošlošću (prethodno je pristajao uz Stranku centra), kontroverznim izjavama i povezanosti s nacističkim skupinama (Bäck i dr., 2015: 51), Jansson je poduzeo "ozbiljne korake kako bi očistio imidž stranke kroz zabranu odora, alkohola i nacističkih pokliča" (Widfeldt, 2015: 183-184). U sljedećih deset godina koliko ju je vodio stranci je rasla popularnost. Politički utjecaj Švedskih demokrata, najprije na lokalnim izborima, zamah dobiva 1990-ih kada "u nizu europskih država jačaju politički pokreti koje analitičari označavaju kao desni populizam" (Šalaj, 2012: 25).⁴³

Godine 2005. Janssona je na čelu stranke zamijenio tada dvadesetšestogodišnji Jimmie Åkesson. Sljedeće je godine promijenjen stranački znamen: umjesto ruke koja uzdiže baklju stavljen je stilizirani cvijet jetrenke (*Hepatica nobilis*) u bojama švedske zastave. Vizualni je dojam odražavao promjenu stranke iz prevratničkoga i napadačkog pokreta u smirenog zagovaratelja tradicionalnih švedskih vrijednosti. Takvu viziju Švedske stranka je pod Åkessonovom dirigentskom palicom predstavljala u šarmantnijem i pomirljivijem tonu, ali pazeći da ne umanjí dojam uvjerljivosti i odlučnosti. Åkesson se s vremenom prometnuo u karizmatičnoga, prepoznatljivoga, elokventnog političara koji ulijeva povjerenje, pa se uspon stranke nerijetko pripisuje i njegovoj osobnosti. Nastavio je pomicati stranku prema centru, uz jasan odmak od rasističkih i radikalnih ideja i osoba. U programu iz 2014. SD se predstavlja kao "socijalkonzervativna stranka" koja njeguje vrijednosti nacionalizma, konzervativizma, solidarnosti i zauzima se za društvo blagostanja.⁴⁴ Usporede li se razlike između desničarskog populizma i konzervativizma što ih prihvaća von Beyme (2019: 58), SD ostavlja dojam da je u nekim kategorijama (postojanost, jasne vrijednosti, poštivanje institucija) bliži konzervativizmu, a u nekima (oportunizam, percepcija društva kao podijeljena na "nas" i "njih", protuelitizam) desničarskom populizmu.

⁴² SD grundades av veteraner inom svensk nazism och fascism och har lyckats göra sig till den svenska radikalnationalismens breda, pragmatiska alternativ (<https://expo.se/fakta/wiki/sverigedemokraterna-sd>). Natuknica koja se nalazi u nekom obliku internetskog pojmovnika u podnaslovu *Fakta* (činjenice) dorađena je 23.9.2022. Expo se predstavlja kao vjerski, politički i stranački neovisna zaklada koja se bavi "novinarskim istraživanjem ekstremne desnice" a utemeljio ju je 1995. "među ostalima" (<https://expo.se/om-expo>) Stieg Larsson (1954.–2004.), poznati švedski novinar, autor publicističkih djela, romanopisac i ljevičarski aktivist, čiji su kriminalistički romani prevedeni i na hrvatski jezik.

⁴³ Šalaj kao primjere desnih populista koji se spominju u literaturi, osim Švedskih demokrata, još navodi pokrete Naprijed Italija i Sjeverna liga u Italiji, Nacionalna fronta u Francuskoj, Slobodarska stranka u Austriji, Švicarska narodna stranka, Pravi Finci, Danska narodna stranka i Stranka napretka u Norveškoj (Šalaj, 2012: 28).

⁴⁴ "Sverigedemokraterna är ett socialkonservativt parti med nationalistisk grundsyn, som betraktar värdekonservatism och upprätthållandet av en solidarisk välfärdsmodell som de viktigaste verktygen i byggandet av det goda samhället" <http://partiprogram.se/sverigedemokraterna#sverigedemokraterna-och-socialkonservatismen>.

Godine 2015. iz SD-a je isključena čitava udruga stranačke mladeži (*Sverigedemokratisk ungdom*, SDU) i osnovana nova, Mladi Šveđani (*Ungsvenskarna*). Službeno je objašnjeno bilo da su se članovi SD-a usuglasili o "otvorenom shvaćanju švedske pripadnosti (*öppen svenskhet*), socijalkonzervativizmu i demokraciji,"⁴⁵ a stranačka mladež, sudeći po izboru nove čelnice Jessice Ohlsson, te ideje nije prihvaćala. SDU se nekoliko prethodnih godina sukobljavao s vodstvom SD-a zbog "odveć bliskih veza s krivim organizacijama u inozemstvu" (Ranstorp i Ahlin, 2020: 124) i pristajanja uz ideje svojstvenije krajnjim desničarskim nego konzervativnim pokretima. Primjer takva pitanja, i prvo glede kojega je SDU odstupio od službene politike SD-a, odnosilo na priznavanje palestinske države. Mladež se pozivala na načela nacionalizma prema kojemu svaka nacija, pa tako i Palestinci, ima pravo na državu, dok je čelništvo SD-a odbacivao priznanje Palestine otkako su socijaldemokrati to pitanje otvorili 2011.⁴⁶ Ne može se isključiti mogućnost da je mladež bila više protucionistička i protusemitska, nego što je bila propalestinska. Švedska je socijaldemokratska vlada u listopadu 2014., kao prva država članica EU-a, odlučila priznati državu Palestinu,⁴⁷ a da o tome nisu provedene rasprava i glasovanje u Riksdagu, pa čak i prije nego što je to pitanje izneseno pred Vanjskopolitički odbor (*utrikesnämnden*),⁴⁸ što je među konzervativnim zastupnicima, uključujući Švedske demokrate, naišlo na neodobravanje.⁴⁹

Švedski se demokrati od sredine 1990-ih nastoje distancirati od kontroverzne prošlosti, ali ih ona zahvaljujući etabliranim strankama, srednjostrujaškim medijima i rasističkim ispadima članova neumoljivo prati. Švedski su demokrati iz stranke isključili oko stotinu osoba u posljednjih deset godina, što je dvostruko više od svih ostalih stranaka zajedno.⁵⁰ No najjača stranka, socijaldemokrati, čiji je golem dio biračke baze, primjerice iz sindikalnog saveza *Landsorganisationen*, povjerenje

⁴⁵ <https://www.svd.se/a/40b7c4d3-a23e-41e6-ba0c-f2e6c59851d4/sd-bryter-med-sdu-partiet-menar-allvar>.

⁴⁶ <https://www.aftonbladet.se/debatt/a/yv8eq2/sd-maste-erkanna-en-palestinsk-stat>. O pitanju koje je postavio socijaldemokratski zastupnik Peter Hultqvist tadašnjem ministru vanjskih poslova Carlu Bildtu vidi https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/interpellation/erkannande-av-palestina_GZ105.

⁴⁷ <https://www.regeringen.se/debattartiklar/2014/10/darfor-erkanner-sverige-i-dag-staten-palestina>. Rješenje je palestinsko-izraelskog sukoba priznanjem Palestine i općenito podrška Palestincima od 1960-ih predstavljalo jednu od ključnih vanjskopolitičkih tema Socijaldemokratske stranke. Konzervativne su pak švedske stranke tradicionalno zauzimale više proizraelski stav. Više o tome vidi u: Palme (1993), Bjereld i Carmesund (2008), itd.

⁴⁸ Vanjskopolitički odbor parlamentarno je tijelo u kojem su zastupljene sve parlamentarne stranke, a u njemu se raspravlja, ali se ne glasuje, o važnijim vanjskopolitičkim i sigurnosnim pitanjima prije nego što vlada o njima donese odluku. Predsjedavajući Vanjskopolitičkog odbora švedski je kralj.

⁴⁹ Vidi, primjerice, zastupničko pitanje socijaldemokratskoj ministrici vanjskih poslova Ann Linde koje je postavio Björn Söder iz stranke Švedskih demokrata u kolovozu 2022. (https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/skriftlig-frag-a-det-svenska-erkannandet-av-palestina_H9111861). Isti dan kada je Tobias Billström iz Stranke umjerenih imenovan ministrom vanjskih poslova u vladi Ulfa Kristerssona, 18.10.2022., gostovao je u središnjoj informativnoj emisiji Švedske televizije *Aktuellt* i jedno od pitanja koje mu je voditelj postavio bilo je, hoće li povući švedsko priznanje Palestine iz 2014. Odgovorio je da neće.

⁵⁰ <https://www.dagensarena.se/innehall/sa-manga-har-uteslutits-ur-partierna-ett-parti-sticker-ut>.

na izborima poklanjao SD-u,⁵¹ znan su dio predizbornih kampanja posvećivali podsjećanju birača na rasističke početke Švedskih demokrata. Kao odgovor su pred izbore 2018. Švedski demokrati objavili dokumentarni film *Ett folk, ett parti: Socialdemokraternas historia* (Jedan narod, jedna stranka: povijest socijaldemokrata) u kojem su otvorili temu rasističke prošlosti socijaldemokrata, koja je uključivala prisilnu sterilizaciju nekih manjina, posebice Roma, te djelovanje Instituta za rasnu biologiju.⁵² Ovaj je dio socijaldemokratske prošlosti, koji je trajao 1935.–1975. kada je, na temelju zakona iz 1934. i 1941., sterilizirano 62.888 osoba (Spektorowski i Mizrachi, 2004: 333–352) do 1990-ih bio razmjerno nepoznat, uvelike zbog državnog monopola na medije.⁵³ Posljednjih dvadeset pet godina porasla je dostupnost informacija, ali zanimanje javnosti za teške teme iz prošlosti nije. (Zbog nedostatka znanja među mladeži o Holokaustu premijer Göran Persson je 1998. pokrenuo obrazovne projekte o čijem učinku dvadeset godina kasnije vidi Österberg, 2019. Kratku i oštru kritiku crvenozelenih radi neprimjerene uporabe pojma "nacizam" kao batine u dnevno-političkoj debati objavila je utjecajna novinarka židovskog podrijetla Paulina Neuding tri dana nakon rujanskih izbora⁵⁴). Međusobno optuživanje za rasističku prošlost između socijaldemokrata i Švedskih demokrata vjerojatno je malo kome bilo ključno za odabir stranke na izborima 2018. i 2022. Najvažniji korak za uspon SD-a nije bilo okajavanje vlastitih grijeha prošlosti, ni raskrinkavanje tuđih, nego ugaravanje u okvire srednjostrujaškoga političkog djelovanja. Na državnoj razini to im je uspjelo 2010.

Kad su prvi put ušli u Riksdag, Švedski su demokrati postigli bolji rezultat samo od Kršćanskih demokrata i Stranke lijevih s po 19 zastupnika. No već na sljedećim izborima, 2014. postali su treća jakosna stranka, iza socijaldemokrata i umjerenih.

⁵¹ Istraživanje iz prosinca 2017. pokazalo je da oko 30% članova LO-a namjerava na izborima 2018. glasovati za SD (<https://www.kantarsifo.se/rapporter-undersokningar/valjarbarometer-december-2017>) a glasovalo ih je oko 24% (<https://arbetet.se/2018/09/12/nya-siffror-sa-rostade-lo-medlemmarna>). Godine 2022. postotak je glasača SD-a među članovima LO-a porastao na 27,5. (<https://www.byggnadsarbetaren.se/sa-rostade-lo-valjarna>). U isto je vrijeme broj glasova Socijaldemokratske stranke bio rekordno nizak, premda su socijaldemokrati i dalje osvajali viši postotak sindikalnih glasova, oko 41% i 2018. i 2022. (2014. taj je postotak iznosio oko 53). Von Beyme (2019: 18) je uočio kako su socijaldemokrati u Švedskoj (kao i u Danskoj i Finskoj) pretrpjeli više štete od desničarskog populizma, nego od konzervativnih ili kršćanskodemokratskih stranaka. Posljednji švedski izbori obrađeni u njegovoj studiji su iz 2014. (von Beyme, 2019: 44).

⁵² O ovome filmu na hrvatskom jeziku vidi: Havel, 2018: 62–66.

⁵³ Prva privatna televizija na švedskom jeziku TV3 počela je djelovati 1988. iz Velike Britanije, a privatne televizijske i radijske postaje u Švedskoj dopuštene su tek početkom 1990-ih. Ograničenje pristupa informacijama odnosilo se i na arhivsku građu. Tijekom 1990-ih Ulf Nilsson, poznat i ugledan novinar i pisac, bez uspjeha je tražio pristup pismohrani Ministarstva vanjskih poslova radi istraživanja švedske suradnje s nacističkom njemačkom (Nilson, 1998: 83). Među prvim znanstvenim djelima u kojima je obrađena protusemitska politika vlade Pera Albina Hanssona je Levine, 1998. U njemu je opisano kako je nakon *Anschlussa* švedsko ministarstvo vanjskih poslova od Njemačke tražilo da se putovnice njemačkih Židova obilježe slovom J radi sprječavanja njihova bijega u Švedsku (Levine, 1998: 105). U istom je djelu opisano i kako je švedska vlada istoga socijaldemokratskog premijera kasnije promijenila politiku te se od 1942. aktivno uključila u spašavanje Židova od nacističkog progona.

⁵⁴ Neuding (2022: 2) je članak objavila u uvodniku nacionalnih dnevnih novina *Svenska Dagbladet* 14.10.2022. U njemu je kritizirala zloporabu sjećanja na Holokaust i "obezvrjeđivanje najgoreg genocida u povijesti njegovim pretvaranjem u doskočicu u debati" (*historiens värsta folkmord, trivialiserat till knep i debatten*).

Treći su bili i na izborima 2018., ali s višim postotkom birača i većim brojem zastupnika. Njihov se uspon nastavio te je na izborima 2022. svaki peti birač glasovao za SD.⁵⁵ Švedski su demokrati tako postali druga jakosna parlamentarna stranka, slabija samo od socijaldemokrata s osvojenih 30,33% glasova i 107 zastupničkih mjesta. Jednako važno, ako ne i važnije od izbornoga rezultata 2022., za Švedske je demokrate bilo prihvaćanje u blok konzervativnih stranaka. Umjereni i Kršćanski demokrati tijekom predizborne su kampanje otvoreno najavljivali suradnju s SD-om. Liberali su tu suradnju potvrđivali opreznije i sa stanovitom nelagodnom. Pojednosti suradnje objavljene su 14. listopada 2022., nakon što je Ulf Kristersson imenovan mandatarom za sastavljanje nove vlade, u dokumentu nazvanom Sporazum iz Tidöa.⁵⁶ Stranka centra je pak i pred izbore 2022. odbacivala mogućnost suradnje s SD-om (kao i sa Strankom lijevih). Čelnica stranke Annie Lööf posljednjih je godina bila među najoštrijim i najdosljednijim kritičarima SD-a. Premda tradicionalno dio građanskog bloka, nakon izbora 2022. u konačnom omjeru snaga 176 zastupničkih mjesta za desne i 173 za lijeve, mandati Stranke centra pribrojeni su lijevima. U vladi koja je predstavljena 18. listopada nema ministara iz redova Švedskih demokrata, ali će članovi te stranke biti zastupljeni u vladinom uredu (*regeringskansliet*)⁵⁷ i predvodit će četiri važna parlamentarna povjerenstva⁵⁸ (*riksdagsutskottet*): Povjerenstvo za pravosuđe (*justitieuksottet*) kojim predsjedava Richard Jomshof, Povjerenstvo za gospodarstvo (*näringsutskottet*), Povjerenstvo za tržište rada (*arbetsmarknadsutskottet*) i Povjerenstvo za vanjske poslove (*utrikesutskottet*).

Švedski su demokrati ostali prepoznatljivi po ključnom pitanju koje su otvarali, a koje se odnosi na pretjerano useljavanje u Švedsku i prihvaćanje tražitelja azila s područja Bliskog istoka i Sjeverne Afrike. Ti su useljenici, po njihovu mišljenju, sa sobom donosili vrijednosti nespojive sa švedskima, od zlostavljanja žena, prisilne udaje djevojčica i mnogoženstva, do progona homoseksualaca, provođenja šerijatskog prava, nasilja i organiziranog kriminala. Švedski su demokrati najglasnije upozoravali na radikalizaciju dijela švedskih muslimana, pa čak i na islamizaciju Švedske.⁵⁹ Njihova najava ograničavanja broja useljenika i azilanata iz tih područja, ali prihvaćanje primjerice ukrajinskih izbjeglica, jedan je od razloga zbog kojih ih se još uvijek često smatra kontroverznima i optužuje za desni radikalizam, rasizam i islamofobiju.

⁵⁵ Osoba s pravom glasa na posljednjim je izborima bilo 7.775.390 (<https://www.val.se/valresultat/riksdag-region-och-kommun/2022/valresultat.html>), a ukupna populacija Švedske prelazi 10,5 milijuna (<https://www.scb.se/pressmeddelande/nu-ar-vi-over-105-miljoner-invanare>).

⁵⁶ Sporazum se može preuzeti na adresi <https://moderaterna.se/app/uploads/2022/10/Tidoavtalet-Overenskommelse-for-Sverige.pdf>. Sporazum iz Tidöa je objavljen 14.10.2022., kad je Ulf Kristersson imenovan mandatarom nove švedske vlade. Tidö je dvorac u blizini Västeråsa koji je pripadao Axelu Oxenstierni (1583.–1654.), najvažnijem i najpoznatijem kancelaru švedske povijesti, kojega je imenovao kralj Gustav II. Adolf (1611.–1632.), simbol švedske vojne moći zbog pobjeda u Tridesetogodišnjem ratu tijekom kojega je i poginuo.

⁵⁷ <https://moderaterna.se/nyhet/overenskommelseforsverige>.

⁵⁸ Petnaest parlamentarnih povjerenstava osmišljeno je kao "pokretač rada parlamenta" (*motorn i riksdagsarbetet*), <https://www.riksdagen.se/sv/sa-funkar-riksdagen/arbetet-i-riksdagen/sa-arbetar-utskotten>).

⁵⁹ Vidi, primjerice, predizborni govor Richarda Jomshofa od 4. rujna 2022. (<https://www.youtube.com/watch?v=8mU4A14GG9M>). Jomshof je zastupnik SD-a u Riksdagu od 2010. i glavni tajnik stranke od 2015. Od listopada 2022. obnaša dužnost predsjednika parlamentarnog povjerenstva za pravosuđe (*justitieuksottet*).

No stranka se posljednjih godina profilirala i u nizu drugih aktualnih društvenih i gospodarskih pitanja, poput očuvanja države blagostanja, zalaganja za radna mjesta u Švedskoj, zadržavanje iznosa doplatka za nezaposlene, uključivanje zubne njege u zdravstvenu zaštitu čime bi država snosila dio njezinih troškova, te obnavljanja sigurnosti (*trygghet*) suzbijanjem organiziranog kriminala i povećanjem kazni za prijestupnike. Švedski se demokrati nadalje zalažu za stabilnu energetske politiku, izgradnju četvrte generacije nuklearnih elektrana i smanjenje poreza na gorivo.⁶⁰ Smanjenje emisije štetnih plinova godinama predstavlja jednu od najvažnijih tema u švedskoj politici, zbog koje su socijaldemokratske vlade uvodile poreze i gasile proizvodnju koja je onečišćavala okoliš. SD je u predizbornoj kampanji zauzeo stav da se globalni klimatski problemi ne rješavaju poreznim i drugim opterećenjem švedskih građana i gospodarstva, nego postavljanjem viših zahtjeva pred države čiji je udio u zagađenjima najviši, poput Kine.⁶¹ Nije neočekivano što su se u vrijeme energetske krize (cijene struje u južnim dijelovima Švedske na povijesno su najvišim razinama) te energetske i druge nesigurnosti zbog rata u Ukrajini, brojni birači odlučili za promjenu dosadašnje socijaldemokratske politike i o tim temama. Iz posljednjih analiza proizlazi da su Švedski demokrati preuzeli dijelove biračkog tijela iz sve tri ključne skupine čija se zaštita interesa tradicionalno povezivala s drugim strankama: od socijaldemokrata su preuzeli glasove radnika, od umjerenih glasove poduzetnika, a od Stranke centra glasove seljaka. Švedski se demokrati više ne mogu smatrati strankom desnih nezadovoljnika, ksenofoba i nacionalista, premda takvi i dalje u njima imaju najboljeg predstavnika u Riksdagu.

Zaključak: nova paradigma švedske politike?

Nakon što je 18. listopada 2022. na dužnost stupila vlada Ulfa Kristerssona, završeno je dvanaestogodišnje razdoblje manjinskih vlada. Osam godina socijaldemokratskih manjinskih vlada obilježile su krize vlasti i za Švedsku neobični politički procesi poput izglasavanja konzervativnog proračuna na temelju kojega je vladala socijaldemokratska vlada, razdoblja bez vlade dulje od 130 dana, izglasavanja nepovjerenja premijeru, sedmosatnoga prvoga premijerskog mandata Magdalene Andersson itd. To je bilo i jedno od duljih neprekidnih razdoblja manjinskih vlada, premda su one u parlamentarnom životu Švedske bile češće od većinskih.⁶² Tradicionalno građanske Stranke centra i Liberali u Riksdagu su podržavale socijaldemokratske vlade, bez sudjelovanja u vlasti. Članstvo ni jednih ni drugih, a osobito Liberala, nije bilo jedinstveno oko te podrške socijaldemokratima.

U lipnju 2019. na čelo je Liberala došla Nyamko Sabuni te ih je ne samo vratila u okrilje desno-konzervativnog bloka nego je i prihvaćala mogućnost suradnje s SD-om u nekom budućem sastavljanju vlade. Budući da je Sabuni crnkinja rođena u Burundiju, njezino je prihvaćanje SD-a kao političkoga saveznika predstavljalo i

⁶⁰ Predizborni se program 2022. nalazi na adresi <https://sd.se/wp-content/uploads/2022/07/sve-rigedemokraternas-valplattform-2022-april.pdf>.

⁶¹ SD u predizbornom programu navodi da švedska emisija štetnih plinova iznosi jedan tisućiti dio svjetske, a samo količina za koju Kina godišnje poveća svoje emisije štetnih plinova veća je od toga.

⁶² Dvanaestogodišnje razdoblje manjinskih vlada zbilo se i 1994.–2006. u vrijeme socijaldemokratskih premijera Ingvara Carlssona 1994.–1996. i Görana Perssona 1996.–2006. pa su u četrdeset godina od 1974. do 2014. oko 32 godine na vlasti su bile manjinske vlade (Bäck i dr., 2015: 296) odnosno u 48 godina 1974.–2022. Švedska je oko 40 godina imala manjinske vlade.

poruku javnosti da Švedske demokrate ne povezuje s rasizmom. Njihovo vrludanje između blokova biračima nije bilo privlačno pa su na izborima 2022. Liberali, koje nakon ostavke Sabuni privremeno predvodi Johan Pehrson, osvojili 4,61% i 16 zastupnički mjesta, najmanje od svih parlamentarnih stranaka. No u skladu s politikom što ju je zacrtala Sabuni, prihvatili su suradnju s SD-om.

Annie Lööf pak, koja je od 2011. vodila Stranku centra, kao ključni je argument podrške socijaldemokratima svejednako iznosila izbjegavanje otvaranja prostora za politički utjecaj bilo desnih (SD) bilo lijevih (V) "populista" i "ekstremista"⁶³. Sudeći po rezultatima izbora, birači u rujnu 2022. nisu smatrali da je pitanje utjecaja populizma i ekstremizama osobito važno pa je stranka sa 6,71% i 24 zastupnička mjesta polučila jedan od najlošijih rezultata u svojoj povijesti, a Lööf je najavila ostavku na mjesto predsjednice stranke. Među ključnim obilježjima švedskih političkih procesa u posljednjih dvanaest godina stranački su dogovori kojima je jedan od najvažnijih ciljeva bio suzbijanje utjecaja Švedskih demokrata u Riksdagu (Bäck i dr., 2015: 297⁶⁴). Lako se stječe dojam kako je dio etabliranih stranaka, a osobito vladajući 2014.–2022. socijaldemokrati i zeleni, nerijetko više napora ulagao u stvaranje odbojne slike o Švedskim demokratima, nego u rješavanje društvenih problema zbog kojih su Švedski demokrati uopće počeli rasti na državnoj razini.

Izbori 2022. predstavljaju i kontinuitet i diskontinuitet u švedskoj parlamentarnoj demokraciji. S jedne strane, izbori su održani prema uobičajenom izbornom ciklusu, a izborni je prag prešlo svih sedam etabliranih političkih stranaka. Stranke koje su u javnosti prepoznate kao ekstremističke, poput Alternative za Švedsku, privukle su zanemariv broj glasova. Izlaznost je na izbore bila razmjerno visoka. S druge se pak strane kao druga jakosna stranka po broju osvojenih mandata nametnula osma parlamentarna stranka, Švedski demokrati. Štoviše, Švedski su se demokrati iz stranke koja je ulaskom u Riksdag pridonijela, kako je to tada izgledalo, procesu "raspadanja" razmjerno stabilne blokovske politike (Bäck i dr., 2015: 314) prometnuli u dio te blokovske politike i učvrstili njegovu desnu, konzervativnu stranu. Sukladno Sporazumu iz Tidöa, Švedski demokrati, Stranka umjerenih, Kršćanski demokrati i Liberali postali su suradničke stranke (*samarbetspartierna*) "uglasne da će preuzeti odgovornost za Švedsku suradnjom tijekom mandatnog razdoblja 2022.–2026."⁶⁵ Na 63 stranice Sporazuma opisano je kako će izgledati suradnja tih četiriju stranaka o svim aktualnim političkim, društvenim i gospodarskim pitanjima, među kojima su izdvojeni zdravstvo, klimatska politika i energetika, suzbijanje kriminala, useljavanje i integracija, školstvo, te gospodarstvo i standard građana. Stranka zbog koje je prije dvanaest godina započelo razdoblje manjinskih vlada, danas je ne samo najjača konzervativna snaga u Riksdagu, nego je na putu da tijekom

⁶³ <https://www.centerpartiet.se/press/pressmeddelande/nyhetsarkiv-2018/2018-09-03-annie-loof-vi-tar-striden-mot-populisterna>. Von Beyme pak navodi kako "u posljednje vrijeme većina znanstvenika više ne vjeruje u jednaku ulogu ljevice i desnice u području ekstremizma" (2019: 4). Prema Minkenbergu (2001: 19) pojam desničarski ekstremizam "razlikuje se od desničarskog radikalizma po otvorenom stavljanju pod upit ustavnoga demokratskog sustava ili prijjetnji nasiljem." Nijedna parlamentarna stranka u Švedskoj ne može se prema tome kriteriju nazvati ekstremnom.

⁶⁴ Bäck, Erlingsson i Larsson (2015: 297) navode tri okolnosti kao osobito bitne za politička zbivanja nakon 2014. Prvo, to je želja etabliranih stranaka da smanje utjecaj SD-a u Riksdagu; drugo, interes građanskog bloka (*den borgerliga alliansen*) da opstane kao mogući sastavljač vlade; treće, voljnost socijaldemokrata da razbiju (*bryta upp*) blokovsku podjelu te surađuju sa strankama izvan crvenozelenog bloka kako bi zadržali vlast.

⁶⁵ <https://moderaterna.se/app/uploads/2022/10/Tidoavtalet-Overenskommelse-for-Sverige.pdf>.

sljedeće četiri godine uvelike oblikuje i možda dugoročno preusmjeri švedsku unutarnju i vanjsku politiku. Na dan kad je Riksdag potvrdio Ulfa Kristerssona za mandatar nove vlade 17.10.2022., mediji su citirali političare oba bloka prema kojima je u Švedskoj došlo ne samo do "promjene politike" nego do "promjene paradigme". Suglasje o nazivu za novu švedsku političku stvarnost ipak ni izbliza ne odražava suglasje o njezinu tumačenju.

Literatura

- Andersson, M. (ur.). (2020). *Framtidens kvinnor: Mognad och medborgarskap i svenska flickböcker 1832–1921*. Göteborg: Kriterium.
- Aronson, T. (1990). *Konservatism och demokrati. En rekonstruktion av fem svenska högerledares styrelsedoktriner*. Stockholm: Norstedts Förlag.
- Aronson, T. (1993). *Gösta Bagges politiska tänkande: en studie i 1900-talets svenska konservatism*. Stockholm: Norstedts juridik.
- Aronson, T. (2008). *Den unge Manfred Björkquist: Hur en vision av kristendomens möte med kultur och samhälle växer fram*. Uppsala: Uppsala Universitet.
- Bäck, H., Erlingsson G., i Larsson, T. (2015). *Den svenska politiken. Struktur, processer och resultat* Stockholm: Liber.
- Bäck, H., i Larsson, T. (2006). *Den svenska politiken. Struktur, processer och resultat*. Stockholm: Liber.
- Barton, H. A. (2005). From Warfare to Welfare State: Sweden's Search for a New Identity. *Scandinavian Studies*, 77(3), 315-326.
- Bergh, A. (2008). Hur blev Sverige rikt och jämlikt? *Ekonomisk Debatt*, (36)5, 41-53.
- Bjereld, U., i Carmesund, U. (ur.). (2008). *Israel och Palestina: 60 år i våra röda hjärtan*. Stockholm: Hjalmarson & Högberg Bokförlag.
- Ekström, M., Patrona M., i Thornborrow, J. (2020). The normalization of the populist radical right in news interviews: a study of journalistic reporting on the Swedish democrats. *Social Semiotics*, 30(4), 466-484. <https://doi.org/10.1080/10350330.2020.1762984>
- Havel, B. (2014). Raoul Wallenberg: junaštvo, mit i misterij švedskoga diplomata. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 46(1), 325-359.
- Havel, B. (2018). Crno naličje švedskih crvenih. *Globus*, 1453, 62-66.
- Hellström, A., i Nilsson, T. (2010). 'We Are the Good Guys': Ideological positioning of the nationalist party Sverigedemokraterna in contemporary Swedish politics. *Ethnicities*, 10(1), 55-76. <https://doi.org/10.1177/1468796809354214>
- Hellström, A., Nilsson T., i Stoltz, P. (2012). Nationalism vs. Nationalism: The Challenge of the Sweden Democrats in the Swedish Public Debate. *Government and Opposition*, 47(2), 186-205. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2011.01357.x>
- Herlitz, N. (1970). Partiell författningsreform. *Svensk juristtidning*, 54(1), 1-32.
- Hermansson, K. (2018). Den svenska tryggheten: En studie av en kriminalpolitisk symbol. *Sociologisk Forskning*, 55(2/3), 179-202.
- Karlsson, A., i Linde, L. (2012). Triumf, tröstpris eller öppen praktik? De mänskliga rättigheternas historia. *Historisk tidskrift*, 132(1), 2-9.
- Kakabaveh, A., i Ohlson, J. (2016.). *Amineh – inte större än en kalasjnikov: från peshmerga till riksdagsledamot*. Stockholm: Ordfront.
- Kasapović, M. (2003). *Izborni leksikon*. Zagreb: Politička kultura.
- Keene, A. T. (1998). *Peacemakers: Winners of the Nobel Peace Prize*. New York: Oxford University Press.
- Larsson, U. (1996). *Svensk socialdemokrati och Baltikum under mellankrigstiden*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Baltica Stockholmiensia.

- Levine, A. P. (1998). *From Indifference to Activism: Swedish Diplomacy and the Holocaust 1938-1944*. Uppsala: Historiska Institutionen vid Uppsala Universitet.
- Lidegaard, B. (2011). Boganmeldelser. *Politik*, 14(1), 63-65.
- Melin, J., Johansson, A. W., i Hedenborg, S. (1997). *Sveriges historia: koncentrerad uppslagsbok, fakta, årtal, kartor, tabeller*. Stockholm: Prisma.
- Minkenbergh, M. (2001). The radical right in public office: Agenda-setting and policy effects. *West European Politics*, 24(4), 1-21. <https://doi.org/10.1080/01402380108425462>
- Neuding, P. (2022). Nazism som slagträ. *Svenska Dagbladet*, 138(2).
- Nilson, U. (1998). *Sverige: slutet anstalt*. Värmdövik: Komintern Instant Media.
- Österberg, O. (2019). *Uppfattningar om Förintelsen – 20 år efter informationsinsatsen Levande Historia*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Palme, S. (1993). *Tyst diplomati*. Södertälje: Norstedts Förlag AB.
- Ranstorp, M., i Ahlin, F. (ur.). (2020). *Från Nordiska motståndsrörelsen till alternativhögern: En studie om den svenska radikalnationalistiska miljön*. Försvarshögskolan, Centrum för Asymmetriska Hot- och TerrorismStudier.
- Sjölander, J., i Weegar, L. (2022). *Demokrati på reträtt: Varför ska man bry sig? Rapport nr. 1, 2022*. Stockholm: Tankesmedjan Tiden, Landsorganisationen, Olof Palme International Center.
- Sjunnesson, J. (2013). *Sverige 2020: Fran extremt experiment till normal nation*. San Bernardino: CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Spektorowski, A., i Mizrahi, E. (2004). Eugenics and the Welfare State in Sweden: The Politics of Social Margins and the Idea of a Productive Society. *Journal of Contemporary History*, 39(3), 333-352.
- Šalaj, B. (2012). Suvremeni populizam. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 9(1), 21-49.
- Thornborrow, J., Ekström, M., i Patrona, M. (2021). Discursive constructions of populism in opinion-based journalism: A comparative European study. *Discourse, Context & Media*, 44(100542). <https://doi.org/10.1016/j.dcm.2021.100542>
- Vedung, E. (1991). Miljöpartiet, nedfrysningsteorin och den järnhårda oligarkilagen. U: B. Gustafsson (ur.), *Människa, Miljö, Samhälle: Ett antal uppsatser författade av forskare inom samhällsvetenskapliga fakulteten och utgivna i anslutning till fakultetens jubileumsår 1989-1990*. Uppsala: Uppsala universitet.
- von Beyme, K. (2014). *On Political Culture, Cultural Policy, Art and Politics*. London: Springer.
- von Beyme, K. (2019). *Rightwing Populism: An Element of Neodemocracy*. Cham: Springer Nature Switzerland AG.
- Widfeldt, A. (2015). *Extreme Right Parties in Scandinavia*. Oxon: Routledge.
- Žmuda-Trzebiatowska, M. (2015). Myten och dess arvtagare. Historiska och skönlitterära berättelser om folkhemmet. *Folia Scandinavica Posnaniensia*, 16(1), 92-113. <https://doi.org/10.1515/fsp-2015-0007>

A Century of Swedish Democracy: From Social Democrats to Sweden Democrats

Abstract The purpose of this article is to present, through a historical overview, the political system of the Kingdom of Sweden, often considered one of the most stable in the world. Throughout most of its democratic history, Swedish politics has featured political rivalry of two blocks: left, led by the Social Democrats, and right led by the Moderates. This traditional dichotomy was upset in 2010 when the Sweden Democrats, which emerged out of extremist right-wing movements, first became parliamentary party. Their winning of parliamentary seats and subsequent increase to third, and in 2022 to second largest parliamentary party has been arguably the greatest upset in contemporary Swedish politics. This research is focused on the emergence and expansion of the Sweden Democrats, and the way in which they, apparently temporarily, unsettled traditional two-block system of the Swedish parliamentary politics. Based on their party program, political actions, reactions of other parties' leaders, and the social processes which led to their success, it is examined whether or not the Sweden Democrats have transformed into a mainstream conservative party, and whether or not the Swedish parliamentary politics resumed its two-blocks features.

Keywords Sweden, Riksdag, social-democracy, welfare state, Sweden Democrats, *folkhemmet*, *trygghet*, Tidö Agreement

Kako citirati članak / How to cite this article:

Havel, B. (2022). Stoljeće švedske demokracije: od socijaldemokrata do Švedskih demokrata. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 19(1), 67-88. <https://doi.org/10.20901/an.19.05>

DEPOPULATION AND ELECTORAL PROCESS: VOTING FROM ABROAD IN BOSNIA AND HERZEGOVINA, SERBIA, AND MONTENEGRO

Slaviša Orlović <https://orcid.org/0000-0002-5256-7979>

Faculty of Political Science
University of Belgrade

E-mail: slavisa.orlovic@fpm.bg.ac.rs

Despot Kovačević <https://orcid.org/0000-0002-8381-4151>

Faculty of Political Science
University of Belgrade

E-mail: despot.kovacevic@fpm.bg.ac.rs

<https://doi.org/10.20901/an.19.02>

Original Scientific Article

Received: January 27th 2022

Accepted: March 15th 2022

Abstract Depopulation caused by emigration and negative natural growth is a feature of all societies and states in the post-Yugoslav space. Migration, as one of the causes of depopulation, results in problems in the fundamental issues of building a democratic society and state. The implications of depopulation are multiple on political processes, and important effects are visible in the elections in these societies. The subjects of analysis in this paper are different approaches to regulating the voting rights of emigrants in electoral processes in the political systems of Bosnia and Herzegovina, Serbia and Montenegro. These countries are the best examples of three different models of regulation of electoral processes, and they are good examples of mechanisms and shortcomings for exercising the right of emigrants to vote. In this regard, the first open question is the number of eligible voters and the effective number of voters in these countries. In these three countries, we encounter out-of-date and insufficiently accurate voter lists, which are the product of poor administration and the constant change in the number of inhabitants, which is insufficiently monitored. Another important issue that we analyze is the voting right of emigrants, where we come across different models and (in) possibilities to use the right to vote. Through the analysis, we show different solutions and their implications on the election process. The analysis of different approaches in the regulation of the right to vote of emigrants shows a number of dilemmas in the basic exercise of the right to vote, and often discriminatory treatment of voters outside the country. The third level of analysis is the analysis of the overall participation of emigrants and their participation in political and electoral processes through electoral cycles that show trends in this area.

Keywords elections, voting from abroad, participation, migration, Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro

Introduction¹

The general trend of depopulation has also affected the countries in the post-Yugoslav area, and the consequences of this trend have broad social and political implications. This area is no exception, because this tendency encompasses a much wider area of Southeast Europe, and especially the post-communist countries (Romania, Bulgaria, Albania). By depopulation we mean a decrease in the number of inhabitants caused by a negative rate of natural population growth, emigration of the population, and especially the decades-long process of brain drain.

The subject of research in this paper are the consequences of depopulation on electoral processes in post-Yugoslav countries, which offer the best examples of different regulation of suffrage for emigrants – Bosnia and Herzegovina, Serbia, and Montenegro. The three countries have faced the same problem of depopulation, which is significantly caused by the emigration of the population, and they have three different models of regulation of the right to vote of emigrants. The aim of this paper is to present these different models and their effects on the participation of emigrants in electoral processes.

Although the world's population is growing, in some regions it is declining significantly. A UN report says the world's population will rise from the current 7.34 billion to 11.21 billion by the year 2100. Depopulation is high throughout Southeast, Central and Eastern Europe. Countries in the post-Yugoslav area share some characteristics with developed countries, such as negative natural growth, and some with developing countries, such as high emigration rates and very low immigration. It is most often assumed that modern migrations are caused by economic factors and the desire for better paid jobs. After the disintegration of Yugoslavia and the establishment of new internationally recognized states, a significant percentage of the population left these countries. The motives and reasons for leaving their countries were war, economic and political reasons. This has left its social, economic, and political consequences.

Of the former Yugoslav republics, only Slovenia is still a country that is visited more than it leaves. In the regional context, only Kosovo and Albania have a positive natural increase (more births than deaths). The COVID-19 pandemic has increased the death rate in all countries. The population of Serbia, Bosnia and Herzegovina, and Montenegro (with certain nuances) is one of the fastest declining in the world. The biggest reasons for the depopulation of the countries in the region include the departure of young and educated people ("brain drain"), the departure of skilled labor (craftsmen, "muscle people"), negative natural increase (more deaths than births), economic reasons, political reasons, hopelessness, and emigration of the whole families. Young people are leaving in the hope of better life chances, not wanting to live in countries where "a membership in a political party is more important than a university degree". There are also migrations within the region (refugees, displaced persons, internally displaced persons, relocations to the "motherland"). The social, economic, and political consequences are reflected in the fact that mostly educated and professional staff are leaving the country.

---

¹ The paper was presented at the annual conference of the Croatian Political Science Association Croatian "Politološki razgovori 2021" [The Political Science Conversations 2021], "Tako mlada, a već stara: društvene, ekonomske i političke posljedice depopulacije Hrvatske" [So Young, but Already Old: Social, Economic and Political Consequences of the Depopulation of Croatia], held in Zagreb, 5-6 November, 2021, at the Faculty of Political Science, University of Zagreb.

For the comparative analysis, three countries were selected that have different models of expatriate voting regulation, although the problem is of approximately the same magnitude in all cases. Although Bosnia and Herzegovina, Serbia, and Montenegro exhibit similar depopulation characteristics and emigration rates, these three countries present three models of regulation with different levels of development of participation mechanisms for the same problem. The negative natural increase has been caused by the general socio-political and economic situation since the disintegration of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY), and the consequences of this phenomenon are visible only in the number of voters in the countries. On the other hand, emigrants as citizens can exercise their rights, including the right to vote, and are therefore influenced by the regulations offered by the state for such cases.

The main goal of the research is to present, through comparative analysis, different models of emigration voting regulation, the effects of these models and the problems in implementation that are encountered. The primary motive for emigration is the bad economic and political situation in the countries, which has consequences from the actions and behavior of political elites. Given that the tendencies towards emigration are growing, the problem of the right to vote has become more important.

The basic research question is what are the possibilities of using the voting rights of emigrants from Bosnia and Herzegovina, Serbia, and Montenegro? With this research question, we strive to present the context in which electoral processes are conducted, the socio-political situation in these countries that led to large emigration, increased opportunities for emigration through integrations and models that countries use to regulate the right of emigrants to vote. The second part of the analysis deals with the implementation of the models and the results they give, their shortcomings and the problems that citizens encounter in trying to exercise their right to vote as emigrants. The analysis is based on the last three election cycles in three countries with different approaches to solving the problem of emigrants' suffrage. The research is based on a qualitative analysis of the depopulation process and the impact on electoral processes. The main problems encountered in the analysis are incomplete and out-of-date voter lists, lack of statistical data bases of emigration, unknown locations of citizens abroad and thus inaccurate data for the analysis of voting abroad.

However, based on estimates and obviously large differences in the number of expatriates and citizens who use the right to vote, we can determine certain tendencies, as well as the effects of the mechanisms developed for voting abroad. Comparative literature shows that a very narrow circle of researchers and scientists deals with the topics of expatriate voting, and that these are usually individual case studies that do not provide sufficient insight into the phenomenon itself (Lafleur, 2015: 1-2). In the literature dealing with the topics of elections in the three mentioned countries, there is a noticeable lack of dealing with these topics, while the effects of emigration are significantly greater and bear consequences for the society as a whole and for the election process. The scientific and academic community did not monitor the effects of depopulation on electoral processes, while decision-makers only partially addressed existing problems. We will try to partially fill the gap in the literature with the analysis of mechanisms and their implementation in three countries in the post-Yugoslav area.

Theoretical Framework

In the analysis, we will synonymously use the terms *expatriate voting*, *external voting*, *voting from abroad* or *diaspora voting*, which we encounter in the literature and which adequately explain the subject of our research. Voting abroad is fundamentally related to the basic principles of political participation. Political participation is one of the basic principles of modern political systems. Certainly the most important form of political participation is electoral participation. Modern democracy is based on the expansion of the right to vote until it became universal (Orlović, 2019: 276). The use of the right to vote is one of the preconditions of democracy and an important factor in the democratization of post-communist societies, given the legacy of communism in which there was an expansion of the right to vote, but the outcome of the vote was extremely predictable.

One of the basic questions that arises is why do people vote and what is their motivation? Andre Blais cites basic interpretations of the motivation to vote, including assessing the benefits in relation to costs, thinking in the spirit of one's group and adhering to the norm of a good citizen (Blais, 2010: 170). In this interpretation, we see a number of reasons why citizens residing abroad would decide not to participate in the elections: they do not see the benefits of voting, are not part of the group because they reside abroad and have obligations as citizens in the countries and societies where they reside. However, the influence of emigrants and the diaspora on the situation in the country is significant, primarily in the economic aspect (Ellis, 2007: 44), so it is necessary to ensure their role in political participation. At the very beginning of the introduction of political representation, the principle of "no taxation without representation" was imposed. The right to vote is related to the issue of citizenship, residency, and payment of taxes.

The topic of voting outside the borders of the state can be traced deep in history, but for modern democracies it is related to an idea that dates back to 1862 and was intended for Wisconsin citizens who participated in the Civil War and were unable to exercise their right to vote on their territory (Ellis, 2007: 41). The further development of the possibility of voting outside the territory of the state has developed around the world in parallel with the development of electoral processes, right to vote, and the growing need to provide this type of voting due to migration. According to previous research, 115 countries (2007), 129 (2014) or about $\frac{3}{4}$ countries around the world have developed some form of external voting (voting from abroad) (Goldberg and Lanz, 2019; Lafleur, 2015; Hutcheson and Arrighi, 2015; Collyer, 2014; Brown and Gratschew, 2007; Ellis 2007). Other databases do not deviate significantly from these numbers either, stating there are 126 countries with the right to vote abroad (Aceproject.org, 2022). Although the exact number of countries varies, the growing trend of diaspora voting is obvious.

Voting from abroad cannot be viewed simply as a set of administrative and legal voting procedures. It is an active and passive voting right of qualified individuals to participate outside the territory of the nation state in various types of elections and referendums (Lafleur, 2015: 4). The basic precondition for exercising the right to vote abroad is the legal framework (Nohlen and Grotz, 2000), but from the aspect of democracy, this type of voting is deeply rooted in the process of democratization. It is primarily about the very idea of expanding civil rights, which includes the right to vote. The extension of the right to vote to various social groups that were excluded has also reached citizens who permanently or temporarily reside abroad. In a

series of different hypotheses about voting abroad, this one is based on democratic principles and electoral competition (Lafleur, 2015: 7). In this regard, it is important to point out that many political actors, encouraged by democratic principles, have embarked on expanding the right to vote in order to achieve much greater diversity in policy making (Rhodes and Harutyunyan: 2010 according to Lafleur, 2015).

From the point of view of the theories of democracy, this type of voting is an inclusive and participatory mechanism for achieving the democratic will of the citizens. On the other hand, political elites do not simply decide to allow voting from abroad. Namely, caution is shown when making decisions, because there may be too much influence on the results by external voters in relation to voters in the country, or they can be a deciding factor regardless of the number, so the trends in expatriate voting are followed and, as the time passes (election cycles), the caution subsides or the government reacts to reduce "negative effects" (Bauböck, 2007). A common argument against voting abroad is a situation in which citizens who do not reside in the country are not under the daily influence of the law, so their influence on representation in politics should be adjusted accordingly (Hutcheson and Arrighi, 2015: 888). However, the reasons for leaving the state fall under different circumstances and are often not arbitrary. Thus, it is difficult to argue that the expatriates have arbitrarily waived their right to vote. On the other hand, outside influence can play an important role in achieving the conditions for return, especially in countries displaced by wars and difficult economic situations. Exercising the right to vote abroad is becoming the standard of inclusiveness and democracy in the election process, and the states are applying various mechanisms in this regard.

Contextual analysis: The State of Depopulation in Bosnia and Herzegovina, Serbia, and Montenegro

The disintegration of the SFRY conditioned the emergence of a number of states along the republican borders from the previous period. Wars were fought in different parts of the territory of the former SFRY. The FR Yugoslavia imposed itself as the successor in which Serbia and Montenegro remained as the only republics that wanted to preserve the common state by consensus, until the referendum in 2006 and the independence of Montenegro (Kovačević, 2020b: 134). Slovenia and Croatia became members of the EU and thus stepped out of what is called the Western Balkans, to which, in addition to the other states of the SFRY, Albania was added. The consequences of the conflict in the former SFRY have affected all countries, especially Bosnia and Herzegovina, where the war led to the dissolution of the state and made the transition process impossible (Kasapović, 1996: 85). In addition to high inflation and international sanctions, Serbia and Montenegro were affected by the consequences of the NATO bombing in 1999. The overall context led to mass evictions and relocations of the population both in the former state and around the world.

After the signing of the Dayton Agreement in 1995, Bosnia and Herzegovina entered a period without war, with the idea and aspiration to establish a sustainable peace and viable political system. The model envisaged for Bosnia and Herzegovina included elements of consociational democracy, which would respect the constituency of Bosniaks, Serbs and Croats (Orlović, 2015: 35). The solutions offered by the Dayton Agreement also emphasized the need for sustainable return of refugees and displaced persons, but the depopulation trend continued. On the other hand, Serbia and Montenegro had a high level of depopulation, which is largely based

on the emigration of residents of both countries. The general trend of depopulation has affected the wider region, and this process has far-reaching consequences for the entire socio-political situation. In addition to the causes of wars, instability and the economic situation, the processes of visa liberalization can be mentioned as an important factor in emigration, giving citizens a new opportunity to make an easier decision on emigration. The region of Southeast Europe, as well as the three mentioned countries, do not have up-to-date and precise databases on emigration, but individual estimates are given on the number of inhabitants, natural population increase rates and, based on that, the estimates of emigration are made.

Table 1. Depopulation trends in the region of Southeast Europe

State or territory	Emigration rate (% of total population)	Population estimate 2020-2100.	Percent of young people who want to leave
Bosnia and Herzegovina	49,53%	-48,9%	63%
Albania	39,96%	-62,1%	66%
Kosovo	39,5%	No data	58%
North Macedonia	25,68%	-39,9%	73%
Croatia	22,23%	-37,2%	34%
Montenegro	22,11%	-30,2%	62%
Romania	18,27%	-38,2%	30%
Bulgaria	18,25%	-48,3%	34%
Serbia	13,62%	-38,5%	75%

Source: The authors, based on: Domazet, A., Domljan, V., Pestek, A. i Hadžić, F, 2020: 18; UN, 2019; SlobodnaEvropa.org, 2021.

Of the three countries, Bosnia and Herzegovina leads in negative depopulation indicators. After the census conducted in 1991, Bosnia and Herzegovina was without an official census for a long time. The first census after the war was conducted in 2013, but like other issues in BiH, it became politically controversial and has been contested for a long time. Since 2013, when the Union for Sustainable Return and Integration of BiH kept records, in the past nine years, more than 484,000 citizens have left the country (Politika.rs, 2021). The war in Bosnia and Herzegovina (1992-1995) is the biggest cause of a large number of refugees from the country, but also a large number of displaced persons within the country. The war had consequences in large population movements and the creation of ethnically homogeneous territories. The return of refugees and displaced persons had its limited effects on the population and did not contribute to the return to the pre-war situation. Bosnia and Herzegovina leads in the emigration rate with 49.53% (Table 1). According to the official statistics, Bosnia and Herzegovina is 11th on the global list of emigrant countries, and if micro-states are excluded, it is in third place just behind Palestine and Puerto Rico (Domazet, Domljan, Pestek and Hadzic, 2020: 18). Given the high

percentage of emigration, in this situation the issue of emigrant voting gained additional importance, even though it is a war-caused problem.

Serbia has also faced a large emigration, especially to Western European countries. According to the data available to the state and recorded in the Strategy on Economic Migrations, the number of Serbian citizens with a residence permit in the EU is 491,199. There are also estimates that Serbia has a diaspora of 4.5-5 million citizens: in 2019, they have participated with 7.8% or about 4 billion dollars in the GDP of Serbia (Government of the Republic of Serbia, 2020). With such assessments and data, it is certain that Serbia needs to regulate the rights of its emigrants and that voting from abroad is one of the important mechanisms for inclusion in the decision-making process. Serbia is a country where young people see emigration as a priority, and about 75% of young people want to leave the country (*Table 1*).

Compared to the two previous cases, Montenegro is a country with a significantly smaller population but with similar problems of emigration and diaspora. It is estimated that 173,000 inhabitants have left since 1990 (Krnić, 2019: 4). The latest official data on Montenegrin citizens abroad were published after the 2003 census, according to which 53,433 citizens resided abroad at the time (Rajković Nenadović, 2019: 4). Official data on deregistrations of citizens from residence in Montenegro are not relevant because they only list several hundreds citizens, while the situation is much more problematic in this aspect. According to Eurostat data in 2019, in the EU countries, Great Britain, Switzerland, Norway and Iceland, there were 31,114 valid residence permits of Montenegrin citizens (Cemi, 2021: 25). Certainly, a significant number of Montenegrin citizens reside in the countries of the region, which contributes to the additional need to regulate voting abroad.

Recognizing the extent of emigration and the general depopulation of the three countries under study, it is important to analyze the models these countries offer for their citizens residing abroad. In the next part of the article, we will analyze the models and mechanisms that countries have developed to exercise the voting rights of their citizens abroad, in order to examine the different practices applied in the comparative practice of countries that share the legacy of the previous regime, have gone through similar transition processes, share borders, and are marked by significant interdependence and coherence in various socio-economic aspects.

Models of diaspora voting: comparative experiences from Bosnia and Herzegovina, Serbia, and Montenegro

In the context of regional relations in the post-Yugoslav area after the wars and a number of other circumstances that resulted in the population migration, the constitutional design and legal framework in the analyzed countries demonstrated different needs to regulate the right to vote from abroad. The countries of the region developed different models in accordance with the breadth of the problems they encountered. Part of these solutions is a product of external influences (BiH), and part of internal relations in the region (Serbia and Montenegro). These three countries offer examples of different frameworks, in which Montenegro has the lowest level of development of procedures, Serbia has somewhat more elaborated procedures, and Bosnia and Herzegovina has a high level of developed procedures in the field of emigration.

After the war experience and the peace agreement, Bosnia and Herzegovina embarked on the organization of elections at all levels of government. In the first

phase, the elections took place every 2 years (1996, 1998), after which the process entered the regular phase of general elections every 4 years, while the local elections were held separately. Thanks to the intermediation of the international actors, BiH has organized elections within a clear time frame. Since 2002, the organization and conduct of elections has been led by the Central Election Commission on the basis of the BiH Election Law (Osmić, 2015: 95; Kovačević, 2020a: 102). The General Framework Agreement for Peace also deals with the major problems of refugees and displaced persons, which is also tackled through the institutions at various levels in BiH. The BiH Election Law recognizes this problem at the highest level, both because of the number of emigrants and because of the way emigration took place, primarily during the war, and later due to the very bad socio-economic situation. With its regulations, Bosnia and Herzegovina offers emigrants various voting options. According to Article 1.5 of the BiH Election Law:

A BiH citizen who temporarily lives abroad and has the right to vote can vote in person (by arriving at an appropriate polling station in BiH or at the BiH diplomatic and consular mission abroad) or by mail (sending a ballot by mail) for the municipality in which he resided before going abroad, if he/she has registered residence in that municipality at the time of submitting the application for voting abroad (BiH Parliamentary Assembly, 2017).

This solution offers voters to exercise their right to vote in various variants, which include the possibility of coming to BiH, going to embassies and other diplomatic and consular missions where voting is organized, but also by mail, which makes it easier for voters to use the opportunity to vote from their place of residence regardless of how far it is from BiH or diplomatic and consular missions of BiH, which are most often located in capital and large cities. The specificity of the situation in BiH is further regulated by absentee voting rights, which imply that a displaced person or a refugee as a voter has the right to vote for "the municipality in which he resided in 1991", in accordance with the Article 5.12 of the Election Law (BiH Parliamentary Assembly, 2017), and that there is a specially provided place for voting in absentia. The complexity of the situation in Bosnia and Herzegovina imposes a number of exceptions and special mechanisms at different levels, but the presented possibilities are the basic ways of exercising the right to vote of citizens who have refugee status, displaced persons or have subsequently emigrated temporarily.

The wide range of possibilities also imposes the complexity of the procedures for conducting elections in a very complicated electoral system. Such mechanisms give citizens who do not reside on the territory of BiH significant opportunities to exercise their right to vote, but the procedure itself makes it difficult to exercise in practice. Namely, the law additionally regulates that citizens must submit an application for each election to the Central Election Commission of BiH in accordance with the prescribed deadlines of the called elections. Application for exercising rights or enrollment in the voter list requires citizens to present documents proving identity, refugee status, place of residence, etc., which further demotivates citizens to opt for exercising the right to vote (see: Parliamentary Assembly of BiH, 2017 under Article 3.15).

Options offered to BiH citizens as well as all special rights given to them by the Election Law are valid until the High Representative or the Parliamentary Assembly decides on different solutions (BiH Parliamentary Assembly, 2017), especially when

it comes to voting in local elections and voting rights according to the residence in 1991. Although the law itself seemed to be a temporary solution, two decades of practice show that the provisions have remained in force, and part of the motive is the high number of emigrants from BiH, with the long-term failure to resolve the problem of refugee and displaced persons.

On the other hand, Serbia, which had a war only on a part of the territory, suffered great consequences of the disintegration of the SFRY, primarily due to sanctions, destruction of the economy and NATO bombing, which caused great displacements and emigration. Serbia has changed the electoral system several times, but the current solution of the proportional electoral system with one constituency has lasted since 2000 with occasional changes (Orlović, 2008: 91). Due to the acute problem of emigration, Serbia has partially regulated the possibilities of voting abroad. According to the existing Law on the Election of People's Deputies, Article 73a states:

Voters residing abroad vote in diplomatic and consular missions of the Republic of Serbia and at special polling stations determined by the State Election Commission, according to the decision of the ministry in charge of foreign affairs. (National Assembly of the Republic of Serbia, 2000).

With this decision, the opportunity to exercise the right to vote is denied to many citizens who are not close to the diplomatic and consular missions of the Republic of Serbia or places determined by the ministry. Basically, polling stations are opened in areas where there are from 100 to 2,500 voters, while the process of forming polling stations abroad is related to the process of registration of voters for voting abroad. The organization of elections is a complex process in which, in addition to permanent polling stations, extended polling boards are formed with representatives of electoral lists (National Assembly of the Republic of Serbia, 2000), which further complicates and increases the cost of the process. Amendments to the Law in 2004 (Article 16) regulated the register of voters abroad. According to these changes:

The Ministry in charge of internal affairs is obliged to submit a list of voters residing abroad to the ministry in charge of administrative affairs within 30 days of the entry into force of this law. The Ministry in charge of administrative affairs is obliged to establish a Special Register of Voters Abroad within 30 days of receiving the list of voters residing abroad. (National Assembly of the Republic of Serbia, 2000).

With such a solution, additional problems are encountered, which are related to the problem of updating the voter list, which has been going on in Serbia for a long time. Specifically, "there are almost 6 million and 584 thousand voters on the list for 2020", which is some 600 thousand more than the number of adults on the last census (Bursać, 2020), which causes great distrust in the electoral process among citizens. In Serbia, several institutions are engaged in voting abroad. The voter list is primarily handled by the Ministry of State Administration and Local Self-Government, which provides information on the need to register for voting abroad before each election. The invitations are also published by the Ministry of Foreign Affairs, as well as the Directorate for Cooperation with the Diaspora. The Ministry of Foreign Affairs, through diplomatic and consular missions, collects requests for voting abroad, The lists of voters who have expressed their intention to

vote are thus formed, and then polling stations are formed on the basis of the requests.

The overall solution for voting of Serbian citizens abroad does not attest to the commitment of the legislator to see the exercising of this right, because citizens abroad are expected to be significantly more engaged in voting than the citizens residing in the country. The formal existence of rights and a mechanism for the exercise of rights are sufficient to satisfy the fact that voting exists, but it cannot be concluded that there is an incentive to participate.

In comparison to the presented cases, Montenegro does not provide opportunities for its citizens to vote abroad. Exclusion of that possibility and the lack of mechanisms to exercise the voting right of Montenegrin citizens abroad indicate the deficit that exists in the procedure. Legal provisions in Montenegro regulate the right to vote in a restrictive way and significantly complicate participation in elections. According to the Law on Voters' List, the right to vote is lost due to a number of circumstances, including the deregistration of residence (Parliament of Montenegro, 2017). However, a citizen who wants to regain the right to vote must go through the re-registration procedure and wait for two years to acquire the right. Namely, according to the Law on Election of Deputies and Councilors: "The right to vote and to be elected as a deputy is held by the voter who has reached 18 years of age, and who has resided in Montenegro for at least two years before the election day" (Parliament of Montenegro, 2000).

Restrictive laws have made it impossible for the citizens of Montenegro to vote outside their place of residence and the law does not stipulate any mechanisms for holding elections outside the territory of Montenegro, even in diplomatic and consular missions for citizens temporarily residing abroad. This attitude towards voting abroad has its political background. The political elite aspires to control the electoral process on the state territory. This was so at the initial voting in the independence referendum, and this rationale continued at the electoral processes that followed later. The mentioned regulations do not prevent citizens who have permanent residence from coming to the territory of Montenegro and voting at the place of residence, without prior verification of the time of stay in the territory with formal satisfaction of the two-year registration of residence. This solution may have its discriminatory effects depending on the financial situation and the possibility of coming to Montenegro and the proximity of temporary residence abroad.

The three presented cases exemplify different levels of regulation of citizens' voting abroad, from a very open model with a number of participatory mechanisms in Bosnia and Herzegovina, through a model used by Serbia that satisfies the form and provides voting opportunities, to a completely exclusive model applied by Montenegro. In the next section, we will examine the results of elections and voting abroad and the effects of different models as well as the consequences they produce.

Analysis of the use of the right to vote abroad: Bosnia and Herzegovina, Serbia, and Montenegro

Due to the different solutions, the years of enactments of the laws, different gainings of the independence, the (un)held censuses and the population estimates, alongside with out-of-date voter lists, we will analyze the use of suffrage abroad in the last three election cycles, which will be a sufficient indicator of voting and the adaptation of citizens to the possibility of voting abroad by legal solutions in various forms.

In this section, we will discuss the consequences produced by different models and analyze the individual initiatives to improve the voting process abroad.

As already pointed out, Bosnia and Herzegovina did not have a census recognized by all three constituent peoples, and statistical monitoring of population changes is the responsibility of the institutes for statistics at the level of entities (Federation of BiH and Republika Srpska). Elections in BiH are held regularly, and the last three election cycles were held in 2010, 2014 and 2018.

Table 2. Analysis of the use of the right to vote abroad by BiH citizens (parliamentary elections)

Year	Population estimate	Voters	Voted /valid	Voted/invalid	Voted by mail	In absence, mobile, and diplomatic and consular missions	Confirmed
2010		3.126.599	1.641.569	127.678	21.966	11.627	550
FBiH		1.934.417	1.020.293	78.009	9.417	5.238	304
RS		1.192.182	621.276	49.669	12.549	6.389	246
2014	3.383.079	3.278.908	1.630.945	156.529	27.753	10.419	1.285
FBiH	2.215.997	2.037.076	983.305	97.720	10.397	5.357	478
RS	1.167.082	1.241.832	647.615	58.809	17.356	5.062	807
2018	3.344.135	3.355.429	1.656.516	156.444	49.776	12.898	2.844
FBiH	2.196.233	2.093.784	989.192	95.844	23.881	6.533	994
RS	1.147.902	1.261.645	667.324	60.600	25.895	6.365	1.850

Source: The authors, based on: Central Election Commission BiH, 2021; Republika Srpska Institute of Statistics, 2021; Federal Office of Statistics FBiH, 2021.

The first problem we encounter in the analysis of the election results in BiH is the difference between the estimates of the total population and the number of voters (adult citizens with the right to vote). According to the data collected in the research period (*Table 2*), we can see a very small difference between these two figures, which is very questionable and beyond logic. The situation was especially paradoxical in the Republika Srpska in 2014, where we can see a larger number of voters than residents. We find the explanation in the outdated and neglected voter lists, but also in the dynamics of emigration that has affected the entire region in the last decade. Also, the nature of the electoral system and the complicated way of voting with several levels in the same elections could explain the fact that in the elections in BiH we notice a significantly large number of invalid ballots (continuously up to 10%), which may indicate electoral manipulations. In any case, it is an interesting research question.

When it comes to our subject of research, the voting of citizens residing abroad, we see that it is at a very low level, although several mechanisms to exercise it exist. An aggravating circumstance for the research is the lack of a database of citizens abroad, without which it is impossible to know the exact percentages of participation in the elections. However, taking into account the large number of emigrants

from BiH, a significant number of them with citizenship and the right to vote (*Table 1*), indicates a very low participation. Differences in the number of voters and residents are one of the valid indicators that show us how many citizens are in the official censuses and are on the voter list but do not reside in the country.

A deeper analysis of the use of mechanisms shows us that in BiH, voting by mail is the most common of all offered. What is noticeable in the use of this mechanism is that the voters from the Republika Srpska use this mechanism in a higher percentage than the more numerous voters from the Federation of BiH. These figures – and political practice testifies to this – often point to good organization and electoral engineering used by parties from the Republika Srpska to organize a certain number of citizens to vote by mail. On the other hand, the motivation of parties from FBiH to engage in the mobilization of voting by mail of voters (refugees and displaced persons of Bosniak and Croat nationality) residing in RS as an important share of these percentages should not be excluded. Although the subject of the analysis is parliamentary elections, the numbers of votes from abroad do not deviate significantly for the elections for members of the Presidency, which are held at the same time. Voting in absentia and in diplomatic and consular missions is at a much lower level because these count as the more "demanding" voting opportunities than voting by mail. The numbers shown cannot be tested in any other way, but qualitatively we can see that small numbers of voters exercise their voting rights. The last elections in BiH (2018) showed an increase in the number of voters using their right to vote by mail. Other mechanisms have a constant use, serve a purpose but BiH institutions did not show the tendency to be more actively involved in the development of participation in this way.

However, expatriate voting also brought challenges in the previous period, when abuses and manipulations were pointed out in all forms of voting, especially when it comes to local elections. There were big jumps in registered voting by mail, in diplomatic and consular missions and in absentia, and potential abuses were pointed out in a significant number of local self-government units (Buka.com, 2020; Nezavisne.com, 2018; RTVBN.tv, 2020; SlobodnaEvropa). org; 2021). Due to the general distrust of citizens in the electoral process, these mechanisms further contribute to the spread of distrust, which is further transferred to the low ratings of state and entity institutions.

Unlike BiH, Serbia has developed only a voting mechanism in diplomatic and consular missions and other places abroad where there is a need to vote, depending on the number of registered voters. The formally satisfied criterion of its sheer existence did not significantly affect the substantial expansion of the participation of citizens residing abroad. Certainly, the biggest obstacle is the mechanism itself, which requires additional engagement from voters and often crossing a great distance from the place of residence to the place of voting. Participation itself is measured in thousands of voters, although there is a significantly higher number of citizens with the right to vote abroad, without clear records. What is certain is that the numbers of voters who use this type of voting are negligibly small and that it is primarily a few who use the right to vote in diplomatic and consular missions and places provided for voting.

In Serbia, the inaccuracy of the voter list which lacks updating, among other factors, has led to an increase in distrust in the election process. In this regard, it is evident that the estimates of the number of the population and the number of registered voters are at odds, because the differences of 300,000-500,000 citizens

Table 3. Analysis of the use of the right to vote abroad by Serbian citizens (parliamentary elections)

Year	Population estimate	Voters	Polling stations abroad	Voters abroad	Voted	%	No	Valid votes	Invalid votes
2012	7.219.069	6.770.013	38	6.014	4.256	70.77	1.760	110	4.146
2014	7.149.180	6.765.998	35	6.808	4.826	70.89	1.982	70	4.756
2016	7.076.372	6.739.441	37	8.471	6.084	71.82	2.387	53	6.031
2020	6.926.705	6.584.376	40	13.251	9.168	69.19	4.083	141	9.027

Source: The authors, based on: National Electoral Commission of the Republic of Serbia, 2021; Statistical Office of the Republic of Serbia, 2021.

are largely inaccurate, given that all under 18 are outside the voter list, and their number is much higher. Serbia, like other countries in the analysis, does not have a register of expatriates or a register of citizens residing abroad with the right to vote in Serbia. On the eve of the election day, after the election is announced, the ministry in charge (Ministry of State Administration and Local Self-Government) issues a notice inviting voters residing abroad to register to vote (through the Ministry of Foreign Affairs, i.e. its diplomatic and consular missions). However, the problem that is seen in practice is that citizens who are not on the unified voter list, have the obligation to submit a double request (for enrollment and voting abroad), which further demotivates citizens to register to vote abroad. For the 2020 elections, the National Electoral Commission has prepared an additional Guide to Voting Abroad, in order to facilitate and explain the process (REC RS, 2020).

The participation of those registered to vote abroad is about 70%. However, it remains unclear why, after an application for voting abroad about 30% of those registered do not vote. Another important trend that has been observed is the increase in the number of polling stations for Serbian citizens in BiH, from 2 (2016) to 11 (2020), which is a quarter of the total number of polling stations abroad, although due to the epidemic situation with COVID-19 virus, the number of countries in which voting took place was reduced from 22 to 17 (REC, 2016; REC, 2020). The increase in the number of polling stations in BiH can be related to organized voting of citizens who have dual citizenship, because there is no noticeable increase in relocation, current stay of Serbian citizens in BiH, or drastic increase in the number of dual citizens compared to the previous period. There is no research on the increase of motivation to vote from BiH in Serbia, but it can be assumed that there has been a better organization of parties and candidates, especially the ruling party, to mobilize these voters.

Although there are a small number of voters who exercise their right and polling stations, their implementation on the ground brings a number of challenges. Control of these polling stations is difficult, and the accompanying distrust of citizens in voting and counting of votes additionally contributes to doubts about the voting process abroad. Certainly, insufficient participation of voters from abroad, complex procedure and demotivation of voters have contributed to the fact that for Serbia this type of voting does not play a significant role in the overall election results.

The case of Montenegro shows us that there are countries that have not entered into the development of mechanisms for expatriate voting and are very restrictive about the voting opportunities of citizens residing abroad. Although all indicators show that a very large percentage of Montenegrin citizens live abroad, legislators have not envisaged any mechanisms for voting outside the country.

Table 4. Population and voter estimates in Montenegro (parliamentary elections)

Year	Population estimate	Voters	Voted
2012	620.308	514.055	362.714
2016	622.218	528.817	378.086
2020	621.873	540.026	413.894

Sources: Monstat, 2020; State Election Commission, 2020.

Currently, according to estimates, the reasons for this attitude of the Montenegrin authorities in the past can be found in the political motives that were aimed at securing a majority in the 2006 independence referendum, when the ODIHR/OSCE reacted by reducing the effects of the previously adopted Citizenship Law that challenged the citizenship and suffrage of some citizens who have already voted, by rising the requirement of minimum years of residence in Montenegro (ODIHR/OSCE, 2001: 7). Ensuring the right to vote abroad would enable a significant external influence on relations in Montenegro in the mentioned referendum and in the later elections. In the later period, this problem was not resolved, which obviously prevents a significant number of citizens from exercising their right to vote.

Montenegro has not resolved the issue of dual citizenship in bilateral relations with Serbia (aside of some exceptional cases). Thus, a significant number of citizens of both countries have been denied the right to exercise their voting rights (having in mind their place of birth, place of residence, and their assets). What also points to the need to solve the problem of voting abroad is the regular emigration of the population, as well as the demands of certain minority parties to legalize such possibilities. One of the constant appeals came from the parliamentary Bosniak Party in Montenegro, which demanded that voting abroad should be allowed in consulates and embassies (Aktuelno, 2019).

With the change of government in Montenegro in 2020, there were gradual changes, with the aim of putting in order of the Central Register of Citizens. The Government presented the Draft Law on Amendments to the Law on Registers of Residence and Stay, which would delete citizens abroad from their residence, and thus from the voter list (Parliament of Montenegro, 2021). Reactions to this proposal are different, but some organizations of Montenegrin citizens see them as political revanchism (CdM.me, 2021). According to estimates, the introduction of the proposed solution would result in the loss of the right to vote in the range of 83.000-114.000 citizens (Cemi, 2021).

The lack of mechanisms for exercising the right to vote abroad shows its effects, and restrictive legislation burdens the electoral process. The result is an outdated voter list and a reform proposal that leads to the potential deletion of up to 20% of voters from the voter list. It is obvious that the need to regulate voting abroad is great and that Montenegro needs legal reform in this aspect of the election legislation as well.

Conclusion

Southeast Europe is emptying. The depopulation trend that has affected the region has its own, not only demographic, but also economic, cultural, political consequences on wider socio-economic processes. The problem of depopulation is not new, but it is becoming more drastic and requires new ways of understanding, recognizing, alarming, contextualizing, and finding solutions. When statistics and different reports from domestic and international organizations are compared, almost every country in the region is left without a population the size of a small town every year. The period ahead requires a regional perspective, better coordination, and a common approach in finding ways to stop these tendencies and possibly change the course. In addition to the negative natural increase, one of the key problems faced by the countries and societies of the region is the constant emigration of citizens, especially to Western European countries. Permanent or temporary stay abroad of a significant number of citizens has significant political consequences in addition to the economic and social ones. Emigration flows and trends lead to new phenomena: "voting by feet", statelessness, changes in the diaspora, depopulation, arrival of migrants in new waves of migration, sending remittances as a significant part of a GDP, the issue of suffrage and its implementation.

One of the most important consequences is on the electoral system and the elections. The development of voting mechanisms for citizens who do not reside on the territory of the home country is one of the answers to the political consequences that arise. Comparative experiences show that a significant part of the modern world has introduced various types of voting abroad. In this paper, we have comparatively analyzed the mechanisms that Bosnia and Herzegovina, Serbia, and Montenegro have created and implemented for their citizens to exercise their right to vote abroad. The three mentioned cases went through a similar path of transition with a common heritage of living in the same country, the consequences of the previous regime and great interdependence, but they opted for different models and levels of regulation of voting abroad. Through contextual analysis, estimates of population emigration and the assessment of perspectives of these processes have been made, which show that all three cases find themselves in a similar situation on this issue. However, legislators in these countries do not look at this problem in the same way and, consequently, the institutional solutions are different. Bosnia and Herzegovina stands out for its very inclusive model of voting abroad with a number of mechanisms for exercising rights. Serbia has a developed mechanism that satisfies the formal side of voting abroad, but the model is non-inclusive, because it requires great motivation and engagement from the citizens. Montenegro has responded very restrictively to this problem by not developing any mechanisms for voting abroad and implementing rigorous rules for exercising the right to vote exclusively on the territory of the state.

However, the implementation of these models shows that the interest of citizens is very low. There are noticeable tendencies of organized voting with potential manipulations, without wider participation and with a low number of registered voters who use the right. Complex procedures and the lack of interest of political elites to encourage the citizens to exercise their rights are certainly the cause of low participation, although the role of the diaspora and emigrants at the domestic level is much greater, especially in the economic aspect through grants and investments. There is a mismatch and disparity between the economic role of the diaspora (e.g.

about 8% of GDP in remittances in Serbia) and the political role (percentage of votes from abroad). Political elites in all three countries should work on the essential realization of rights and motivating citizens to participate in elections and in the decision-making process. However, it is obvious that there are precautions against an overwhelming influx of the voters from abroad (too much influence) and against the decisive influence when small differences in votes between the winners and the losers decide the elections. Recent tendencies show the need to open the process and solve the problem (Montenegro), but also the challenges that call into question the legitimacy of the elections (Bosnia and Herzegovina), and concerns about potential electoral engineering (Serbia). The main conclusion is that there are different models of regulation of voting abroad, but that their effects on the level of participation are small, while there is a need to motivate citizens abroad to participate in decision-making in elections. In increasing election uncertainty, these differences may also affect the outcomes of the elections.

In the analyzed countries (BiH, Serbia and Montenegro) there is room for institutional improvement of the attitude towards the diaspora, so that they would not be seen only from the perspective of those who send remittances, but as citizens whose exercise of political rights should be facilitated. In the new environment, citizens of these countries who now reside abroad face new challenges. Questions arise as to the extent to which they can maintain their identity or, over time, accept a new identity which goes in hand with a new citizenship, language, culture, and gaining an active and passive suffrage in their country of residence. States that are considering the return of their citizens could help them significantly by political measures in the field of exercising their voting rights and strengthening their ties with the home country. The problems of emmigration and depopulation require a new migration and demographic policy, but also facilitation of exercise of political and civil rights of citizens abroad, such as suffrage. Problems have been accumulating for a long time, they carry long-term consequences, and they cannot be solved with short-term measures or much faster than they arose. Mostly young and educated people belonging to the middle class leave the countries. It is known that the middle classes are the bearers of the democratization process. Having that in mind, the demographic picture also changes the democratic picture of these societies.

References

- Aceproject.org (2022). Comparative data – Who can vote from outside the country? b. Citizens residing outside the country. <https://aceproject.org/epic-en/>
- Aktuelno.me (2019). BS: Da se glasa i u konzulatima u inostranstvu. December 8th. <https://www.aktuelno.me/politika/bs-da-se-glasa-u-konzulatima-u-inostranstvu/>
- Bauböck, R. (2007). Stakeholder Citizenship and Transnational Participation: A Normative Evaluation of External Voting. *Fordham Law Review*, 75, 2393-2447.
- Blais, A. (2010). Political participation. In: L. LeDuc, R.G. Niemi i P. Norris (ed.), *Comparing democracies 3, Elections and Voting in the 21st Century* (pp. 165-184). New York: SAGE Publications.
- Braun, N., i Gratschew, M. (2007). Introduction. In: A. Ellis i ostali (ed.), *Voting from Abroad – The International IDEA Handbook* (pp. 1-11). Stockholm: IDEA.
- Buka.com (2020). Jesu li i Vama ukrali identitet?! Glasanje u odsustvu, prevara na djelu!. October 7th. <https://6yka.com/novosti/jesu-li-i-vama-ukrali-identitet-glasanje-u-odsustvu-prevara-na-djelu>
- Bursać, D. (2020). Birački spisak – izvor nepoverenja. *talas.rs*. June 17th <https://talas.rs/2020/06/17/biracki-spisak-izvor-nepoverenja/>
- CdM.me (2021). Zajednica crnogorskih udruženja u Njemačkoj: Vlada da obezbijedi glasanje dijaspori u ambasadama i konzulatima Crne Gore u svijetu. May 18th. <https://m.cdm.me/politika/zajednica-crnogorskih-udruzenja-u-njemackoj-vlada-da-obezbijedi-glasanje-dijaspori-u-ambasadama-i-konzulatima-crne-gore-u-svijetu/>
- Cemi (Centar za monitoring i istraživanja). (2021). *Crnogorsko državljanstvo i prebivalište – kako doći do ažurnog biračkog spiska*. <https://cemi.org.me/me/publikacije>
- CIK BiH (Centralna izborna komisija BiH). (2021). Rezultati izbora – arhiva. <https://www.izbori.ba/Default.aspx?CategoryID=48&Lang=3&Mod=0>
- Collyer, M. (2014). A Geography of Extra-Territorial Citizenship: Explanations of External Voting. *Migration Studies*, 2(1), 55-72. <https://doi.org/10.1093/migration/mns008>
- Domazet, A., Domljan, V., Pestek, A., and Hadžić, F. (2020). Održivost emigracije iz Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Fridrih Ebert Stiftung.
- Državna izborna komisija. (2020). Rezultati izbora. <https://dik.co.me/izbori/za-izbor-poslanika-u-skupstinu-crne-gore/>
- Ellis, A. (2007). The history and politics of external voting. In: A. Ellis and et al. (ed.), *Voting from Abroad – The International IDEA Handbook* (pp. 41-59). Stockholm: IDEA.
- Federalni zavod za statistiku FBiH. (2021). Stanovništvo. <http://fzs.ba/index.php/statisticke-oblasti/stanovnistvo-i-drustvene-statistike/>
- Goldberg, C. A., and Lanz, S. (2019). Living abroad, voting as if at home? Electoral motivations of expatriates. *Migration Studies*, 9(2), 1-32. doi:10.1093/migration/mnz018
- Hutcheson, D. S., and Arrighi, J-T. (2015) "Keeping Pandora's (Ballot) Box Half-Shut": a Comparative Inquiry into the Institutional Limits of External Voting in EU Member States. *Democratization*, 22(5), 884-905. <https://doi.org/10.1080/13510347.2014.979161>

- Kasapović, M. (1996). Demokratska tranzicija i političke institucije u Hrvatskoj. *Politička misao*, 3(2-3), 84-99.
- Kovačević, D. (2020a). *Institucionalizacija partija i partijskih sistema u zemljama bivše SFRJ (doktorska disertacija)*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka.
- Kovačević, D. (2020b). Destabilizacija partijskih sistema i porast populizma u zemljama bivše SFRJ. *Srpska politička misao*, 1/2020, 129-152. <https://doi.org/10.22182/spm.6712020.6>
- Krnić, M. (2019). Vrijedni i obrazovani već idu, uvozićemo konobare i vozače (izjava u tekstu Rajković Nenadović, V.), *Evropski puls*, 134, 3-6.
- Lafleur, J-M. (2015). The Enfranchisement of Citizens Abroad: variations and Explanations. *Democratization*, 22(5), 840-860. <https://doi.org/10.1080/13510347.2014.979163>
- Monstat. (2020). Procjene stanovništva. <https://monstat.org/cg/page.php?id=48&pageid=48>
- Narodna skupština Republike Srbije. (2000). Zakon o izboru narodnih poslanika. *Službeni glasnik RS broj 68/2000 sa izmenama i dopunama do 2020*.
- Nezavisne.com (2018). *Analitičari upozoravaju: Glasanje u odsustvu baca sjenu na rezultate*. 19. septembar. <https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Analitickari-upozoravaju-Glasanje-u-odsustvu-baca-sjenu-na-rezultate/498163>
- Nohlen, D., and Grotz, F. (2000). External Voting: Legal Framework and Overview of Electoral Legislation. *Boletín Mexicano de Derecho Comparado*, 99, 1115-1145. <http://dx.doi.org/10.22201/ijj.24484873e.2000.99.3656>
- ODIHR/OSCE. (2001). Assessment of the Referendum Law Republic of Montenegro Federal Republic of Yugoslavia. https://www.esiweb.org/pdf/montenegro_ODIHR_Assessment_of_Referendum_Law_6_July_2001.pdf
- Orlović, S. (2008). *Politički život Srbije – između partokratije i demokratije*. Beograd: JP Službeni glasnik.
- Orlović, S. (2015). Consociational experiments in the Western Balkans: Bosnia and Herzegovina and Macedonia. *New Balkan Politics*, 17, 29-50.
- Orlović, S. (2019). *Politička sociologija*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Osmić, A. (2015). Izborne kampanje i opći izbori od 1996. do 2014. In: S. Arnautović, N. Mujagić, D. Kapidžić, A. Osmić and E. Huruz (ed.), *Politički pluralizam i unutarstranačka demokratija – Nacionalna studija za Bosnu i Hercegovinu* (pp. 87-109). Podgorica: Centar za monitoring i istraživanja.
- Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine. (2017). Izborni zakon Bosne i Hercegovine. *Službeni glasnik BiH broj 23/01 sa izmenama i dopunama do 2017*.
- Politika.rs (2021). Egzodus iz BiH – Pola miliona ljudi napustilo zemlju za devet godina. 27. decembar. <https://www.politika.rs/sr/clanak/495532/Egzodus-iz-BiH-Pola-miliona-ljudi-napustilo-zemlju-za-devet-godina>
- Rajković Nenadović, V. (2019). Vrijedni i obrazovani već idu, uvozićemo konobare i vozače, *Evropski puls*, 134, 3-6.
- Republički zavod za statistiku Republike Srbije. (2021). Procena stanovništva. <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/stanovnistvo/procene-stanovnistva/>

- Republički zavod za statistiku RS. (2021). Procjena stanovništva. <http://www3.rzs.rs.ba:8080/rzs/faces/indicators.xhtml;jsessionid=49F5966C4E9F4D82D8862-D916254F92F>
- Rhodes, S., and Harutyunyan, A. (2010). Extending Citizenship to Emigrants: Democratic Contestation and a New Global Norm. *International Political Science Review*, 31(4), 470-493.
- RIK RS (Republička izborna komisija). (2016). *Rešenje o određivanju mesta za glasanje za izbore za narodne poslanike 24.aprila 2016*. <http://arhiva.rik.parlament.gov.rs/izbori-za-narodne-poslanike-2016-dokumenta.php>
- RIK RS (Republička izborna komisija). (2020). *Rešenje o određivanju mesta za glasanje za izbore za narodne poslanike 21.juna 2020*. <https://www.rik.parlament.gov.rs/tekst/2312/biracka-mesta.php>
- RIK RS (Republička izborna komisija). (2020). *Vodič za glasanje u inostranstvu*. <https://www.rik.parlament.gov.rs>
- RIK RS (Republička izborna komisija). (2021). Arhiva – rezultati izbora. <https://www.rik.parlament.gov.rs/tekst/1550/izbori-za-narodne-poslanike-narodne-skupstine-21-jun-2020-godine-.php>
- RTVBN.com (2020). I u Srpcu fiktivne prijave za glasanje poštom iz Srbije. October 1st. <https://www.rtvbn.com/3992951/i-u-srpcu-fiktivne-prijave-za-glasanje-postom-iz-srbije>
- Skupština Crne Gore (2000). Zakon o izboru poslanika i odbornika. *Službeni list* br. 16/2000 sa izmenama i dopunama.
- Skupština Crne Gore. (2017). Zakon o biračkom spisku. *Službeni list CG* br. 92/2017.
- Skupština Crne Gore. (2021). Predlog Zakona o izmenama Zakona o registrima prebivališta i boravišta.
- SlobodnaEvropa.org (2019). Za šest godina BiH napustilog više od pola miliona ljudi. September 2nd. <https://www.slobodnaevropa.org/a/odlasci-iz-bih/30142260.html>
- SlobodnaEvropa.org (2021). Poništeni izbori u Srebrenici i Doboju. January 21st. <https://www.slobodnaevropa.org/a/31061550.html>
- United Nations. (2019). World Population Prospects. <https://population.un.org/wpp/>
- Vlada Republike Srbije. (2020). Strategija o ekonomskim migracijama Republike Srbije za period 2021-2027. Službeni glasnik. <https://www.minrzs.gov.rs/sr/aktuelnosti/vesti/usvojena-strategija-o-ekonomskim-migracijama-republike-srbije-za-period-2021-2027-godine>

Depopulacija i izborni proces: glasovanje iz inozemstva u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori

Sažetak Depopulacija prouzročena iseljavanjem stanovništva i negativnim prirodnim prirastom odlika je svih društava i država na postjugoslavenskom prostoru. Migracije, kao jedan od uzroka depopulacije, rezultiraju problemima u temeljnim pitanjima izgradnje demokratskog društva i države. Depopulacija ima višestruke učinke na političke procese koji su vidljivi i na izborima u navedenim društvima. Predmet analize u ovom radu su različiti pristupi uređenju biračkog prava iseljenika u izbornim procesima u političkim sustavima Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore. Navedene države predstavljaju najbolje primjere triju različitih modela regulacije izbornih procesa, a dobri su primjeri niza mehanizama i manjkavosti za ostvarivanje biračkog prava iseljenika. U tom pogledu, prvo otvoreno pitanje je raskorak između broja birača koji imaju pravo glasa i efektivnog broja birača u ovim zemljama. U sve tri države susrećemo neažurne i nedovoljno precizne popise birača koji su posljedica loše administracije i stalne promjene broja stanovnika koja se nedovoljno prati. Drugo važno pitanje koje analiziramo je biračko pravo iseljenika pri čemu nailazimo na različite modele i (ne)mogućnosti da se ostvari biračko pravo. Kroz analizu pokazujemo različita rješenja i njihove implikacije na izborni proces. Analiza različitih pristupa u regulaciji biračkog prava iseljenika pokazuje niz dilema u temeljnom ostvarivanju biračkog prava, a često i diskriminacijski odnos prema biračima izvan zemlje. Treća razina analize zahvaća ukupnu participaciju iseljenika i njihovog sudjelovanje u političkim i izbornim procesima kroz izborne cikluse.

Ključne riječi izbori, glasovanje u inozemstvu, participacija, migracije, Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora

Kako citirati članak / How to cite this article:

Orlović, S., Kovačević, D. (2022). Depopulation and Electoral Process: Voting from Abroad in Bosnia and Herzegovina, Serbia, and Montenegro. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 19(1), 89-108. <https://doi.org/10.20901/an.19.02>

JAVNE POLITIKE

PUBLIC POLICY

JE LI ISTINA VAŽNA? KONSTRUKTIVIZAM U JAVNIM POLITIKAMA I POJAM ISTINE KOD MICHELA FOUCAULTA

Tin Puljić <https://orcid.org/0000-0003-2573-4169>

Doktorski studij Politologija
Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: tpuljic97@gmail.com

<https://doi.org/10.20901/an.19.08>

Izvorni znanstveni rad

Zaprimljeno: 9. 10. 2022.

Prihvaćeno: 18. 11. 2022.

Sažetak Svrha je rada povezati konstruktivistički pristup javnim politikama s pojmovima znanja, moći i istine kod Michela Foucaulta te iz spomenute poveznice sintetizirati korisne uvide za istraživanje javnih politika. Najprije se razrađuju osobine konstruktivističkog pristupa, daje se osvrt na podjelu na "stroži" i "mekši" konstruktivizam te se nude odgovori na određene kritike konstruktivizma. Potom se posebno razrađuje pojam istine kod Foucaulta kao i ostali važni pojmovi u Foucaultovu pojmovnom aparatu poput znanja, moći i diskursa, te se naposljetku iznosi poveznica između Foucaultova rada i konstruktivizma. Pitanje koje nadsvođuje rad jest pitanje mogućnosti utvrđivanja objektivne istine u području društvenih znanosti te relevantnosti objektivne istine za javne politike i polje političkoga općenito.

Gljučne riječi konstruktivizam, javne politike, istina, Foucault, znanje, moć

Uvod

Konstruktivizam u javnim politikama može se definirati kao pristup koji se usredotočuje na društveno konstruiranu prirodu kako javnih politika tako i stvarnosti općenito, u smislu ključne važnosti koju u procesu izrade, implementacije i evaluacije javnih politika igraju intersubjektivna proizvodnja i pridavanje značenja akterima i fenomenima (Pierce i dr., 2014: 1). Konstruktivisti drže da je za proces stvaranja javnih politika relevantan način na koji akteri razumijevaju sebe i svijet oko sebe, kao i pojave u sferi političkoga, te da je subjektivno razumijevanje temeljna odrednica djelovanja aktera, bilo da su oni konzumenti javnih politika ili pak njihovi kreatori. Samim time, analiza procesa stvaranja javnih politika mora u značajnoj mjeri uključiti (inter)subjektivne i nematerijalne faktore kako bi ponudila korisne analitičke, evaluativne i prediktivne uvide.

Zbog svojeg fokusa na nematerijalne čimbenike te na stvarnost posredovanu konstrukcijom, konstruktivizam se suočava sa nizom kritika bilo u smislu svog odnosa sa stvarnošću, pri čemu se konstruktiviste optužuje da zapadaju u radikalizam relativizam te odbacuju postojanje stvarnosti kao takve ne samo u javnim politikama već i u društvenim znanostima općenito (Schneider i Ingram, 1993; Sokal i Brimont, 1998), bilo u smislu nemogućnosti da proizvede empirijski provjerljive i opovrgljive hipoteze (Moravcsik, 1999; Sabatier, 1999). Konstruktivistima se pred-

bacuje odmicanje od znanstvene objektivnosti i ispravne metodologije, te se tvrdi da prenaglašen fokus na apstraktne koncepte kao što su to ideje, značenja i konstrukcije onemogućuje konstruktivizam u stvaranju konkretnih uvida po pitanju uzročno-posljedičnih veza unutar procesa stvaranja javnih politika.

Iako naoko nepovezan s pitanjima javnih politika, sa sličnim se kritikama suočava filozof i teoretičar Michel Foucault. Velik dio Foucaultova rada bavi se arheologijom diskursa i genealogijom moći, odnosno analizom povratne sprege moći, znanja i istine koje Foucault doživljava kao diskurzivno posredovane te neraskidivo vezane sa diskursom (Foucault, 1994a), pri čemu diskurs u najširem smislu možemo shvaćati kao strukturirani način poimanja i konstruiranja stvarnosti kao i proizvodnje značenja. Za Foucaulta ne postoji vršenje moći nevezano uz diskurzivno određenu istinu niti postoje politički relevantna značenja izvan diskurzivnih formacija (Petković, 2018: 55-56). Foucaulta stoga mnogi odbacuju kao relativista i irealista (Prado, 2006: 67), češće iz nerazumijevanja kompleksna Foucaultova odnosa sa istinom doli stoga što bi Foucault zaista potpuno odbacio postojanje ikakve istine.

Osim što dijele slična okapanja sa kritičarima, konstruktivisti u javnim politikama i Foucault u srži svoje analize kreću s istoga polazišta. I konstruktivistima i Foucaultu od velikog je interesa proces proizvodnje značenja te način na koji taj proces utječe na subjekte u političkoj sferi. Isto kao što Foucault drži da istina ne postoji neovisno o moći, odnosno da je borba za moć istovjetna borbi za i oko istine (Foucault, 1994a: 161-162), konstruktiviste interesira kako se moć upotrebljuje u svrhu izgradnje vrijednosnih atribucija pripisanih skupinama, događajima i politikama te na koji način takve konstrukcije postaju alatom u borbi za moć i zadržavanje institucionalne vlasti. Foucault i konstruktivisti dijele i osnovnu postavku u promatranju djelovanja aktera – akteri djeluju i reagiraju na temelju intersubjektivno proizvedenih značenja koja smatraju istinitima i relevantnima, a ne na osnovu poznavanja određenog vandiskurzivnog objektiviteta. Poveznice između konstruktivizma u javnim politikama i Foucaultova rada detaljnije se razrađuju kasnije, no iz kratkoga je sažetka jasno da su umnogome prisutne. Shodno tome, razumijevanje Foucaultovog pojma istine i njene veze sa moći i znanjem može ponuditi relevantne uvide za analizu procesa stvaranja javnih politika kroz konstruktivističku prizmu.

Povezivanje Foucaulta i konstruktivizma nije bez presedana u znanosti o javnim politikama. Ipak, ovaj rad teži ponuditi novu perspektivu o toj vezi. Većina radova koji povezuju Foucaulta i konstruktivistički pristup fokusiraju se na druge pojmove iz Foucaultova kategorijalnog aparata, bilo da se radi primarno o znanju, moći i diskursu bez snažnog naglaska na istinu i njen međuodnos sa navedenim pojmovima (Barbehön, 2020; Howarth, 2010), ili pak o pojmu gubernamentalnosti koji se često spominje u kontekstu raznih sfera javnih politika (Deros i De Roeck, 2019; Joseph, 2010; Joyce, 2001). Dakle, istraživačka praznina postoji u vezi pojma istine, odnosno u vezi Foucaultova odnosa s istinom i primjene istoga na konstruktivistički pristup. Stoga se u ovom radu teži ponuditi odgovor na pitanje kako primijeniti fukoovske postavke vezane uz pojam istine na konstruktivistički pristup javnim politikama. Pritom će se težiti objasniti kako bi se trebalo odnositi prema pojmu istine u sferi javnih politika iz konstruktivističke perspektive (slijedom Foucaultove vizije istine u polju političkog općenito), te ponuditi uvide korisne za razvoj konstruktivističkog pristupa, uključujući raspravu o potencijalu istraživanja kauzalnosti te ostvarivanja određene razine predikcije kroz primjenu fukoovskog okvira na konstruktivističku istraživačku praksu, odlazeći onkraj uobičajenih razrada konstruktivističkog pristupa.

Pitanje koje nadsvođuje rad jest pitanje pojma istine i uloge istine u sferi političkoga te, posljedično tome, sferi javnih politika. Ovome se pitanju ne pristupa u smislu pokušaja utvrđivanja postoji li istina neovisno o diskursu, odnosno postoji li stvarnost te istina kao ono što odgovara stvarnosti, već u smislu propitivanja istine kao objekta analize procesa stvaranja javnih politika te političkih zbivanja općenito; odnosno, utvrđivanja do koje je mjere (ne)postojanje objektivne istine ili nemogućnost konceptualizacije iste uopće relevantno za istraživanje političkih fenomena. Razlog ovakvom pristupu jest dvojak.

Kao prvo, čak i ako se pretpostavi da stvarnost i istina postoje neovisno o diskursu i subjektivitetu, pristup i razumijevanje istih epistemički je nemoguć. Budući da svaki subjekt nužno postoji u određenom kontekstu, a ne u sociopolitičkom vakuumu, svaki je subjekt određen okruženjem u kojemu se nalazi, intersubjektivnim odnosima koji ga oblikuju te diskursima u koje je uronjen. Dakle, svaki je subjekt unaprijed inficiran svojim individualnim repozitorijem morala, vrijednosti, želja, strasti i iskustava. Posljedično tome, pokušaj spoznavanja objektivnih pojmo-va ili pak pokušaj da se odrede metodologija i pojmovni aparat u svrhu spoznavanja objektiviteta polazi iz pozicije koja je s objektivitetom nepomirljiva. Ukoliko istina kao takva i postoji, čovjeku kao osnovnom subjektu politike nije dostižna slijedom njegovih strukturnih ograničenja.

Kao drugo, jedna je od temeljnih svrha analize procesa stvaranja javnih politika na što precizniji način objasniti interakcije i fenomene koji se događaju unutar tog procesa. Samim time, analiza procesa stvaranja javnih politika mora polaziti od onih faktora s kojima se akteri u procesu nalaze u međuodnosu. S obzirom na to da su faktori u sferi političkoga na ovaj ili onaj način posredovani značenjima, analiza može biti uspješna tek ako pođe od prihvatanja diskurzivne naravi političkoga djelovanja. Drugim riječima, pokušajem utvrđivanja postoje li istina i stvarnost sami po sebi, analiza i analitičar promašuju istinski objekt svoga istraživanja, i ne uspijevaju reći ono relevantno o naravi političkoga te bivanju i djelovanju aktera u političkom polju. Kada bi se i uspjelo dokazati postojanje vandiskurzivne istine, postavilo bi se pitanje koliko ta spoznaja govori o procesu stvaranja javnih politika? Odgovor je: vrlo malo.

Strukturna podjela rada bit će sljedeća: prvo se izlaže pregled konstruktivističkog pristupa u javnim politikama, počevši od utjecajnog članka Anne Schneider i Helen Ingram *Social Construction of Target Populations: Implications for Politics and Policy* (1993). U istom se dijelu povlači razgraničenje između varijante konstruktivizma koju zastupaju Schneider i Ingram te navodnog "strogog" konstruktivizma od kojega se ograđuju (Schneider i Ingram, 1993: 335), analiziraju se sličnosti i razlike, te se naposljetku teže ponuditi odgovori i obrana od najčešćih kritika upućenih konstruktivističkom pristupu. Tekst Schneider i Ingram koristi se kao polazišni stoga što se radi o kanonskom tekstu suvremene konstruktivističke znanosti javnih politika, a ujedno i o tekstu koji autoritativno nastupa postulirajući razliku "mekog" i "strogog" konstruktivizma, implicirajući da postoji granica koja dijeli realizam od irealizma koju se ne smije prijeći. Stoga je nužno raskrinkati tu razliku (odnosno, pokazati da jasne razlike nema što će biti učinjeno kasnije u tekstu) kako bi se obranilo korištenje fukoovskoga kategorijalnog aparata, a pogotovo njegova poimanja istine, u nadogradnji konstruktivističkog pristupa.

U drugom dijelu rada detaljno se razrađuje pojam istine kod Foucaulta primarno kroz iščitavanje niza njegovih relevantnih djela, ali i kroz uporabu drugih tekstova te sekundarne literature. Iznosi se i kritika Foucaulta koja je u mnogočemu

srodna kritici konstruktivizma, te se obranom Foucaulta implicitno brane i teze o primjeni Foucaulta u znanosti o javnim politikama. Naposljetku se deduciraju i sintetiziraju korisni uvidi proizašli iz Foucaultova poimanja istine te se isti povezuju sa konstruktivističkim pristupom javnim politikama. Upravo je ovo posljednje ključan element rada – prikazivanje pojma istine kod Foucaulta u službi je konačnoga dokazivanja tvrdnje o nespoznatljivosti istine kao takve te opravdanja fokusa na društvene diskurzivne konstrukcije kao relevantnog predmeta istraživanja znanosti o javnim politikama. Do navedenih zaključaka dolazi se sintezom konstruktivističkih tekstova iz sfere javnih politika te niza Foucaultovih tekstova i argumenata – iščitavanjem dvaju snopova literature te uočavanjem obostrane primjene i obrazaca sličnosti izvodi se primarna argumentativna linija ovoga rada.

Konstruktivizam u javnim politikama

Socijalna konstrukcija ciljanih skupina kao osnova konstruktivističkog pristupa

Okosnicu *mainstream* konstruktivističkog pristupa čini teorija o socijalnoj konstrukciji ciljanih populacija Anne Schneider i Helen Ingram. Schneider i Ingram objašnjavaju da se društvenim skupinama koje su predviđeni konzumenti javnih politika (ciljane skupine) atribuiraju normativne i evaluativne karakterizacije koje utječu na javnopolitičku agendu, kao i dizajn te implementaciju, odnosno na to kako se javne politike usmjerene na određene skupine stvaraju i primjenjuju (Schneider i Ingram, 1993: 334).

Utvrđivanjem karakterizacija i konstrukcija koje uokviruju društveno poimanje određene ciljane skupine moguće je predviđati kakve će joj javne politike biti namijenjene te kako će se iste opravdavati. Proučavanjem socijalne konstrukcije ciljanih skupina moguće je predvidjeti i objasniti raspodjelu ograničenih resursa unutar društva, odnosno odgovoriti na osnovno pitanje politike prema Haroldu Lasswellu – tko dobiva što, kada i kako (Lasswell, 1936). Ovdje valja napomenuti da Schneider i Ingram ne smatraju da su karakteristike društvenih skupina same po sebi konstruirane – one postoje neovisno o konstrukciji, ali im se kroz konstrukciju pridaju značenja koja potom utječu na proces stvaranja javnih politika.

Schneider i Ingram javnopolitički prostor dijele na četiri kvadranta, od kojih svaki pripada određenoj skupini svrstanoj u zadani kvadrant prema moći koju posjeduje (jaka/slaba) te konstrukcijama koje joj se pripisuju (pozitivne/negativne). Ciljane skupine tako se mogu podijeliti na privilegirane (*advantaged* – jaka moć i pozitivne konstrukcije), natjecatelje (*contenders* – jaka moć i negativne konstrukcije), ovisne (*dependents* – slaba moć i pozitivne konstrukcije) te devijantne (*deviants* – slaba moć i negativne konstrukcije) (Schneider i Ingram, 1993: 336).

Splet moći i konstrukcija određuje javnopolitičku logiku koja se primjenjuje na rješavanje određenih problema, odnosno predstavlja ključan faktor u odabiru jedne logike iznad druge – privilegiranim skupinama dodjeljuju se beneficije, natjecateljima također, no najčešće "ispod stola" kako bi se izbjegla percepcija pogodovanja negativno percipiranim skupinama, ovisne grupe meta su pozitivnih narativa (npr. briga i empatija za majke i djecu), ali dobivaju malo konkretnih beneficija posljedično svojoj niskoj razini moći, dok su grupe konstruirane kao devijantne najčešće recipijenti kaznenih i oštrih mjera (Schneider i Ingram, 1993: 337-338). Ove su postavke lako empirijski provjerljive te primjenjive na aktualne događaje – promotri li se trenutna izbjeglička kriza u Europi nastala slijedom rata u Ukrajini, razvidno je

da se izbjeglicama iz Ukrajine primarno pridaju pozitivne karakterizacije (radi se o ljudima sličnima nama, radišnim i vrijednim, ljudima koji zaslužuju našu empatiju...). Čak i površna usporedba sa izbjegličkim valom iz 2014. godine u kojemu su u Europu pristizali izbjeglice sa Bliskoga istoka otkriva potpuno drugačije atribucije – val desnog populizma u Europi u drugoj polovici prošloga desetljeća uvelike se gradio na retorici o opasnosti po kulturu, vjeru te socioekonomski status domaćega stanovništva posljedično priljevu etnički i religijski različite populacije. Iako ljudi koji bježe od rata u Ukrajini s izbjeglicama sa Bliskog istoka dijele objektivnu egzistencijalnu ugrozu te status izbjeglica, konstruiraju ih se i uokviruje na različite načine, što pak uvjetuje rješenja javnih politika koja su im namijenjena (kao što je, primjerice, aktivacija europskih pravnih instrumenata koji Ukrajincima omogućuju boravak, studij i rad u zemljama Europske unije na određeno vrijeme).

IZ rada Schneider i Ingram slijedi još nekoliko uvida. Kao prvo, slijedeći definiciju Davida Mayhewa, valja uzeti u obzir da su izabrani političari primarno, ako ne i gotovo isključivo, usmjereni na zadržavanje institucionalnog položaja i ostatak na vlasti (*single-minded reelection seekers*) (Mayhew, 1974: 19). Posljedično tome, za očekivati je da u kreiranju javnih politika ne anticipiraju samo konkretne materijalne posljedice politika, već i reakciju kako ciljane skupine, tako i reakciju drugih skupina na politike namijenjene ciljanoj skupini. Korolar rečenoga jest da politički akteri imaju egzistencijalnu potrebu za stvaranje legitimacijskih diskursa i narativa kako bi opravdali politike koje kreiraju i implementiraju (Schneider i Ingram, 1993: 339). Kao drugo, javne politike ciljanim skupinama šalju signale o političkoj sferi; poručuju im kakav status posjeduju u očima službene politike te do koje se mjere isplati participirati u političkim procesima te politički djelovati – odnosno, javne politike imaju učinak prenošenja informacija (*feed-forward effect*) prema ciljanim skupinama (Pierce i dr., 2014). Naposljetku, iako pri stvaranju konstrukcija postoji asimetrija moći u smislu toga da privilegirani akteri imaju pristup alatima izgradnje značenja poput masovnih medija te iako konstrukcije imaju tendenciju ka ukotvljavanju kroz vrijeme, one ipak nisu potpuno statične. Pojedine konstrukcije rijetko imaju monopol nad diskurzivnim prostorom te najčešće postoje alternativni značenjski okviri koji se natječu za premoć, osobna iskustva pojedinaca mogu konstrukcije i narative učiniti neuvjerljivima, a eksterne krizna zbivanja mogu srušiti prevladavajuće paradigme (Schneider i Ingram, 1993: 342-343). Evidentno je točno da osobna iskustva pojedinaca sa javnim institucijama mogu utvrditi ili pak poljuljati povjerenje u prevladavajući diskurs, a i da vanjski događaji mogu uvelike promijeniti konstrukcije u polju javnih politika – tako je, primjerice, pandemija COVID-19, primarno zbog značajnog porasta skepse u javno zdravlje te znanost općenito, dubokom promijenila način na koji ciljane skupine percipiraju javnozdravstvene politike, a time i polje u kojemu se odvija proces konstrukcije.

"Strogi" i "meki" konstruktivizam

Iako je teorija Schneider i Ingram neporecivo utjecajna, pogrešno bi bilo konstruktivistički pristup automatski poistovjetiti sa njihovim teorijskim okvirom. Uostalom, kao što je ranije spomenuto, Schneider i Ingram eksplicitno se ograđuju od onoga što nazivaju "strogim" konstruktivizmom, odnosno od autora za koje tvrde da zastupaju poziciju da "ne postoji objektivna realnost, već tek sama konstrukcija" (Schneider i Ingram, 1993: 335). Što, dakle, tvrde "strogi" konstruktivisti te zašto Schneider i Ingram teže izbjeći da ih se s njima poistovjećuje? U suštini se ne radi o odbacivanju

osnovnog modela konstrukcije ciljanih populacija već o isticanju njegovih ograničenja i pozivu za njegovo proširenje.

Barbehön (2020) nudi tri temeljne kritike Schneider i Ingram. Prvo, konstrukcija ciljanih skupina ne tiče se samo pripisivanja evaluativnih atribucija objektivnim karakteristikama skupina već su i same karakteristike skupina te njihova međusobna razgraničenja predmet konstrukcije. Kroz analizu studije slučaja njemačke srednje klase Barbehön pokazuje kako ne postoji objektivna, univerzalno točna te kvantifikabilna definicija srednje klase, već se ona definira kroz vrijednosne karakterizacije (srednja je klasa radišna, obrazovana, zakonoljubiva...). Nadalje, konstrukcije imaju inherentno relacijski karakter. Definiranje određene skupine nužno se vrši u odnosu prema drugim skupinama; odnosno, definirajući pripadnike neke društvene skupine određuje se i one koji to nisu. Primjerice, postojanje srednje klase odnosno socioekonomske "sredine" podrazumijeva postojanje i onoga iznad te ispod, odnosno više i niže klase. Naposljetku, proizvodnja znanja o društvenim skupinama ne može se smatrati objektivnom sinoptičkom djelatnošću, već je nužno impregnirana vrijednosnim evaluacijama. Politički znanstvenik ne promatra proces socijalne konstrukcije sa strane već aktivno u njemu (svjesno ili nesvjesno) sudjeluje (Barbehön, 2020: 149-153).

Iako spomenute kritike, reprezentativne za "stroži" pristup konstruktivizmu, ističu slabosti i ograničenja u teoriji Schneider i Ingram, ne radi se o odbacivanju ijednog dijela njihova modela. Štoviše, radi se o težnji da se konstruktivizam shvati kao širi od teorije srednjeg dometa ili jednoga od mnogobrojnih analitičkih alata u znanosti o javnim politikama; odnosno, radi se o tvrdnji da konstruktivizam treba biti ontološka i epistemološka postavka općenito, postavka koja polazi od znanja o sociopolitičkoj stvarnosti kao društveno konstruiranom konceptu. Nadalje, ne radi se o odbacivanju stvarnosti, što Schneider i Ingram predbacuju "strogim" konstruktivistima. Kritika "mekšeg" pristupa konstruktivizmu ne tvrdi da stvarnost ne postoji, već da pojedinci u interakciju s realnošću nužno ulaze posredstvom društveno konstruiranih značenja. Kako navodi Hacking (1999: 6), konstruktivistička je teza da određeni objekt X ne postoji "po prirodi stvari" te da u obličju u kojem se u danom trenutku vremena shvaća nije zadan i neizbježan; odnosno, ne tvrdi se da realnost i objekti unutar nje ne postoje, već da objekti ne posjeduju esenciju koja nije društveno uvjetovana (Hacking, 1999: 16).

Također, autori na koje se Schneider i Ingram eksplicitno referiraju u svojemu distanciranju od "strogog" konstruktivizma ne zastupaju stajališta koja su nepomirljiva s onime Schneider i Ingram. Spector i Kitsuse (2000) tvrde da društveni fenomeni postaju političkim problemima kroz djelovanje određenih skupina koje smatraju trenutne uvjete nepravednima i/ili neprihvatljivima. Društveni fenomeni, dakle, postaju predmetom politike tek kada ih se konstruira kao probleme vrijedne političkog djelovanja. Zanimljiv primjer koji potkrjepljuje ovu teoriju jest identitetska politika suvremene liberalne ljevice – mogućnost izjašnjavanja rodno neutralnim zamjenicama na službenim dokumentima ili pak postojanje rodno neutralnih toaleta tek je nedavno postalo relevantnim političkim pitanjem. To zacijelo ne znači da je postojanje spektra rodnih identiteta novi fenomen, već da je tek nedavno nastala politička mobilizacija koja identitetsku raznolikost uokviruje kao pitanje javnih politika. Postavka koju zastupaju Spector i Kitsuse vrlo je slična onoj Schneider i Ingram – Schneider i Ingram tvrde da društvene skupine posjeduju određene karakteristike kojima se potom pridaju značenja; Spector i Kitsuse objašnjavaju da se isti proces događa i u definiranju društvenih problema. Joseph Schneider (1985) po-

lazi od vrlo slične pretpostavke – objašnjava kako su društveni problemi posljedica socijalne konstrukcije, te kako javnopolitička logika ovisi o konstrukciji problema. Primjerice, automobilske nesreće često se uokviruju kroz sliku o "pijanom vozaču" te se uz podatke o nesrećama najčešće spominje prisutnost alkohola u krvi vozača. Schneider se stoga pita u kojoj bi mjeri definicije i javnopolitička rješenja problema prometnih nesreća bile drugačije kada bi se fokus usmjerio na dizajn i starost vozila, uvjete na cestama i dostupnost hitnih službi (Schneider, 1985: 214-215)? Ponovno, u radu kojemu Schneider i Ingram izričito predbacuju negiranje realiteta takva se negacija nigdje ne može pronaći.

Odbacivanje postojanja stvarnosti teško se nalazi i kod drugih autora koje se često denuncira kao radikalne relativiste. Primjerice, Fischer i Forester (1993) koje Sabatier (1999) navodi među autorima koji zbog svojeg fokusa na socijalne konstrukcije ne mogu proizvesti opovrgljive hipoteze također ne osporavaju postojanje objektivnih društvenih uvjeta te se primarno fokusiraju na način na koji argumenti i narativi koji se koriste u analizi javnih politika te planiranju utječu na proces stvaranja javnih politika, te ustvrđuju da je javnopolitička djelatnost primarno argumentativna djelatnost u kojoj je uporaba jezika snažna determinanta načina na koji će određeni problemi biti uokvireni i shvaćeni. Ponovno, osim što je nejasno po čemu bi ova teorija bila neopovrgljiva ili empirijski neprovjerljiva, uvidi koje nude Fischer i Forester ne razlikuju se u mnogočemu od onih Schneider i Ingram. Schneider i Ingram eksplicitno referenciraju činjenicu da moćnije skupine imaju pristup alatima stvaranja konstrukcija i legitimacije beneficija koje im se dodjeljuju, kao i da politički akteri nužno moraju argumentativno racionalizirati politike koje stvaraju (Schneider i Ingram, 1993: 337-340). Argument Fischera i Forestera nije ništa doli detaljnija razrada tih tvrdnji.

Postavke slične onima nekih od navedenih autora optuženih za pretjerani relativizam i "nezdrav" odnos s istinom mogu se naći u radovima niza drugih eminentnih znanstvenika javnih politika koje se ne denuncira kao konstruktiviste niti se od njih kao takvih ograđuje. Primjerice, Kingdon (2014) postulira distinkciju između stanja i problema – nije svako stanje inherentno problem, već takvim postaje kroz proces interpretacije i evaluacije. Stanja tek postaju shvaćena kao (politički) problemi kada se interpretiraju kao problemi po pitanju kojih nešto valja učiniti (Kingdon, 2014: 109-110). Teško je ne primijetiti sličnost sa, recimo, definicijom društvenih problema kao posljedice izgradnje (političkih) zahtjeva od strane različitih skupina koju postavljaju Spector i Kitsuse.

Ukratko, teško je ustvrditi da postoji jasna razdjelnica između "strogog" i "mekog" konstruktivizma; odnosno, stroži pristup konstruktivizmu nije nepomirljiv ili suprotstavljen mekšem, te najčešće predstavlja tek analitičko i teorijsko proširenje istih osnovnih postavki.

Kritike konstruktivističkog pristupa te pripadni odgovori

Nakon što je utvrđeno da u suštini ne postoje dva odvojena pristupa konstruktivizmu koja bi valjalo odvojeno razmatrati, potrebno je još navesti i najčešće kritike upućene konstruktivističkom pristupu općenito, budući da iste čine logičku pozadinu kritike konstruktivizma u sferi javnih politika gradeći teorijske i metodološke argumente koji se u toj kritici primjenjuju, te pokušati na njih ponuditi odgovor.

Kao prvo, konstruktivizam (kako u javnim politikama tako i u društvenoj znatnosti općenito) se predbacuje radikalni relativizam i odbacivanje istine kao objektivnoga pojma, što ugrožava samu znanstvenu metodu i analitički proces. U ovakvoj

kritici prednjače Sokal i Bricmont (1998). Kao primjer navode teorije o etnogenezi američkih domorodaca – iako je znanstveni konsenzus da je domorodačka populacija u Sjevernu Ameriku pristigla prije deset do dvadeset tisuća godina prelaskom Beringova prolaza, među tom populacijom postoji mit prema kojemu su njihovi preci naprosto izašli na Zemljino tlo iz pradavnoga svijeta duhova. Prema Sokalu i Bricmontu, konstruktivisti bi nekritički prihvatili ovu teoriju kao validno znanje, odnosno kao jednako validnu onoj koja je povijesno točna, čime se dovodi u pitanje sam pojam znanja (Sokal i Bricmont, 1998: 194-196). Ova tvrdnja promašuje nianširanost konstruktivističkog pristupa.

Konstruktivisti se ne bi sporili sa povijesnošću određenih zbivanja niti odustali od (prešutnog) realizma, već bi naprosto ustvrdili da povijesna stvarnost nije ono na što se analiza javnih politika treba fokusirati. Ako domoroci u Sjevernoj Americi vjeruju da su potekli iz kraljevstva duhova, tada će njihova kultura, predaja, rituali i samorazumijevanje biti temeljeni na tom uvjerenju. Shodno tome, javne politike usmjerene ka njima kao ciljanoj skupini morat će uzeti u obzir da spomenuta skupina svoje ponašanje temelji na koncepciji vlastitog porijekla koja nije historijska, ali u mnogočemu određuje način na koji će reagirati na politike koje su na njih usmjerene – odnosno, kako navodi citat iz sociološkog kanona, "ako ljudi definiraju situacije kao stvarne, tada su one stvarne u svojim posljedicama" (Thomas i Swaine Thomas, 1928: 572).

Ukratko, konstruktivistički odgovor na kritiku o relativizmu glasi da iako se realitet kao takav ne odbacuje, cilj analize javnih politika jest utvrditi kauzalne veze između politika i njihovih ishoda (pri čemu samorazumijevanje skupina te njihovo vanjsko označavanje ima ključnu ulogu), a ne utvrditi "objektivne" granice među ciljanim populacijama. Petković (2018) objašnjava kako se u razmehi između istine i laži ili pak naprosto besmislenog govora s druge strane nalazi ideologija u smislu diskursa i aktivnosti imenovanja koje se poduzimaju u okviru borbe za moć. Ideologija govori istinu, ali istovremeno i zavarava (Petković, 2018: 10-11), odnosno, konstrukcije u sferi političkoga nisu u punome smislu riječi niti istinite niti lažne. Upravo je to ono na što se prema konstruktivističkom pristupu treba fokusirati analiza javnih politika: ne na dihotomiju istine i laži već na ideološki sadržaj političke sfere, na načine na koje se zajednice i skupine imenuju i označavaju, time oblikujući političke odnose i okvir unutar kojega se stvaraju i implementiraju javne politike.

Druga relevantna kritika polazi od pretpostavke da bi znanstvena analiza javnih politika morala biti u stanju proizvesti hipoteze koje su provjerljive te samim time opovrgljive; ukoliko to nije u stanju učiniti, upitno je koliko doprinosi ukupnom repozitoriju znanja i razumijevanja pojedinih fenomena. Govoreći o teorijama europskih integracija, Moravcsik (1999) ustvrđuje kako konstruktivizam ne uspijeva ispuniti dva temeljna uvjeta društvene znanosti – proizvodnju distinktivnih provjerljivih hipoteza te uspostavu metoda usporednog testiranja tih hipoteza nasuprot alternativnim objašnjenjima. Shodno tome, konstruktivizam ne uspijeva objasniti kako, kada, u kojim uvjetima i do koje mjere ideje, diskursi i konstrukcije utječu na javnopolitičke izbore i djelovanje relevantnih aktera (Moravcsik, 1999: 670-671).

Kritika koju upućuje Moravcsik česta je kritika konstruktivističkoga pristupa nasuprot drugim pristupima u znanosti o javnim politikama. Kao odgovor valja reći da uistinu nije jasno što onemogućava konstruktivizam da proizvede provjerljive pretpostavke – diskursi i konstrukcije opiru se kvantifikaciji, no to ne znači da se opiru znanstvenom pristupu kao takvom. Kvalitativna metodologija nudi niz alata

poput tematske analize i analize diskursa koji se mogu sistematično upotrebljavati za proizvodnju teorija srednjeg dometa primjenjivih na čitav spektar specifičnih fenomena i konteksta. Moguće je, dakle, formulirati jasne prediktivne i eksplanatorne hipoteze te ih provjeravati koristeći komparativne analize i/ili studije većeg broja slučajeva kako bi se kontroliralo intervenirajuće varijable te procijenilo utjecaj nematerijalnih faktora na proces stvaranja javnih politika. Već kratkim izletom u znanstvenu građu lako je uočiti da je korpus koherentnih radova visokog eksplanatornog potencijala poprilično velik – Schneider, Ingram i deLeon (2007) na Sabatierovu kritiku (1999) o manjku hipoteza koje je moguće testirati odgovaraju upravo taksativnim nabrojanjem značajnog broja radova koji su primjenom konstruktivističkog pristupa proizveli empirijske zaključke o nizu relevantnih političkih pitanja i fenomena.¹ Ukratko, iako fokus konstruktivizma na nematerijalne aspekte procesa stvaranja javnih politika često izaziva jed znanstvenika usmjerenijih na kvantitativne metode i numeričku operacionalizaciju, razvidno je da je konstruktivistička pozicija pogodna za proizvodnju znanstvenih objašnjenja i tumačenja.

Sažeti zaključak glasi – iako u literaturi postoji distinkcija "strogog" i "mekog" konstruktivizma, među ovim dvama pristupima ne postoji jasna razlika. Konstruktivizam općenito stavlja fokus na nematerijalne faktore u procesu stvaranja javnih politika, pritom ne odbacujući realizam već ga smatrajući manje bitnim u provedbi analize javnih politika, shvaćajući da pojedinci ne djeluju prema onome što "naprosto jest" u smislu istine neinficirane diskursom, već prema svojim interpretacijama i konstrukcijama vezanima uz uvjete njihova postojanja. Kako je cilj ovoga rada povezati konstruktivistički pristup s teorijama Michela Foucaulta, na ovome se mjestu prelazi na razradu Foucaultova pojma istine.

Pojam istine kod Foucaulta

Trokut moć-znanje-istina

Kako bi se koherentno razradio pojam istine kod Foucaulta, nužno je prvo objasniti međuodnos pojmova znanja, moći i istine te uloge koje ovi pojmovi imaju u izgradnji Foucaultova koncepta diskursa. Valja početi od analize poveznice znanja i moći. Za Foucaulta su znanje i moć neodvojivi jedno od drugoga; znanje, odnosno pretendiranje na posjedovanje znanja, jest uvijek prisutan element u genezi moći. Moć Foucault shvaća ne kao određenu instituciju, strukturu ili pak sposobnost, već kao složenu strategijsku situaciju u danom društvu i kontekstu, odnosno kao mnoštvo odnosa snaga, njihovo ispreplitanje te strategije koje ih čine djelatnima (Foucault, 1994a: 65). Moć nije nešto što se stječe ili posjeduje već je sveobuhvatno prisutna, provodi se iz svih smjerova i prema svim smjerovima; ona je obilježje svih odnosa koji su imanentni političkoj sferi (Foucault, 1994a: 65-66). Modaliteti provođenja moći određeni su znanjem, odnosno posjedovanjem znanja od strane određenih aktera. Foucault pod pojmom znanja ne podrazumijeva znanje u smislu same spoznaje niti znanje u smislu znanstvenosti – znanje je "ono o čemu se može govoriti u nekoj diskurzivnoj praksi i što je time bitno određeno" (Foucault, 2019: 228). Znanje relevantno za sferu političkoga nije (nije nužno, mada može ujedno biti – suština veze znanja i moći i njene diskurzivne određenosti ne mijenja se) "objektivno" zna-

¹ Ovaj odgovor iznose u tekstu u drugom izdanju Sabatierova zbornika (2007) – Sabatier u njemu priznaje konstruktivizam kao relevantan pristup, tvrdeći da su ga Schneider i Ingram uvjerile da im je pristup zapravo znanstven (Sabatier, 2007: 11).

nje koje postoji neovisno o čovjeku te je u pozitivističkom smislu dostupno spoznaji. Epistemološka je postavka ovdje suprotna – znanje je ono što je *legitimirano kao* znanje, ono za što se drži da podaruje sposobnost autoritativnog govora o pitanjima relevantnim unutar određenog diskursa.

Ovdje razvidnom postaje povezanost pojma znanja sa pojmom diskursa. Diskurs je kod Foucaulta sveprisutan pojam, korišten na mnogo načina i u mnogim značenjima te mu je shodno tome teško pridjenuti jasnu "udžbeničku" definiciju. Za razumijevanje pojma diskursa važno je napomenuti da diskurs nije odvojen od subjektivne svijesti, odnosno nije naprosto način na koji se subjektivna svijest jezikom izražava projicirajući se u jezik. Diskurs je za Foucaulta praksa (Foucault, 2019: 211), odnosno sustav znanja i praksi reprodukcije znanja unutar kojega se organski oblikuje svijest. Ono diskurzivno u osnovi se tiče same ontologije, temeljnih kategorija vezanih uz subjekte te s njima povezane entitete i socijalne odnose (Howarth, 2010: 313), a samim time i epistemologije, pružajući polazne pretpostavke za tumačenje i razumijevanje od strane subjekata. Ontološke i epistemološke postavke formirane su diskursom i neodvojive od diskursa.

Posljedično tome, tijelo i svijest konstituiraju se kao (politički) subjekt tek kroz diskurs; subjekt ne postoji apriorno diskursu već se kontinuirano proizvodi inskripcijom diskursa i diskurzivnih praksi (Prado, 2006: 78). Unutar diskursa odnosi moći određeni su posjedovanjem znanja, a ono što znanje čini autoritativnim jest njegov status kao znanje o istini, odnosno uvjerenje da onaj koji posjeduje znanje također posjeduje stanovitu sposobnost razlučivanja između istinitog i neistinitog. Posjedovanje znanja koje se smatra autoritativnim omogućava pretendiranje na govor koji se smatra istinitim. Što se, pak, smatra istinitim određeno je diskurzivno-kontekstualno: Foucault drži da ljudska društva obilježavaju različiti "režimi istine" na osnovu kojih bilo koje društvo baštini "tipove diskursa koje prihvaća i čini da funkcioniraju kao istiniti; mehanizme i instance koji omogućuju da se razlikuju istiniti ili pogrešni izričaji, način na koji se sankcioniraju jedni i drugi; tehnike i postupke koji se koriste da se dođe do istine; status onih koji se zaduženi za to da naznače ono što funkcionira kao istinito" (Foucault, 1994a: 160).

Iz toga slijedi da bi određen pojedinac unutar pojedinog režima istine bio prihvaćen kao netko tko posjeduje znanje, mora ispuniti uvjete dotičnog režima istine koji djeluju kao svojevrsna kontrola diskursa, odnosno omeđuju područje diskursa. Postoje društveno određeni simboli, rituali, obrasci ponašanja i jezični kodovi čija je dosljedna uporaba neophodna kako bi se individua i njen govorni čin uzeli kao legitimni – odnosno, da bi pojedinac mogao pretendirati na govor i znanje o istini, dužan je najprije svoje djelovanje i govor podvrgnuti normama koje mu omogućuju pristup diskursu (Foucault, 1994a: 125-127). Tako stečena mogućnost da se govori o istini jest preduvjet za stjecanje pozicije moći izvedene iz znanja shvaćenog kao sposobnost rasuđivanja o istini te razlučivanja lažnog od istinitog – govor dobiva značenje kao znanje tek kad se nalazi u sustavu prihvaćenih ponašanja, interpretacija i interpretativnih tehnika.

Istina, dakle, proizvodi moć, ali radi se i o povratnoj sprezi – moć također proizvodi istinu. Moć oblikuje pojedince kroz diskurs, time uvjetujući ono što oni smatraju istinitim (Prado, 2006: 80). Proizvodnja istine ključna je u igri političke moći – sposobnost aktera da utječu na ono što se smatra istinitim temeljna je determinanta njihove moći, jer mogućnost ovladavanja diskurzivnim praksama i osiguravanja selektivne reprodukcije diskurzivnih praksi i određenih elemenata diskursa osigurava jednom subjektu da vlada nad drugim posredstvom znanja. Ukratko, moć je

prisiljena proizvoditi istinu kako bi mogla osigurati vlastito vršenje: "Nema vršenja moći bez određene ekonomije diskursa istine koji funkcionira unutar moći, proizlazi iz nje i vrši se kroz nju. Podložni smo moći kroz proizvodnju istine i ne možemo vršiti moć osim kroz proizvodnju istine" (Foucault, 1997: 22, cit. prema Petković, 2018: 55). Znanje proizvodi moć, a moć je primorana na reprodukciju diskursa o istini. Slijedom toga, moć nikada nije odvojiva od znanja te od diskursa koji ju racionaliziraju (Petković, 2018: 159).

Prema Foucaultu, politička je sfera duboko prožeta odnosima određenima vezom znanja, istine i moći. Tipičan primjer² ove veze za Foucaulta jest autoritet liječnika/psihijatra – osoba označena kao "luđak" od strane liječnika kao nositelja "objektivnog" psihijatrijskog znanja, odnosno sposobnosti razlučivanja je li neka osoba "zaista" luda, biva isključena iz diskursa te njen govor tada izlazi izvan granica utemeljenih diskurzivnih pravila te očekivanja. Kao govor osobe čija je inherentna karakteristika da je odvojena od razuma i istine, on biva lišen mogućnosti da nosi ili izražava ikakvo značenje. Taj se proces diskurzivne ekskluzije provodi kroz hijerarhijsku nadmoć osobe za koju se smatra da vlada autoritativnim znanjem unutar zadanog režima istine – psihijatar raspolože "armaturom znanja" koja mu dopušta da slušajući određeni govor prihvatiti taj govor određujući ga kao valjanog ili ga pak otpiše i označi kao govor luđaka, proglašavajući ga bezvrijednim kao i njegova nositelja (Foucault, 1994a: 117-118), time ga apriorno označujući kao ono što je istini izvanjsko, ono suprotno istini i s istinom nepovezano. Prema tome, psihijatar ima praktički neograničenu moć nad položajem pacijenta u poretku diskursa te samom njegovom mogućnošću da govori i bude saslušan, a ta moć proizlazi iz znanja koje psihijatar posjeduje, odnosno uvjerenja da psihijatar posjeduje znanje koje mu omogućuje razlučivanje između razuma i ludila, odnosno raspoznavanje istine od laži. Moć liječnika/psihijatra nastaje kao da je on "izvlači iz sebe samog; upravo zato što je to liječnik, vjeruje se da on raspolože tim moćima, (...) da je on svoju moć rasplitanja ludila stekao iz neke ezoteričnosti svoje nauke, iz neke gotovo demonske tajne znanja" (Foucault, 1980: 247).

S obzirom na rečeno, razvidno je da se moć, znanje i istina pokazuju kao neraskidiv kauzalitet u diskurzivno određenoj političkoj sferi. Foucault stoga ide toliko daleko da izjednači istinu s moći, navodeći da je istina "sama po sebi moć" (Foucault, 1994a: 162) te da borba za moć podrazumijeva borbu "za istinu" ili "oko istine" (Foucault, 1994a: 161). Slijedom rečenoga nazire se Foucaultova koncepcija istine – Foucault nema korespondencijski koncept istine u smislu toga da bi se istinom smatralo ono što odgovara objektivnom realitetu, već pojam istine koristi naizmjenično s moći, naglašavajući njen (inter)subjektivni i diskurzivni karakter. Istina, bar u svojoj politički relevantnoj pojavnosti, podrazumijeva diskurzivno konstruiranu koncepciju a ne nešto izvanjsko političkoj sferi.

S obzirom na to, mogu se postulirati tri temeljna zaključka o pojmu istine kod Foucaulta. Kao prvo, kao što je rečeno, istina je diskurzivna u naravi te ne postoji izvan diskursa; Foucault ne postulira dihotomiju između istine kao činjenica i diskurzivno iskrivljene svijesti, već je za Foucaulta sva istina podložna diskursu. Drugo, istina je predmet političkog sukoba odnosno političkih borbi određenih moći, te kroz sukobe u političkoj sferi moć proizvodi istinu. Naposljetku, istina je predmet

² Daljnji primjeri institucionaliziranih odnosa znanje-moć mogu se pronaći u Foucaultovu djelu *Nadzor i kazna* (1994b), ponajprije kroz obuhvatnu analizu zatvorskih sustava kao disciplinskog modela nadređenog i kopiranog u svim institucijama države.

konzumacije; proizvodi se i širi posredstvom političkih i ekonomskih aparata u svrhu toga da se upisuje u subjekte te reproducira postojeće diskurzivne prakse.

Kritike Foucaultova kategorijalnog aparata – postoji li istina?

Zbog svojeg specifičnog odnosa sa pojmom istine Foucault se često nalazio na udaru kritika koje ga optužuju za radikalni relativizam, irealizam i odbacivanje objektivne istine (Prado, 2006: 67). Promatrajući arheologiju i genealogiju kao dvije temeljne epistemološke djelatnosti kojima se Foucault kroz većinu svog opusa bavi, nameće se zaključak da Foucault ne pribjegava apsolutnom odbacivanju pojma izvan-diskurzivne istine; on se naprosto njome ne bavi. U fukoovskom jezičnom registru arheologija podrazumijeva proučavanje sustava znanja i istine te s njima vezanih diskurzivnih praksi, kao i diskontinuiteta koji se između njih pojavljuju. Foucault ustvrđuje kako mu nije cilj otkriti ono "skriveno" u diskursu, otkriti što stoji u pozadini diskursa ili interpretirati diskurs – on teži ogoliti sam diskurs kao praksu. Arheologija nema za cilj ni reproducirati "istinske" emocije, želje i namjere ljudi koji su egzistirali unutar diskursa, odnosno proniknuti u bitak i identitet; ona teži opisati diskurs, iscertati ga i predstaviti (Foucault, 2019: 175-176). Kako bi arheologija u cijelosti mogla obuhvatiti promatrane diskurse, ona nužno mora biti neutralna prema istini – relativizam prema stvarnosti u ovom slučaju predstavlja arheološko-analitički alat, a ne Foucaultovo jasno opredjeljivanje po pitanju realizma.

Genealogija u Foucaulta jest primarno genealogija subjekta odnosno historijska analiza konstituiranja subjekta. Foucault eksplicitno odbacuje postojanje "esencije" u pozadini povijesnih zbivanja – genealoškim proučavanjem ne nailazimo na ahistorijski identitet ili ahistorijsko porijeklo svojstveno subjektu; u subjekte je povijest upisana na najdublji zamislivi način (Foucault, 1971: 77-78). Nadalje, Foucault odbacuje koncepciju istine kao nečega što je "nekada", u momentu sublimne izvornosti postojalo kao izričaj onoga što korespondira stvarnosti kao istinit diskurs te drži da je takva potraga u suštini besmislena (Foucault, 1971: 79-80). Koncepcija o izvornoj istini tek zagađenoj diskursom je fantazija – ahistorijska i/ili objektivna istina nedostižna je istraživaču. Shodno tome, genealogija teži razotkriti subjekt u njegovom punom historicitetu, odbacujući pretpostavku da subjekt postoji neovisno o zbivanjima i njima pripisanim diskursima.

Ponovno, Foucault ovdje ne odbacuje postojanje istine u apsolutnom smislu; on naprosto tvrdi da historicitet subjekta počinje već njegovim dolaskom na svijet. Budući da se ljudi rađaju u diskurs te ne mogu izbjeći diskurs; odnosno, budući da ne postoji sfera političkog neodređena diskursom, "prava" istina možda može postojati u apstraktnom smislu ali je nespojiva sa samim postojanjem političkog subjekta. Subjektivitet podrazumijeva diskurzivno određenu istinu, a izvan subjektiviteta arheologija i genealogija nemaju smisla; gube svoj predmet proučavanja i *raison d'être*.

Ukratko, kada bismo iz Foucaulta pokušali "iscijediti" odgovor o izvandiskurzivnoj istini, on ne bi porekao njeno postojanje već bi se zapitao može li istina uopće biti predmet analize. Foucault ne niječe istinu već dovodi u pitanje njenu spoznatljivost kao kantovskog *Ding an sich*. Budući da niti jedan subjekt ne postoji izvan diskursa neizbježna je karakteristika subjekta da se ne može baviti istinom kao takvom – svaki je subjekt apriorno inficiran diskursom te samim time ne bi mogao odrediti niti osnovne polazne parametre potrage za istinom. Foucault se, dakle, ne opredjeljuje protivno postojanju istine izvan subjektiviteta, ali iz njegova opusa proizlazi da bi takva istina bila nespoznatljiva. Ovdje je moguće otići i korak dalje – potraga za izvandiskurzivnom istinom nije samo nemoguća, već je i politički

irelevantna. Ukoliko se moć vrši unutar i posredstvom diskursa, onda u diskursu leži i polje bilo koje potencijalne analize. Onaj tko želi nešto reći o čovjeku kao političkom biću trebao bi se okaniti potrage za objektivnom istinom, jer kroz nju ne može tumačiti subjekte politike.

Ipak, moglo bi se reći da Foucault ovakvim pristupom arheologiji i genealogiji upada u stupicu koju je sam sebi postavio, i upravo ga za to optužuje Jacques Derrida u tekstu *Cogito i povijest ludila* (1978). Referirajući se na Foucaultov pokušaj izgradnje koherentne arheologije i povijesti ludila, Derrida primjećuje izvjesnu teškoću u Foucaultovoj težnji da opiše ludilo kao takvo, slobodno od psihijatrijskih diskursa i diskursa racionalnosti koji ga uokviruju. Derrida ističe da je pokušaj takvog pristupa ludilu upravo "najluđi" element Foucaultova rada (Derrida, 1978: 34), te da Foucault težeći obuhvatiti ludilo upada u zamku upotrebe i uronjavanja upravo u isti diskurs kojega želi izbjeći, diskurs koji je čvrsto obavio ludilo i zatočio ga unutar sebe – uostalom, kako navodi Derrida, i sam Foucault eksplicitno priznaje da je ludilo nepovratno odvojeno od istine te da mu se može pristupiti samo iz perspektive tamničara koji ga je diskurzivno zarobio (Derrida, 1978: 34-37). Drugim riječima, ako Foucault podrazumijeva da subjekt nikada ne uspijeva izmaknuti diskursu te da uvijek progovara u diskursu i iz diskursa, tada se to mora odnositi i na njega samoga kao istraživača-arheologa, odnosno na bilo koga tko se odvaži na takav pothvat. Pokušaj ogoljenja diskursa onakvog kakav jest, bez nadgradnje ili dogradnje, morao bi podrazumijevati izvanjski pristup diskursu. Iz ove kritike proizlazi da neutralnost prema istini kakvu podrazumijeva Foucault može postojati samo ako istraživački subjekt nije već inskribiran određenom istinom kojom se (iako ne htijući) vodi i usmjerava u svojim istraživanjima.

Foucault nudi detaljan odgovor u tekstu *Moje tijelo, ovaj papir, ova vatra* (1979) – kroz ovaj tekst u kojemu Foucault replicira Derridi mogu se iščitati tri argumentativne linije koje zajedno čine snažnu obranu od Derridine kritike. Govoreći o snovima, Foucault navodi da stanje usnulosti modificira subjekt, duboko utječući na njega stvarajući nesigurnost u razlikovanju sna i jave. Ipak, promišljajući subjekt ostaje promišljajući; on je i dalje slobodan slijediti svoje sumnje i propitivati svoje stanje. Samo razmišljanje o snu (prisjećanje sna, razmišljanje o snu, osvještavanje sna itd.) meditativan je postupak – subjekt nije diskvalificiran od promišljanja samo stoga što je modificiran (Foucault, 1979: 13). Drugim riječima, diskursi obavijaju i oblikuju subjekte, ali ih to ne sprječava u propitivanju kao misaonoj djelatnosti.

Nadalje, Foucault navodi da sam postupak promišljanja proizvodi nove diskurzivne događaje i skupove tvrdnji koji oblikuju subjekta koji ih enuncira; odnosno, subjekt postupkom promišljanja oblikuje samoga sebe. Kroz ovaj proces subjekt se ne odmiče dalje od cilja svoga promišljanja već proširuje svoje vidike – dolazi do zaključaka ili se pak odvaja od svojih uvjerenja, ustvrđuje ili pak počinje sumnjati u ono što prije nije sumnjao (Foucault, 1979: 19). Subjekt biva oblikovan na način koji doprinosi ostvarivanju ciljeva njegove misaone djelatnosti. Iz rečenoga se može izvući dvojak zaključak – kao prvo, diskurzivnost promišljanja nije nužno suprotstavljena samom promišljanju ako aktivnosti; kao drugo, subjekt nije statičan u diskursu koji ga obavija već može proizvoditi vlastite diskurzivne radnje i momente te steći određenu nezavisnost u misaonim procesima. Uronjenost u diskurs i neizbježnost diskursa ne znače i bespomoćnost pred diskursom. Kao treće, Foucault jasno ističe i da se bavljenje pitanjem ludila ne tiče pitanja istine o ideji ludila, već pitanja kvalifikacije subjekta (Foucault, 1979: 17). Ako cilj nije razotkriti istinu kao takvu, onda činjenica da je svaki subjekt pod utjecajem diskurzivne

istine nije relevantna za istraživanje. Teži se naprosto opisati kako određeni režimi istine određuju subjekte.

Valja razjasniti još jednu potencijalnu nejasnoću – ukoliko Foucault tvrdi da je *sva istina* diskurzivna, kako je moguće istovremeno tvrditi da Foucault ne odbacuje postojanje istine kao takve? Najjasniji odgovor glasio bi da je *sva istina* diskurzivna *for all intents and purposes* – gledajući iz perspektive subjekta, ne postoji spoznaja ili znanje neodređeno diskursom. U promatranju subjekta izraz "diskurzivna istina" potpuno je istoznačan jednostavnom pojmu "istina". Razlikovanje "istine po sebi" i nekog pojma istine koji se razlikuje od izvorne istine je bespredmetno, jer to razlikovanje nije relevantno za analizu ljudskog političkog postojanja i djelovanja. Shodno tome, nema razloga za takvim proširenjem pojmovnog aparata. U mjeri u kojoj analiza političkoga može zahvatiti svoj objekt, *sva istina* jest diskurzivna; analiza izvan toga niti je moguća niti polučuje koristi.

Iz rečenoga proizlazi pitanje "očigledno istinitih" tvrdnji. U polju političkoga nailazimo na mnogo kontingentnosti, no neke se stvari zacijelo ne mogu dovesti u pitanje – što bi Foucault, primjerice, rekao na tvrdnju da se voda leđi ispod ništice? Kako se može tvrditi da bi ovakva očigledna istina mogla biti diskurzivna; odnosno, postoji li diskurs u kojem spomenuta tvrdnja ne bi važila za istinu? Prvi i najočitiji odgovor bio bi da takav diskurs zaista potencijalno i postoji – lako je zamisliti da ono što subjekti doživljavaju promatrajući ono što znanost naziva procesom prelaske vode iz tekućeg u kruto stanje može biti nešto sasvim drugo, odnosno može biti smatrano nečim sasvim drugim. Možemo za primjer promotriti pandemiju bolesti COVID-19 kako bismo utvrdili da diskursi koji niječu očigledne istine egzistiraju – početkom pandemije pristizale su vijesti iz SAD-a prema kojima su pacijenti koji su umirali od bolesti SARS-CoV-2 i dalje odbijali priznati da su zaraženi koronavirusom usprkos opetovanim laboratorijskim nalazima te preklinjali liječnike da im izvrše daljnje pretrage kako bi se utvrdilo koja ih bolest "zapravo" ubija. Kao drugo, čak i ukoliko ne postoji diskurs u kojem određena tvrdnja ne bi važila za istinu, modaliteti po kojima se nešto smatra istinom mogu se razlikovati i biti diskurzivno određeni. Voda se možda zaista leđi ispod ništice, no dok u jednom diskursu to može predstavljati puku prirodnu pojavu, u drugom može biti, primjerice, znak djelovanja nadljudskih metafizičkih sila. Naposljetku, može se ustvrditi da su takve tvrdnje suviše banalne da bi imale ikakav značaj za političku sferu. Utvrđivanje da se pri određenoj temperaturi leđi voda nema nikakve posljedice po postojanje i djelovanje subjekata u političkoj zajednici, te samim time nema mjesta u istraživanju političkoga.

Ukratko, Foucaulta primarno zanima međuodnos znanja, istine i moći unutar polja diskursa koje je imanentno svakoj političkoj zajednici. Foucault se ne odriče realiteta niti istine već ih naprosto ne uzima za predmet istraživanja, držeći da je subjektu inherentna diskurzivnost te da je istraživanje izvandiskurzivnoga od male do nikakve važnosti za političko. Kao istraživača moći i diskursa, Foucaulta pitanje postojanje istine nije interesiralo – mnogo mu je važnije bilo otkriti zašto i na koji način ljudi pridaju vrijednost istini te zašto joj se apsolutno podređuju (Prado, 2006: 89). Ovdje nailazimo na sličnost Foucaulta i konstruktivista u javnim politikama – konstruktiviste ne zanima tko su "zapravo" ciljane skupine javnih politika, ne interesira ih otkriti objektivne razdjelnice među skupinama, već se fokusiraju na ono kako pojedinci i skupine percipiraju sami sebe te kako ih percipiraju drugi, jer je to u konačnici ono što određuje stvaranje, implementaciju i rezultate javnih politika. Upravo stoga razumijevanje Foucaultovog pojma istine

nudi niz korisnih uvida povezanih sa konstruktivističkim pristupom javnim politikama.

U narednom će se dijelu rada Foucaultov pojam istine, kao i međuodnos istine sa znanjem i moći u smislu povratne sprege neprestane diskurzivne reprodukcije istine, znanja i moći, a time i subjekta, primijeniti na konstruktivistički pristup javnim politikama – pokazat će se kako Foucaultov odnos prema pojmu istine i njenoj ulozi u sferi političkog pomaže u utvrđivanju odnosa prema istini u sferi javnih politika, te kako usmjerava istraživače javnih politika kako u smislu objašnjavanja procesa stvaranja javnih politika tako i u vlastitom samorazumijevanju i osvještavanju vlastite uloge kao istraživača/analičara u neprekidnom procesu proizvodnje istine.

Povezivanje Foucaulta i konstruktivizma – uvidi i spoznaje

Uspostavljanje poveznice između svih do sada iznesenih elemenata kompleksan je zadatak, te će stoga ovaj dio rada biti podijeljen na šest odvojenih zaključaka koji se izvode sintezom razrade pojma istine kod Foucaulta te razrade konstruktivističkog pristupa javnim politikama.

Kao prvo, *istraživanje veze moć-znanje-istina nudi snažan eksplanatorni i prediktivni alat* analitičarima javnih politika. Utvrđivanje što se smatra autoritativnim znanjem u danom kontekstu, odnosno utvrđivanje onoga što Foucault naziva režimom istine omogućuje identificiranje relevantnih diskursa i legitimacijskih narativa te polja (ne)dopuštenog u političkoj sferi. Razumijemo li što akteri smatraju istinom a što ne, možemo predvidjeti na koji će se način ponašati i kako će reagirati na javnopolitičke odluke. Samim time omogućeno je i predviđanje djelovanja donositelja odluka –diskrecijski prostor djelovanja visokih političkih ešalona ograničen je režimom istine. Izlazak izvan režima istine znači napuštanje mogućnosti da se autoritativno govori, odnosno znači početak sumnje u legitimitet vršenja vlasti od strane političkih aktera.

Akteri su vezani ovisnošću o prijašnjem putu uz diskurse koje aktivno reproduciraju kako bi perpetuirali svoj legitimitet. Ukoliko se politička vlast sustavno koristi određenim diskursima i simbolikom kako bi se legitimirala, tada bi odmicanje od etabliranih koncepcija izazvalo u najmanju ruku duboku nekonzistentnost, ako ne i potpuno pucanje vela legitimiteta vlasti. Također, režim istine određuje i na koji način akteri uokviruju svoje javnopolitičko djelovanje, odnosno kako ga racionaliziraju i opravdavaju. Proklamirani ciljevi javnih politika moraju biti usklađeni sa uvjerenjima o istini kako bi se zadržala politička moć. U skladu s time, određene skupine koje su unutar diskursa konstruirane kao neprijatelji, kao opasni Drugi, kao oni koji se nalaze izvan znanja i istine bit će isključene iz koristi javnih politika i najvjerojatnije biti primatelji kaznenoga djelovanja vlasti. Drugim riječima, prepoznavanje da je polje političkog ujedno i polje diskurzivnog usmjeruje pažnju istraživača na ono što u suštini određuje djelovanje političkih aktera (kako i prema kome djeluju), reakciju ciljanih skupina te narative kojima se javne politike razjašnjavaju. Ukratko, na isti način na koji Schneider i Ingram svojim četverokvadrantnim modelom teže dati odgovor na pitanje "tko dobiva što, kako i kada", tako i utvrđivanje režima istine omogućuje određivanje položaja određenih skupina unutar kvadranta. Tko se nalazi u kojem kvadrantu (i zašto) ovisi o prevladavajućem režimu istine.

S obzirom na rečeno, razvidno je da fukoovski okvir nudi i određenu moć predikcije. Ne radi se, naravno o predikciji u smislu kvantitativne i matematički precizne predikcije – međuigra aktera kao i eksterna zbivanja koja utječu na proce-

se i dalje su fluidni i volatilni. Ipak, određivanje režima istine omogućava okvirnu procjenu raspona rješenja javnih politika koja će politički akteri propagirati, kao i reakcije ciljanih skupina. Na primjeru iz polja vanjske politike – ako je klerikalna vlast Islamske Republike Iran prozvala SAD i Izrael "velikim Sotonom" i "malim Sotonom" (Obućina, 2017: 74), postoji vrlo malo prostora za buduće vladajuće garniture da razviju pozitivne odnose s Izraelom i s njime ulaze u trgovinske ili druge odnose kao što su to Abrahamskim sporazumima učinili Ujedinjeni Arapski Emirati i Bahrein – davao ne prestaje tek tako biti davlom; te bi napuštanje kroz vrijeme ukotvljenog narativa ozbiljno ugrozilo legitimacijsku osnovu vlasti. Drugim riječima, moguće je s relativnom sigurnošću utvrditi prozor vjerojatnog djelovanja (javno)političkih aktera.

Kao drugo, *proizvodnja znanja o socijalnim skupinama i konstrukcija samih skupina dio je borbe za moć u (javno)političkoj areni*. Kako Foucault naznačuje, istina proizvodi moć, ali i moć proizvodi istinu; odnosno prisiljena je proizvoditi istinu kako bi perpetuirala vlastito vršenje. Primijenjeno na polje javnih politika, ovo znači da konstrukcija skupina nije samo nešto što postoji apriorno i neovisno o javnim politikama te samo usmjeruje javne politike, već je istovremeno i alat i cilj javnih politika. Politički akteri imaju strukturalan poticaj održavati ili kreirati konstrukcije skupina na način koji pomaže održavanju njihove moći. Niz takvih strategija prisutan je u svakodnevnoj politici – političke elite teže pronaći krivce na koje će usmjeriti jeđ naroda (etničke manjine, nevjernici, antikakseri...; pri čemu je bitno napomenuti da skupine često postaju demonizirane tek kada budu označene kao problematične od strane elita koje imaju pristup alatima kreiranja znanja kao što su to mediji, *think-tankovi* i slično), ili pak kroz politike usmjerene određenim skupinama teže skupine koje su im naklonjene uzdignuti na privilegiranu razinu i poručiti da te skupine iz određenog razloga zaslužuju uživati visok status.

Drugim riječima, političke elite imaju poticaj da skupinama dodjeljuju i usmjeravaju javne politike ovisno o statusu, ali imaju i poticaj da skupine pomiču iz kvadranta u kvadrant ovisno o tome o kojim skupinama se radi i koliko su iste podatne za svjesnu reprodukciju konkretnog režima istine koji omogućava vršenje vlasti. Shodno tome, proces izrade javnih politika valja shvaćati sukladno Foucaultovom shvaćanju moći – moć je mnoštvo odnosa snaga koje se neprestano sukobljavaju i suprotstavljaju u polju provođenja moći (Foucault, 1994a: 65). Taj sukob tiče uvelike samoga diskursa odnosno mogućnosti da se u strateškom polju provođenja moći osigura diskurzivna nadmoć, time i sposobnost proizvodnje istine, a time pak i sposobnost ovladavanja procesom konstrukcije skupina. Proces konstrukcije skupina, dakle, ulog je u međugri niza aktera u areni javnih politika – oni akteri koji imaju pristup sredstvima konstrukcije te uspješno nametnu vlastite konstrukcije lakše će legitimirati svoje poteze i provoditi svoju javnopolitičku agendu. Foucaultovo shvaćanje moći u polju političkoga i njegova primjena na proces stvaranja javnih politika ukazuje da proces konstrukcije nije vrijednosno i interesno neutralan, već nužno impregniran borbom za moć.

Treći važan zaključak jest da interes za održavanjem konstrukcija koje pogoduju političkim elitama iziskuje *potragu za snažnim legitimacijskim osnovama*. Drugim riječima, u borbi za hegemoniju diskurzivna istina težiti će se prikazati kao objektivna istina. Foucault kroz svoj opus upozorava kako su teorije istine u srži historijski proizvodi koji teže pretendirati na ahistoricitet (Prado, 2006: 98), odnosno teže predstaviti određenu diskurzivnu istinu kao apsolutnu. Ovu težnju nalazimo u nizu primjera. Religijski narativi kao repozitorij apsolutnog znanja o dobru i zlu,

spasenju i kraju vremena te religijska teleologija općenito, napori da se marksizam uspostavi kao znanstven, odnosno da se propast kapitalizma pokaže objektivnom i prirodnom nužnošću slijedom određenih strukturnih proturječja, snažni elementi biološkog determinizma i socijalnog darvinizma u fašističkoj ideologiji – sve navedeno slučajevi su pokušaja usađivanja ideologije u okvir istine.

Akteri službene politike, odnosno natjecatelji na demokratskim izborima, također su svjesni važnosti diskurzivne proizvodnje istine i njenoga obavijanja u veo objektivnosti, te stoga suvremene razvijene demokracije nisu "cijepljene" od ovoga fenomena – znanstvena istraživanja, ankete provedene od strane političkih institucija, rad različitih instituta itd. vrlo su često aktivno u službi proizvodnje repozitorija znanja namijenjenih održavanju određenoga režima istine. Na globalnoj razini, a pogotovo u zapadnim liberalnim demokracijama, razvijena je praksa političkog savjetovanja i stvaranja timova "kampanjskih stručnjaka" čija je zadaća prilagoditi poruke političkih aktera glasačkom tijelu – razvila se čitava disciplina političkog marketinga čiji je cilj istražiti preferencije i dispozicije elektorata te potom oblikovati političku komunikaciju koja će glasače uvjeriti da prilikom političkog djelovanja primjenjuju određene kriterije odlučivanja (Steger, Kelly i Wrihton, 2006: 4-6). Drugim riječima, (javno)politički akteri aktivno najmljuju znanje kako bi proizveli istinu, odnosno kako bi reproducirali legitimacijske osnove.

Čak i ako uvijek ne postoji izravna veza s institucijama vlasti i političkim natjecanjem, istraživači javnih politika nužno polaze od postavki koje smatraju istinitima u smislu "točne", znanstvene istine te kroz svoj rad sudjeluju u atribuiranju objektivnosti diskurzivnoj istini, odnosno u dodjeljivanju statusa znanstvenosti diskurzivnom znanju. Foucault navodi kako se znanost ne konstituirala linearnom progresijom od spoznaje ka znanosti, već da s obzirom na inherentnu diskurzivnost subjekata znanost nastaje time da se određenome znanju pripíše znanstvenost (Foucault, 2019: 229-230), što ga nikako ne čini objektivnijim ili točnijim u smislu postojanja određene istine neovisno o subjektu. Posljedično, znanstvenici javnih politika trebaju osvijestiti da su i sami uronjeni u diskurs te time sudjeluju u proizvodnji znanosti kao znanja, a ne znanosti kao objektivne istine. Ukratko, proces stvaranja javnih politika neodvojiv je od diskurzivnih praksi te borbe za diskurzivnu hegemoniju.

Četvrto, *subjekti nisu apriorni političkom konfliktu odnosno strategijskim odnosima moći, već se kroz njih konstituiraju kao subjekti, posljedično čemu artikuliraju političke probleme.* Ovdje se ne radi o tvrdnji da čovjek u biološkom smislu tijela kojemu je podarena svijest ne postoji izvan diskursa kao polja vršenja moći, već da se politički subjektivitet stječe djelovanjem u tom diskurzivnom polju. Kada autori poput Kingdona (2014) ustrvđuju da situacije postaju problemi tek kada se takvima odrede u određenom kontekstu, u principu priznaju da se politika ne vodi izvan polja diskursa te da proces stvaranja javnih politika počinje tek kada potencijalni politički subjekti zaista postanu subjektima zauzimajući određenu stratešku poziciju unutar diskursa.

Shodno tome, Foucaultova tvrdnja o imanentnosti diskurzivnoga političkome pokazuje se točnom i od nje valja polaziti pri vršenju analize javnih politika. Ako aktivnosti izgradnje političkih zahtjeva od strane ciljanih skupina o kojima govore, primjerice, Spector i Kitsuse (2000) uvijek podrazumijevaju diskurzivnost, onda treba i poći od postavke da ona određuje proces izrade i implementacije javnih politika, kao i reakcije na njih. Ovdje treba dodati još par riječi o procesu izgradnje subjekta, odnosno aktera javnih politika. Nije relevantno samo to da akterima politika šalje poruke o tome gdje im je mjesto unutar političke arene te kako bi trebali oblikovati

svoj odnos sa politikom i prema politici, već i to da akteri kroz artikulaciju problema i djelovanje u okviru političkog konflikta stječu nove identitete te se konstantno redefinišu kao akteri – akter, odnosno subjekt, nikada nije statičan već je nužno fluidan i dinamičan. Reagirajući na javne politike i djelujući politički, akteri postaju aktivisti, revolucionari, reakcionari, konzervativci ili pak progresivci; svoj identitet počinju određivati prema položaju koji zauzimaju po nekom pitanju te djelovanju koje poduzimaju.

Nadalje, razvidno je i da javne politike kreiraju aktere – potičući aktere na reakciju javne politike uspostavljaju bojišnicu političkoga sukoba te aktivno sudjeluju u (re)konstituiranju subjekata. Kroz navedeni niz diskurzivnih djelovanja mijenja se i samo polje diskursa, te time i repozitoriji autoritativnog znanja te koncepcija diskurzivne istine. Analizirajući procese stvaranja javnih politika, konstruktivistički analitičari morali bi imati na umu neprekidan proces formacije i definiranja aktera javnih politika koji se događa kao reakcija na javne politike te kroz javne politike – konstrukcija se odvija neprekidno te će pokušaji mapiranja procesa stvaranja javnih politika koji tu činjenicu promašuju vrlo vjerojatno promašiti čitav niz relevantnih elemenata i varijabli.

Sljedeći je uvid relevantan za promatranje i proučavanje konstruktivističkog pristupa u cjelini – "*meki*" konstruktivisti u suštini prihvaćaju odnos istine, znanja i moći. Kada Schneider i Ingram navode da privilegirane skupine imaju pristup reursima koji im omogućavaju oblikovanje vlastite konstrukcije (Schneider i Ingram, 1993: 337) ili pak da javni službenici, mediji i same skupine manipuliraju konstrukcijama (Schneider i Ingram, 1993: 342), esencijalno priznaju da se u srži procesa stvaranja javnih politika vodi bitka za i oko konstrukcije, te da je odnos snaga u političkoj areni uvelike određen mogućnošću da se uspješno ovlada sposobnošću izgradnje konstrukcije. Samim time proizlazi da ono što je ključno za sve faze procesa stvaranja javnih politika jest tko progovara o "istini" o ciljanim skupinama, te može li ono što govori uzdići na razinu općeprihvaćene istine. Upravo je to kritika koju pristaše "strožeg" konstruktivizma ističu, a pažljivim iščitavanjem rada Schneider i Ingram kao temelja "mekog" konstruktivizma kroz prizmu fukoovskoga pojmovnog aparata primjećuje se da se ta kritika ni po čemu ne odbacuje – zapravo je već integrirana u samu srž modela. Ovime se u konačnici potvrđuje ranija tvrdnja – između "mekog" i "strogog" konstruktivizma zapravo ne postoje relevantne razdjelnice. Ne radi se o neslaganju oko postojanja realiteta, jer se realitet ni kod jednog relevantnog autora ne odbacuje, već se naprosto stavlja fokus na centralnost diskurzivnoga u političkome. Isto kao što kritike Foucaulta za navodni potpuni irealizam promašuju metu, tako ju promašuju i prozivke "strogih" konstruktivista za odbacivanje realnosti izvan društvene konstrukcije.

Naposljetku, iz svega rečenoga proizlazi da *analiza javnih politika i procesa njihova stvaranja nije potraga za istinom kao takvom, već mora polaziti od diskurzivne istine*. Analitičari javnih politika trebali bi pažljivim promatranjem procesa doći do istog zaključka kao Foucault – objektivna istina, ukoliko postoji, nije u srži istraživačkog procesa koji se bavi prostorom političkog. Pitanje tko su "zapravo" subjekti, koje su im "zapravo" karakteristike i određenja većinom nema posljedice za analizu javnih politika jer to nije ono prema čemu se subjekti orijentiraju i ponašaju. Subjekti djeluju prema onome što smatraju da jesu i što smatraju da je istina, odnosno prema diskurzivno određenomu razumijevanju i samorazumijevanju. Postoji li objektivna istina, tumačenja i samotumačenja u polju političkoga ne moraju nužno biti razvedena od nje, ali veza istine i spomenutih tumačenja ne

nalazi se u pozadini djelovanja aktera niti motivira njihovo djelovanje. Za analizu rata u Ukrajini, primjerice, znatno je manje relevantno pitanje tko su ustvari Ukrajinci te "postoji" li Ukrajina kao nacija u historiografskom smislu – ono što potiče djelovanje na bojnopolju jest to da postoji skupina koja se *smatra* Ukrajinacima, kojoj grb, zastava i himna predstavlja srž vlastitoga identiteta te koja je stoga za državu spremna ginuti. Ukrajinci *jesu* Ukrajinci unutar vlastitoga režima istine, neovisno o ikakvim povijesnim istinama, dokumentima ili dokazima koje bi suprotna strana mogla iznijeti.

Potruga za istinom može nositi određenu epistemološku, filozofsku te općenito intelektualnu vrijednost, no govori vrlo malo do nimalo o procesu stvaranja javnih politika. Ukoliko je analiza javnih politika djelatnost koja za cilj ima utvrditi uzročno-posljedične veze koje nastaju posljedično svim fazama procesa stvaranja javnih politika, utoliko ona mora prihvatiti nematerijalne i konstrukcijske temelje spomenutoga procesa. Analiza javnih politika ovdje se nalazi u istom položaju kao i Foucaultova arheološka i genealoška djelatnost – prihvaćanje diskurzivne određenosti objekta proučavanja vodi neutemeljenim kritikama za irealizam i apsolutni relativizam, te čestom odbacivanju relevantnih i nadasve bogatih uvida. Ipak, u takvim kritikama ne leži razlog za napuštanjem svega rečenog. Cilj analitičara mora biti da ponudi korisne uvide, a ne da se pretplaćuje na *mainstream* paradigmu.

Nakon iznošenja cijele analize, valja ponovno prokomentirati rečeno na samom početku teksta – i dalje stoji činjenica da je vrlo upitno do koje mjere težnja za utvrđivanjem realiteta može uroditi plodom. Ukoliko i postoji objektivna istina, niti jedno ljudsko biće nema epistemički pristup takvoj istini niti ga može imati slijedom toga što čovjek od prvog trenutka svoga života biva uronjen u subjektivitet. Osnovne koncepcije dobra i zla, morala i pravednosti usađuju se kroz kontekst u kojemu pojedinac obitava, a iskustva, emocije, želje i strahovi neprestano su prisutni te neizbježno određuju mišljenje i djelovanje subjekta – subjekt se u suštini nalazi u perpetualnom unutarnjem monologu sa samim sobom te ne može apstrahirati od svojega subjektiviteta.

Slijedom rečenoga, već i početni koraci potrage za objektivnošću vjerojatno su osuđeni na propast. Pokušaj da se potraga operacionalizira, da se odrede njeni temeljni parametri te da se stvori pojmovni okvir kojim bi se istina obuhvatila i opisala unaprijed je zaražen diskurzivno određenom individualnošću subjekta. Uostalom, sama riječ "objektivno" prazan je označitelj – ona posjeduje rječničku definiciju, no čim počne iole ozbiljnija diskusija o oprimjerivanju objektivnoga, rijetko dolazi do slaganja oko toga što je "objektivno" dobro, ispravno ili točno i to upravo zbog nemogućnosti da se utvrde konkretni i apsolutni parametri objektivnosti. Svatko stoga upisuje vlastito značenje konceptu objektivnosti, odnosno, pojedinci percipiraju objektivnost kroz režim istine i diskurs u kojemu egzistiraju. Samim time, potraga za istinom ne može pronaći istinu kao takvu. Zaključak je sljedeći – kao što to čini i Foucault, valja se primarno baviti subjektima političkoga i diskurzivnim realitetom u kojemu oni žive; praćenjem ove maksime analiza vanjskih politika te politička znanost općenito može ispuniti svoju ulogu. Ovo nipošto ne znači odbacivanje istine – moguće je da ona postoji. Odreći se valja samo potrage za istinom u njenom izvornom, čistom i neiskvarenom obliku te prihvatiti da je ona, bar u takvoj formi, čovjeku nedostižna upravo onoliko koliko je i primamljiva.

Zaključak

Ovaj rad težio je kroz opis i analizu Foucaultovog pojma istine i njegove veze s konceptima moći, znanja i diskursa u Foucaultovu opisu ponuditi valjane uvide i korisne preskripcije relevantne za konstruktivistički pristup javnim politikama. Kao prvo, primjenom Foucaultova koncepta režima istine težilo se izaći izvan uobičajenog okvira primjene konstruktivističkih te općenito postpozitivističkih i interpretativističkih pristupa – konstruktivizam (ipak) može ponuditi i određenu razinu predikcije. Pritom se ne misli na predikciju u naturalističkom smislu, odnosno u smislu utvrđivanja "prirodnih" zakona javnih politika, već na argumentativno utemeljenu predikciju budućeg djelovanja. Utvrđivanjem režima istine te praćenjem prijašnjih obrazaca ponašanja (javno)političkih aktera unutar okvira režima istine moguće je u najmanju ruku utvrditi vjerojatan raspon rješenja javnih politika kojima će se akteri prikloniti (ili bi to bar za njih bilo mudro ukoliko žele sačuvati svoje pravo da pretendiraju na istinit diskurs, i time na legitimitet). Fukoovski kategorijalni aparat omogućuje konstruktivističkom pristupu da bude ambiciozniji u svojim analitičkim pothvatima. Također, nevezano uz predikciju, spoznaja da svaki akter javnih politika (fukoovski rečeno, subjekt) samoga sebe političkim djelovanjem neprestano oblikuje i redefinira kao aktera upućuje konstruktivističke istraživače na slojevitost – valja ispitati ne samo kako su akteri javnih politika konstruirani kroz izvanjske atribucije (o čemu primarno govore Schneider i Ingram), već i kako prolaze kroz proces samokonstrukcije.

Nadalje, Foucaultova koncepcija suodnosa znanja, moći i istine poručuje istraživačima da konstrukcije i proces njihova nastajanja uvijek moraju promatrati kao politizirane. Objekt istraživanja ne postoji neovisno o interesima aktera u sferi javnih politika, odnosno političkoj sferi općenito. Samim time nameće se napatuk budućim istraživačima – nužno je ispitati strateško polje političke moći u kojemu se procesi stvaranja javnih politika odvijaju kako bi se isti ispravno analizirali. Posljedično tome, a potencijalno još i važnije, Foucaultov uvidi o nepostojanju subjekta izvan diskursa apeliraju na znanstvenika javnih politika da osvijesti vlastitu ulogu u proizvodnji znanja. Istraživač mora biti svjestan da nije promatrač iz ptičje perspektive koji stvara znanje izvan polja političke borbe, već da je i sam inficiran diskursom te da ne proizvodi objektivnu, već diskurzivnu istinu koja automatski postaje još jednim pokretnim taktičkim blokom kojim se različiti akteri mogu poslužiti u strateškom polju moći. Priznavanjem te činjenice nije moguće osigurati "u potpunosti objektivni" istraživački proces (postoji li takvo što?), ali je moguće osigurati samosvjesniji, oprezniji i detaljniji pristup objektu istraživanja. Drugim riječima, Foucault nam nameće etiku istraživanja proizašlu iz shvaćanja vlastitog položaja unutar diskursa.

Sve navedeno posljedično je odnosu prema istini koji zauzima znanstvenik javnih politika. Primjena navedenih uvida moguća je tek ako se u samim konceptualnim i metodološkim začecima analize prihvati da je istina po sebi nedostižna, te i da je samim time minimalno relevantna za polje javnih politika. Tek ukoliko se istinu koncipira kao diskurzivno konstruiranu moguće je zahvatiti svakodnevni svijet misli i djelovanja različitih aktera i skupina aktera. Umjetne razdjelnice poput one između "strogog" i "mekog" konstruktivizma stoga su opasne – svojom ukorijenjenošću u kanonskim tekstovima poput onoga Schneider i Ingram odvrćaju znanstvenike javnih politika od hrabrijeg pristupa konceptima istine i realiteta, poručujući (u najmanju ruku implicitno) da je prihvaćanje sve-

obuhvatne diskurzivnosti *a priori* neznanstveno i suprotno uzusima znanstvene djelatnosti. Stoga je navedenu dihotomiju bilo nužno rastočiti te odbaciti etiketu irealizma. Tako je moguće doći do spoznaja koje ne pretendiraju na "istinitost" u rječničkom smislu, ali svakako odražavaju najbližu stvarnost aktera javnih politika i sfere političkoga općenito.

Literatura

- Barbehön, M. (2020). Reclaiming constructivism: towards an interpretive reading of the 'Social Construction Framework'. *Policy Sciences*, 53(1), 139-160. <https://doi.org/10.1007/s11077-020-09370-7>
- Derrida, J. (1978). *Writing and Difference*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Derous, M., i De Roeck, F. (2019). On Foucault and foreign policy: the merits of governmentality for the study of EU external relations. *European Politics and Society*, 3, 245-259. <https://doi.org/10.1080/23745118.2018.1499587>
- Fischer, F., i Forester, J. (1993). Editors' Introduction. U: F. Fischer i J. Forester (ur.), *The Argumentative Turn in Policy Analysis and Planning* (str. 1-21). Durham: Duke University Press.
- Foucault, M. (1971). Nietzsche, Genealogy, History. U: P. Rabinow (ur.), *The Foucault Reader* (str. 76-97). New York: Pantheon.
- Foucault, M. (1979). My Body, This Paper, This Fire. *Oxford Literary Review*, 4(1), 9-28. <https://doi.org/10.3366/olr.1979.003>
- Foucault, M. (1980). *Istorija ludila u doba klasicizma*. Beograd: Nolit.
- Foucault, M. (1994a). *Znanje i moć*. Zagreb: Globus.
- Foucault, M. (1994b). *Nadzor i kazna. Rađanje zatvora*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Foucault, M. (2019). *Arheologija znanja*. Zagreb: Mizantrop.
- Hacking, I. (1999). *The Social Construction of What?* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Howarth, D. (2010). Power, discourse, and policy: articulating a hegemony approach to critical policy studies. *Critical Policy Studies*, 3(3-4), 309-335. <https://doi.org/10.1080/19460171003619725>
- Ingram, H., Schneider, A. L., i deLeon, P. (2008). Social Construction and Policy Design. U: P. A. Sabatier (ur.), *Theories Of The Policy Process* (str. 93-126). Boulder: Westview Press.
- Joseph, J. M. (2010). The Limits of Governmentality: Social Theory and the International. *European Journal of International Relations*, 16(2), 223-246. <https://doi.org/10.1177/1354066109346886>
- Joyce, P. (2001). Governmentality and risk: setting priorities in the new NHS. *Sociology of Health & Illness*, 23(5), 594-614. <https://doi.org/10.1111/1467-9566.00267>
- Kingdon, J. W. (2014). *Agendas, Alternatives, and Public Policies*. London: Pearson.
- Lasswell, H. (1936). *Politics: Who Gets What, When, How*. New York: Whittlesey House.
- Mayhew, D. R. (1974). *Congress: The Electoral Connection*. New Haven: Yale University Press.
- Moravcsik, A. (1999). 'Is something rotten in the state of Denmark?' Constructivism and European integration. *Journal of European Public Policy*, 6(4), 669-681. <https://doi.org/10.1080/135017699343531>
- Obućina, V. (2017) *Politički sustav Islamske Republike Iran*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

- Petković, K. (2018). Ideology and Truth: The Return of the Old Couple in the Post-Truth Era. *Političke perspektive*, 8(3), 7-39. <https://doi.org/10.20901/pp.8.3.01>
- Petković, K. (2018). *Istina kao kušnja. Foucault, politička znanost, politička etika*. Zagreb: Plejada.
- Pierce, J. J., Siddiki, S., Jones, M. D., Schumacher, K., Pattison, A., i Peterson, H. (2014). Social Construction and Policy Design: A Review of Past Applications. *Policy Studies Journal*, 42(1), 1-29. <https://doi.org/10.1111/psj.12040>
- Prado, C. G. (2006). *Searle and Foucault on truth*. New York: Cambridge University Press.
- Sabatier, P. A. (1999). The Need for Better Theories. U: P. A. Sabatier (ur.), *Theories Of The Policy Process* (str. 1-17). Boulder: Westview Press.
- Sabatier, P. A. (2007). The Need for Better Theories. U: P. A. Sabatier (ur.), *Theories Of The Policy Process* (str. 3-17). Boulder: Westview Press.
- Schneider, A., i Ingram, H. (1993). Social Construction of Target Populations: Implications for Politics and Policy. *The American Political Science Review*, 87(2), 334-347. <https://doi.org/10.2307/2939044>
- Schneider, J. W. (1985). Social Problems Theory: The Constructionist View. *Annual Review of Sociology*, 11, 209-229. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.11.080185.001233>
- Sokal, A., i Bricmont, J. (1998). *Fashionable Nonsense. Postmodern Intellectuals' Abuse of Science*. New York: Picador.
- Spector, M., i Kitsuse, J. I. (2000). *Constructing Social Problems*. London: Routledge.
- Steger, W. P., Kelly, S. Q., i Wrighton, J. M. (2006). Campaigns and Political Marketing in Political Science Context. *Journal of Political Marketing*, 5(1-2), 1-10. https://doi.org/10.1300/j199v05n01_01
- Thomas, W. I., i Swaine Thomas, D. (1928). *The Child in America. Behavior Problems and Programs*. New York: Knopf.

Does the Truth Matter? Constructivism in Public Policy and the Concept of Truth in Michel Foucault

Abstract The goal of this paper is to bring together the constructivist approach to public policy and Michel Foucault's concepts of knowledge, power, and truth, and to synthesize useful insights for public policy research from that connection. First, the characteristics of the constructivist approach are elaborated, and commentary is provided on the distinction between "rigid" and "soft" constructivism, and the answers to certain criticisms of constructivism are provided. Then, Foucault's concept of truth is elaborated in detail, as well as other important concepts in Foucault's conceptual apparatus such as knowledge, power and discourse. Finally, the connection between Foucault's work and constructivism is presented. The overarching question of the paper is the question of the possibility of establishing objective truth in the area of social sciences, and the relevance of objective truth for public policy and the political field in general.

Keywords constructivism, public policy, truth, Foucault, knowledge, power

Kako citirati članak / How to cite this article:

Puljić, T. (2022). Je li istina važna? Konstruktivizam u javnim politikama i pojam istine kod Michela Foucaulta. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 19(1), 111-134. <https://doi.org/10.20901/an.19.08>

PODUZETNICI ILI KRIŽARI JAVNIH POLITIKA? POLITIČKO DJELOVANJE EKSTREMISTIČKIH ZAJEDNICA U KONTEKSTU MODELA VIŠESTRUKIH TOKOVA

Matej Mikašinić-Komšo <https://orcid.org/0000-0003-0153-2837>

Doktorski studij Politologija
Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: komshov@gmail.com

<https://doi.org/10.20901/an.19.09>

Izvorni znanstveni rad

Zaprimljeno: 2. 10. 2022.

Prihvaćeno: 1. 12. 2022.

Sažetak Rad analizira i kritički razmatra političko-ekstremističke zajednice na primjeru /pol/ (*Politically Incorrect*) zajednice s internetskog foruma 4chan, smještajući je unutar teorijskog modela višestrukih tokova te ispitujući njezinu potencijalnu prirodu kao poduzetnika javnih politika. Primjenjuje se eksploratorna kvalitativna analiza političkih ciljeva, motivacije te metoda djelovanja /pol/ zajednice u /pol/ objavama, s ciljem utvrđivanja njezine uloge unutar toka problema, toka javnih politika i političkog toka. Iako analiza ukazuje na sličnost /pol/ zajednice s poduzetnicima javnih politika, u pogledu istaknute predanosti i reputacije, te sposobnosti mijenjanja političke svijesti i percepcije javnosti unutar tokova problema i politike, /pol/ zajednica se pokazala akterom nemoćnim kultivirati veze s formalnim akterima i predlagati ideje unutar toka javnih politika, zbog čega ih se ne može smatrati poduzetnicima javnih politika. Međutim, specifična politička motivacija koja teži razaranju liberalno-demokratskog političkog sustava čini /pol/ zajednicu drugačijim oblikom aktera unutar modela višestrukih tokova – križarom javnih politika, a u širem idejnom kontekstu modela, trovačem primordijalne juhe javnih politika. Takav akter ne pristaje na kompromise, agresivno širi svoje viđenje problema te nameće svoje vrijednosti javnosti, što ga čini potencijalno opasnim za stabilnost političkog sustava.

Ključne riječi teorija višestrukih tokova, 4chan, poduzetnik javnih politika, politička motivacija, križar javnih politika, trovač javnih politika

Uvod

Političari, birokrati, javnost, mediji, društveni pokreti, organizacije civilnog društva akteri su koji političkim djelovanjem utječu jedni na druge, a samim time, i na politiku te političke procese. Dok pojedini akteri mogu biti smatrani formalnima, s legitimitetom da donose političke odluke i javne politike, ostali akteri, neformalnije prirode, mogu utjecati na razmišljanje formalnih aktera te na javnost, kako bi ih privukli da na njihov način percipiraju problem i rješenje. Upravo je John W. Kingdon, autor teorije višestrukih tokova, u nastojanju da objasni zašto je za pojedine ideje došlo njihovo vrijeme, istaknuo važnost međusobne interakcije aktera unutar toka javnih politika, toka problema te političkog toka, radi nametanja vlastitih interpretacija problema i razvoja specifičnog političkog sentimenta te uspostavljanja uvjeta

za donošenje preferiranih javnih politika. Posebnu je pažnju posvetio akterima koje je imenovao poduzetnicima javnih politika – predanim akterima kojima je cilj povezati tokove i otvoriti prozor za promjenu, radi ostvarenja njemu poželjne promjene (Jones i dr., 2015).

O relevantnosti Kingdonova modela govori činjenica da je globalno upotrijebljen od strane znanstvenika "...u 65 različitih država, na pet razina vlasti, preko 22 različitih sektora javnih politika..." (Jones i dr., 2015: 30). No unatoč tome što model višestrukih tokova definira pozicije, uloge i strategije cijelog niza aktera u odnosu na tokove, pozicije pojedinih aktera i dalje nisu razmotrene: primjer su ekstremističke zajednice, poput *alt-right* digitalne zajednice /pol/ (*Politically Incorrect*) s foruma 4chan. Za razliku od drugih, uobičajenih aktera, koji ipak operiraju u intelektualnim, vrijednosnim i ideološkim okvirima liberalne demokracije, ekstremističke zajednice zagovaraju radikalnu promjenu cjelokupnog političko-društvenog konteksta, koju ostvaruju novačenjem novih članova te njihovom političkom mobilizacijom (Devries i dr., 2021).

Njihovo djelovanje u svrhu postizanja sveobuhvatnih radikalnih promjena unutar političkog sustava zahtjeva jednako sveobuhvatno i predano djelovanje, što ih čini zanimljivima za promatranje kao potencijalnog aktera koji utječe na tokove. Međutim, trenutačna je znanstvena literatura o modelu višestrukih tokova nedostatna za definiranje pozicije i uloge koju ekstremističke zajednice imaju unutar njega, a time i našeg razumijevanja takvih zajednica, iako one postaju sve prisutnije u demokratskim društvima. Stoga je cilj rada nadopuniti postojeći model višestrukih tokova razmatranjem uloge koju ekstremističke zajednice zauzimaju unutar njega, u smislu njihove uloge u tokovima te načinima na koje djeluju na iste, na temelju slučaja /pol/ zajednice. Pritom je u definiranju njihove pozicije u modelu posebna pažnja posvećena razmatranju njihove prirode kao mogućeg poduzetnika javnih politika – ključnog aktera koji stapanjem tokova nastoji iznjedruti društvenu promjenu.

Kako bi se razmotrila njihova uloga, najprije su pregledom znanstvene literature o Kingdonovom modelu višestrukih tokova, s naglaskom na poduzetnike javnih politika, sintetizirane ključne karakteristike poduzetnika javnih politika kao aktera te načini na koje djeluje na tokove. Zatim je ponuđen pregled povijesti i karakteristika /pol/ zajednice, u svrhu definiranja njezine političke motivacije i svjetonazora, kao i političkih ciljeva i načina na koje ih nastoji ostvariti. Nakon toga je napravljena analiza /pol/ zajednice, temeljem empirijskih uvida u objave na /pol/ podforumu, u pogledu karakterne bliskosti s poduzetnicima javnih politika, djelovanja unutar triju tokova te načina na koje nastoji utjecati na iste, radi pozicioniranja ekstremističkih skupina kao aktera unutar modela. Zaključno je prikazan osvrt na poveznice ali i utvrđene razlike između poduzetnika javnih politika i /pol/ zajednice, radi utvrđivanja mogućnosti poimanja /pol/ zajednice kao primjera takvih aktera, uz opširniji osvrt na ulogu /pol/ zajednice i njoj sličnih politički ekstremnih aktera u kontekstu modela višestrukih tokova te njegove središnje premise – ideje čije je vrijeme došlo.

Model višestrukih tokova

Kada je 1984. godine John W. Kingdon objavio svoju knjigu *Agendas, Alternatives and Public Policies* (Agende, alternative i javne politike), cilj mu je bio objasniti zašto se vlast odlučuje za donošenje pojedine javne politike naspram desetaka, pa čak i stotina, drugih jednako relevantnih javnih politika – odnosno, zašto je za pojedinu ideju došlo njeno vrijeme (Kingdon, 1984). Kako bi mogao odgovoriti na to pitanje,

Kingdon je modificirao Cohenov, Marchov i Olsenov model kante za smeće iz 1972. godine i razvio model višestrukih tokova (Rawat i Morris, 2016). Iz perspektive tog modela svijet je "neuredan" (Phillipp i Biordi, 1990: 3) te se sastoji od niza nezavisnih tokova događaja i aktera. Ti se akteri svjesno povezuju i nadopunjuju svojim djelovanjem kako bi gradili konsenzus i stvorili priliku za iniciranje promjena u javnim politikama (Duke i dr., 2013).

Od aktera koji mogu imati utjecaj na donošenje javnih politika model višestrukih tokova ističe niz formalnih i neformalnih aktera, koji se mogu nalaziti bilo gdje u društvu: od predsjednika, članova parlamenta, birokrata, preko medija, interesnih skupina, eksperata, političkih stranaka, pa do aktivista, društvenih pokreta te javnosti (Kingdon, 1984). Svi ovi akteri svojim djelovanjem, sukladnim njihovoj ulozi u društvu, utječu na agendu – skup tema i problema kojima se vladini službenici, ali i akteri izvan vlasti, bave u danom trenutku (Kingdon, 1984) – kako bi se u agendu uključili oni problemi koje identificiraju bitnima. Kada se određeni problem nađe na agendi, pojavljuje se veći broj mogućih rješenja, odnosno alternativa, koje osmišljavaju specijalisti i eksperti pojedinih područja (Phillipp i Biordi, 1990).

Međutim, uključivanje problema u agendu i odabir njegova rješenja između brojnih alternativa ne ovisi samo o akterima, već se ističe isprepletenost procesa u kojima akteri plutaju. Kingdon u svojem modelu identificira tri odvojena procesa, takozvana toka, na koje akteri mogu utjecati – tok problema, tok javnih politika te politički tok. Za tok problema je bitan trenutak u kojem se postojeći uvjeti prepoznaju kao problem od strane društva, eksperata ili vlasti. Ta je identifikacija rezultat utjecaja vrijednosti aktera, a okidači za prepoznavanje problema mogu biti različiti – primjer su uvidi dobiveni putem evaluacija postojećih programa, studije i krizni događaji (Phillipp i Biordi, 1990). Dok nisu definirani kao problemi, oni postoje samo kao uvjeti – uvjeti se prihvaćaju kao nepromjenjive činjenice, dok se problemi smatraju nečim što se može (i treba) promijeniti. Bitno je naglasiti kako problemi ne nastaju sami od sebe; akteri ih nastoje identificirati i definirati, kako bi privukli pažnju javnosti i donositelja javnih politika na njih.¹ Problem se identificira kada ljudi usporede sadašnje uvjete sa svojim unutarnjim vrijednostima o idealnom stanju stvari, i uvide da postoji razdor (Kingdon, 1984). S obzirom na to da problemi ovise o našoj interpretaciji i percepciji, moguće ih je definirati na brojne načine, što također uključuje redefiniranje problema u odnosu na novonastale okolnosti, mogućnosti, ali i vrijednosti društva (Baumgartner & Mahoney 2008; Zahariadis 2014; Zahariadis i dr., 2018).

U toku javnih politika sadržana su zagovaranja rješenja za identificirane probleme, koja su uvijek u množini – postoji niz alternativnih prijedloga kako riješiti problem, ali samo se jedno rješenje može izabrati. U njemu nastupaju specijalisti i eksperti, koji na temelju svojih istraživanja, znanstveno-stručnog autoriteta i znanja zagovaraju svoje prijedloge kao najbolje rješenje za određeni problem (Phillipp i Biordi, 1990).² Izvor njihovih ideja i prijedloga naziva se primordijalnom juhom javnih politika – posrijedi je zamišljeni prostor u kojem ideje "plutaju" te se među-

¹ U konačnici, izvor ideja je manje važan za objašnjavanje zašto se određeni problemi uključuju u agendu od stanja raspoloženja i pozicije vlasti te otvorenosti za ideje određene vrste (Kingdon, 1984).

² Postoji niz kriterija prema kojima je pojedini prijedlog rješenja problema izvediv i uspješan. On mora posjedovati tehničke predispozicije za implementaciju, biti prihvatljiv vodećim vrijednostima formalnih aktera, dosljedan javnom mnijenju, ne stvarati probleme za proračun te uživati političku podršku (Phillipp i Biordi, 1990).

sobno susreću i sukobljavaju u procesu evolucije i prirodne selekcije. Iako ideju, to jest, rješenje, predlaže samo jedan akter, nju preuzimaju drugi akteri te je svojim poimanjem i djelovanjem mijenjaju i modificiraju, pogotovo kroz suočavanje s drugim idejama. Stoga je izvor ideje manje bitan od procesa mutacije i mijenjanja kroz koje sve ideje prolaze, prije nego što postanu dovoljno razrađene da bi bile ozbiljno promatrane. Da bi se pojedino rješenje moglo uspješno predložiti, potrebno je da ono bude tehnički i vrijednosno relevantno. U pogledu tehničke relevantnosti, rješenja moraju biti izvediva – potrebno je ući duboko u detalje i "tehnikalije", kako bi se eliminirale nedosljednosti, osigurala izvedivost implementacije te specificirali njezini konkretni mehanizmi. Što se tiče vrijednosne relevantnosti, ključno je da rješenja odgovaraju dominantnim vrijednostima, percepciji, ideologiji i političkoj kulturi jednog društva (Kingdon, 1984).

Treći i posljednji proces je politički tok, definiran kao raspoloženje javnosti, promjene administracije i članova parlamenta nastale kroz izbore, utjecaj interesnih skupina te ideološke promjene u razmišljanju formalnih aktera (Phillipp i Biordi, 1990), te uključuje sve faktore koji utječu na javno mnijenje (Béland i Howlett, 2016). Politički tok je istaknut kao dominantni način na koji veći dio javnosti razmišlja i poima svijet te je kao takav izrazito bitan za formalne aktere, koji radi osiguranja budućih izbornih uspjeha posvećuju veliku pažnju promjenama u javnom mnijenju. Formalni akteri, koji posjeduju moć donošenja javnih politika, pridaju veliku pozornost javnom mnijenju, jer im ono služi kao opravdanje za uvrštavanje određenih problema na agendu, ili za odabir specifičnih rješenja za postojeći problem. Naravno, javno mnijenje može biti samo po sebi i ograničenje – ako javnost nešto ne smatra problemom, formalni su akteri često nemoćni pred voljom javnosti. Ovisno o promjenama u javnom mnijenju, događaju se i promjene u vlasti. Određeni političari dobivaju veću podršku na izborima jer je njihovo vrijeme došlo ili su jednostavno pravilno izabrali probleme koje ističu. Takva promjena u vlasti neminovno sa sobom donosi drugačiji pogled na prioritete u agendi te njenu promjenu (Kingdon, 1984).

Navedena tri toka postoje sami za sebe, no svako toliko dogodi se trenutak u kojem se, povodom međudjelovanja raznih aktera i političkih struja, tokovi spajaju: "problem se prepoznaje, rješenje se razvilo i dostupno je u zajednici javnih politika, promjena u politici stvara savršeni trenutak za promjenu javnih politika, dok potencijalna ograničenja nisu previše izražena" (Kingdon, 1984: 165). Tada se otvara prozor javnih politika – prilika za donošenje javnih politika (Phillipp i Biordi, 1990). U kratkom razdoblju u kojem je prozor otvoren, akteri zagovaraju i "guraju" određene probleme naprijed u agendi, pregovarajući pritom o kompromisima kako bi se iskoristila prilika i donijela nova javna politika (Ness, 2016).

Iako postoji veliki broj formalnih i neformalnih aktera koji utječu na tokove, posebno se ističu akteri zvani poduzetnici javnih politika. Oni ne postoje *per se*: poduzetnikom javnih politika može postati neformalni ili formalni akter³ s dovoljno izraženom željom "investiranja vlastitih resursa – vremena, energije, reputacije, a ponekad i novca – u nadi za ostvarenjem budućeg povratka uloženog" (Kingdon, 1984: 122).⁴ Ovi akteri guraju vlastite ideje i prijedloge unutar toka javnih politika, kako bi ih učinili relevantnim alternativama (Zahariadis i dr., 2018), te su odlučujući

³ Neformalni akteri češće doprinose nastanku novih javnih politika sa svojim idejama i djelovanjem, potičući strukture vlasti na stavljanje tema na agendu (Ruvalcaba-Gomez i dr., 2020).

⁴ Razlozi zašto bi netko postao poduzetnik javnih politika mogu biti promocija vlastitih interesa, širenje svojih vrijednosti radi utjecanja na druge te uključivanje u tokove iz želje za sudjelovanjem u političkim procesima (Kingdon, 1984).

akter za stapanje triju tokova i pojavljivanje prozora javnih politika (Rawat i Morris, 2016). Naime, svojim predanim djelovanjem "omekšavaju" sustav⁵ i prikupljaju podršku za problem koji smatraju bitnim (Ness, 2016) te za rješenje koje u trenutku smatraju najboljim, kako bi ga donositeljima javnih politika predstavili u savršenom političkom trenutku kojeg su uvelike sami konstruirali.

Poduzetnik javnih politika ima specifične strategije kojima nastoji utjecati na tokove. Svjesni su, naprimjer, da je ključno u toku problema isticati indikatore koji dramatično naglašavaju važnost problema kojeg zagovaraju, kao i činjenice da je sama definicija problema izrazito bitna za njegovo širenje u javnosti. Nije dovoljno samo naglasiti postojanje problema, potrebno je povezivati događaje i indikatore uz njih, kako bi lakše potaknuli ostale aktere na uvažavanje problema te njegovo postavljanje na agendu. Također, kako bi osigurali da se upravo njihovo rješenje uzme u obzir između svih ostalih alternativa, poduzetnici će uložiti veliku količinu truda i resursa kako bi pripremili izvještaje, napisali radove, organizirali tiskovne konferencije te se sastajali s relevantnim akterima – sve u svrhu dijeljenja svojih ideja, dobivanja komentara te upoznavanja javnosti s mogućim rješenjima (Kingdon, 1984). Ono što posebno odvaja poduzetnike od drugih aktera su njihove ključne karakteristike, poput sposobnosti uvjeravanja drugih, vještine pregovaranja, posjedovanja političkih veza, uživanja autoriteta putem vlastite ekspertize ili vođenja organizacije/tijela te sposobnosti govorenja u ime drugih. Od svih karakteristika poduzetnika javnih politika, najbitnija je njegova predanost, pristup ključnim formalnim akterima te kredibilitet (Knaggard, 2015).

Model se višestrukih tokova od svojeg nastanka pokazao iznimno popularnim načinom interpretiranja i promatranja procesa donošenja javnih politika. Kasniji su autori primijenili koncepte tokova i prozora javnih politika na različite države i razine vlasti (globalna, nacionalna, regionalna, lokalna), institucije, oblike političkih sustava, faze donošenja javnih politika, vrste aktera te sektore javnih politika (Zahariadis i Herweg, 2018; Zahariadis i dr., 2018; Jones i dr., 2015; Ruvalcaba-Gomez i dr., 2020). Niz autora (Baumgartner i Jones, 1993; Rouban i dr., 1988; Mintrom i Norman, 2009; Mintrom i Vergari, 1996; Sabatier i Jenkins-Smith, 1993; Zahariadis, 2007) također je posvetio pažnju konceptu poduzetnika javnih politika, kako bi bolje objasnili proces donošenja javnih politika. Iako se motivacije i ciljevi poduzetnika različito interpretiraju, uvijek se ističe njihova uloga u privlačenju pažnje donositelja javnih politika i utjecanja na iste kako bi postigli promjene u društvu (Zahariadis, 2007). Među različitim interpretacijama (varijacijama) uloge poduzetnika javnih politika ističe se politički poduzetnik, formalni akter sa sposobnošću donošenja javnih politika, koji aktivno podržava određenu ideju te prikuplja većinsku podršku nužnu za njenu realizaciju (Herweg i dr., 2015), kao i posrednik problema (*problem-broker*) – akter koji "definira uvjete kao javne probleme te djeluje kako bi natjerao donositelje javnih politika da ih prihvate kao takve" (Knaggard, 2015: 452). Svaka od ovih varijacija poduzetnika javnih politika preuzima njegovu logiku kao aktera koji ima značajni utjecaj na tokove te stvaranje prozora javnih politika, ali naglašava specijaliziranu, ograničenu ulogu koju imaju unutar modela višestrukih tokova te njihova političkog sustava.

⁵ Formalni akteri i institucije te šira javnost često znaju biti otporni na promjene, stoga je ključna zadaća poduzetnika javnih politika "omekšati" takve skupine, tako da ih naviknu na nove ideje te da povećaju prihvatljivost svojih prijedloga. Ako kvalitetno pripreme ostale aktere i javnost, poduzetnici će imati veću šansu progurati svoj prijedlog kada situacija bude za njega prikladnija (Kingdon, 1984).

Prikaz foruma 4chan i /pol/ (*Politically Incorrect*) zajednice

Postoje mnogi akteri – formalni i neformalni – koji svojim djelovanjem mogu imati učinak na tokove. No s nastankom i razvojem interneta, došlo je do rasta mogućnosti komunikacije među pojedincima, otvorivši prostor za povezivanje korisnika oko zajedničkih ciljeva i vrijednosti te njihovo utjecanje na politiku i donošenje javnih politika na načine koji nisu bili zamislivi Kingdonu i njegovim suvremenicima. Danas je zahvaljujući internetu prisutan velik broj zajednica, koje su nadišle svoju prirodu pukog skupa pojedinaca, stekle kolektivnu svijest te započele svjesno utjecati na javnost i donositelje političkih odluka putem podizanja svijesti o postojanju problema, mijenjanja javnog mnijenja te predlaganja rješenja – posebice alternativnih zajednica, koje nisu zastupljene među formalnim akterima. Time su i digitalne zajednice postale relevantan akter koji zbog svoje umrežene i mnogoljudne prirode može izrazito predano i učinkovito pristupiti pitanju utjecanja na tokove. Međutim, te iste mogućnosti komunikacije, povezivanja i organiziranja radi političkog djelovanja pogodovale su raznim demokratski neprihvatljivim akterima poput političkih radikalnih skupina.

Jedna se od takvih skupina nalazi na internetskom forumu 4chan, koji je utemeljen 2003. godine (Hine i dr., 2017) kako bi internetski korisnici mogli raspravljati o japanskim *anime* crticiima (Ludemann, 2018). No s vremenom je nadišao svoju izvornu svrhu, postavši popularno mjesto za raspravu o mnogim temama i područjima, internetskim mimovima te internetskoj kulturi (Jokubauskaite i Peeters, 2020). Kao forum se od drugih razlikuje zbog gotovo potpune anonimnosti korisnika te prolazne naravi objavljenog sadržaja. Naime, korisnicima nije potreban osobni profil kako bi se uključili u rasprave, dok nedostatak arhiva te brisanje starih dretvi doprinosi kratkovječnosti rasprava (Bernstein i dr., 2011), što forum drži u stanju neprekidnog kaosa i ponovnog rođenja. Unatoč tome, svaki podforum ima svoju zasebnu zajednicu sačinjenu od korisnika koji "...dijele zajedničku viziju o tome što podforum jest, jedan duh i karakter koji je nedefiniran ali uvijek prisutan, predstavljajući nepisana pravila" (Nissenbaum i Shifman, 2015: 487).

Na 4chanu su najpoznatije zajednice s podforumima /b/ (*Random*) i /pol/, jer su njihovi članovi najbolje iskoristili mogućnosti interneta i smanjene troškove komunikacije radi stvaranja kolektivnog identiteta zajednice, mobilizacije i koordinacije svojih aktivnosti (Mikašinić-Komšo, 2020). U ranim danima 4chana, /b/ je bio najpopularniji podforum, a ključna je aktivnost na /b/-u bila trolanje (*trolling*) – aktivnost koja "...legitimira upotrebu gotovo svih sredstava kako bi se naljutilo ili nasamarilo druge, radi zabave trola i njegove publike" (Nissenbaum i Shifman, 2015: 487). Iako je trolanje kao aktivnost isprva služilo isključivo za zabavu članova /b/ zajednice, s vremenom se putem trolanja počeo razvijati specifičan identitet /b/ zajednice, koji je svoju inicijalnu politizaciju ostvario s *Project Chanology* u 2008. godini. Tada su /b/ korisnici organizirali koordinirane proteste protiv Scijsentološke crkve zbog pokušaja cenzuriranja informacija na internetu (Merrin, 2019: 205). Osim provedbe opsežne aktivnosti trolanja protiv Crkve na internetu (poput naručivanja prostitutki i velikih količina pizze na adrese lokalnih ogranka Crkve), organizirani su i prosvjedi u gradovima diljem SAD-a (Underwood i Welser, 2011: 204). Iako je /b/ zajednica nastavila koristiti trolanske aktivnosti u daljnjem političkom djelovanju, njeno neslaganje o načinu političkog djelovanja postepeno je dovelo do rasipanja i gubitka političkog identiteta, pokazavši da je /b/ zajednici nedostajala istinska politička dimenzija te da je bila ograničena na internetsku kulturu, mimeove i trolanje (Tuters i Hagen, 2019).

S druge je strane podforum /pol/ stvoren 2011. kao prostor za raspravu o međunarodnoj politici i nacionaloj politici SAD-a. Pritom je njegov sadržaj ispunjen antisemitizmom, rasizmom i govorom mržnje (Zannettou i dr., 2020; Hine i dr., 2017) te je neprikladan i nasilan, s malo umjerenosti i kontrole (Ludemann, 2018). Svoju prepoznatljivost, zloglasnost, ali i popularnost, stekao je tijekom predsjedničkih izbora u SAD-u 2016. (Jokubauskaite i Peeters, 2020.) kada je do izražaja došao njegov *alt-right* sentiment: zajednica je počela podržavati Donalda Trampa, promovirati ga po internetu te je po digitalnim platformama širila govor mržnje (Hine i dr., 2017), propagirala antisemitizam (Zannettou i dr., 2020) i dezinformacije (Zannettou i dr., 2017), osobito putem politizirane upotrebe mimova (Zannettou et al, 2018). Iako su političko djelovanje, a samim time i političke težnje i ciljevi, fokusirani na SAD, /pol/ zajednica je svejedno dominantno globalni akter, koji svoje ideje i rješenja nastoji proširiti svijetom.

Politički se sentiment, ali i motivacija, /pol/ zajednice temelji na vjerovanju u dvije teorije zavjere: teoriju velike zamjene te genocid bijele rase. Prema prvoj, politička vlast u svim zapadnim državama ciljano planira zamijeniti bijelo stanovništvo s drugim rasama putem progresivnih migrantskih politika; prema drugoj, u svijetu aktivno djeluju moćne elite, predvođene Židovima, kako bi osigurale uništenje bijele rase. Obje teorije imaju poveznicu u izraženom anti-semitizmu, prema kojem Židovi stoje iza svih takvih odluka i politika, iz razloga što žele oslabljeni Zapad i zapadne države, kako bi bili sigurni da se Holokaust više ne može ponoviti. Sukladno navedenom političkom sentimentu, temeljni je politički cilj /pol/ zajednice spasiti Zapad i bijelu rasu od progresivno-liberalnih vrijednosti (feminizam, prava seksualnih i etničkih manjina, otvorenost prema migrantima), djelovanja Židova te političke elite.

Pritom je ključno sredstvo za realizaciju tog političkog cilja provođenje crvenopiluliranja (*redpilling*)⁶ – proces radikalizacije kroz koji novi korisnici prihvaćaju *alt-right* vrijednosti učenjem o tome "kakav je svijet doista" (Mountford, 2018). Naime, osobe koje osvijeste "istinu" koja stoji iza gore navedenih teorija zavjere te je prihvate, postaju crvenopilulirani, a samim time i svjesni da Zapad putuje prema svojoj propasti, koju je nužno spriječiti. Spas Zapada pritom neće biti realiziran kroz demokraciju; potrebno je političkim djelovanjem ubrzati rast netrpeljivosti i polarizacije u društvu te time prouzrokovati neminovni raspad sadašnjeg političkog sustava i društva i rasni rat kako bi se iz pepela sukoba rodilo novo, snažnije društvo (Thorleifsson, 2020). Kako je većina članova društva potpala pod "nametnuti narativ medija, političke elite i Židova", obaveza je /pol/ zajednice razbiti "programiranje" javnosti te ih politički probuditi, kako bi mogli "uvidjeti što se zbilja događa". Sa svakom osobom koja se crvenopilulira i pridruži realizaciji političkih ciljeva /pol/-a, njegova snaga raste te se ujedno i šire njegove političke vrijednosti i ideje.

Sentiment globalnog pogleda na politiku, globalnog karaktera /pol/ zajednice te isticanja nužnosti za globalnim političkim djelovanjem posebno je došao do izražaja nakon što je Trump izgubio predsjedničke izbore za 2020. godinu. /pol/ zajednica je tada bila jedna od vodećih skupina koja je zagovarala tezu lažiranog broja glasova te je također bila jedna od najsnažnijih podržavatelja napada na Capitol Hill. Ubrzo nakon tog incidenta su, s početkom pandemije COVID-19, u /pol/ zajednici niknuli snažni antivakcerski narativi, koji su se uspješno stopili s postojećim,

⁶ Naziv je referenca na film *The Matrix*, u kojem glavni lik Neo dobije izbor između ostajanja nesvjesnim u zamišljenom svijetu (uzimanje plave pilule) i osvješćavanja o postojanju pravog svijeta (uzimanje crvene pilule).

komplementarnim teorijama zavjera i političkim razmišljanjima zajednice. U tom je novom, ažuriranom promišljanju, /pol/-ova temeljna premisa kako političke elite donose odluke na štetu Zapada dobila novo ruho, nadodajući svojim tradicionalnim temama pitanje ciljanog oduzimanja osobne slobode, jačanja moći političkih i ekonomskih elita, uplitanja Židova u pandemiju, rasta moći Kine, opasnosti od cjepiva i mnoga druga pitanja. Na ovaj sentiment se istovremeno pridodala podrška Vladimiru Putinu, kojeg nakon odlaska Donalda Trumpa /pol/ zajednica smatra ključnim borcem protiv Židova, međunarodnog zavjereničkog pokreta te progresivno-liberalnih vrijednosti. Ta je podrška posebice narasla nakon početka rata u Ukrajini, usred kojeg je /pol/ zajednica stala na stranu Rusije. Iako je i prije bila izražena, s početkom pandemije i rata u Ukrajini, /pol/ zajednica je uistinu proširila svoje političke vidike na međunarodnu scenu te sada u velikoj mjeri pridodaje njene probleme u svoje temeljne vrijednosti i ciljeve.

Metodologija

Nakon predstavljanja ključnih koncepata modela višestrukih tokova te prikaza /pol/ zajednice i njenog karaktera, nastavak rada usredotočuje se na teorijsko razmatranje i utvrđivanje uloge koju ekstremističke zajednice zauzimaju unutar modela višestrukih tokova. Naime, ekstremističke se zajednice promatraju kao potencijalni primjer poduzetnika javnih politika, predanog aktera koji je spreman uložiti znatne resurse ne bi li postigao željenu promjenu u društvu.

Kao ogledni primjer ekstremističkih zajednica odabrana je naznačena /pol/ zajednica,⁷ a za potkrepljenje tvrdnji o istoj odabrana je metoda kvalitativne eksplorativne analize, putem koje se iz objava nastoje identificirati temeljni motivi, ciljevi i želje /pol/ zajednice. Objave koje je rad analizirao spadaju u zbirku relevantnih i bitnih objava s podforuma, prikupljenih i objavljenih kao digitalni dokument od strane članova zajednice, pod naslovima *Mein Kek* i *Gnothi Seauton: A Compendium of 4chan Redpills and Conspiracy Theories*. U pitanju je 4179 stranica putem kojih se predstavljaju objave korisnika, radi temeljitog obrazloženja različitih aspekata kolektivnog identiteta /pol/ zajednice, njenih političkih težnji, problema koje smatraju bitnima te načina na koje ih trebaju realizirati. Riječ je o najbitnijoj kompilaciji sabranih misli zajednice za uvid u njenu političku svijest u periodu 2013.–2021., što je čini pogodnim izvorom informacija za potrebe analize. Također, analiza se temelji i na autorovom poznavanju /pol/ zajednice, nastalog na temelju dugogodišnjeg znanstvenog istraživanja /pol/ zajednice, koje se koristi radi identificiranja i povezivanja pojedinačnih aspekata identiteta /pol/ zajednice u smislu strukturu.

Tok analize je sljedeći: pozivanjem na sadržaj navedenih dvaju izvora, /pol/ se zajednicu kontekstualizira unutar modela višestrukih tokova kroz tri razine: prvo, u smislu njena potencijalnog karaktera kao poduzetnika javnih politika; drugo, u pogledu uloge koju preuzima u toku problema, toku javnih politika i političkom toku; te treće, u odnosu na načine djelovanja radi realizacije svojih političkih ciljeva kao aktera. U pogledu potencijalnog definiranja njena karaktera kao poduzetnika

⁷ Razlozi njena odabira su višestruki: /pol/ je iznimno važna alt-right zajednica, čije je političko djelovanje tijekom predsjedničkog mandata Donalda Trumpa ostalo zapaženo, a digitalna priroda zajednice omogućuje pregledan pristup političkoj motivaciji, ciljevima, pogledima na svijet te metodama djelovanja njenih članova. Konačno, njena digitalna narav pruža autoru određenu razinu sigurnost za autora, jer za istraživanje nije bilo potrebno stupiti u izravan kontakt s njenim članovima i time se izlagati neugodnostima i različitim rizicima koji iz toga proizlaze.

javnih politika, analiza razmatra posjeduje li /pol/ zajednica temeljne karakteristike poduzetnika javnih politika, prethodno identificirane u teorijskom prikazu modela višestrukih tokova, a to su izražena sposobnost komunikacije s javnošću, sposobnost uspostavljanja političkih veza s formalnim akterima i institucijama te istaknuta predanost u djelovanju radi realizacije svojih ciljeva i političkih težnji.

Kako je ključna aktivnost poduzetnika javnih politika djelovanje na tokove radi njihova stapanja, analiza također razmatra ulogu koju /pol/ zajednica nosi u kontekstu toka problema, toka javnih politika i problemskog toka: osvještavanja o postojanju specifičnog problema, predlaganja rješenja i alternativa te promjene javnog mnijenja. Konačno, svaki akter u modelu višestrukih tokova djeluju na svojstven način, sukladno svojoj društvenoj poziciji, mogućnostima koje su mu pružene te specifičnim snagama koje posjeduje. Stoga analiza razmatra i načine na koje /pol/ zajednica djeluje kako bi postigla svoje političke ciljeve i ostvarila željene promjene, radi smještanja njenog djelovanja u međuodnos s drugim akterima.

Svaku razinu analize prati tablica, koja služi za pregledno sumiranje temeljnih zaključaka pojedinih razina analize: u prvoj se definira sličnost /pol/ zajednice s poduzetnicima javnih politika u pogledu njihovih temeljenih karakteristika, u drugoj se navodi temeljna uloga /pol/ zajednica unutar svakog od triju tokova, dok se u trećoj tablici navode temeljni načini djelovanja /pol/ zajednice, kao i efekt koji s njima nastoje ostvariti unutar tokova.

Definiranjem /pol/ zajednice prema navedenim razinama analize, istu će, a samim time, i virtualne ekstremističke zajednice u načelu, biti moguće konceptualno pozicionirati unutar modela višestrukih tokova kao potencijalnog aktera te utvrditi predstavlja li ona primjer poduzetnika javnih politika. Također, u slučaju negativnog odgovora, otvara se pitanje može li je se definirati kao drugačiji oblik aktera, sukladno njenim analizom identificiranim svojstvima?

/pol/ – poduzetnik javnih politika?

S obzirom na svoju političku misiju, jasno je kako se /pol/ zajednica bavi velikim političkim pothvatom – radikalnom promjenom svijesti društva te poticanjem tektonskih političkih promjena – za što moraju uložiti puno truda, vremena, ljudskih resursa i volje. Upravo su zato kao politički akter zanimljivi za proučavanje unutar okvira modela višestrukih tokova, a posebice putem koncepta poduzetnika javnih politika, što je i fokus prve razine analize. Naime, djelovanje poduzetnika javnih politika, unatoč velikom broju aktivnosti kojima bave, se može svesti na "omekšavanje zajednice javnih politika te širu javnost" (Kingdon, 1984: 181). Komuniciranjem i širenjem svoje interpretacije problema, predlažući realistična i valjana rješenja i alternative te utječući na javno mnijenje, poduzetnici postepeno senzibiliziraju javnost i formalne aktere o pojedinom problemu te pripremaju teren za donošenje javnih politika. U tom pogledu su bliski /pol/ zajednici, koja također smatra kako njezini politički ciljevi neće biti realizirani brzo, već će biti potrebne godine i godine dizanja svijesti, predlaganja rješenja i kultiviranja specifičnog političkog sentimenta i javnog mnijenja u društvu (Gnothi Seauton, IV).

Poduzetnicima javnih politika pripisuju se ključne karakteristike zbog kojih se razlikuju od ostalih aktera – karakteristike putem kojih je moguće promatrati i /pol/ zajednicu, kako bi se utvrdila potencijalna prisutnost tih ključnih karakteristika te izvršila usporedba njena karaktera s poduzetnicima. U pogledu posjedovanja sposobnosti komuniciranja s javnošću, poduzetnik javnih politika mora imati le-

gitimitet na temelju kojeg bi javnost uopće trebala stati i poslušati njegove riječi. Autoritet koji /pol/-u daje legitimitet je društvena percepcija /pol/-a kao jednog od važnih izvora *alt-right* političkog sentimenta te ključnog aktera koji je doprinio pobjedi Donalda Trumpa na predsjedničkim izborima SAD-a 2016. godine. Naravno, javnost neće htjeti slušati što /pol/ zajednica ima za reći, jer je zbog rasprostranjene percepcije viđena kao skupina političkih ekstremista. Međutim, pažljivo konstruiranje i održavanje takvog identiteta je /pol/ zajednici omogućilo da privlači veliki broj zainteresiranih istomišljenika koji smatraju da je upravo /pol/ mjesto na kojem će zajedničkim naporima i djelovanjem moći doprinijeti u donošenju promjena u društvu.⁸ Osim toga, takva reputacija također pomaže u privlačenju zainteresiranih, ali politički neupućenih i neosvijestjenih korisnika, koji će iz znatiželje sudjelovati u raspravama te se s vremenom potencijalno radikalizirati. Stoga, iako ne mogu doprijeti do prosječnog člana javnosti, /pol/ može svojim glasom doprijeti do istomišljenika, potencijalnih novih članova te drugih skupina bliskih njihovim stajalištima, koji će biti spremni slušati /pol/ zajednicu, uspostavljajući snažnije povezanu bazu istomišljenika s koherentnim političkim stavovima, vrijednostima i interpretacijom društva (Mein Kek, II).

Kada su u pitanju političke veze s formalnim akterima i institucijama, /pol/ zajednica nailazi na niz poteškoća koje ograničavaju mogućnost njihove gradnje, u usporedbi s poduzetnicima javnih politika. Prvo, zajednicu čini veliki broj anonimnih korisnika, zbog čega nije moguće odrediti prepoznatljivog glasnogovornika koji bi mogao osobno kultivirati odnose i veze. Također, /pol/ zajednica zagovara ekstremne političke ideje, zbog čega je ograničen broj formalnih aktera koji bi bili spremni povezati se s njima, jer ih to izlaže političkim kritikama, napadima te opasnosti alijencije biračkog tijela. No /pol/ zajednica je svjesna svoje nepogodne reputacije, zbog čega svoje veze gradi indirektno. Umjesto da se povezuje s formalnim akterima, /pol/ zajednica se fokusira na utjecanje na iste iz sjene, računajući da će ti akteri, koji su prihvatljiviji javnosti, samostalno širiti /pol/ ideje i uspostavljati političke veze (Mein Kek, II).

Osim toga, /pol/ zajednica će pojedine političke aktere samostalno promovirati i gurati u digitalnoj javnosti, kako bi osigurali vidljivost tih aktera i njihovih ideja. Kao primjer je moguće navesti Donalda Trumpa, na kojeg su članovi /pol/ zajednice nastojali aktivno utjecati da zagovara i promovira njihove vrijednosti (Gnothi Seauton, IV), kao i Marine Le Pen, koju je /pol/ zajednica podržala, pomogavši joj u izborima (Gnothi Seauton, II), te Vladimira Putina, kojeg smatraju borcem protiv "nazadnih" zapadnih vrijednosti (Gnothi Seauton, I). Postoji više primjera u kojima je Donald Trump na Twitteru dijelio sadržaj kojeg je /pol/ napravio te koristio njihove sintagme i fraze u porukama biračima, kao i primjeri svjesnog i ciljanog promoviranja navedenih aktera od strane /pol/ zajednice, znajući da će time doprinijeti njihovoj političkoj relevantnosti i uspjehu, a samim time, i rasprostranjenosti sebi bliskih političkih vrijednosti (Gnothi Seauton, I).

Konačno, u pogledu najvažnije karakteristike poduzetnika javnih politika – njegove predanosti u djelovanju na realizaciji svojih ciljeva i političkih težnji – /pol/ za-

⁸ Ne samo da je bitno konstruirati vanjsku reputaciju i stabilan identitet, kako bi javnost percipirala /pol/ upravo onako kako to /pol/ i želi, već je bitno uspostaviti koherentan narativ o /pol/ entitetu za unutarnju stabilnost zajednice. Kako je cijeli forum anonimnan, vodeći sentiment zajednice je u vječnoj opasnosti od gubitka dominacije nad zajednicom, zbog čega on mora biti upotporen s kultivacijom specifične mitologizirane samopercepcije (Mikašinić-Komšo, 2022).

jednica pokazuje iznimnu razinu predanosti. Naime, njeni članovi od 2014. godine aktivno raspravljaju o suvremenoj povijesti i politici, ukazujući na niz "problema" koje percipiraju u društvu i politici. Svakodnevno se pokreće ogroman broj rasprava te se objavljuje tisuće komentara, u kojima se aktivno prati i komentira domaće i strane političke događaje. Ali danonoćna rasprava nije kraj, jer /pol/ zajednica aktivno potiče političko djelovanje svojih članova putem samostalnog osmišljavanja, pripremanja i provođenja političkih kampanja, koje za cilj imaju širenje njihovih vrijednosti i ideja, utjecanja na druge, privlačenje novih korisnika i ostvarivanje /pol/ političkih ciljeva.⁹ Uostalom, prednost /pol/ zajednice u pogledu predanosti leži u velikom broju korisnika koji se posvećuju političkom djelovanju. Zbog tolikog broja korisnika, odlazak jedne generacije korisnika s /pol/-a ne predstavlja problem za daljnje nametanje vrijednosti u društvu, jer će se uvijek pojaviti sljedeća, mlađa generacija korisnika, koja će preuzeti aktivnosti i nastaviti politički djelovati. Svi ti korisnici predano surađuju svojim djelovanjem kako bi doveli do fundamentalnih promjena unutar političkog sustava čiji bi dolazak predstavljao problem za zdravlje i stabilnost liberalno-demokratskog političkog sustava.

Promatrajući je kroz karakteristike koje obilježavaju poduzetnike javnih politika, /pol/ zajednicu nije moguće pojmiti poduzetnikom. Iako posjeduje karakteristike snažne vezane uz poduzetnike javnih politika, nemogućnost /pol/ zajednice da kultivira političke veze s formalnim akterima i institucijama te njena ovisnost o podupiranju onih aktera koji to mogu predstavlja ozbiljnu prepreku u njihovoj uspješnosti da nametnu vlastita rješenja ili alternative. U *Tablici 1.* dan je pregledan prikaz /pol/ zajednice te njene bliskosti, ali i distanciranosti, s poduzetnicima.

Tablica 1. Usporedba obilježja poduzetnika javnih politika i ekvivalentnih obilježja /pol/ zajednice

Obilježja poduzetnika javnih politika	Obilježja /pol/ zajednice	Odgovara li /pol/ zajednica karakteristikama poduzetnika javnih politika?
Posjeduje platformu/ autoritet koja omogućuje komunikaciju s javnošću	Djeluje na otvorenoj platformi, privlačeći (potencijalne) istomišljenike, a autoritet temelji na (percipiranom) utjecaju koji ima na internetsku sferu	Da
Kultivira političke veze s formalnim akterima i institucijama	Kultivira proxy veze utjecanjem na formalne aktere, koji u njihovo ime donose promjene i kultiviraju političke veze	Ne
Iznimno predan i spreman uložiti vrijeme i resurse radi realizacije ciljeva	Posjeduje izrazito visoku razinu predanosti kao zajednica, koja se regenerira i obnavlja dolaskom nove generacije korisnika	Da

⁹ Bitno je naglasiti kako takve zajedničke kampanje, u čijem planiranju, pripremi i izvedbi sudjeluje velik broj korisnika, također služe i za jačanje unutarnje kohezije zajednice te snažnije povezivanje njezinih članova.

Utjecaj /pol/ zajednice na tokove: *clicktivism* ili planirano djelovanje?

No ako se /pol/ zajednicu ne može smatrati poduzetnikom javnih politika, kakav je ona akter, odnosno gdje je i kako možemo najbolje smjestiti u kontekstu modela višestrukih tokova? Kako bi se na to pitanje moglo odgovoriti, u drugoj se razini analize razmatra njena uloga u pojedinim tokovima.

U pogledu toka problema, treba naglasiti kako /pol/ zajednica posjeduje svoju specifičnu percepciju svijeta, prema kojoj registrira niz problema koji se moraju riješiti za osiguranje boljeg društva. Ti "problemi" uključuju postojanje progresivno-liberalnih vrijednosti te njihovu dominantnost u društvu, toleranciju, prihvaćanje seksualnih i etničkih manjina, prisutnost Židova, rastući broj seksualnih i etničkih manjina u proizvodima kulturne industrije, pa čak i prevlast rap glazbenog žanra, što su sve prema /pol/ zajednici temelji liberalno-demokratskog političkog sustava (Gnothi Seauton, I). A kako su većini u društvu navedeni "problemi" zapravo uvjeti društvenosti – i to općeprihvaćeni i poželjni – potreban je izniman napor od strane /pol/-a da se njihova interpretacija problema nametne i proširi, jer je ona suprotna težnjama liberalno-demokratskog političkog sustava. Naime, nije dovoljno da se drugima kaže kako problem postoji, potrebno ih je potaknuti da zakluče kako se problem mora riješiti. /pol/ zajednica je toga svjesna te se u svom djelovanju usmjerava na postepeno širenje svojih vrijednosti, ideala i percepcije "problema" u društvu, ali i na svojem forumu, kako bi "osvijestili" druge te osigurali nove članove zajednice. Nakon što privuku pažnju pojedinaca, /pol/ zajednica ih putem crvenopiluliranja aktivno nastoji uvjeriti da je potrebno nešto učiniti kako bi se situacija u društvu "popravila" (Mein Kek, III).

Kada je u pitanju tok javnih politika, /pol/ ima pregršt prijedloga kako "praktično" riješiti probleme koje zagovaraju, a koji su nastali kroz godine neprekidnih rasprava "velikih umova" – "rješenja" poput preseljenja svih etničkih manjina iz SAD-a u njihove države "porijekla", istrebljenje Židova, gašenje svih medija te razaranje političkog sustava kakvog poznajemo u zapadnim državama (Mein Kek, II). Međutim, ta su "rješenja" neprihvatljiva iz perspektive modela višestrukih tokova, jer su u tehničkom smislu neizvediva, a ujedno i vrijednosno dijametralno udaljena od standarda liberalno-demokratskog društva. Osim što je veliki broj "rješenja" neizvediv, sama zajednica nije suglasna oko najboljeg rješenja. Ove činjenice, zajedno s činjenicom da /pol/ zajednica ne posjeduje istaknute političke veze s formalnim akterima, uvelike otežavaju njihovu sposobnost da predlože realna rješenja za probleme koje zagovaraju, čak i kad bi oni bili u jednom trenutku uvršteni na agendu.

Međutim, kao što je prethodno spomenuto kod /pol/-ovih političkih veza s formalnim akterima, /pol/ zajednici je najvažnije da pronađu *proxy* rješenja – formalne aktere u čijim bi se administracijama donosile odluke i javne politike koje najbliže odgovaraju njezinoj političkoj viziji. Kao najrelevantiji primjer je moguće izdvojiti Donalda Trumpa, za vrijeme čije je administracije /pol/ posebno veličao i pozdravio odluke da se sagradi zid na granici s Meksikom, kao i izlazak SAD-a iz Pariškog sporazuma, zabranu ulaska u SAD državljanima niza bliskoistočnih država, odluku Trumpa da ne ulazi u moguće ratove, javno prozivanje Kine za njeno ponašanje i odluke te imenovanje članova Vrhovnog suda, koji su kasnije ukinuli *Roe v. Wade* odluku i time doveli u pitanje pravo žena na pobačaj (Gnothi Seauton, IV). Sve su te odluke bile viđene kao ključni koraci prema realizaciji rješenja za temeljnije, veće

probleme koje /pol/ zajednica identificira u društvu, a do kojih ne bi bila u mogućnosti sama doći: /pol/ zajednica je uvjerena kako se promjene moraju postepeno događati, jer ne bi bilo moguće odjednom implementirati sva njihova rješenja (Mein Kek, II).

U pogledu političkog toka, /pol/ zajednica je svjesna kako njena interpretacija problema nije nešto s čime se javnost slaže. Ona se trenutačno u pogledu političke svijesti nalazi pod kontrolom narativa političkog i medijskog sustava te je zatvorena za političke zahtjeve /pol/-a (Gnothi Seauton, II). Međutim, /pol/ zajednica je osviještena u pogledu političke stvarnosti te kao takva predstavlja prvi val širenja svojeg političkog sentimenta u javnosti. Osmišljavanjem načina i metoda za uvjeravanje drugih, /pol/ zajednica širi svoje vrijednosti te kultivira specifično javno mnijenje i politički sentiment, kako bi se "razbilo" programiranje javnosti i osvjestilo ljude da je sadašnje stanje problem te da je promjena moguća. A ukoliko dovoljan broj članova javnosti "reprogramiraju" sukladno svojim interpretacijama svijeta, postignuta bi kritična masa mogla promijeniti politički sentiment i raspoloženje nacije, što bi političare naprosto prisililo da počnu ili slušati želje javnosti, ili svoje političke programe, vrijednosti i ciljeve prilagođavati javnosti (Gnothi Seauton, III).

U svakom slučaju, /pol/ zajednica cilja putem crvenopiluliranja napraviti ogromnu promjenu političkog sentimenta u državi – postepeno reprogramiranje društva i "otvaranje očiju prema istini" pripremit će ovu generaciju, ali i buduće generacije, da na drugačiji način promatraju svijet i društvo te da ne uzimaju njegove uvjete zdravo za gotovo, već kao probleme koji se mogu riješiti. A kada dovoljan broj članova društva počne percipirati samo društvo i s njim povezani politički sustav kao problem, sveobuhvatna će promjena biti nadohvat ruke (Gnothi Seauton, I). Kako bi osigurali uspješno crvenopiluliranje korisnika, posebice novih, /pol/ zajednica stalno priprema različita "istraživanja" i materijale, putem kojih se korisnici postepeno indoktriniraju kako bi prihvatili njihov svjetonazor (Gnothi Seauton, I). Pritom istinitost takvih materijala nije bitna, jer je važnije kultivirati specifičnu percepciju među korisnicima; upravo zato su indoktrinacijski materijali /pol/-a često ispunjeni pretjeranim interpretacijama i lažima, kao i statističkim podacima izvađenim iz konteksta, koji služe za kultiviranje osjećaja straha i nužnosti nagle promjene (Gnothi Seauton, IV).

Sagledavši /pol/ zajednicu u kontekstu pojedinačnih tokova, jasna je njezina relevantnost u toku problema i političkom toku, unutar kojih je fokusirana na promjenu svijesti o postojanju specifičnih problema te općenito na utjecanje na javno mnijenje, s ciljem suprotstavljanja političkom sustavu te njegovim zadanim okvirima. Međutim, kada je u pitanju tok javnih politika, tehnička neizvedivost "rješenja" i predloženih alternativa /pol/ zajednice, spojena s njihovom vrijednošću, čini ih irelevantnima u ovom toku. Time se dodatno potvrđuje konstatacija u prvoj razini analize kako se /pol/ zajednica u konačnici ne može smatrati poduzetnikom javnih politika, jer je za njega kao aktera ključna sposobnost nametanja određenog rješenja ili alternative unutar toka javnih politika. Sinteza uloge koju /pol/ zajednica ima za svaki od triju tokova je predstavljena u *Tablici 2*.

Tablica 2. Usporedba logike tokova javnih politika te uloge /pol/ zajednice u svakom od njih

Tok	Obilježja višestrukih tokova	Uloga /pol/ zajednice
Problema	Uvjeti stvarnosti koji su prepoznati kao određen problem, koji je potrebno riješiti	Aktivno zagovara postojanje „problema“ (prisutnost Židova, rast broja etničkih manjina te jačanje prava seksualnih manjina), svjesna da problemi nisu samozađani, već kao takvi moraju biti osviješteni
Javnih politika	Biranje između alternativnih rješenja za problem, koja zagovaraju stručnjaci	Zagovaraju tehnički nemoguća i vrijednosno neprihvatljiva rješenja, ali promoviraju i zagovaraju formalne aktere i njihova <i>proxy</i> rješenja
Politički	Dominantan način na koji javnost percipira svijet i probleme, politički sentiment i javno mnijenje koje formalni akteri pažljivo prate	Utjecanje na političku svijest javnosti kroz crvenopiluliranje kako bi se značajno promijenio sentiment javnosti i time prisililo formalne aktere na djelovanje

Metodologija djelovanja /pol/ zajednice: kako društvo preobratiti na antisemitizam

Druga razina je pokazala kako je /pol/ zajednica iznimno prisutna kao akter unutar toka problema i političkog toka. No konačno pitanje za razumijevanje uloge /pol/ zajednice u modelu višestrukih tokova je definiranje načina na koje ona politički djeluje kako bi utjecala na tokove i druge aktere, što je zadatak treće razine analize. Kao što je već rečeno, temeljni je cilj /pol/ zajednice proširiti svoje *alt-right* vrijednosti radi prouzročavanja propasti progresivno-liberalnih vrijednosti, javnih politika i političkog sustava. Takav pothvat bio bi moguć jedino ako se ideje, vrijednosti i interpretacija stvarnosti kakvu /pol/ zajednica zagovara proširi u dovoljnoj mjeri u društvu putem procesa crvenopiluliranja. Tim bi se procesom velik broj korisnika, koji svakodnevno posjećuje /pol/ i sudjeluje u raspravama, neminovno radikalizirao i crvenopilulirao od strane drugih korisnika. No privući internetske korisnike da počnu posjećivati /pol/ je izazovno, pogotovo zbog njegove negativne reputacije u javnosti. Stoga je ključni interes /pol/ zajednice privući internetske korisnike koji nisu na /pol/-u.

Kako bi privukli ostale korisnike na 4chan, članovi /pol/ zajednice se okreću upotrebi najpoznatijeg 4chan oružja, trolanja, koje koriste za provođenje mimetičkog ratovanja – "natjecanja oko narativa, ideja i društvene kontrole na bojišnici društvenih medija" (Giesea, 2016: 70). Upotrebom trolanja na društvenim mrežama, korisnici /pol/-a svojim djelovanjem preuzimaju kontrolu dijaloga, narativa i psihološkog prostora (*ibid.*) te šire svoje vrijednosti i ideje među internetskim korisnicima. Razlog zašto im je bitno uspostaviti kontrolu nad dijalogom i naracijama na internetu jest kako bi internetske korisnike, koji nisu politički osviješteni, postepeno senzibilizirali za širenje svijesti prema crvenopiluliranju i prihvaćanju /pol/ vrijednosti. Naime, /pol/ korisnici su svjesni kako prosječni internetski korisnik nije spreman prihvatiti njihove ekstremne političke vrijednosti i stajališta; štoviše, uviđaju i da su cjelokupna internetska zajednica te različiti moćni akteri neprijateljski nastrojani prema njihovim vrijednostima i stavovima, što znači da bi svaki otvore-

ni pokušaj indoktrinacije i upotrebe propagande od strane /pol/-a bio neuspješan. Upravo zato se njihovo zagovaranje takvih ideja ne vrši javno i izravno, već to moraju činiti prikriveno, subverzivno. Kontinuiranim i predanim djelovanjem ovakvog tipa, /pol/ zajednica nastoji proširiti svoje ideje i vrijednosti u društvu, ili ih makar učiniti podnošljivima (Gnothi Seauton, II).

Njihovim je težnjama dodatna zapreka ujedinjenost drugih relevantnih i moćnih aktera u društvu, poput medija, političkih institucija, političara te raznih pokreta za ljudska prava, u svojoj podršci prema naznačenim vrijednostima liberalne demokracije koje svojim djelovanjem aktivno zagovaraju. Oni se interpretacijama ovih vrijednosti aktivno suprotstavljaju /pol/ zajednici te predstavljaju opasnost za /pol/-ovo uokvirivanje problema (Mein Kek, I). /pol/ zajednica je svjesna da, ako ne dominira u političkoj areni sa vlastitom interpretacijom problema, neće imati prostora za širu indoktrinaciju i nametanje svojih problema – time i svojih rješenja – te da bi gubitak u političkoj areni interpretacija i ideja značio da kao akter neće moći nametnuti javnosti svoje okvire poimanja i razmišljanja o društvu i njegovim problemima. Tu bi ulogu imali drugi akteri, progresivno-liberalni i otvoreni perpetuiranju dosadašnjih političkih vrijednosti i rješenja, koji bi zatvorili politički interpretacijski okvir i nametnuli svoj skup problema i rješenja kojima bi se formalni akteri dalje bavili. Kako si /pol/ zajednica to ne smije dopustiti, ona mora aktivno raditi na razbijanju "programiranja i indoktrinacije" kroz koju su prošli svi ostali članovi javnosti, koja im onemogućuje da pojme "istinu", s ciljem utjecanja na okvir razumijevanja interpretacije problema (Gnothi Seauton, I).

Zato su korisnici /pol/-a pronašli inovativan način za pakiranje i širenje svojih političkih poruka, kako one ne bi bile izravne i otvorene. To je upotreba internetskih mimova. Mimovi su "kulturalne informacije koje prelaze s jedne osobe na drugu, no postepeno eskaliraju u zajednički društveni fenomen" (Shifman, 2013: 365). Preferencija za mimove je rezultat nekoliko razloga: izrazito je bitna činjenica što su mimovi popularan oblik sadržaja na internetu, u kojem veliki broj korisnika uživa. Ako se političke poruke "pakiraju" u mimove, izglednije je da će ih korisnici pogledati, jer se zbog svoje viralne prirode ubrzano šire po internetu. Također, mimovi se dijele na mikro-razini, s osobe na osobu, ali njihov se utjecaj na mentalitet, ponašanje i djelovanje društvenih grupa ostvaruje na makro-razini, zbog čega su izrazito efikasan i jeftin oblik komunikacije. Uostalom, putem njih se kompleksne političke rasprave, ideje i vrijednosti mogu pojednostaviti i prezentirati u lako probavljivom formatu za sve koji su neupućeni u političku tematiku ili interpretaciju koju uključuju u sebi (Shifman, 2013).¹⁰

Nakon što su mimovi napravljeni, članovi zajednice /pol/ ih dijele na internetu – primarno putem društvenih mreža – s ciljem dopiranja do drugih korisnika. Iako su ti mimovi šaljivi i na prvi pogled nevini, u njima se često skrivaju političke poruke i interpretacije koje /pol/ zagovara. Unatoč tome što se mimovi primarno konzumiraju radi zabave, korisnici kroz njih nesvjesno stupaju u kontakt s radikalnim političkim porukama, koje neprimijećeno prolaze u svijest korisnika, dovodeći do relativizacije problematičnih tema i problema te senzibilizirajući korisnike

¹⁰ Pritom je za /pol/ zajednicu bitno producirati mimove jer time uključuju članove zajednice u taj kolektivni čin, jačajući pripadnost i identitet same zajednice. Kako 4chan nema arhive te je anonimna, zajednice su u neprekidnom stanju kaosa i previranja, zbog čega se njihova temeljna načela i vrijednosti moraju neprekidno ponavljati i naglašavati. U suprotnome, dominantna zajednica /pol/-a riskira gubitak svoje pozicije te mogućnost da bude nadvladana od drugih vrijednosti.

prema temama i vrijednostima /pol/-a. Cilj je svakog dobrog mima da ga, nakon inicijalnog dijeljenja po internetu, ostali korisnici počnu samostalno dijeliti – iako takvi korisnici nisu prihvatili /pol/-ove političke vrijednosti, njihova mobilizacija i sudjelovanje u dijeljenju mimova ipak predstavlja pri korak prema indoktrinaciji korisnika i njihovom prihvaćanju /pol/ vrijednosti. Većina korisnika počne pratiti i sudjelovati u /pol/ podforumu jer su najprije uživali u pravljenju i dijeljenju mimova te trolanju drugih, kao svojevrsnom odrazu buntovništva. Prirodna je progresija da nakon nekog vremena, kada su već u određenom mjeri postali senzibilizirani za /pol/ vrijednosti i političke poglede putem mimova, korisnici počinju redovito posjećivati /pol/.

Jednom kada počnu svojevrijedno dolaziti na /pol/ i sudjelovati u raspravama, službeno započinje i proces crvenopiluliranja. Nove se korisnike postepeno upoznaje sa sve radikalnijim vrijednostima, interpretacijama i "dokazima" putem kojih se ruši njihov dosadašnji svjetonazor te se zamjenjuje s /pol/-ovim svjetonazorom. Konačni je rezultat crvenopiluliranja član /pol/ zajednice koji ne vjeruje u političke institucije, političare i medije te je spreman djelovati kako bi osvijestio druge te doveo do uništenja svih "degenerativnih i neprihvatljivih" suvremenih vrijednosti. Time se ciklus crvenopiluliranja rađa iznova: korisnici putem mimova bivaju senzibilizirani za /pol/ vrijednosti i ideje, nakon čega počinju sudjelovati u /pol/ raspravama (Gnothi Seauton, I i II; Mein Kek, II). Tamo se radikaliziraju te nakon nekog vremena počinju i sami pripremati i širiti mimeve na drugim platformama, kako bi privukli nove korisnike na /pol/.

Tablica 3. Uloga i utjecaj temeljnih aspekta /pol/ djelovanja na tokove

/pol/ aktivnost	Cilj aktivnosti	Utjecaj na politički tok	Utjecaj na tok problema
Mimetičko ratovanje	Manipuliranje dostupnim informacijama i svijesću internetskih korisnika	Stvara umjetni dojam koje probleme većina društva percipira važnima	Stvara umjetni dojam kako većina društva politički "diše"
Crvenopiluliranje	"Osvještavanje" korisnika prema /pol/ percipiranim problemima u društvu	Povećava broj članova društva koji politički naginju prema /pol/ idejama i stvara novi politički konsenzus	Razvija i rasprostranjuje specifičnu političku svijest, putem koje se temeljni uvjeti društva percipiraju kao problem
Mimovi	Diseminacija političkih simbola putem kojih se šire /pol/-ove političke poruke, vrijednosti i ideje	Političke poruke unutar mimova služe za naglašavanje snage i rasprostranjenosti /pol/ ideja, najavljuje dolazak njenog vremena	Političke poruke unutar mimova kroz šalu osvješćuju postojanje problema

Zaključno, djelovanje /pol/ zajednice može se definirati putem koncepta mimetičkog ratovanja, procesa crvenopiluliranja te upotrebe mimova u političke svrhe. Ove aktivnosti se međusobno nadopunjavaju i povezuju kako bi /pol/ zajednica efikasno širila svoje političke poruke po internetu i time manipulirala svijesću pojedina, radi njihove indoktrinacije i suprotstavljanja postojećem političko-društve-

nom uređenju. Ukoliko uspije privući sebi veći broj korisnika, moguća je i promjena svijesti i političkih potreba na razini društva, putem koje /pol/ zajednica namjerava ostvariti svoje političke ciljeve te radikalno promijeniti politički sustav u kojem egzistiraju. Navedeni su nalazi, uz isključivanje toka javnih politika koji se pokazao manje relevantnim za /pol/ zajednicu, sistematizirani u *Tablici 3*.

/pol/ zajednica: potencijalni poduzetnici te njihova pozicija unutar modela višestrukih tokova?

Analiza je u kontekstu modela višestrukih tokova razmatrala političku motivaciju, ciljeve te načine djelovanja /pol/ zajednice koja predstavlja primjer ekstremističkog političkog aktera. Specifičnije, /pol/ je promatran kao varijanta poduzetnika javnih politika, koji se kao akter unutar modela predano posvećuje dugoročnom i mukotrpnom političkom djelovanju kako bi pripremio teren za ideju "čije vrijeme tek treba doći".

Na temelju opisa karakteristika /pol/ zajednice, može se iščitati niz paralela između /pol/ zajednice kao aktera te poduzetnika javnih politika – od osobne motiviranosti da u društvu uspostave specifičnu percepciju problema unutar toka problema, do utjecanja na političko raspoloženje javnosti i formalnih aktera radi oslobađanja prostora za traženje njihove interpretacije unutar političkog toka – sve u svrhu utjecanja na agendu i donošenje javnih politika.¹¹ Također, uočljiva je predanost u realizaciji ideja te velik broj članova zajednice koji surađuju kako bi doprinijeli političkim ciljevima /pol/-a. Svoje ciljeve postižu procesom crvenopiluliranja koji predstavlja temelj za "omekšavanje" drugih aktera i sustava te pripremanje terena za političku promjenu kakvu /pol/ zajednica zastupa.

Međutim, unatoč sličnostima između poduzetnika javnih politika i /pol/ zajednice, između njih su prisutne fundamentalne razlike. Naime, /pol/ zajednica se pokazala nesposobnom kultivirati političke veze s formalnim akterima, što ozbiljno otežava njene mogućnosti da nametne i promovira vlastita rješenja i alternative, što je temeljna kvaliteta poduzetnika javnih politika. Također, dok poduzetnik javnih politika posjeduje relevantna rješenja, rješenja /pol/ zajednice su tehnički neizvediva i vrijednosno neprihvatljiva, što služi kao dodatni dokaz njihove irelevantnosti unutar toka javnih politika.

Na temelju razmotrenoga, zaključak je analize kako se /pol/ zajednicu ne može smatrati poduzetnikom javnih politika, jer ne zadovoljavaju temeljne premise takva aktera. Takav se zaključak vjerojatno može proširiti na ekstremističke zajednice općenito. Međutim, to i dalje ostavlja otvoreno pitanje o ulozi koju takve zajednice imaju unutar modela višestrukih tokova – njihovo je djelovanje previše sveobuhvatno, politički motivirano i predano da bi ih se definiralo kao pukog aktera u društvu. Uzevši u obzir teorijske pretpostavke modela višestrukih tokova, prema kojem akteri stupaju u međusobne odnose te u odnos s tokovima, jasno je kako model motiva-

¹¹ Važno je istaknuti kako je pitanje stvarnog utjecaja /pol/ zajednice na tokove, aktere te donošenje javnih politika van okvira ovog rada. S jedne strane, moglo bi se argumentirati kako odašiljanje političkih poruka u digitalnu javnu sferu nema značajan utjecaj na šire političke trendove – /pol/ zajednica je jednostavno premalena, previše nekozinstentna, pretjerano anonimizirana (do te mjere da ne snose rizik za iznošenje svojih ideja, što čini upitnim iskrenost zauzimanja takvih pozicija) te previše radikalna kako bi postigla uspjeh u modelu višestrukih tokova. No s druge strane, anonimnost i subverzivna diseminacija radikalnih ideja i misli čini takve ekstremističke aktere uspješnima u "trovanju umova" i utjecanja na način na koji javnost percipira svijet, probleme, interakcije i ideje s kojima se dnevno susreće.

ciju njihova djelovanja zamišlja kao da je unutar okvira političkog sustava – zato što je njihov cilj proizvesti promjenu unutar sustava te ga učiniti boljim.

Promatranjem postojeću literaturu o modelu višestrukih tokova, nije primijećeno propitivanje političke motivacije, to jest, odnosa aktera sa samim temeljima političkog sustava u kojem djeluje; izgledno je da se za aktere unaprijed pretpostavlja da njihovo djelovanje, ideje i rješenja ne ugrožavaju politički sustav i društvo. No ekstremističke zajednice po svojim političkim težnjama i ciljevima predstavljaju mračnijeg aktera, koji ne podržava politički sustav. Dapače, ekstremističke zajednice ga preziru, posebice jer su svjesne kako bi makar i djelomičan uspjeh u promicanju njihovih problema na agendu vodio u kompromisna rješenja i "razvodnjavanje njihovih želja". Njihov je cilj u izravnoj suprotnosti s ciljevima aktualnog političkog sustava, jer svojim aktivnim djelovanjem nastoji beskompromisno nametnuti svoje ideje, proizvesti propast političkog sustava te ga zamijeniti sa svojom vlastitom, ekstremnijom inačicom.

Zbog navedenoga politički ekstremnog karaktera, ekstremističke zajednice bi se unutar modela višestrukih tokova trebalo pojmiti kao varijaciju poduzetnika javnih politika, poput zastupnika problema i političkog poduzetnika. No dok se te varijacije poduzetnika javnih politika u pogledu ciljeva, djelovanja i motivacije nalaze unutar pravila i logike političkog sustava, ekstremističke zajednice nije moguće pozicionirati unutar modela putem aktualnih termina i konstrukcija. Pozivajući se na njihovu ekstremnu prirodu i izraženu političku motivaciju, takve bi se aktere moglo definirati "križarima javnih politika" – skupinom koja neće stati u svojim pokušajima nametanja političke interpretacije svoje vizije idealnog društva, koja neće prihvatiti modificiranje svojih ideja ili kompromis, te koja će koristiti sve dostupne metode i strategije kako bi u tome uspjela. Takav akter je izrazito opasan za politički sustav zbog svoje političke motivacije. Njegov bi potencijalni uspjeh značio dominaciju političkih vrijednosti i težnji koje nisu kompatibilne s liberalno-demokratskim političkim sustavom, a samim time i doveo do opasnosti da se takav sustav uruši.

Iako je zaključeno razmatranje /pol/ zajednice kao paradigmatskog primjera ekstremističke zajednice, kao aktera u modelu višestrukih tokova, bitno ju je također sagledati i u širem kontekstu modela. U njegovoj je srži promišljanje o razlozima zašto je za određenu ideju, u pogledu donošenja javne politike, "došlo njeno vrijeme", iako su istovremeno uz nju postojale druge, jednako relevantne ideje. Iz tog središnjeg propitivanja proizlazi cijeli model višestrukih tokova, a opis djelovanja različitih aktera kroz tokove je prizma kroz koju se pruža odgovor.

Prema modelu višestrukih tokova, sve ideje relevantne za tok javnih politika obitavaju u svojevrstoj primordijalnoj juhi u potpunoj univerzalnosti, a susretanjem s drugim idejama i akterima se modificiraju, nadograđuju drugim aspektima ideja te u konačnici evoluiraju do onog trenutka kada nastaje njena "savršena konfiguracija" – takav oblik ideje čije je vrijeme došlo, kada ona "zaživi" u ljudskoj percepciji te neminovno biva materijaliziranom i realiziranom u obliku javnih politika. U tom je procesu bilo ključno usađivanje različitih interpretacija, poimanja, vrijednosti, ciljeva i aspekata aktera i ideja s kojima je određena ideja došla u kontakt. Stoga pitanje "ideje čije je vrijeme došlo" nije vezano za vremensku dimenziju, već uz interakciju ideje s drugim idejama, kroz druge aktere koji su ostavili dio sebe u njoj. Nedefinirano velik broj interakcija s idejom istu će "istisnuti" iz njene univerzalnosti te će joj dati partikulariziranu prirodu, koja odgovara potrebama društva i vremenu u kojem se našla – podariti će joj se kontekst koji je prizemljuje u našu uniformno-kolektivnu

percipiranu stvarnost, a za naj snažniju ideju među njima, koja najbolje odgovara tom kontekstu, ustvrdit će se kako je "njeno vrijeme došlo".

Međutim, koncept primordijalne juhe javnih politika nije nužno promatrati isključivo kroz prizmu toka javnih politika, već ga je moguće sagledati i u širem smislu svih postojećih ideja – dobrih i loših – unutar jednog društva, koje definiraju naše živote, poimanje svijeta oko nas te međusobne ljudske odnose. Ako se na ovaj način sagledaju ideje iz primordijalne, praiskonske juhe ideja, ekstremističke zajednice ne mogu biti akter koji se uklapa u milje aktera iz modela višestrukih tokova, jer je u srži djelovanja /pol/ zajednice održavanje "čistoće" ideje koju zagovaraju te njezina neodvojivost od njih samih kao aktera. Naime, /pol/ zajednica u svakom trenutku tvrdi kako je za njihove ideje "došlo vrijeme" – iako im nije omogućeno da se u primordijalnoj juhi susretne s drugim idejama i akterima te da kroz takvu interakciju evoluiraju i prijeđu put od univerzalnosti do kontekstualno relevantne partikularnosti (a samim time, i relevantne praktičnosti). Umjesto dijaloga i suradnje s drugim akterima, ideje /pol/ zajednice nameću se drugima monolitno, ne ostavljajući prostor za kovanje konteksta. Štoviše, sam se proces crvenopiluliranja može smatrati svojevrsnim ispiranjem mozga; korisnici ne pridodaju nove interpretacije i shvaćanja ideje, već je u potpunosti internaliziraju u sebe u njenom postojećem stanju – ona nikad ne evoluiru i ne modificira se, već samo stagnira.

Istovremeno, tvrdnja kako je došlo "vrijeme" za ideje /pol/ zajednice upitna je, naročito ukoliko se sagleda grozničav napor njezinih članova da se njene ideje rasprostrane u društvu. Oni u širenju svojih ideja aktivno negiraju relevantnost drugih respektabilnih ideja, najčešće progresivno-liberalne prirode, za koje bi se uistinu moglo zaključiti kako je njihovo vrijeme došlo. Unatoč tome, /pol/ zajednica će svim svojim naporima nastojati privući političko klatno na svoju stranu, u pokušaju da suspendira gibanje ideja u njihovom praiskonskom prostoru, kako bi održali uvjete u kojima njihove ideje mogu postojati bez izazova.

Shodno tome, /pol/ je zajednicu, kao i sve druge ekstremističke križare javnih politika koji ne popuštaju u svom nastojanju da im ideje ostanu "čiste", moguće percipirati trovačem primordijalne juhe javnih politika, jer umjesto da se pridruži ostalim akterima unutar političkog sustava u međusobnoj interakciji praiskonskih oblika ideja u prostoru njihove univerzalnosti, ona nastoji iz njega ukloniti sve konfliktne ideje te njihov utjecaj. Ekstremizam njihovih političkih ciljeva, u kojem ideje moraju ostati čiste i nepromjenjive, bez mogućnosti mijenjanja kroz korelaciju s drugim akterima i idejama, može voditi jedino k uništenju eko-sustava primordijalne juhe javnih politika te zamrzavanju vremena za sve ideje, jer svojim djelovanjem onemogućuje njihovu evoluciju i modifikaciju. Naime, bez mogućnosti interakcije ideja aktera, ne može doći ni do njihove savršene konfiguracije te njihovo vrijeme nikad neće moći doći, jer nikad neće biti spremne za "trenutak" – takve ideje mogu biti isključivo nasilno nametnute društvu, što je fundamentalno suprotno modelu višestrukih tokova, kao i liberalno-demokratskoj logici, koja ističe pluralnost mišljenja i ideja: kao što svatko od nas ostavlja svoj trag na ideji, tako i svaka ideja ostavlja svoj trag na nama.

Zaključak

Rad je za cilj imao nadopuniti model višestrukih tokova razmatranjem uloge koju ekstremističke zajednice zauzimaju unutar njega, u smislu njihova odnosa s tokovima te načina na koje djeluju na iste, na temelju slučaja /pol/ zajednice, uz poseban

osvrst na razmatranje prirode /pol/ zajednice kao poduzetnika javnih politika. Primjenom kvalitativne eksploratorne analize na objave s /pol/ podforumima omogućeno je uspoređivanje /pol/ zajednice s poduzetnicima javnih politika, definiranje njene uloge u toku problema, toku javnih politika i političkom toku, te utvrđivanje načina na koje djeluje unutar istih.

Temeljni je zaključak razmatranja da se /pol/ zajednicu ne može smatrati poduzetnikom javnih politika jer ona, unatoč velikom broju sličnosti s tim akterom, ne zadovoljava sve osnovne uvjete i ne posjeduje sve karakteristike koje poduzetnicima omogućuju izvršavanje svoje uloge – stapanje triju tokova i otvaranje prozora javnih politika. Prisutnost i relevantnost /pol/ zajednice u toku javnih politika je preslaba da bi je se moglo smatrati akterom koji je u stanju stopiti sva tri toka i otvoriti prozor javnih politika. Međutim, prilikom analize je identificirana specifična politička motivacija /pol/ zajednice, koja, za razliku od drugih aktera modela, ne uvažava okvire liberalno-demokratskog političkog sustava te ga svojim djelovanjem aktivno nastoji srušiti. Distinkcija ovog aktera od drugih leži upravo u uzimanju u obzir njihove političke motivacije, u smislu fundamentalnog odnosa aktera s političkim sustavom, što ovakve aktere čini drugačijima naspram ostalih aktera unutar modela višestrukih tokova – čini ih "križarima javnih politika", skupinom koja neće odustati od svojih pokušaja nametanja političke interpretacije vizije idealnog društva, koja neće prihvatiti modificiranje svojih ideja, ili kompromis, te koja će koristiti sve dostupne metode i strategije kako bi u tome uspjela, a čiji bi uspjeh unutar tokova predstavljao iznimnu opasnost za liberalno-demokratski politički sustav.

Kako postojeća literatura modela višestrukih tokova nije uzimala u obzir političku motivaciju aktera, u smislu u kojemu ga je predstavio ovaj rad, mišljenje je autora kako ukazivanje na važnost ove dimenzije prilikom razmatranja djelovanja aktera te smještanje ekstremističkih zajednica unutar modela predstavlja temeljnu inovaciju rada u kontekstu modela višestrukih tokova. Pritom se uvažava činjenica kako je njegove nalaze potrebno dodatno istražiti i ispitati putem daljnjih istraživanja, koja trebaju sagledati veći i raznolikiji broj ekstremističkih zajednica, pogotovo u smislu pripadnosti u politički lijeve ili politički desne zajednice. Također, potrebna je detaljnija empirijska analiza njihove političke motivacije, ciljeva i načina djelovanja, kako bi se jasnije definirao koncept političke motivacije unutar modela višestrukih tokova, ali i njihovih prepoznatljivih karakteristika kao "križara javnih politika". Konačno, potrebno je ispitati koliki je stvarni utjecaj koji ovakvi akteri mogu imati na ostale aktere i tokove te uspostavljanje prozora javnih politika. Navedeni prijedlozi istraživanja predstavljaju daljnje korake putem kojih će biti moguće preciznije odrediti poziciju ekstremističkih zajednica unutar modela višestrukih tokova te uspostaviti takvog aktera kao relevantnog aktera za proučavanje prilikom razmatranja razloga zašto je za pojedinu ideju došlo njezino vrijeme.

Literatura

- Baumgartner, F., i Mahoney, C. (2008). Forum section: The two faces of framing in individual-level framing and collective issue definition in the European Union. *European Union Politics*, 9(3), 435-449. <https://doi.org/10.1177/1465116508093492>
- Baumgartner, F., i Jones, B. (1993). *Agendas and instability in American politics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Béland, D., i Howlett, M. (2016). The Role and Impact of the Multiple Streams Approach in Comparative Policy Analysis. *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice*, 18(3), 221-227. <https://doi.org/10.1080/13876988.2016.1174410>
- Chong, D., i Druckman, J.N. (2007). Framing theory. *Annual Review of Political Science* 10, 103-126. <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.10.072805.103054>
- Devries, M., Bessant, J., i Watts, R. (2021). The Uncanny Political Involvement of Technologies. U: M. Devries, J. Bessant i R. Watts (ur.), *Rise of the Far Right: Technologies of Recruitment and Mobilization* (str. 1-21). London: Rowman & Littlefield.
- Duke, K., Herring, R., Thickett, A., i Thom, B. (2013). Substitution Treatment in the Era of Recovery: An Analysis of Stakeholder Roles and Policy Windows in Britain. *Substance Use & Misuse*, 48(11), 966-976. <https://doi.org/10.3109/10826084.2013.797727>
- Entman, R.M. (2004). *Projections of power: Framing news, public opinion and US foreign policy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gnothi Seauton: A Compendium of 4chan Redpills and Conspiracy Theories*, vol I-IV. https://archive.org/stream/4chan-compendium/Gnothi%20Seauton%20-%20A%20Compendium%20of%204chan%E2%80%99s%20Redpills%20and%20Conspiracy%20Facts%20%5B1%5D_djvu.txt
- Herweg, N., Huß, C., i Zohlh ofer, R. (2015). Straightening the Three Streams: Theorizing Extensions of the Multiple Streams Framework. *European Journal of Political Research* 54, 435-449.
- Herweg, N., i Zahariadis, N. (2018). The multiple streams approach. U: N. Zahariadis i L. Buonanno (ur.), *The Routledge Handbook of European Public Policy* (str. 32-42). New York: Routledge.
- Herweg, N., Zahariadis, N., i Zohlh ofer, R. (2018). The Multiple Streams Framework: Foundations, Refinements, and Empirical Applications. U: Weible, Ch. i Sabatier, P. (ur.), *Theories of the Policy Process* (str. 22-67). New York: Routledge.
- Hine, G., Onalapo, J., De Cristofaro, E., Kourtellis, N., Leontiadis, I., Samaras, R., Stringhini, G., i Blackburn, J. (2017). Kek, Cucks, and God Emperor Trump: A Measurement Study of 4chan's Politically Incorrect Forum and Its Effects on the Web. The 11th International AAAI Conference on Web and Social Media (ICWSM-17). <https://doi.org/10.5281/zenodo.841769>
- Jokubauskaite, E., i Peeters, S. (2020). Generally curious: Thematically distinct datasets of general threads on 4chan /pol/. *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media*, 14(1), 863-867. <https://ojs.aaai.org/index.php/ICWSM/article/view/7351>

- Jones, M., Peterson, H., Pierce, J., Herweg, N., Bernal, A., Raney, H., i Zahariadis, N. (2016). A River Runs Through it: A Multiple Streams Meta-Review. *The Policy Studies Journal* 44(1), 13-36. <https://doi.org/10.1111/psj.12115>
- Kingdon, J. (1984). *Agendas, Alternatives and Public Policies*. Harlow: Pearson.
- Knaggård, Å. (2015). The Multiple Streams Framework and the problem broker. *European Journal of Political Research*, 54(3), 450-465. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12097>
- Ludemann, D. (2018). /pol/emics: Ambiguity, scales, and digital discourse on 4chan. *Discourse, Context & Media*, 24, 92-98. <https://doi.org/10.1016/j.dcm.2018.01.010>
- Mein Kek: A Compendium of 4chan's Humorous Posts and Memes*, vol I-III. <https://archive.org/details/mein-kek/A.%20Comp-Eiler%20-%20Mein%20Kek%20Vol%20I/>
- Mikašinović-Komšo, M. (2020). Novi oblici političke participacije: analiza dinamike političke kampanje na forumu 4chan. *Političke perspektive*, 10(1), 61-93. <https://doi.org/10.20901/pp.10.1.03>
- Mikašinović-Komšo, M. (2022). Mitom do konstrukcije koherentnosti identiteta na forumu 4chan. *analihpd.hr*, komentar, 12. 8. <https://analihpd.hr/mitom-do-konstrukcije-koherentnosti-identiteta-na-forumu-4chan/>
- Mintrom, M., i Norman, P. (2009). Policy Entrepreneurship and Policy Change. *Policy Studies Journal*, 37, 649-667. <https://doi.org/10.1111/j.1541-0072.2009.00329.x>
- Mintrom, M., i Vergari, S. (1996). Advocacy Coalitions, Policy Entrepreneurs, and Policy Change. *Policy Studies Journal*, 24(3), 420-434. <https://doi.org/10.1111/j.1541-0072.1996.tb01638.x>
- Mouthford, J. (2018). Topic modelling the red pill. *Social Sciences*, 7(3), 1-16. <https://doi.org/10.3390/socsci7030042>
- Ness, E. C. (2010). The Politics of Determining Merit Aid Eligibility Criteria: An Analysis of the Policy Process. *The Journal of Higher Education*, 81(1), 33-60. <https://doi.org/10.1080/00221546.2010.11778969>
- Nissenbaum, A., i Shifman, L. (2015). Internet memes as contested cultural capital: The case of 4chan's /b/ board. *New Media & Society*, 19(4), 483-501. <https://doi.org/10.1177/1461444815609313>
- Philipp, T., i Biordi, D. (1990). Financial ruin or financing catastrophic health coverage: who pays? *Official journal of the American Association of Colleges of Nursing*, 6(2), 94-102. [https://doi.org/10.1016/s8755-7223\(05\)80088-2](https://doi.org/10.1016/s8755-7223(05)80088-2)
- Rawat, P., i Morris, J. C. (2016). Kingdons "Streams" Model at Thirty: Still Relevant in the 21st Century? *Politics & Policy*, 44(4), 606-638. <https://doi.org/10.1111/polp.12168>
- Rouban L. (1988). Recenzija knjige: Jobert, B., i Muller, P., L'Etat en action. Politiques publiques et corporatismes (Pariz: PUF, 1987). *Revue française de science politique*, 38(3), 433-435. www.persee.fr/doc/rfsp_0035-2950_1988_num_38_3_411430_t1_0433_0000_000
- Ruvalcaba-Gomez, E., Criado, J., i Gil-Garcia, J. (2020). Analyzing open government policy adoption through the multiple streams framework: The roles of policy entrepreneurs in the case of Madrid. *Public Policy and Administration*, 0(0): 1-32. <https://doi.org/10.1177/0952076720936349>

- Sabatier, P., i Jenkins-Smith, H. (1993). *Policy change and learning. An advocacy coalition approach*. Boulder, CO: Westview.
- Thorleifsson, C. (2022). From cyberfascism to terrorism: On 4chan/pol/ culture and the transnational production of memetic violence. *Nations and Nationalism*, 28(1), 286-301. <https://doi.org/10.1111/nana.12780>
- Tuters, M., i Hagen, S. (2020). (((They))) rule: Memetic antagonism and nebulous othering on 4chan. *New Media & Society*, 22(12), 2218-2237. <https://doi.org/10.1177/1461444819888746>
- Underwood, P., i Welser, H. (2011). 'The Internet is Here': Emergent Coordination and Innovation of Protest Forms in digital Culture. *Proceedings of the 2011 iConference*, 304-311. <https://doi.org/10.1145/1940761.1940803>
- Zahariadis, N. (2007). The multiple streams framework: Structure, limitations, prospects. U: P. Sabatier (ur.), *Theories of the policy process* (str. 65-92). New York: Routledge.
- Zahariadis, N. (2014). Ambiguity and multiple streams. U: P. Sabatier i C. Weible (ur.), *Theories of the policy process* (str. 25-58). Boulder, CO: Westview.
- Zannettou, S., Caulfield, T., Blackburn, J., De Cristofaro, E., Sirivianos, M., Stringhini, G., i Suarez-Tangil, G. (2018). On the origins of memes by means of fringe web communities. The 18th ACM Internet Measurement Conference. https://www.researchgate.net/publication/329237247_On_the_Origins_of_Memes_by_Means_of_Fringe_Web_Communities
- Zannettou, S., Caulfield, T., De Cristofaro, E., Kourtellis, N., Leontiadis, I., Sirivianos, M., Stringhini, G. i Blackburn, J. (2017). The web centipede: Understanding how web communities influence each other through the lens of mainstream and alternative news sources. 17th ACM Internet Measurement Conference. <https://arxiv.org/abs/1705.06947>
- Zannettou, S., Finkelstein, J., Bradlyn, B., i Blackburn, J. (2020). A quantitative approach to understanding online antisemitism. *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media*, 14(1), 786-797. <https://arxiv.org/abs/1809.01644>

Policy Entrepreneurs or Policy Crusaders? Political Actions of the Extremist Communities in the Context of the Multiple Streams Model

Abstract The article analyzes and critically evaluates the politically extremist communities on the example of the /pol/ (*Politically Incorrect*) board from the internet forum 4chan, placing it within the multiple streams theoretical model with an emphasis on its potential nature as a policy entrepreneur. An explorative qualitative analysis of political goals, motivations and methods of action of the /pol/ community in the /pol/ posts is carried out, with the aim of determining its role in the problem, policy, and politics streams, as well as the methods through which they act inside each stream. Although the analysis points to similarity between the /pol/ community and policy entrepreneurs, in terms of prominent commitment and reputation, and the ability to change political awareness and public perception within the flow of problem and politics streams, the /pol/ community proves itself to be unable to cultivate ties with formal actors and propose ideas within the solution stream, meaning that it cannot be viewed as a policy entrepreneur. However, its specific political motivation, which aims to destroy the liberal democratic political system, makes the /pol/ community a different form of agent – a policy crusader, and in the broader conceptual context of the model, the poisoner of the primordial soup of public policy. This type of agent does not compromise, aggressively spreads its perception of problems, and forces its own values onto the public, which makes it potentially dangerous for the stability of the political system.

Keywords multiple streams theory, 4chan, policy entrepreneur, political motivation, policy crusader, policy poisoner

Kako citirati članak / How to cite this article:

Mikašinović-Komšo, M. (2022). Poduzetnici ili križari javnih politika? Političko djelovanje ekstremističkih zajednica u kontekstu modela višestrukih tokova. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 19(1), 135-158. <https://doi.org/10.20901/an.19.09>

ENVIRONMENTAL ISSUES IN POST-CONFLICT STATES AND THE MULTIPLE STREAMS MODEL: THE CASE OF AIR POLLUTION IN BIH

Ana Budimir <https://orcid.org/0000-0002-6148-9087>

PhD Student
Faculty of Political Science
University of Zagreb
E-mail: ana17.croatia@gmail.com

<https://doi.org/10.20901/an.19.10>

Preliminary Communication

Received: October 2nd 2022

Accepted: November 17th 2022

Abstract In post-conflict states, environmental problems are often neglected regardless of their severity. According to UN data, Bosnia and Herzegovina (BiH) is one of the countries with the worst air pollution in the world, which has serious consequences for people's health and the economy. Given the importance of this issue, the paper investigates why it is not on the agenda of policymakers, by applying Kingdon's multiple streams model. The analysis leads to the conclusion that of the three streams (problem, policy, and politics), the politics stream remains the most problematic one. However, the author argues that Kingdon's original model is deficient in explaining why this problem is off the agenda, since it only includes domestic actors, while in the case of post-conflict BiH, as well as some other post-conflict countries, international actors play a significant role. In order to overcome this shortcoming, the model itself is enhanced by an insight into the role that international actors played in relation to this problem. It is concluded that the problems of environmental protection were largely ignored by international actors as well, primarily due to the nature of the liberal model of peacebuilding, that predominantly focused on building democratic institutions.

Keywords agenda setting, post-conflict BiH, air pollution, Kingdon's model, international actors

Introduction

Over the last decade, the problem of increasing air pollution in post-conflict BiH has been headlined both in international organizations' statistics and global media. According to UN Environment (2018) assessments, Bosnia and Herzegovina (BiH) is the second deadliest country in the world in terms of air pollution: estimating the problem to cost 44,000 years of life each year. In December 2018, the capital of BiH, Sarajevo, had the highest levels of air pollution in the world for several consecutive days, as reported by the US Embassy, which measures the air pollution levels by using US Environmental Protection Agency standards. BiH has the highest mortality rates in Europe attributed to heavy air pollution and this issue consumes 21.5% of the country's GDP (USD 7.228 billion) through health care costs and lost workdays, as reported by the World Health Organization (2017). Considering the severity of

"hard facts" regarding this issue in BiH, the lack of appropriate public policies and regulations remains puzzling.

This paper will focus on the following question: why is the air pollution overlooked by policy makers in post-conflict BiH? In order to explore this question, I will use a public policy framework for agenda setting – the Kingdon's multiple streams model. Although this model was originally conceived to analyze public policies in the United States, it has been widely applied to global issues (Mhazo and Maponga, 2021). The paper will also critically examine the applicability of the proposed framework on this topic. To achieve a comprehensive exploration of this issue, the paper is divided into three parts.

In the first part, I present theoretical considerations of the model by outlining three independent streams the model consists of: problem, policy, and politics stream. These three streams help explain how some topics gain the attention of policy makers as opposed to other, competing topics. This part outlines the main contributions of the model, but also gives an overview of the main shortcomings, such as debatable independence of streams (Sabatier, 2007; Herweg et al., 2017; Mucciaroni, 1992) and the role of media on agenda setting (Baumgartner and Jones, 1993; Jones and Wolfe, 2010), as well as additional proposals by various scholars to strengthen the model, both theoretically and empirically (Knaggård, 2015; Herweg et al., 2015; Herweg et al., 2017; Ridde, 2009; Cairney and Zahariadis, 2016; Shepard et al., 2020; Widyatama, 2018).

In the second part, I use Kingdon's model to analyze agenda setting in the case of air pollution in post-conflict BiH, by looking into the importance of each of the streams and its conditions to understand why this issue has been neglected by policymakers. Thus, the paper adds to the existing body of empirical literature by testing the conditions, which most scholars do not do (Jones et al., 2016), despite of referencing multiple streams framework in their work.

In the discussion part, I assess how useful the model is and offer suggestions on how to potentially improve it with regards to the analyzed issue. Key contribution of this paper is twofold. Firstly, it identifies the politics stream as the most problematic one out of the three analyzed streams, which can be greatly contributed to the post-conflict nature of BiH. Secondly, it highlights the need to take into account international actors as the ones that can also influence the agenda setting in post-conflict BiH, and thus goes beyond the original premises of the model that solely looks at the role of local actors.

Theoretical considerations

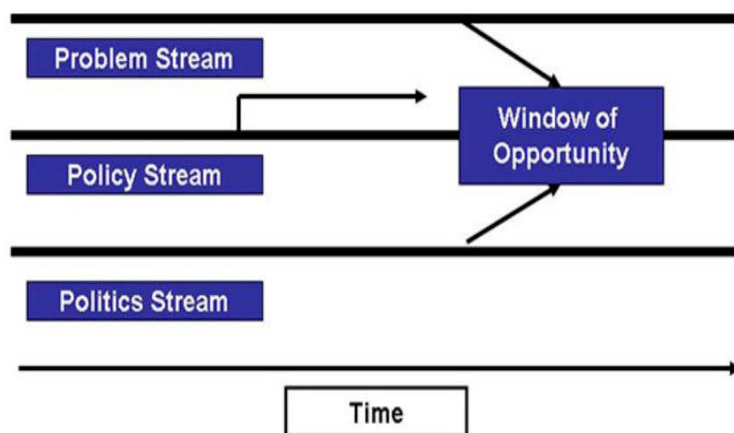
Kingdon's multiple streams model aims to explain how certain problems gain the attention of policymakers and make it to the agenda, as opposed to other, competing problems. As outlined above, according to the model, there are three independent streams: problem stream, policy stream and politics stream.

The problem stream consists of perceptions of problems as issues that require public involvement. Problems can become visible through publications of statistical indicators (for example, increase of school shootings in a certain time interval), focusing events that occur (large school shooting with many casualties) (Birkland, 2004), or through feedback of previous programs that have been implemented.

The policy stream refers to the process of analysis of problems and their proposed solutions, especially among the experts on the topic. This includes expert debates, meetings, and consultations with relevant stakeholders.

Lastly, the politics stream consists of events such as changes of governments, national mood swings, and interest group campaigns. Kingdon (2014: 204) gives an important role to policy entrepreneurs, who connect ideas with actors, and are ready to invest their resources to advocate for certain policies that they favor. Once all three streams are aligned in time and content, a "window of opportunity" can be reached, which means that "a problem is recognized, solution is available, the political climate makes the time right for change, and the constraints do not prohibit action" (*ibid*: 88), as presented in *Figure 1*.

Source: Policy NL

Figure 1. Kingdon's streams

Contributions of the model

According to Cairney and Jones (2016), there are two separate contributions of Kingdon's multiple streams approach. Firstly, it has contributed to the development of evolutionary policy theories (which include punctuated equilibrium theory, complexity theory, and have links to new institutionalism). These theories aim to explain how and why certain environments work in order to help produce specific sorts of policy change and stability, and how policy entrepreneurs shape their environments (*ibid*: 41). Secondly, although initially the model was well known but little applied, with time it has brought about a large body of empirical literature on a wide range of topics in all inhabited continents (Rawat and Morris, 2016), from looking into agenda setting for essential medicines policy in Sub-Saharan Africa (Mhazo and Maponga, 2021) and innovation policy in Croatia (Mršić Radas and Petković, 2021) to developing a national curriculum in Hong Kong (Chow, 2014) and adopting open government policy in Madrid (Ruvalcaba-Gomez et al., 2020). Only between 2000 and 2014, 311 meaningful applications of the multiple streams framework were produced, with one-third involving subnational application of policymaking (Jones et al., 2016). Some researchers have argued that although the model has been devel-

oped and mostly applied in the context of a wealthy country (Ridde, 2009), it can also be applied in the context of a low-income country (Mhazo and Maponga, 2021).

One of the most extensive cross-case analyses in the multiple streams approach has looked at the dataset representing 20 countries from four continents (Shephard et al., 2020). Three main findings that have emerged from the analysis are the following ones: policy entrepreneurs involve both local and international civil society actors, effective entrepreneurship depends on strengthening civic voice, and entrepreneurs should contribute to expanding the civic space to discuss policy problems and feasibility of proposed solutions.

Shortcomings of the model

However, this model has also been exposed to various criticisms. Some of the most prominent ones include questioning its initial assumptions, such as the one that Kingdon sees the streams as independent (Sabatier, 2007; Herweg et al., 2017; Mucciaroni, 1992), which may not be the case in practice, as changes in one stream can trigger changes in another. For example, a focusing event, such as the public's response to a school shooting, might have an impact on the national mood. Additionally, operationalization of the model is challenging due to its figurative language, which results in lack of a joint terminology (Engler and Herweg, 2017), that can then disable conducting comparative research. Concepts such as stream and windows, national mood and focusing events are hard to measure, and can be difficult to use in a rigorous empirical analysis (*ibid.*: 57). In terms of its applications, the model has been mostly applied to democracies, whilst the scrutinization of its applicability in non-democratic countries, such as Iran or China, is lacking (Herweg et al., 2017). Some critics also argue that the model lacks certain elements, such as political institutions and path dependence (Mucciaroni, 2013), whilst other question the ability for hypotheses generated by the model to be tested in medium- to large-n studies (Herweg et al., 2017).

When it comes to the actors included in the model, critics argue that Kingdon assigns inconsistent assumptions to policymakers and policy entrepreneurs (Herweg et al., 2017: 58). In the case of policymakers, their preferences are described as unclear, as opposed to policy entrepreneurs, who have clear and targeted preferences. However, Herweg et al. claim this critique can be addressed elegantly by noting that all actors have unclear preferences about most policies, and that any policymaker can become a policy entrepreneur on a particular initiative, depending on their personal and/or professional incentives.

Furthermore, the model does not take into account the role of media in agenda setting (Wolfe et al., 2013). For example, Wolfe et al. (2013: 176) argue that there is a need for a more extensive dialogue between media and policy studies of agenda setting since we know a lot about how the media influences the public opinion, but we know very little about how the media directly impacts public policy. As the media filters reality (Lippman, 1922), it is important to look at attribute agenda setting or second level agenda setting, where the media can focus public attention on certain attributes of a topic or an issue (McCombs et al., 2000). By doing so, it may also change the policymaking agenda. In this sense, the greatest impact of the media could be on the problem and politics stream. In his study, Kingdon neglected the role of the media for two reasons. Firstly, his sources gave a limited role for the media to facilitate communication within policy communities. Another reason was the fact that political actors were unable to deal with the abundance of information

provided by mass media (Wolfe et al., 2013: 179). Contrary to Kingdon, some of the later studies on this topic gave a more prominent role to the media when it comes to agenda setting (Baumgartner and Jones, 1993; Jones and Wolfe, 2010), especially when it comes to information processing framework.

Additional theoretical suggestions to strengthen and refine the model have been made. For example, Knaggård (2015) argues that the problem stream should be further developed by suggesting the inclusion of the problem broker in that stream. Problem brokers should contribute to problem framing and therefore subsequently impact the work of policy entrepreneurs. Herweg et al. (2015) suggested theoretically refining the model to make it applicable to parliamentary systems and the decision-making stage of the policy process, by highlighting the role of political parties, both in the policy and political stream.

Two additional important theoretical contributions relate to identifying additional sources of defining the problem and accompanying solutions, and paying greater attention to supranational and subnational level (Cairney and Zahariadis, 2016). The former contribution outlines the role that international organizations and/or countries may have on the agenda, and the latter concerns multi-level governance setting which can significantly change the dynamics of agenda setting. A relevant contribution to extending the multiple streams framework by exploring the role of international actors was given by Ridde (2009), who did research on implementing health policies in Burkina Faso. He noted that an important role in agenda setting was played by the omnipresent funding agencies, which can be described as a "transnational managerial class" (Lee and Goodman, 2002) because they significantly influenced local and national health officials in the political stream.

Application of the model to the case of air pollution in BiH

Dismissing environmental issues might be tempting in the aftermath of a conflict due to other pressing concerns, but it is becoming increasingly clear how that the post-conflict landscape is shaped by the interplay of political, economic, and ecological processes (Eklöv and Krampe, 2018). In the next sections, I examine this issue, by looking into the status of each of the Kingdon's streams, and their influence on why this problem has still not been on the given a priority on the agenda in post-conflict BiH, especially if we take into account the great environmental damage that the war caused (Ioras et al., 2012). The following analysis uses the framework further developed by Zahariadis (2008) to unpack individual streams and the impact they may have. This is a relevant contribution because literature reviews shows that most scholars do not test the conditions in the multiple streams framework (Jones et al., 2016). Additionally, this application of the model in BiH contributes to the empirical body of literature, especially since multiple critiques have pointed out that the model has vastly been applied to wealthy, democratic countries (Herweg et al., 2017; Ridde, 2009), whereas BiH is one of the poorest countries in Europe, and although it is not a non-democratic state, it is a fragile state, with fragile democratic institutions (Bandžović, 2021).

In the analysis, each condition within a particular stream is given a rating from one to three pluses: one plus (+) meaning that this condition has not been addressed, two pluses (+ +) that it has been partially addressed, and three pluses (+ + +) that it has been met. This will help to determine which of the streams presents the greatest hinderance to the creation of the 'window of opportunity' for this issue (cf. *Tables 1-3*).

Problem stream

According to Kingdon (2014), problem stream consists of statistical indicators, focusing events that occur, and through feedback of previous programs that have been implemented. In this stream, the first two conditions have been partially addressed, while the third one has not been addressed.

Table 1. The case of air pollution in BiH: problem stream ratings

Condition	Addressed
Statistical indicators	++
Focusing events	++
Feedback of previous programs	+

Statistical indicators ++

The main available statistical information on air pollution in BiH is provided by international organizations, such as the UN and World Health Organization. However, one of the most concerning challenges is that the PM 2.5 particles are not being measured, apart from a small measuring station installed by the US Embassy, which has a limited reach. PM 2.5 are so small that billions of them can fit inside a red blood cell, causing lower respiratory tract infections, cancer of the trachea, bronchi and lungs, chronic obstructive pulmonary disease, and stroke. According to the WB estimates, PM 2.5 particles cause 3,300 deaths every year in BiH. Therefore, although some data is available, there is a need to improve data collection and dissemination to better address the magnitude and geographical distribution of the various polluting sources in BiH.

Focusing events ++

Many media and academic articles refer to air pollution as the silent killer (Fuller, 2019), which implies the lack of attention connected with this issue as there is no sense of urgency to look into it. What could be classified as focusing events are examples such as the one from 2018 when Sarajevo had the highest levels of air pollution in the world for several consecutive days or the fact that towns such as Foča, Prijedor, Laktaši, and Doboj were listed amongst 15 most air polluted cities in Europe in 2021 according to IQAir measurements. However, although these types of events make the issue more visible, due to the nature of the air pollution, which takes months and years to cause serious health problems, it does not cause the same attention of policymakers as for instance, earthquakes or floods, which provide an urgent example of the claimed policy failure (Birkland, 2006).

Feedback of previous programs +

Feedback of previous programs is important to understand what works and what does not work. However, at the time of the writing of this paper no feedback on

programs that have been implemented to tackle this issue has been found, so it is deemed that this condition has not been addressed.

Policy stream

The policy stream includes analysis of problems and their proposed solutions, especially by specialists on the topic. This stream consists of expert debates, meetings and consultations. According to Zahariadis (2007), two main things to be taken into account are: value acceptability and technical feasibility. In the case of air pollution in BiH, its value acceptability is less problematic than the technical feasibility.

Table 2. The case of air pollution in BiH: policy stream ratings

Condition	Addressed
Value acceptability	++
Technical feasibility	+

Value acceptability ++

This condition considers the degree of agreement among key stakeholders in the policy stream on a particular issue. In principle, the issue of air pollution is not contested in terms of its value by any of the key participants in this stream, and is, as expected, most advocated by the green parties (more about the ideology of political parties is outlined in the politics stream). However, one of the important challenges in this condition is not the value acceptability of the specialists *per se*, but the fact that there are very few specialists on the topic in the first place.

Technical feasibility +

Technical feasibility relates to ease of implementation of a particular idea. If an idea is implementable with minimal problems, then the likelihood of survival in the policy stream increases (Zahariadis, 2007). In the case of BiH, the Environmental Protection Law is outdated and does not address air pollution in a way which would disincentivize polluters from discharging hazardous pollutants. The Constitution of Bosnia and Herzegovina does not mandate the establishment of a ministry or agency for environmental protection at the national level, which would be instrumental for effective resolution of air pollution problems. The issue is not only about the lack of regulation, but also the lax implementation. Currently the Ministry of Foreign Trade and Economic Relations and the Inter-Entity Coordinating Body for the Environment are in charge for improving the air quality results on the ground, but a greater involvement of local governments is needed, especially on the implementing end (Ioras et al., 2012).

According to the World Bank report (2019), it will be challenging to deal with this issue, especially in the short to medium term, both in terms of the finances and technical feasibility. For instance, the main source of air pollution in BiH is residential sector as the usage of solid fuels in households remains high. Since moving to a

different source would be costly for the households, it will be difficult to incentivise the households to do so. The situation is similar with other major sources of air pollution, thermal power plants, such as Tuzla Thermal Power Station which burns four tons of carbon annually, as the alternative energy sources are both expensive, and take time to be developed.

Furthermore, another important source of air pollution are old cars, but these mobile sources of air pollution face similar challenges as stationary ones in terms of lack of incentives for its users. Since poor people are more likely to drive older cars, and also use solid fuels in their households, the policies would need to consider the social aspects of the future regulations that would aim to provide greater incentives to move away from the greatest sources of air pollution.

However, all of this seems very unlikely in the context of the war in Ukraine, and the energy crisis, when even the most advanced economies with a strong green agenda are forced to turn back to coal. For example, Germany decided to restart the operations of the coal-fired power stations in August 2022, due to import ban on Russian coal. Therefore, the implementation of the abovementioned solutions in the current context is becoming increasingly implausible.

Politics stream

The politics stream is composed of changes of governments, national mood swings, and interest group campaigns. According to Zahariadis (2008), the national mood and turnover in government exert the most powerful impact on choice, so the following two are explored in the following sections. This is the stream which is arguably most impacted by the post-conflict nature of BiH.

Table 3. The case of air pollution in BiH: politics stream ratings

Condition	Addressed
National mood	+
Changes of governments and ideology of political parties	+

National mood +

National mood is an important condition as it can move the government away from certain policies, and towards others in order to coincide with the national mood and gain or maintain its popularity. Zahariadis (2008) claims that European public opinion plays a lesser role in EU policy making, meaning that the mood is less important than on a national level. A similar logic could be applied to BiH given its complicated and fragmented system, and its divisions. Namely, the Dayton Peace Agreement which ended the war in 1995 prescribed a complex mix of power-sharing. It divided BiH into two entities: the Federation of Bosnia and Herzegovina, predominantly inhabited by Bosniaks and Croats inhabiting 51% of the territory, and the Serb-dominated Republika Srpska controlling 49% of the territory. The

current system institutionalized a public sector that consumes almost half of the country's GDP, and also makes it easier for the ethnic chauvinists to stoke ethnic antagonisms for political gains (McMahon and Western, 2009: 73). Since the national mood is mostly dominated by ethnic and political tensions, such as Republika Srpska's threats to secede, and unsuccessful efforts to enact reforms to the electoral system, this has not been a conducive factor towards policies which would be more focused on combating air pollution and environmental protection in general.

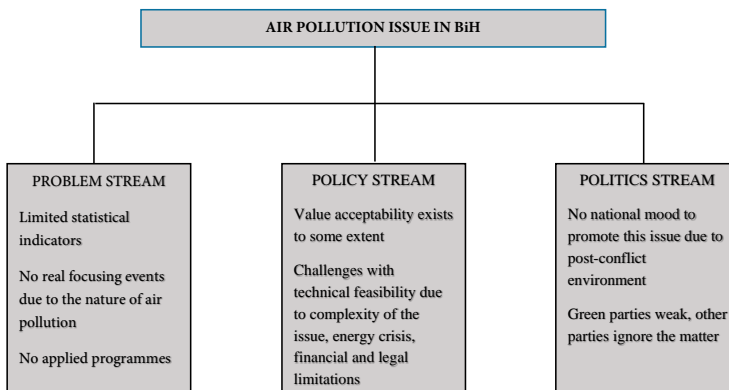
Changes of governments and ideology of political parties +

Changes of government have not significantly impacted this issue to get a more prominent role on the public policy agenda. In terms of the ideology of key political parties (Party of Democratic Action (SDA), Croatian Democratic Union (HDZ BiH), Alliance of Independent Social Democrats (SNSD)), this issue has not been highlighted in their programs. In terms of the parties that would focus more on green agenda and environmental protection in general, Greens BiH were founded in 2022 by Adis Arapović. They advocate for moving to renewable energy sources, especially solar energy, better insulation of residential buildings and shutting down coal power stations. However, this is not the first green party in BiH, and one of the key characteristics of the green parties has been their fragmentation. Four green parties have already been dismantled: the ecological movement of Greens of BiH, the Green Party of BiH from Banja Luka, the Ecological Party E5 Greens, and Greens of BiH led by Hasan Delić in Zenica. Despite of all green parties that have been present on the BiH political spectrum over the past years, no green party has been part of the ruling coalition so far.

Discussion

No streams to be coupled

Kingdon argued that a necessary precondition for the issues to appear on the agenda is coupling of the problem, policy and politics stream. In the case of the air pollution in post-conflict BiH, the disaggregation per streams has shown that various conditions in each of the streams have not been addressed, as summarized in *Figure 2*.

Source: Author, based on Kingdon (1994) and Zahariadis (2008).

Figure 2. Kindgon's streams applied to the case

For the problem stream, lack of feedback on previous program is the greatest issue, and for the policy stream, technical feasibility poses the biggest challenge. Nevertheless, application of the model has demonstrated that the greatest shortcomings lie in the politics stream, as neither of the two conditions: national mood, and changes of governments and ideology of political parties have been met. As a result, the overall necessary precondition has not been met, i.e. there was no possibility of coupling of the streams, so the window of opportunity has not been created.

As summarized in *Table 4*, Kingdon's model has proven useful to understand the issue in more granularity, as well as the key factors that have kept it basically invisible for the policymakers in the country. The framework allows for interpretation of deeper meanings in each stream as argued by Dudley et al. (2000), and it also helps to indicate what should be the necessary focus in order to change the current course, which is in this case the politics stream. This example also to a certain extent confirms the flexibility of Kingdon's theory beyond the countries where it is usually applied, which are wealthy, consolidated democracies (Herweg et al., 2017; Ridde, 2009), but its application on this case has faced an important shortcoming that I will turn to in the next section.

Going beyond the national mood: international actors and their role in agenda setting

Although indeed the politics stream seems to be the most problematic one, I argue that if we use the politics stream as suggested by Kingdon's model, we will not get the full picture of the agenda setting process in post-conflict BiH. In his model, Kingdon refers to national mood as one of the key aspects of the politics stream. However, within this aspect, Kingdon focused on domestic actors only, which makes sense for the research he conducted in the US context, but in many post-conflict countries it is necessary to take into account the role that international actors have on post-conflict reconstruction and peacebuilding, and consequently on agenda setting as well.

BiH is a prime example of this as the modern history of BiH is almost unimaginable without the international actors. The Dayton Peace Agreement which stopped the bloodshed in BiH was negotiated under US stewardship in 1995, rather than achieved in the domestic domain (Bose, 2005). The country has experienced strong international interventionism related with long term state-building efforts (Keil and Perry, 2015), and intensive financial assistance of USD \$ 5.1 billion (Coles, 2007). After the war finished, 17 different foreign governments, 18 UN agencies, 27 intergovernmental organizations and around 200 nongovernmental organizations were engaged in the reconstruction process (McMahon and Western, 2009). Kasapović (2015: 45) even referred to BiH as "the global center of inter-

Table 4. Application of the framework to the case – summary

Kingdon's multiple stream model – application to the issue of air pollution in post-conflict BiH	
Advantages	Disadvantages
Provides a more granular understanding of the problem	Does not include the international actors, which are one of the key actors in agenda setting
Flexible	

ventionism". International organizations focused on developing their field-specific practices and institutions: OSCE was responsible for organizing the elections, NATO for military aspects, and International Monetary Fund for the Central Bank (Chandler, 2000: 45).

Moreover, the Dayton Peace Agreement (DPA) gave power over the state to international community (Chandler 2000), which was institutionalized through the Office of High Representative (OHR). In 1997, the OHR was granted Bonn powers, with the aim of resolving political deadlocks, and this included the option of imposing a legislation or dismissing the officials that were obstructing the implementation of the DPA. As Chesterman (2004: 130-131) notes, between 1997 and 2002, High Representatives dismissed over 100 elected officials, including a President of Republika Srpska, and a Prime Minister of the Federation. Given the above, it is evident that the international actors have been playing an important role in the post-conflict landscape and also strongly influencing the selection of topics that should and should not make it to the agenda.

Although international organizations have been involved in many sectors, environmental protection and, more specifically, the issue of the air pollution remained unaddressed. To understand why this is the case it is necessary to take a deeper dive into the 'international mood', especially in the peacebuilding area. Namely, BiH was part of the liberal peace project (Newman et al., 2009), that focused on introducing democratic institutions and market-based economies (Duffield, 2002). As exemplified above, BiH was an extreme example, together with Kosovo and East Timor, where international actors engaged in the establishment of political institutions and exercising governmental functions (Zaum, 2012). This was part of the global shift in post-conflict peacebuilding, moving from interventions of the early 1990s (Somalia) to the late 1990s (Kosovo), which became more concerned with building institutions as this was considered a path to ensuring a long-term peace (Roeder and Rothchild, 2005).

Therefore, the fact that environmental issues were not high on the list of priorities for the international actors is not an exception. Eklöw and Krampe (2018) note that there are very few instances of specific environmental issues being tackled in the aftermath of war – such as addressing water supply issues in East Timor by the international administrations or land use in the Colombian peace agreement. Given that state building remained in the focus of the international actors at the time and the fact that environmental protection was not a policy priority for the majority of democracies at the time, it is no surprise that air pollution continued to be an ignored matter, especially when coupled with the ignorance of the domestic policymakers and high-level politicians. This was exacerbated by the framework in which the actors operated, i.e. the political system that was derived from the DPA, which had left the state-level institutions weak. In practice, it meant that the state government could focus only on a limited number of policy areas, whereas a lot of powers maintained at the level of entities, especially given that neither DPA nor the Constitution contain provisions for environmental policy (Ioras et al., 2012).

Extending the model to the international actors: a critical review

With such high presence and involvement of the international actors in the post-conflict BiH, it is necessary to include them in the application of the multiple streams framework. This reinforces the argument from Cairney and Zahariadis (2016: 95) who stated that in many countries, international organizations or countries like the US and Russia can have an important external influence on agendas. Thus, in the next sections I examine the role of the international actors in each of the streams, and particular conditions within a stream. The main impact of the international actors is detected in the politics stream, although they also exert influence in other streams.

With regards to the problem stream, international actors have a role in reporting on statistical indicators and focusing events. In terms of the statistical indicators, US embassy in Sarajevo has installed the equipment for monitoring air pollution, and is also monitoring PM 2.5 particles. As they have a one source monitoring equipment, it does not give a comprehensive idea about the overall pollution in different parts of Sarajevo, let alone other parts of the country, but it does provide an additional insight about air quality for the residents in the surrounding areas. In terms of the focusing events, comparative data presented by international institutions sheds some light on the severity of air pollution in BiH, which then leads to more attention for this issue, and is in a way a focusing event. In terms of the policy stream, international actors have proposed certain solutions with regards to technical feasibility, such as the World Bank report on air quality management (2019), but the overall contribution remains scarce, especially given the current context of the war in Ukraine and the energy crisis which further shifts away the focus from environmental protection. Additionally, Fagan and Sircar (2010) note that the impact of donor-driven capacity building on environmental NGOs and environmental impact assessment processes in BiH is exaggerated.

In terms of the politics stream, "the international mood" has already been analyzed in previous sections, but the relationship with the governments and political parties should be outlined further since the priorities determined by international actors are not shaped in vacuum, but are deeply influenced by the political realities on the ground. This is particularly important in a post-conflict society such as Bosnian since different local political actors may create different relationships with international actors. For example, Kasapović (2016) claims that political representatives of Bosniaks found political partners in the OHR, and US diplomacy. According to Tahirović and Kuka (2020), many of the local actors in BiH only nominally support the Europeanization of the public policies in BiH and the country joining EU, but in practice they work on disrupting it. Others are even directly undermining peace efforts and the rule of law. For example, Milorad Dodik, the leader in Republika Srpska, openly advocates his support for Russia, and calls for secession of that entity from the country.

The influence of the international actors in the politics stream is very significant nowadays, as the use of Bonn Powers was reactivated with the current High Representative Christian Schmidt, who recently suspended RS entity Law on Immovable Property and also imposed changes to the Election Law after polls closed on October 3, 2022, precisely by using the Bonn Powers. This greater involvement by the international actors to resolve certain political deadlocks in the country was advocated for by some local actors, such as the president of HDZ in BiH Dragan Čović.

These examples are undoubtedly diverse, but provide an insight into the complexity of the relationships of various local actors with the international actors, and their calls for more or less interventionism, depending on how different local actors portray their involvement. However, regardless of whether the role of international actors in BiH is viewed as positive or negative, their influence on the agenda setting remains unquestionable, which is something that was not captured by Kingdon's multiple streams framework.

Conclusion

This paper applied Kingdon's theory to analyze the lack of policies on air pollution in post-conflict BiH. Kingdon's model is useful as it provides a tool to unpack the problem by disaggregating it per streams and then per conditions (Zahariadis, 2008), on an even more granular level. In addition, the model is flexible enough to build on it.

In this paper, I analyzed whether the conditions in a particular stream have been addressed or not, by providing a rating for each condition from one plus (not addressed) to three pluses (addressed). The intention is not to give a definitive numbering, but to give an indication of the status of conditions within a particular stream. Using Kingdon's model as a lens for analysis, I found that the politics stream remains the most challenging one. Based on the disaggregation of streams, I have demonstrated that the window of opportunity has not been created.

However, in the discussion part I argue that looking solely at the role of the domestic actors as proposed by the framework will not suffice since the country has been strongly impacted by international actors. Therefore, an important contribution of this paper was to extend the framework and explore the role that international actors have had on the agenda setting in post-conflict BiH. I demonstrate that this role has been significant, but that this issue has not been high on the priority list of international actors either due to the nature of peacebuilding, which focused on building and supporting democratic institutions, and greatly ignored the issue of air pollution, despite of its magnitude.

References

- Bandžović, S. (2021). The Phenomenon of Fragile States: Bosnia and Herzegovina, *Historijski pogledi*, 4(6), 338-355.
- Baumgartner, F., and Jones, B. (1993). *Agendas and instability in American politics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Birkland, T. (2004). The world changed today: agenda-setting and policy change in the wake of the September 11 terrorist attacks. *Review of Policy Research*, 21, 179-200. <https://doi.org/10.1111/j.1541-1338.2004.00068.x>
- Birkland, T. (2006). *Lessons of Disaster*. Washington, DC: Georgetown University Press.
- Bose, S. (2005). The Bosnian State a decade after Dayton. *International Peacekeeping*, 12(3), 322-335. <https://doi.org/10.1080=13533310500074028>
- Cairney, P., and Jones, M. (2016). Kingdon's Multiple Streams Approach: What is the Empirical Impact of this Universal Theory? *Policy Studies Journal*, 44(1), 37-58. <https://doi.org/10.1111/psj.12111>
- Cairney, P., and Zahariadis, N. (2016). Multiple streams approach: a flexible metaphor presents an opportunity to operationalize agenda setting processes. In: N. Zahariadis (ed.), *Handbook of Public Policy Agenda Setting* (pp. 87-105). Cheltenham: Edward Elgar.
- Chandler, D. (2000). *Bosnia: Faking Democracy after Dayton*. London: Pluto.
- Chesterman, S. (2004). *You, The People*. Oxford: Oxford University Press.
- Coles, K. (2007). *Democratic designs: international intervention and electoral practices in postwar Bosnia-Herzegovina*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Chow, A. (2014). Understanding Policy Change: Multiple Streams and National Education Curriculum Policy in Hong Kong. *Journal of Public Administration and Governance*, 4(2), 49-64. <https://doi.org/10.5296/jpag.v4i2.5184>
- Dudley, G., Parsons, W., Radaelli, C., and Sabatier, P. (2000). Symposium: Theories of the Policy Process. *Journal of European Public Policy*, 7(1), 122-140. <https://doi.org/10.1080/135017600343304>
- Duffield, M. (2002). Social Reconstruction and the Radicalization of Development: Aid as a Relation of Global Liberal Governance. *Development and Change*, 33(5), 1049-1071. <https://doi.org/10.1111/1467-7660.t01-1-00260>
- Engler, F., and Herweg, N. (2017). Of Barriers to Entry for Medium and Large n Multiple Streams Applications: Methodological and Conceptual Considerations. *Policy Studies Journal*, 47(4), 905-926. <https://doi.org/10.1111/psj.12235>
- Fortna, V., and Huang, R. (2012). Democratisation after Civil War: A Blush-Clearing Exercise. *International Studies Quarterly*, 56, 801-808. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2478.2012.00730.x>
- Fuller, G. (2019). *The Invisible Killer: The Rising Global Threat of Air Pollution—and How We Can Fight Back*. Hoboken, NJ: Melville House.
- Herweg, N., Huß, C., and Zohlnhöfer, R. (2015). Straightening the three streams: Theorising extensions of the multiple streams framework. *European Journal of Political Research*, 54, 3: 435- 449. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12089>

- Herweg, N., Zahariadis N., and Zohlnhöfer, R. (2017). The Multiple Streams Framework: Foundations, Refinements, and Empirical Applications. In: C. Weible and P. Sabatier (ed.), *Theories of the Policy Process* (pp. 17-54). Boulder, CO: Westview Press.
- Ioras, F., Dautbasic, M., Ratnasingam, J., and Ballian D. (2012). Environmental security in post war Bosnia and Herzegovina. *Spanish Journal of Rural Development*, 3(2). <http://dx.doi.org/10.5261/2012.GEN2.06>
- Jones, B., and Wolfe, M. (2010). Public policy and mass media: An information processing approach. In: S. Koch-Baumgarten and K. Voltmer (eds.), *Public Policy and the Mass Media: The Interplay of Mass Communication and Political Decision Making* (pp. 17-43). London: Routledge.
- Jones, M., Pierce, J., Bernal, A., Peterson, H., Herweg, N., Lamberta Raney, H., and Zahariadis, N. (2016). A river runs through it: A multiple streams meta-review. *Policy Studies Journal*, 44(1), 13-36. <https://doi.org/10.1111/psj.12115>
- Kasapović, M. (2015). Bosna i Hercegovina 1992-1995: građanski rat, izvanjska agresija ili oboje? *Politička misao*, 52(2), 37-61.
- Kasapović, M. (2016). *Popis stanovništva u BiH jasno pokazuje: Federaciji prijete ciprizacija*. 15. srpnja. <https://www.jutarnji.hr/globus/politika/popis-stanovnistva-u-bih-jasno-pokazuje-federaciji-prijeti-ciprizacija-4533272>
- Keil, S., and Perry, V. (eds.) (2015). *State-Building and Democratization in Bosnia and Herzegovina*. Farnham: Ashgate.
- Kingdon, J. (2014): *Agendas, Alternatives, and Public Policies*. Harlow: Pearson.
- Knaggård, A. (2015). The Multiple Streams Framework and the Problem Broker. *European Journal of Political Research*, 54(3): 450-465. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12097>
- Lee, K., and Goodman, H. (2002). Global Policy Networks: The Propagation of Health Care Financing Reform since the 1980s. In: K. Lee, K. Buse, and S. Fustukian (eds.), *Health Policy in a Globalizing World* (pp. 97-199). Cambridge: Cambridge University Press.
- McCombs, M., Lopez-Escobar, E., and Llamas, J. (2000). Setting the agenda of attributes in the 1996 general election. *Journal of Communication*, 50, 77-92. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2000.tb02842.x>
- McMahon, P., and Western, J. (2009). The Death of Dayton: How to Stop Bosnia from Falling Apart. *Foreign Affairs*, 88(5), 69-83.
- Mhazo A., and Maponga C. (2021). Agenda setting for essential medicines policy in sub-Saharan Africa: a retrospective policy analysis using Kingdon's multiple streams model. *Health Research Policy and Systems*, 19(72): 1-12.
- Mršić Radas, A., and Petković K. (2021). Inovacijska politika u Hrvatskoj između industrijske ekonomije i ekonomije znanja. *Ekonomska misao i praksa*, 30(1): 3-39. <https://doi.org/10.17818/EMIP/2021/1.1>
- Mucciaroni, G. (1992). The Garbage Can Model and the Study of Policymaking: A Critique. *Polity*, 24: 459-482.
- Mucciaroni, G. (2013). The Garbage Can Model and the Study of the Policymaking Process. In: E. Araral, S. Fritzen, M. Howlett, M. Ramesh, and Xun Wu (eds.), *The Routledge Handbook of Public Policy* (pp. 320-327). London: Routledge.

- Newman, E., Paris, R., and Richmond, O. (2009). *New Perspectives on Liberal Peacebuilding*. Tokyo: United Nations University Press.
- Rawat, P., and Morris J. (2016). Kingdon's "Streams" Model at Thirty: Still Relevant in the 21st Century? *Politics and Policy*, 44(4), 608-638. <https://doi.org/10.1111/polp.12168>
- Ridde, V. (2009). Policy implementation in an African state: An Extension of Kingdon's Multiple-Streams Approach. *Public Administration*, 87(4), 938-954. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9299.2009.01792.x>
- Roeder, P., and Rothchild, D. (eds.) (2005). *Sustainable Peace and Democracy after Civil Wars*. Ithaca: Cornell University Press.
- Ruvalcaba-Gomez, E., Criado, J., and Gil-Garcia, J. (2020). Analyzing open government policy adoption through the multiple streams framework: The roles of policy entrepreneurs in the case of Madrid. *Public Policy and Administration*, 0(0),1-32.
- Sabatier, P. (ed.) (2007). *Theories of the policy process*. Boulder, CO: Westview Press.
- Shephard, D., Ellersiek, A., Meuer, J., Rupiotta, C., Mayne, R., and Cairney, P. (2020). Kingdon's multiple streams approach in new political contexts: Consolidation, configuration, and new findings. *Governance*, 34 (2), 523-543. <https://doi.org/10.1111/gove.12521>
- Tahirović, E., and Kuka, E. (2020). *Osnove javnih politika*. Sarajevu: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet za upravu.
- Widyatama, B. (2018). Applying Kingdom's Multiple Streams Framework in the Establishment of Law No. 13 of 2012 Concerning the Privilege of Yogyakarta Special Region. *Journal of Government and Civil Society*, 2(1), 1-18. <https://doi.org/10.31000/jgcs.v2i1.643>
- Wolfe M., Jones B., and Baumgartner, F. (2013). A Failure to Communicate: Agenda Setting in Media and Policy Studies. *Political Communication*, 30(2), 175-192. <https://doi.org/10.1080/10584609.2012.737419>
- World Bank (2019). *Air Quality Management in Bosnia and Herzegovina*. Washington, DC: World Bank,
- Zahariadis, N. (2007). The multiple streams framework: structure, limitations, prospects. In: P. Sabatier (ed.), *Theories of the Policy Process* (pp. 65-92). Boulder, CO: Westview Press.
- Zahariadis, N. (2008). Ambiguity and choice in European public policy. *Journal of European Public Policy*, 14(4), 514-530. <https://doi.org/10.1080/13501760801996717>
- Zaum, D. (2012). Exit and International Administrations. In: R. Caplan (ed.), *Exit Strategies and State Building* (pp. 137-158). Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199760114.003.0008>

Pitanja okoliša u postkonfliktnim državama i model višestrukih tokova: slučaj zagađenja zraka u BiH

Sažetak U postkonfliktnim državama problemi zaštite okoliša često se zanemaruju unatoč njihovoj važnosti. Prema podacima UN-a, Bosna i Hercegovina (BiH) jedna je od zemalja s najgorim zagađenjem zraka na svijetu, što ima ozbiljne posljedice na zdravlje ljudi i ekonomiju. Primjenjujući Kingdonov model višestrukih struja, rad istražuje zašto ovo pitanje nije na dnevnom redu kreatora javnih politika. Analiza upućuje na zaključak kako je od tri toka u modelu (tok problema, javnih politika i politike) tok politike najproblematičniji. Ipak, autorica zaključuje kako je izvorni Kingdonov model manjkav u objašnjenju zašto je ovaj problem izvan dnevnog reda, budući da u obzir uzima isključivo domaće aktere, dok u slučaju postkonfliktne BiH, kao i nekih drugih postkonfliktnih država, međunarodni akteri igraju značajnu ulogu. Kako bi se prevladao ovaj nedostatak, sam model nadograđuje se uvidom u ulogu koju su međunarodni akteri imali u vezi s ovim problemom. Zaključuje se kako su, zbog prirode liberalnog modela izgradnje mira u kojemu se fokus stavljao na izgradnju demokratskih institucija, problemi zaštite okoliša uvelike ignorirani i od strane međunarodnih aktera.

Ključne riječi dnevni red, postkonfliktna BiH, zagađenje zraka, Kingdonov model, međunarodni akteri

Kako citirati članak / How to cite this article:

Budimir, A. (2022). Environmental Issues in Post-Conflict States and the Multiple Streams Model: The Case of Air Pollution in BiH. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 19(1), 159-175. <https://doi.org/10.20901/an.19.10>

POLITIČKA PSIHOLOGIJA

POLITICAL PSYCHOLOGY

HOW TO VOTE CORRECTLY: AN EXPERIMENTAL STUDY ON THE IMPACT OF POLITICAL SOPHISTICATION, COGNITIVE LOAD, AND DECISION-MAKING STRATEGIES

Kosta Bovan <https://orcid.org/0000-0002-5183-6065>

Faculty of Political Science
University of Zagreb

E-mail: kbovan@fpzg.hr

<https://doi.org/10.20901/an.19.01>

Original Scientific Article

Received: December 2nd 2021

Accepted: February 28th 2022

Abstract The concept of correct voting, which refers to a vote that is the same one that would have been made under conditions of full information, has been used to evaluate citizens' voting decisions in various settings. Most studies either focus on determining individual and situational predictors of correct voting or determining the correctness of voting via heuristics. Since heuristics can lead to better decision outcomes than systematic processes, the goal of this study was to analyze how different modes of decision-making strategies, as well as individual and situational characteristics, contribute to correct voting. To answer this question, an experiment was conducted in Croatia, a previously unstudied context for correct voting, in which participants gathered information on four parties in a mock election campaign. Results showed that higher political motivation and usage of compensatory decision-making strategies had a positive impact on the probability of casting a correct vote. However, direct effect of cognitive load was found for participants with low levels of political motivation, for which an increase in cognitive load resulted in 25% less probability of voting correctly.

Keywords correct voting, political sophistication, cognitive load, decision-making, experiment, moderated mediation

Introduction¹

When voting in elections, citizens are faced with a variety of parties or candidates that differ among themselves. After voting, as with all choices, we can ask ourselves: Was that a good choice? Did citizens choose the "right" candidate? To answer those questions, we must have clear criteria for evaluating voting decisions. One such criterion was put forward by Lau and Redlawsk (Lau and Redlawsk, 1997, 2006). They present the concept of correct voting which refers to a "vote decision as one that is

---

¹ The data used in this article was obtained within the author's PhD research. The author would like to thank three anonymous reviewers for their valuable insights that improved the final version of the manuscript.

the same as the choice which would have been made under conditions of full information" (Lau and Redlawsk, 1997: 586).

If citizens vote correctly, they will choose representatives that "share their own values and priorities", while voting incorrectly leads to weaker democratic representation (Lau, Patel, Fahmy and Kaufman, 2013: 240). Correct voting has been studied in various settings – in USA primaries (Lau, 2013), USA presidential elections (Dusso, 2015; Lau, Andersen, and Redlawsk, 2008; Pierce and Lau, 2019), parliamentary elections across 33 countries (Lau et al., 2013), Canadian federal elections (McGregor, 2013), Swiss federal elections and direct legislation decisions (Milic, 2012; Nai, 2009) etc. Because correct voting is directly tied to the quality of representative democracy it is important to understand how citizens decide for whom to vote, and literature on correct voting can be roughly divided into two strands.

The first one analyzes the impact of individual and/or situational characteristics on vote correctness (such as political knowledge, SES, political interest, type of political campaign etc.; e.g. Christian, 2017; Lau, 2013; Lau et al., 2008; Rosema and Vries, 2011). The second strand follows dual-processing models of voting, such as the Heuristic-Systematic model (Chen and Chaiken, 1999) or the Elaboration likelihood model (Petty and Cacioppo, 1986). According to these models, citizens can decide for whom to vote via two modes (systems) of thinking and deciding; they can use fast, automatic, nonconscious, and effortless processes (heuristic, peripheral, system 1) or they can use controlled, conscious, and effortful processes (systematic, central, system 2) (Evans, 2008). It is usually (implicitly) assumed that citizens that use systematic processes vote more correctly, which can be seen in studies on political heuristics that try to show that heuristic decision-making can mimic informed decision-making processes and as such can lead to "good-enough" voting decisions (Huckfeldt, Mondak, Craw and Morehouse Mendez, 2005; Lupia, 1994) and studies that analyse the correctness of voting by heuristics (e.g. Lau and Redlawsk, 2001; Nai, 2009; Pierce and Lau, 2019).

There seems to be a lack of studies that evaluate systematic processes in the voting environment. This is important since some studies point out that in certain situations heuristics can lead to better decision outcomes than systematic, rational processes (Gigerenzer and Gaissmaier, 2011), which means that there could be instances in which systematic processing could lead to incorrect voting. Since this topic is understudied, the goal of this study is to analyze how different modes of decision-making processes, as well as individual and situational characteristics, contribute to correct voting.

To answer that goal, I conducted a mock-election experiment within a previously unexplored setting of Croatian parliamentary elections. Croatia is a relatively young democracy whose democratic transition and consolidation were characterized by (resulted in) low levels of democratic support (Čular and Šalaj, 2019), low levels of political knowledge and sophistication among the youth (Kovačić and Horvat, 2016; Šalaj and Bagić, 2011), low institutional trust (Bovan and Baketa, 2022), and relatively low election turnout (ElectionGuide, 2022). It is predominantly divided by a socio-cultural cleavage, but lacking adequate socio-economic distinction among political parties (Dolenec, 2012; Henjak, 2007; Raos, 2020). Furthermore, compared to the US setting, within which most of the studies on correct voting were done, since 2000, Croatia has a proportional multi-party system with over 22 parties currently present in the parliament (croatia.eu, 2022). Croatia offers an interesting post-socialist context for studying correct voting both in the sense of examining the

quality of its democracy and the capabilities of its citizens to successfully navigate election campaigns while deciding for whom to vote.

The rest of this paper is organized in the following way. First, I present an overview of correct voting, followed by argumentation for the study's hypotheses. Second, I present details on operationalization, study design, procedure, and sample. Third, results of the experiment are presented. Finally, in the discussion I focus on the implications and shortcomings of the study, as well as offer directions for future studies on correct voting.

Correct voting

Lau and Redlawsk (2006) start with the assumption that a democracy functions well if political representatives follow the will of the people, and one way to accomplish this is via elections, in which citizens should choose representatives that share their political priorities and preferences (Lau et al., 2013). Regardless of the content of citizens' preferences, we should be able to discern the quality of their vote. Following the work of Robert Dahl, Lau and Redlawsk (1997) argue that a high-quality, or correct vote, is the one given in a full-information situation, i.e. when a citizen is fully informed about all alternatives and is aware of all consequences of his choice. However, there are two distinct operationalizations of correct voting and they are closely tied to the methodology used in the research. The first one is used exclusively in experimental research in which researchers can manipulate the amount of information to which participants are exposed (e.g., Ditonto, 2020; Lau and Redlawsk, 1997, 2006). Participants are exposed to a limited amount of information about a political campaign at the end of which they cast their vote. Next, participants are shown the rest of the information from the campaign and are asked if they would change their vote. If they would, they are categorized as having voted incorrectly, and if they stick with their original vote, categorized as voted correctly.

Since it is hard to control the amount of information to which citizens are exposed during actual political campaigns, Lau and Redlawsk (1997) offer another operationalization of a correct vote, which they dub naive-normative. The naive aspect of the concept implies that it is determined on an individual level, based on values and preferences of each voter, not on some external, arbitrary, or ideal criteria (Lau and Redlawsk, 2006). The normative aspect refers to using expert evaluation of representatives' objective political preferences and using the same criteria of information evaluation for all candidates (e.g., Lau et al., 2008, 2013). Thus, using data from questionnaires, they assess the proximity of voter's and representatives' preferences and can determine who an individual "should have voted for, given their own political preferences and the differential candidate information to which they were exposed" (Lau and Redlawsk, 2006: 78).

Like all other decision-making processes, voting is under the influence of both individual and situational characteristics, i.e., by the structure of the task's environment and by the capabilities of the decision-maker (Simon, 1990). Correct voting offers us a norm, an ideal outcome of voting that can be used to evaluate actual voting decisions. In this study I focus on several individual and situational characteristics that impact the probability of casting a correct vote.

And what are the main effects of correct voting? Let us start with the most proximate causal factor of a decision outcome – decision-making processes. Following the usual distinction between systematic and heuristic decision-making processes,

I focus on information search strategies and integration that voters use while deciding for whom to vote. Since candidates or parties differ in a range of political issues, voters can use two comparison strategies – compensatory and non-compensatory (Redlawsk, 2004). By using the former strategy, a decision-maker incorporates conflicting information about all alternatives and decides; by using the latter, the decision-maker neglects information conflicts, and for example removes from the decision certain alternatives or picks the first alternative that has satisfying values for attributes (Einhorn and Hogarth, 1981; Lau, 2003). Regardless of the way we understand correct voting (either through the amount of information voters are exposed to or through their ideological proximity to candidates) by using non-compensatory strategies citizens are disregarding potentially relevant information for the correct voting calculus. On the other hand, compensatory strategies are *par excellence* systematic, rational, decision-making processes that consider all important information and include them into the correct voting calculus (Lau, 2019). Thus, I assume that using a compensatory strategy will *ceteris paribus* increase the probability of casting a correct vote (H1).

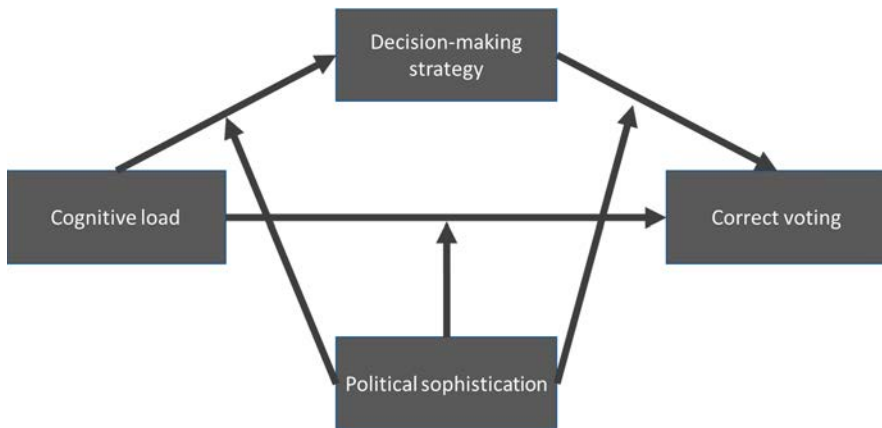
More distal causal factors for correct voting are (relatively) stable individual characteristics, out of which political sophistication should be particularly important. At its core, political sophistication is the number, depth, scope, and organization of a person's network of political cognitions (Luskin, 1990). In practice, this form of political expertise usually entails political knowledge and the level of constraint among attitudes (Fiske, Lau and Smith, 1990; Goren, 2013), but there are authors that expand political sophistication to include interest for politics (MacDonald, Rabinowitz and Listhaug, 1995), political awareness (Zaller, 1992), political efficacy (Yan, 2009) etc. There are numerous positive outcomes related to political sophistication, such as greater learning from news sources and discerning information credibility (Rhee and Cappella, 1997; Vegetti and Mancosu, 2020; Weitz-Shapiro and Winters, 2017), greater reliance on political issues and abstract concepts when voting (Coffé and von Schoultz, 2021; Goren, 1997; MacDonald et al., 1995; Weisberg and Nawara, 2010), greater systemic thought about politics (Judd and Downing, 1990), and greater voter-party congruence (Boonen, Pedersen and Hooghe, 2014). This means that all aspects of voting should be enhanced for political experts, and in turn should result in better decisions. Indeed, studies show that political sophisticates, e.g. those with higher knowledge or political interest, show greater levels of correct voting (Dusso, 2015; Hines, 2006; Lau, 2013; Nai, 2015; Pierce and Lau, 2019), which is the second hypothesis that I will test in this research (H2).

Since decision-makers have limited cognitive capacity, the amount of cognitive load to which they are exposed impacts the outcome of their decisions (Sweller, 2011). Studies show that the increase in cognitive load has a negative impact on performance in various tasks – simple cognitive tasks, such as math problems and number memorization (Deck, Jahedi and Sheremeta, 2021); complex cognitive tasks, such as problem solving or learning (Schrader and Bastiaens, 2012; van Gog, Paas and Sweller, 2010); economic tasks, leading to less risk-taking, stronger anchoring effects and more impulsive decisions (Deck and Jahedi, 2015; Hauge, Brekke, Johansson, Johansson-Stenman and Svedsäter, 2016); as well as voting, such as reducing the impact of politicians' controversies on candidate evaluations or increasing the effects of stereotypes, such as gender or physical appearance (Hart, Ottati and Krundick, 2011; Nawara and Bailey, 2021). Both full information and naive-normative approach to voting assume that correct voting uses a (relatively) large chunk

of an individual's cognitive abilities. Thereby, I assume that higher cognitive load, that puts additional strain on voter's cognitive capacities, will lead to lower levels of correct voting (H3).

Finally, the question arises about the relationship among predictors and correct voting. I expect that the relationship among predictors, i.e., decision-making strategies, political sophistication, and cognitive load, and correct voting, will be in the form of a moderated mediation (H4). In the conceptual diagram below (Picture 1), the impact of cognitive load on correct voting is mediated by decision-making strategies. I assume that under high cognitive load participants will be more prone to using non-compensatory strategies which will lead to less correct voting, and vice versa. This assumption is in line with studies that show that high cognitive load influences strategies (Ordóñez and Benson, 1997) and results in faster information processing (Kerstholt, 1994), collecting less information, neglecting alternatives, as well as using non-compensatory strategies (overview in Edland and Svenson, 1993). Furthermore, this assumption is in line with literature on adaptive decision making (Einhorn, 1971; Payne, 1976; Payne and Bettman, 2002; Todd and Benbasat, 1994) by which individuals adapt their decision-making strategies to fit situational constraints.

However, I expect that political sophistication will moderate this mediation.

Picture 1. Conceptual diagram of the expected relationship among predictors and correct voting

First, I expect that political sophisticates will be better in adapting their decision-making strategy to situational constraints, which is in line with studies showing that this type of cognitive flexibility is particularly common among experts (Bröder, 2003; Canas, Quesada, Antoli and Fajardo, 2003; Ionescu, 2012; Mintz, Geva, Redd and Carnes, 1997). Second, I expect that political sophisticates use their expertise via better choice of decision-making strategies which in turn lead to better decision outcomes, usually via greater systemic thought and reliance on political issues (Chen, Duckworth and Chaiken, 1999; Coffé and von Schoultz, 2021; Goren, 1997; Judd and Downing, 1990; Weisberg and Nawara, 2010), but this difference is also found for the use of heuristics (Dane, Rockmann and Pratt, 2012; Lau and Redlawsk,

2001; McGraw, Lodge and Stroh, 1990; Sniderman, Brody and Tetlock, 1991; for different results see Nai, 2009). Thus, I expect that under low cognitive load political sophisticates will be more prone to using, situationally appropriate, compensatory strategies and while using them will vote more correctly than non-sophisticates. On the other hand, in high cognitive load situation political sophisticates will be more prone to using non-compensatory strategies, and while using them will vote more correctly than non-sophisticates.

Study design, procedure, and sample

To verify this paper's hypotheses, I carried out a quasi-experimental study in which I varied cognitive load (low-high) to which participants are exposed.² Procedure was as follows. Using a computer, participants filled out questionnaires (in Google Forms) in which their positions on various political issues were assessed as well as their political knowledge, motivation, and socio-demographics (the questionnaire can be found in the Methodological Appendix). Next, they were randomly assigned to an experimental situation (via a link provided on their computer) within which they first participated in a practice vote to get acquainted with the procedure; collected information about a mock campaign; voted for one of four parties; and were debriefed. In order to reduce the probability of strategic voting (if participants believed that a certain party has no chance of winning and for that reason neglected it) and for participants to be motivated to be accurate, they were told that all parties had the same chance of winning the election and that they should vote for the party closest to them. All phases of the study were done via computer.

Participation in the experiment was voluntary; participants were briefed concerning all ethical issues and consent was obtained orally. The variability in individual characteristics comes from participant selection. There were six versions of the mock election campaign which differed in cognitive load (and the ratio of easy to hard issues in the campaign) and participants were randomly assigned to one of the procedures. The experiment was conducted using a convenient (snowball), non-representative sample of citizens in the period of January-May 2016 at various locations in the Zagreb area. The sample included 210 participants (79 males and 131 females). Most of them had finished high school (51.9%), followed by college (35.7%), and post-graduate level (11.9%). Little over half of participants were students (52.9%), 35.2% participants were employed full-time, 6.2% were either self or part-time employed, and 5.7% were either retired or unemployed.

Measuring correct voting

Correct voting has been measured in two dominant ways – using the fully-informed criteria or the naive-normative criteria. However, several shortcomings can be identified for both measures. Regarding the former criteria, it is not clear why should citizens in a fully informed situation vote for representatives that fit their interest the most, i.e., why is the main criteria the level of information that citizens are exposed to? This question is bypassed in the naive-normative conceptualization, in the sense that it is focused on the outcome of political decision-making by which

---

² Due to the lack of space, but keeping in mind scientific transparency, I also experimentally varied types of political issues that were present in the mock election campaign (Carmines & Stimson, 1980). However, the ratio of easy to hard issues had no effect on the probability of casting a correct vote, and that analysis is not included in this paper.

we can estimate the quality of that decision. If we know the political preferences of voters and parties, we can estimate the best-fitting one and see if the voter chose that party. However, Lau and Redlawsk (e.g. Lau, 2013; Lau et al., 2008; but see Das-sonneville, Nugent, Hooghe and Lau, 2020) use a mix of processes and outcomes in determining the criteria for correct voting as well as descriptive findings from political cognition. They determine the voter-candidate congruence using preferences for public policies, ideology, party identification, retrospective evaluation of the candidate, estimation of candidates' personality and the relationship between the candidate and relevant social groups (such as racial, religious, union-based etc.). The problem is that the last four "dimensions" of congruence are cues that citizens use when evaluating political candidates or that they use when they rely on mental shortcuts to come to a decision (e.g. Baldassarri and Schadee, 2006; Cutler, 2002; Sniderman et al., 1991). Even more, since those aspects of congruence point to the way voters behave, it is possible that they make mistakes; for example, by voting based on a candidate's personality, a voter can vote for a preferentially incongruent candidate (for a similar critique see McGregor, 2013). Since the focus of this study is the evaluation of both the correctness of strategic and heuristic decision-making processes, I wanted to remove the potential bias in the conceptualization as much as possible.

Thus, for correct voting I use the metaphor of political space (Benoit and Laver, 2012) and the issue voting approach (Downs, 1957). I assume that there are *true* party issue positions, and that it is a mistake to include voters' perceptions of those position into a normative measure of voting (similarly see Lefevere, Walgrave, Nuytemans and Pepermans, 2016). Previous studies on correct voting dominantly used the directional voting approach to calculate the distance between party's and voter's political preferences (Lau, 2013; Lau et al., 2008, 2013; Lau and Redlawsk, 1997; exception is McGregor (2013) who used the city-block distance). In this paper I use the proximity voting approach and Euclidian distance (e.g. Davis, Hinich and Ordeshook, 1970; Enelow and Hinich, 1981; Shepsle, 1972), and I add the importance that a voter adds to each political issue into the calculus (Baum and Jamison, 2006; Garzia and Marschall, 2014). However, because of this addition I needed to distinguish between the situation when a participant thinks an issue is not important at all³ (0) and when his/hers and party's position are the same (distance=0). This issue was overcome by focusing on party congruence instead of distance – the distance between each party's and participant's issue positions was recoded into party congruence in a way that the distance was subtracted from 5.⁴ Total congruence is calculated as a sum of squared voter-party congruence for each political issue, multiplied by the importance of that issue to the voter. The correct vote is the one given to the party for which total congruence is highest⁵.

Cognitive load and mock election campaign content

To elicit different levels of cognitive load I use two ways of presenting information during the mock election campaign (screenshots from both procedures can be seen

---

³ The importance that participants gave for each issue was recoded from a 1-5 scale to a 0-1 scale (in 0.25 intervals).

⁴ Issue positions for parties and participants were measured on a 1-5 scale.

⁵ One participant was removed from further analysis because his vote correctness could not be identified.

in the Methodological appendix). The procedure with low cognitive load was operationalized as a static information board⁶ (e.g. Herstein, 1981; Riggle and Johnson, 1996) – participants were presented with a table in which rows were political issues, and columns were parties. All fields were closed, and participants could open them whenever they wished (they stayed open once they did); they had unlimited time to collect information. The procedure which elicited high cognitive load was the *Dynamic Process Tracing Environment* (DPTE; Lau and Redlawsk, 1997), which is used in laboratory studies on correct voting. It simulates an internet news website in which participants can see headlines of articles (maximum of six at any point; all headlines were formed neutrally, e.g. "Party A comments on Labor law"), and if they click on the headline they can see the whole text of the article (all articles were from one to three sentences, presented as statements from party leaders).

However, headlines were disappearing from the screen as time went on (every eleven seconds three headlines would change), and the procedure was formed in a way that participants were not physically able to gather all information (which was checked in a pilot study). This way DPTE mimics the information environment of modern (online) election campaigns (e.g., access to a limited amount of information, the dynamics of disappearance of information from one day to the next, possible information overload), while simultaneously allowing the researcher to study decision strategies, which is not the case when studying real-life election campaigns. This procedure is juxtaposed to the static information board which is a "nearly ideal-world environment" (Redlawsk, 2004: 599), as well as "far too "manageable", too controllable, too easy" (Redlawsk and Lau, 2009: 11). Even so, it would be wrong to simply assume that participants would vote correctly in that setting; it is a hypothesis that needs empirical support.

In order to increase internal validity of the experiment I used mock political parties. This way I could be sure that participants did not have a pre-existing relation to the parties involved (Lau and Redlawsk, 2006). To mitigate the consequential loss in external validity I focused on the content of the political campaign which refers to positions of four parties on an array of political questions; positions were operationalized as public statement made by a party leader. To gain insight into relevant political issues in Croatia, I examined the *presscut* from 6 biggest newspapers and news websites from 2007, 2011, and 2015 parliamentary elections, and 2009 and 2014 presidential elections; if available, political programs were examined as well. Beside identifying relevant issues, I wanted to extract four different statements on each issue; if statements were not available, they were made up with the goal of having four different parties that are as different as possible, while still realistic enough to be present in Croatian politics. Initially, 41 political issues with four statements for each issue were created, and for each issue the underlying dimension was assessed. These statements were given to 6 experts in Croatian politics who had to place each statement on the given dimension. The criteria for selecting issues were high dispersion of positions within each issue, and low dispersion (high agreement) of evaluations for each position. Finally, 26 political issues were selected from which four parties (A, B, C, & D) were formed. All issues and statements in Croatian can be found in Methodological Appendix.

---

⁶ This procedure was programmed and created ad-hoc for this study by a programmer under author's supervision.

Decision-making strategy

I assessed the order in which participants assessed information about parties and issues, i.e. their sequences of information search (Ford, Schmitt, Schechtman, Hulst and Doherty, 1989). There were seven types of strategies (Riggle and Johnson, 1996) – vertical (compensatory by parties; 1.44%), horizontal (compensatory by issues; 22.97%), vertical-horizontal (compensatory, dominantly by parties, 3.34%), horizontal-vertical (compensatory, dominantly by issues; 1.44%), satisficing (vertical search, ending with the "good enough" party; 22.49%), elimination-by-aspects (neglecting one or more parties based on their issue positions, after which a compensatory search is used; 33.49%), and other (all other non-compensatory strategies; 14.83%). Examples can be seen in Methodological Appendix.

Political sophistication

Political sophistication was measured via political knowledge and political motivation. Political knowledge was operationalized as a simple linear combination of 16 question on political knowledge (0-wrong answer; 1-correct answer) with questions regarding general politics, Croatian parliament, history of Croatian politics, the constitution, names of various ministers etc. (see Šalaj and Bagić, 2011). Political motivation was operationalized as a simple linear combination of general interest in politics (1-no interest at all; 5-high interest) and six binary variables (0-No; 1-Yes) related to political participation, which include voting in Presidential election 2014, voting in Parliamentary election 2015, membership in a party, in the last year participated in a protest, signed a petition, donated money to a party or initiative, tried to convince people to vote for a party, supported a party by going to a meeting or put up a poster.

Results

Analysis was done in R 4.1.2. (R Core Team, 2021). Summary of participants' characteristics can be seen in Table 1.

Participants in the high cognitive load situation were older, and they had higher levels of education⁷ ($\chi^2=25.576$; $df=1$; $p<0.001$). Age and education have been con-

⁷ This is expected since some younger participants were students, and their highest educational

Table 1. Participants' age and political characteristics

	N	Minimum	Maximum	Median	M	SD	Kruskal-Wallis	Diff
Age	209	18	65	24	26.8	9.75	42.305***	(1)<(2)
Political motivation	209	1	10	6	5.99	2.02	2.585	/
Political knowledge	209	2	18	14	13.34	3.05	2.237	/

** $p<0.01$; *** $p<0.001$; (1) – Low cognitive load (N=105); (2) – High cognitive load (N=104);

Table 2. Descriptive data for predictors based on their vote correctness

Correct voting	N	Cognitive load (N)		Decision-making strategy (N)		Political motivation (Mean)	Political knowledge (Mean)
		Low	High	Non-compensatory	Compensatory		
No	109	48	61	84	25	5.67	13.13
Yes	100	57	43	64	36	6.33	13.58
Total	209	105	104	148	61	5.99	13.34

nected to correct voting in previous studies (Dusso, 2015; Ha and Lau, 2015; Lau, 2013; Lau et al., 2008, 2013; Lau and Redlawsk, 2008; Sokhey and McClurg, 2008). Furthermore, some studies have shown that gender has an impact on correct voting (Dusso, 2015; Hines, 2006; Lau, 2013; Lau et al., 2008; Richey, 2013). Thus, I added age, gender, and education as control variables in all further analyses (following Ha and Lau, 2015; Lau and Redlawsk, 2006; Milic, 2012; Richey, 2013).

Main effects

Summary data for predictors based on their vote correctness can be seen in Table 2. Almost half (47.85%) of participants voted correctly and most of participants (70.8%) used a non-compensatory strategy.

To test the hypothesized main effects on correct voting, I conducted three separate binary logistic regressions with correct voting being the outcome, and age, gender, and education control variables. The results can be seen in Table 3.

Results from the first logistic regression indicate that usage of compensatory strategies increased the probability of casting a correct vote 1.86 times. Regarding political sophistication, only political motivation significantly predicted correct voting – an increase in one point increased the probability of casting a correct vote 1.18 times. Cognitive load was not a statistically significant predictor of correct voting.

Moderated mediation

Based on the moderated mediation hypothesis, I conducted an analysis to test whether the effect of cognitive load (predictor) on correct voting (outcome) is mediated by decision-making strategies (mediator), and whether these relationships are moderated by political sophistication (moderator).

Since all variables in the model, besides the moderator, are binary variables, I could not use traditional mediation analysis (see Baron and Kenny, 1986; Fairchild and MacKinnon, 2009; Muller, Judd and Yzerbyt, 2005) because it has serious biases when using nonlinear regressions and/or binary/ordinal predictors, mediators or outcomes (Albert and Nelson, 2011; Imai, Keele and Tingley, 2010; Pearl, 2012; Rijnhart, Valente, Smyth and MacKinnon, 2021). Thus, I turn to a relatively new alternative approach to mediation – causal mediation analysis.

This analysis is based on the potential outcomes framework, i.e. on the difference in the average outcomes between groups that are based on the treatment (pre-

---

degree is a high-school diploma.

Table 3. Logistic regressions for main effects on correct voting

Predictors	Search strategies			Political sophistication			Cognitive load		
	Odds Ratios	Conf. Int (95%)	P	Odds Ratios	Conf. Int (95%)	P	Odds Ratios	Conf. Int (95%)	P
Intercept	0.49	0.18 – 1.25	0.139	0.23	0.05 – 1.06	0.064	0.90	0.30 – 2.68	0.849
Search strategy (0-Non-compensatory)	1.86	1.02 – 3.45	0.046						
Age	1.01	0.98 – 1.05	0.438	1.01	0.98 – 1.04	0.486	1.01	0.98 – 1.04	0.669
Gender (0-Male)	1.18	0.66 – 2.11	0.570	1.15	0.64 – 2.08	0.646	1.19	0.67 – 2.13	0.550
Education (0-High school and below)	1.04	0.57 – 1.89	0.908	1.09	0.59 – 1.99	0.789	0.95	0.51 – 1.76	0.873
Political motivation				1.18	1.01 – 1.38	0.041			
Political knowledge				1.00	0.90 – 1.11	0.991			
Cognitive load (0-Low)							0.60	0.33 – 1.10	0.099
N	209			209			209		
Tjur's pseudo R ²	0.025			0.031			0.019		

dicator) and mediator levels (Imai, Keele, Tingley and Yamamoto, 2011; Pearl, 2012). This allows us, in addition to estimating the average total effect (the difference in the outcome between the treatment and control groups), to estimate four causal effects. First, the total natural indirect effect (TNIE) is the effect of the treatment on outcome via the mediator, when the direct effect of the treatment is held constant at the treatment level. In this analysis this refers to the effect of cognitive load via decision-making strategies on correct voting by setting each subject's cognitive load to high (1). Second, the pure natural indirect effect (PNIE) is the same as TNIE but with the treatment held constant at the control level. Here, this means the effect of cognitive load via decision-making strategies on correct voting by setting each subject's cognitive load to low (0). Third, total natural direct effect (TNDE) is the direct effect of treatment on the outcome while holding the mediator constant at its potential level in the treatment group. This refers to the direct effect of cognitive load on correct voting while holding the probability of using compensatory strategies at the 0.163 level⁸. Finally, pure natural direct effect (PNDE) is same as TNDE but with the mediator being held constant at its potential level in the control group. Here, this refers to the direct effect of cognitive load on correct voting while holding the probability of using compensatory strategies at the 0.419 level⁹ (for a more detailed and technical account of causal mediation analysis see Albert and Nelson, 2011; Imai et al., 2010; Pearl, 2012; Rijnhart et al., 2021; Valente, Rijnhart, Smyth, Muniz and MacKinnon, 2020).

The R package *mediation* was used to test mediation with bootstrap-based confidence intervals based on 10000 simulations that were bias-corrected (see Tingley,

⁸ Out of 104 participants in the high cognitive load situation 17 used compensatory strategies so the probability is 17/104 = 0.163.

⁹ Out of 105 participants in the low cognitive load situation 44 used compensatory strategies so the probability is 44/104 = 0.419.

Table 4. Causal effect estimates with 95% bootstrap confidence intervals for different levels of political motivation

	Low political motivation			High political motivation		
	Estimate	Conf. Int (95%)	p	Estimate	Conf. Int (95%)	p
PNIE	-0.038	-0.135 – 0	0.14	-0.064	-0.174 – 0.02	0.18
TNIE	0	-0.122 – 0.04	0.968	0.003	-0.077 – 0.15	0.95
PNDE	-0.255	-0.443 – -0.05	0.014	-0.057	-0.322 – 0.16	0.61
TNDE	-0.217	-0.412 – -0.02	0.034	0.009	-0.234 – 0.25	0.99
Total effect	-0.255	-0.445 – -0.06	0.010	-0.054	-0.264 – 0.17	0.61

Yamamoto, Hirose, Keele and Imai, 2014). Regarding moderation, I tested two models, one with political motivation and one with political knowledge. For each model, causal mediation analysis was done twice, with moderator levels being held at one standard deviation below the mean and one above. Age, gender, and education were included in all models as control variables. Results of the mediation analysis with political motivation as the moderator can be seen in Table 4.

First, they show that for participants with high political motivation neither the total effect nor individual causal effects are significant, which means that cognitive load neither directly nor indirectly via decision-making strategies impacts the probability of casting a correct vote. On the other hand, total effect is significant for participants with low political motivation, and it is driven by the direct effect of cognitive load regardless of the used decision-making strategy. For these participants an increase in cognitive load lowers the probability of casting a correct vote – 25.5% less for participants with the higher probability of using compensatory strategies and 21.7% for participants with lower probability of using non-compensatory strategies.

Causal effects for different levels of political knowledge were not significant (Table 5). Regardless of political knowledge, cognitive load does not impact correct voting neither directly nor through decision-making processes.

Table 5. Causal effect estimates with 95% bootstrap confidence intervals for different levels of political knowledge

	Low political knowledge			High political knowledge		
	Estimate	Conf. Int (95%)	p	Estimate	Conf. Int (95%)	p
PNIE	-0.056	-0.169 – 0	0.056	-0.037	-0.151 – 0.04	0.39
TNIE	-0.015	-0.145 – 0.05	0.719	0.021	-0.060 – 0.16	0.66
PNDE	-0.16	-0.380 – 0.06	0.139	-0.136	-0.386 – 0.1	0.28
TNDE	-0.119	-0.331 – 0.09	0.266	-0.078	-0.311 – 0.16	0.53
Total effect	-0.176	-0.387 – 0.02	0.076	-0.012	-0.329 – 0.12	0.33

Discussion

The goal of this paper was to explore how individual and situational characteristics impact the probability of voting correctly. Following the logic of the dual-processing approaches, I hypothesized that participants that used compensatory search strategies, had higher levels of political motivation or knowledge, and were exposed to lower cognitive load would vote more correctly. To answer these hypotheses, I conducted a mock-election experiment within the Croatian political space which was not studied so far.

Almost half of participants (47.85%) voted correctly, which points to the conclusion that correct voting, albeit in an experimental study, in Croatia is at similar levels to correct voting in the US. For example, in a study done by Ryan (2011) 46% participants that did not have any social cues about candidates in the election voted correctly. That situation is closest to my experimental setting in which all potential heuristic cues were unavailable. Somewhat similarly, Lau and Redlawsk (2006) report that 31% of participants in their experiments with four election candidates voted correctly. However, these studies, as well as Ryan's (2011) used actual parties/candidates that could potentially increase or decrease the probability of voting correctly compared to a "no-cues" setting which was used in this experiment. Some data for real-life election show that these numbers are higher, and vary from 60% to 80% (Lau and Redlawsk, 2006; Nai, 2015; Richey, 2013). Adding cues in future experimental studies is discussed in the last section.

Regarding main effects, the first hypothesis was confirmed – using a compensatory strategy increases the probability of casting a correct vote. Since I conceptualize and operationalize correct voting as a *par excellence* example of a compensatory strategy, if participants used that type of strategy their decision should be closer to the norm. This finding is important since studies of political decision-making usually do not analyze its efficacy, but instead implicitly assume that using compensatory strategies is preferable and necessarily leads to a better outcome (e.g. Cutler, 2002; Herstein, 1981; Huang, 2000).

Regarding political sophistication, only political motivation was positively related to correct voting, which is in concordance with previous studies (Christian, 2017; Lau, 2013; Lau et al., 2008; Milic, 2012; Nai, 2009). It seems that general motivation for politics helps participants identify the party that best represents their interests and issue positions, even in a mock election. Further analyses showed that level of motivation was not related to decision-making strategies (Kruskal-Wallis =0.263; df=1; p=0.608) nor time spent in the experiment ($r=0.13$; $p=0.054$) but was positively related to the percentage of accessed information ($r=0.26$; $p<0.001$). This difference could be due to greater exposure to political information in everyday lives which is the result of higher political interest and participation. In other words, it is possible that participants with higher levels of political motivation familiarize themselves faster with political information from election campaigns and thus can use a greater number of those information while deciding for whom to vote.

Regarding political knowledge, the results showed a lack of a positive knowledge effect on vote correctness, which a smaller number of studies also found (see Hines, 2006; Nai, 2009; Sokhey and McClurg, 2008; Stiers and Dassonneville, 2018). As with political motivation, further analyses showed that political knowledge was only positively connected to the percentage of accessed information ($r=0.31$; $p<0.001$). Thus, it is not clear why political knowledge was not directly related to

correct voting, whereas motivation was.¹⁰ One possibility is that factual knowledge about politics simply does not help participants navigate the political environment of a mock election, but helps in real world setting, in which their knowledge about political issues and general politics is connected to actual parties, which in turns facilitates correct voting. Furthermore, for both low and high political knowledge levels, the tested mediational model was not significant. Additional empirical studies are needed to confirm these assumptions.

Next, hypothesis for the main effect of cognitive load was not confirmed – even though cognitive load had a significant direct effect in the moderated mediation, correct voting could not be predicted solely by cognitive load. Delving deeper into the differences between two experimental situations show that participants in the high cognitive load situation spent more time informing themselves during the campaign ($M_{low} = 204.72$; $M_{high} = 293.08$; Kruskal-Wallis = 37.773; $df=1$; $p < 0.001$). This is in line with expectations, due to the different way that the experimental procedures functioned (see Andersen and Ditonto, 2018). However, no differences were found in the percentage of items that participants accessed ($M_{low} = 51.75\%$; $M_{high} = 51.24\%$; Kruskal-Wallis = 16.435; $df=1$; $p < 0.001$). This lack of difference could indicate that participants in both experimental situations were under similar levels of cognitive load and because of this no main effect of cognitive load was found. Due to the sheer number of political issues and parties involved in the study, it is possible that the effect of experimental manipulation on cognitive load was suppressed. Another possibility is that due to experimental situations both being high-information settings that cognitive load effect was not found simply because significant treatment effects are less commonly identified in those settings (Andersen and Ditonto, 2018).

Results of moderated mediation show that political motivation was an important moderator of the direct effect of cognitive load on correct voting. Increase in cognitive load only affected participants with low levels of political motivation, decreasing their probability of casting a correct vote by approximately 25%. This effect was present regardless of the decision-making strategies participants employed, which means, that even if participants adapted their decision-making strategies to mitigate situational pressures, they were not successful in using them correctly. These results also show that individuals with high political motivation are not impacted by cognitive load; at least not in a way that would decrease their vote correctness. Since real-life election campaigns are "often chaotic environments where information flows at an overwhelming pace" (Redlawsk, 2004: 596), they do not help reduce the representation gap for citizens not motivated in politics in the first place. By increasing interest in politics and/or political participation, citizens can at least partially overcome the high cognitive load of modern political campaigns.

Finally, the hypothesized mediation of cognitive load impact via decision-making strategies was not confirmed. The assumption was based on the idea that high cognitive load amplifies our cognitive limitations and in turn affects all phases of the decision-making processes (Eisenhardt and Zbaracki, 1992; Lau, 2003; March, 1994). In line with this assumption is the result that participants under low cognitive load used compensatory strategies to a greater extent ($M_{low} = 41.90\%$; $M_{high} = 16.35\%$; Kruskal-Wallis = 37.773; $df=1$; $p < 0.001$). Furthermore, under low cognitive load

¹⁰ Since there was a possibility of collinearity (correlation between political knowledge and motivation was moderately high ($r = 0.43$; $p < 0.001$)), a separate logistic analysis was done solely with political knowledge and control variables. Even in that case, political knowledge was not a significant predictor of correct voting.

participants that used compensatory strategies had higher levels of correct voting ($M_{\text{non-comp}}=45.90\%$; $M_{\text{comp}}=65.90\%$; Kruskal-Wallis=4.084 df=1; $p=0.043$), while there is no difference in high cognitive load situation ($M_{\text{non-comp}}=41.4\%$; $M_{\text{comp}}=41.2\%$; Kruskal-Wallis<0.001; df=1; $p=0.988$). However, it seems that this difference is not key in understanding the causal mechanisms by which cognitive load impacts correct voting. It is possible that regardless of search strategy, it impacts perceptions of party positions (such as amplification of certain biases, primacy or recency effects etc.) or the process of estimating voter-party distances, which in turn lead to lower levels of correct voting. More nuanced experimental designs are needed to test these hypotheses.

There are several limitations of this study. Although I used experimental methodology to discern causal relations and capture the impact of decision-making processes on correct voting, I was forced to "remove" participants from their everyday thinking and deciding about politics. Thus, it is possible that in everyday life citizens can use political heuristics, such as the party or likeability heuristic, adequately to cast a correct vote. Since external validity is relatively low for a mock election laboratory experiment, this study can be thought of as baseline research, done in a controlled environment and "ideal" conditions. Further studies should be made to make the procedure even more realistic; for example, by using existing parties or by extending the experiment over a longer period to mimic to a greater extent a real-life political campaign. Studies could also go in the opposite direction and use a low information environment (decrease the number of parties in the election or the number of issues in the campaign) to see if the non-significant effects are really due to the information presentation manipulation. Secondly, since the mean age of participants was relatively low, and education level relatively high, further studies should extend the sample to include a larger share of older and lower-educated individuals. Thirdly, future studies could use different operationalization of variables, such as using filler tasks to elicit higher cognitive load, and of campaign contents, such as using manifestos or party questionnaires to pinpoint parties' political preferences. Additionally, strategies could be differently measured, using verbal protocols which can be used as additional insights into the decision-making processes. A more nuanced measure of correct voting could be used, since it is safe to assume that there are various degrees of being incorrect. This is especially important in multi-party political systems. Finally, since a correct vote was operationalized through "clear" proximity voting, future studies should include additional independent variables that could have an impact on voting strategies and correct voting. This includes candidate appearance or their previous experience in government, pre-election polls, decision styles of voters, etc. Further improvement would be to check the relationship between voter-party distance and the probability of participating in the election, i.e., offer participants the option to not cast their vote.

References

- Albert, J. M., and Nelson, S. (2011). Generalized Causal Mediation Analysis. *Biometrics*, 67(3), 1028–1038. <https://doi.org/10.1111/j.1541-0420.2010.01547.x>
- Andersen, D. J., and Ditonto, T. (2018). Information and its Presentation: Treatment Effects in Low-Information vs. High-Information Experiments. *Political Analysis*, 26(4), 379-398. <https://doi.org/10.1017/pan.2018.21>
- Baldassarri, D., and Schadee, H. (2006). Voter heuristics and political cognition in Italy: An empirical typology. *Electoral Studies*, 25(3), 448-466. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2005.06.015>
- Baron, R. M., and Kenny, D. A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173-1182. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.51.6.1173>
- Baum, M. A., and Jamison, A. S. (2006). The Oprah Effect: How Soft News Helps Inattentive Citizens Vote Consistently. *The Journal of Politics*, 68(4), 946-959. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2508.2006.00482.x>
- Benoit, K., and Laver, M. (2012). The dimensionality of political space: Epistemological and methodological considerations. *European Union Politics*, 13(2), 194-218. <https://doi.org/10.1177/1465116511434618>
- Boonen, J., Pedersen, E. F., and Hooghe, M. (2014). *The influence of political sophistication and party identification on party-voter congruence: A comparative analysis of 37 countries*. Presented at the 'Elections, Public Opinion and Parties (EPOP)' conference, Edinburgh.
- Bovan, K., and Baketa, N. (2022). Stabilnost i/ili promjene? Povjerenje u institucije u Hrvatskoj od 1999. do 2020. *Revija za sociologiju*, 52(1), e1-e30. <https://doi.org/10.5613/rzs.52.1.0315>
- Bröder, A. (2003). Decision making with the "adaptive toolbox": Influence of environmental structure, intelligence, and working memory load. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 29(4), 611-625. <https://doi.org/10.1037/0278-7393.29.4.611>
- Canas, J., Quesada, J., Antoli, A., and Fajardo, I. (2003). Cognitive flexibility and adaptability to environmental changes in dynamic complex problem-solving tasks. *Ergonomics*, 46(5), 482-501. <https://doi.org/10.1080/0014013031000061640>
- Carmines, E. G., and Stimson, J. A. (1980). The Two Faces of Issue Voting. *The American Political Science Review*, 74(1), 78-91.
- Chen, S., and Chaiken, S. (1999). The heuristic-systematic model in its broader context. In: *Dual-process theories in social psychology* (pp. 73-96). New York, NY, US: The Guilford Press.
- Chen, S., Duckworth, K., and Chaiken, S. (1999). Motivated Heuristic and Systematic Processing. *Psychological Inquiry*, 10(1), 44-49. https://doi.org/10.1207/s15327965pli1001_6
- Christian, B. (2017). Correct Voting at the 2013 German Federal Election: An Analysis of Normatively Desirable Campaign Effects. *German Politics*, 26(1), 170-186. <https://doi.org/10.1080/09644008.2016.1183197>

- Coffé, H., and von Schoultz, Å. (2021). How candidate characteristics matter: Candidate profiles, political sophistication, and vote choice. *Politics*, 41(2), 137-155. <https://doi.org/10.1177/0263395720922077>
- Croatia.eu (2022). "Electoral system". <http://croatia.eu/index.php?view=article&id=26&lang=2>
- Čular, G., and Šalaj, B. (2019). Kritički građani ili nezadovoljni autokrati? Potpora demokraciji u Hrvatskoj 1999-2018. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 16(1), 7-26. <https://doi.org/10.20901/an.16.01>
- Cutler, F. (2002). The Simplest Shortcut of All: Sociodemographic Characteristics and Electoral Choice. *The Journal of Politics*, 64(2), 466-490.
- Dane, E., Rockmann, K. W., and Pratt, M. G. (2012). When should I trust my gut? Linking domain expertise to intuitive decision-making effectiveness. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 119(2), 187-194. <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2012.07.009>
- Dassonneville, R., Nugent, M. K., Hooghe, M., and Lau, R. (2020). Do Women Vote Less Correctly? The Effect of Gender on Ideological Proximity Voting and Correct Voting. *The Journal of Politics*, 82(3), 1156-1160. <https://doi.org/10.1086/707525>
- Davis, O. A., Hinich, M. J., and Ordeshook, P. C. (1970). An Expository Development of a Mathematical Model of the Electoral Process. *American Political Science Review*, 64(2), 426-448. <https://doi.org/10.2307/1953842>
- Deck, C., and Jahedi, S. (2015). The effect of cognitive load on economic decision making: A survey and new experiments. *European Economic Review*, 78, 97-119. <https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2015.05.004>
- Deck, C., Jahedi, S., and Sheremeta, R. (2021). On the consistency of cognitive load. *European Economic Review*, 134, 103695. <https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2021.103695>
- Ditonto, T. (2020). The Mediating Role of Information Search in the Relationship Between Prejudice and Voting Behavior. *Political Psychology*, 41(1), 71-88. <https://doi.org/10.1111/pops.12599>
- Dolenec, D. (2012). The Absent Socioeconomic Cleavage in Croatia: A Failure of Representative Democracy? *Politička Misao*, 49(5), 69-88.
- Downs, A. (1957). An economic theory of political action in a democracy. *Journal of Political Economy*, 65(2), 135-150.
- Dusso, A. (2015). Incorrect voting in the 2012 US presidential election: How partisan and economic cues fail to help low-information voters. *Electoral Studies*, 37, 50-62.
- Edland, A., and Svenson, O. (1993). Judgment and Decision Making Under Time Pressure. In: *Time Pressure and Stress in Human Judgment and Decision Making* (pp. 27-40). Springer, Boston, MA. https://doi.org/10.1007/978-1-4757-6846-6_2
- Einhorn, H. J. (1971). Use of nonlinear, noncompensatory models as a function of task and amount of information. *Organizational Behavior and Human Performance*, 6(1), 1-27.
- Einhorn, H. J., and Hogarth, R. M. (1981). Behavioral decision theory: Processes of judgement and choice. *Annual Review of Psychology*, 32(1), 53-88.

- Eisenhardt, K. M., and Zbaracki, M. J. (1992). Strategic decision making. *Strategic Management Journal*, 13(S2), 17-37. <https://doi.org/10.1002/smj.4250130904>
- ElectionGuide (2022). "Republic of Croatia". <https://www.electionguide.org/countries/id/55/>
- Enelow, J., and Hinich, M. J. (1981). A New Approach to Voter Uncertainty in the Downsian Spatial Model. *American Journal of Political Science*, 25(3), 483. <https://doi.org/10.2307/2110815>
- Evans, J. St. B. T. (2008). Dual-Processing Accounts of Reasoning, Judgment, and Social Cognition. *Annual Review of Psychology*, 59(1), 255-278. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.59.103006.093629>
- Fairchild, A. J., and MacKinnon, D. P. (2009). A General Model for Testing Mediation and Moderation Effects. *Prevention Science*, 10(2), 87-99. <https://doi.org/10.1007/s11121-008-0109-6>
- Fiske, S. T., Lau, R. R., and Smith, R. A. (1990). On the varieties and utilities of political expertise. *Social Cognition*, 8(1), 31-48.
- Ford, J. K., Schmitt, N., Schechtman, S. L., Hults, B. M., and Doherty, M. L. (1989). Process tracing methods: Contributions, problems, and neglected research questions. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 43(1), 75-117. [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(89\)90059-9](https://doi.org/10.1016/0749-5978(89)90059-9)
- Garzia, D., and Marschall, S. (eds.). (2014). *Matching Voters with Parties and Candidates. Voting Advice Applications in a Comparative Perspective*. Essex: ECPR Press.
- Gigerenzer, G., and Gaissmaier, W. (2011). Heuristic Decision Making. *Annual Review of Psychology*, 62(1), 451-482. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-120709-145346>
- Goren, P. (1997). Political Expertise and Issue Voting in Presidential Elections. *Political Research Quarterly*, 50(2), 387-412. <https://doi.org/10.1177/106591299705000207>
- Goren, P. (2013). *On voter competence*. Oxford: Oxford University Press.
- Ha, S. E., and Lau, R. R. (2015). Personality Traits and Correct Voting. *American Politics Research*. 43(6), 975-998.
- Hart, W., Ottati, V. C., and Krumdick, N. D. (2011). Physical Attractiveness and Candidate Evaluation: A Model of Correction. *Political Psychology*, 32(2), 181-203. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2010.00812.x>
- Hauge, K. E., Brekke, K. A., Johansson, L.-O., Johansson-Stenman, O., and Svedsäter, H. (2016). Keeping others in our mind or in our heart? Distribution games under cognitive load. *Experimental Economics*, 19(3), 562-576. <https://doi.org/10.1007/s10683-015-9454-z>
- Henjak, A. (2007). Values or interests: Economic Determinants of Voting Behavior in the 2007 Croatian Parliamentary Elections. *Politička Misao*, 44(5), 71-90.
- Herstein, J. A. (1981). Keeping the voter's limits in mind: A cognitive process analysis of decision making in voting. *Journal of Personality and Social Psychology*, 40(5), 843.
- Hines, E. (2006). "Voting Correctly" in the 1999 European Parliament Election. Presented at the 2006 Annual Conference of the Southern Political Science Association, Atlanta, Georgia. https://www.erichines.com/spsa06_proceeding_68408.pdf

- Huang, L.-N. (2000). Examining candidate information search processes: The impact of processing goals and sophistication. *Journal of Communication*, 50(1), 93-114.
- Huckfeldt, R., Mondak, J. J., Craw, M., and Morehouse Mendez, J. (2005). Making sense of candidates: Partisanship, ideology, and issues as guides to judgment. *Cognitive Brain Research*, 23(1), 11-23. <https://doi.org/10.1016/j.cogbrainres.2005.01.011>
- Imai, K., Keele, L., and Tingley, D. (2010). A general approach to causal mediation analysis. *Psychological Methods*, 15(4), 309-334. <https://doi.org/10.1037/a0020761>
- Imai, K., Keele, L., Tingley, D., and Yamamoto, T. (2011). Unpacking the Black Box of Causality: Learning about Causal Mechanisms from Experimental and Observational Studies. *American Political Science Review*, 105(4), 765-789. <https://doi.org/10.1017/S0003055411000414>
- Ionescu, T. (2012). Exploring the nature of cognitive flexibility. *New Ideas in Psychology*, 30(2), 190-200. <https://doi.org/10.1016/j.newideapsych.2011.11.001>
- Judd, C. M., and Downing, J. W. (1990). Political Expertise and the Development of Attitude Consistency. *Social Cognition*, 8(1), 104-124. <https://doi.org/10.1521/soco.1990.8.1.104>
- Kerstholt, J. H. (1994). The effect of time pressure on decision-making behaviour in a dynamic task environment. *Acta Psychologica*, 86(1), 89-104.
- Kovačić, M., and Horvat, M. (2016). *Od podanika do građana: Razvoj građanske kompetencije mladih*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja & GONG.
- Lau, R. R. (2003). Models of Decision-Making. In: D. O. Sears, L. Huddy, and R. Jervis (eds.), *Oxford Handbook of Political Psychology* (pp. 19-60). Oxford: Oxford University Press.
- Lau, R. R. (2013). Correct Voting in the 2008 U.S. Presidential Nominating Elections. *Political Behavior*, 35(2), 331-355. <https://doi.org/10.1007/s11109-012-9198-9>
- Lau, R. R. (2019). Decision Strategies in Politics. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*, 29. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.882>
- Lau, R. R., Andersen, D. J., and Redlawsk, D. P. (2008). An exploration of correct voting in recent US presidential elections. *American Journal of Political Science*, 52(2), 395-411.
- Lau, R. R., Patel, P., Fahmy, D. F., and Kaufman, R. R. (2013). Correct Voting Across Thirty-Three Democracies: A Preliminary Analysis. *British Journal of Political Science*, 44(02), 239-259. <https://doi.org/10.1017/S0007123412000610>
- Lau, R. R., and Redlawsk, D. P. (1997). Voting Correctly. *The American Political Science Review*, 91(3), 585-598.
- Lau, R. R., and Redlawsk, D. P. (2001). Advantages and disadvantages of cognitive heuristics in political decision making. *American Journal of Political Science*, 951-971.
- Lau, R. R., and Redlawsk, D. P. (2006). *How voters decide: Information processing during election campaigns*. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511791048>

- Lau, R. R., and Redlawsk, D. P. (2008). Older but Wiser? Effects of Age on Political Cognition. *The Journal of Politics*, 70(1), 168-185. <https://doi.org/10.1017/S0022381607080127>
- Lefevere, J., Walgrave, S., Nuytemans, M., and Peprmans, K. (2016). Studying the voter – party match. Congruence and incongruence between voters and parties. In: M. Buhlmann and J. Fivaz (eds.), *Political Representation: Roles, Representatives and the Represented* (pp. 152-174). London: Routledge.
- Lupia, A. (1994). Shortcuts Versus Encyclopedias: Information and Voting Behavior in California Insurance Reform Elections. *The American Political Science Review*, 88(1), 63-76.
- Luskin, R. C. (1990). Explaining political sophistication. *Political Behavior*, 12(4), 331-361.
- MacDonald, S. E., Rabinowitz, G., and Listhaug, O. (1995). Political Sophistication and Models of Issue Voting. *British Journal of Political Science*, 25(4), 453-483.
- March, J. G. (1994). *Primer on Decision Making: How Decisions Happen*. New York: Simon & Schuster.
- McGraw, K. M., Lodge, M., and Stroh, P. (1990). On-line processing in candidate evaluation: The effects of issue order, issue importance, and sophistication. *Political Behavior*, 12(1), 41-58.
- McGregor, R. M. (2013). Measuring "Correct Voting" Using Comparative Manifestos Project Data. *Journal of Elections, Public Opinion & Parties*, 23(1), 1-26. <https://doi.org/10.1080/17457289.2012.691883>
- Milic, T. (2012). Correct Voting in Direct Legislation. *Swiss Political Science Review*, 18(4), 399-427. <https://doi.org/10.1111/spsr.12000>
- Mintz, A., Geva, N., Redd, S. B., and Carnes, A. (1997). The Effect of Dynamic and Static Choice Sets on Political Decision Making: An Analysis Using the Decision Board Platform. *American Political Science Review*, 91(03), 553-566. <https://doi.org/10.2307/2952074>
- Muller, D., Judd, C. M., and Yzerbyt, V. Y. (2005). When moderation is mediated and mediation is moderated. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89(6), 852-863. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.89.6.852>
- Nai, A. (2009). Explaining correct voting in Swiss direct democracy. *APSA 2009 Toronto Meeting Paper*. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1451271
- Nai, A. (2015). The Maze and the Mirror: Voting Correctly in Direct Democracy: The Maze and the Mirror: Voting Correctly in Direct Democracy. *Social Science Quarterly*, 96(2), 465-486. <https://doi.org/10.1111/ssqu.12154>
- Nawara, S. P., and Bailey, M. (2021). Scandal-ridden campaigns: The relationship between cognitive load and candidate evaluation. *The Social Science Journal*, 1-18. <https://doi.org/10.1080/03623319.2021.1884780>
- Ordóñez, L., and Benson, L. (1997). Decisions under Time Pressure: How Time Constraint Affects Risky Decision Making. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 71(2), 121-140. <https://doi.org/10.1006/obhd.1997.2717>

- Payne, J. W. (1976). Task complexity and contingent processing in decision making: An information search and protocol analysis. *Organizational Behavior and Human Performance*, 16(2), 366-387. [https://doi.org/10.1016/0030-5073\(76\)90022-2](https://doi.org/10.1016/0030-5073(76)90022-2)
- Payne, J. W., and Bettman, J. R. (2002). Preferential Choice and Adaptive Strategy Use. In: G. Gigerenzer (Ed.), *Bounded Rationality. The Adaptive Toolbox* (pp. 123-146). Cambridge: MIT Press.
- Pearl, J. (2012). The Causal Mediation Formula: A Guide to the Assessment of Pathways and Mechanisms. *Prevention Science*, 13(4), 426-436. <https://doi.org/10.1007/s11121-011-0270-1>
- Petty, R. E., and Cacioppo, J. T. (1986). The Elaboration Likelihood Model of Persuasion. *Advances in Experimental Social Psychology*, 19, 124-192.
- Pierce, D. R., and Lau, R. R. (2019). Polarization and correct voting in U.S. presidential elections. *Electoral Studies*, 60, 102048. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2019.102048>
- R Core Team. (2021). R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. <https://www.R-project.org/>
- Raos, V. (2020). Struktura rascjepa i parlamentarni izbori u Hrvatskoj 2020. U doba pandemije. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 17(1), 7-30. <https://doi.org/10.20901/an.17.01>
- Redlawsk, D. P. (2004). What voters do: Information search during election campaigns. *Political Psychology*, 25(4), 595-610.
- Redlawsk, D. P., and Lau, R. R. (2009). Understanding individual decision making using process tracing. *General Conference of the European Consortium for Political Research*, Potsdam, https://dpte.polisci.uiowa.edu/dpte/assets/docs/Process_Tracing_Studies_ECPR_2009a.pdf
- Rhee, J. W., and Cappella, J. N. (1997). The Role of Political Sophistication in Learning From News: Measuring Schema Development. *Communication Research*, 24(3), 197-233. <https://doi.org/10.1177/009365097024003001>
- Richey, S. (2013). Random and Systematic Error in Voting in Presidential Elections. *Political Research Quarterly*, 66(3), 645-657. <https://doi.org/10.1177/1065912912459565>
- Riggle, E. D., and Johnson, M. M. (1996). Age difference in political decision making: Strategies for evaluating political candidates. *Political Behavior*, 18(1), 99-118.
- Rijnhart, J. J. M., Valente, M. J., Smyth, H. L., and MacKinnon, D. P. (2021). Statistical Mediation Analysis for Models with a Binary Mediator and a Binary Outcome: The Differences Between Causal and Traditional Mediation Analysis. *Prevention Science*. <https://doi.org/10.1007/s11121-021-01308-6>
- Rosema, M., and Vries, C. E. (2011). *Assessing the quality of European democracy: Are voters voting correctly?* <https://doc.utwente.nl/76848/1/Rosema1assessing.pdf>
- Ryan, J. B. (2011). Social networks as a shortcut to correct voting. *American Journal of Political Science*, 55(4), 753-766.
- Šalaj, B., and Bačić, D. (Eds.). (2011). *Odgaja li škola dobre građane? Studija o političkoj socijalizaciji hrvatskih srednjoškolaca*. Zagreb: GONG & Fakultet političkih znanosti.

- Schrader, C., and Bastiaens, T. J. (2012). The influence of virtual presence: Effects on experienced cognitive load and learning outcomes in educational computer games. *Computers in Human Behavior*, 28(2), 648-658. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2011.11.011>
- Shepsle, K. A. (1972). The Strategy of Ambiguity: Uncertainty and Electoral Competition. *American Political Science Review*, 66(02), 555-568. <https://doi.org/10.2307/1957799>
- Simon, H. A. (1990). Invariants of human behavior. *Annual Review of Psychology*, 41(1), 1-20.
- Sniderman, P. M., Brody, R. A., and Tetlock, P. E. (Eds.). (1991). *Reasoning and choice: Explorations in political psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sokhey, A. E., and McClurg, S. D. (2008). *Social Networks and Correct Voting*. Presented at the Networks in Political Science Conference, Harvard University.
- Stiers, D., and Dassonneville, R. (2018). Do volatile voters vote less correctly? An analysis of correct voting among vote (intention) switchers in US presidential election campaigns. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 29(3), 283-298.
- Sweller, J. (2011). Cognitive Load Theory. In: J. P. Mestre & B. H. Ross (Eds.) *Psychology of Learning and Motivation* (vol. 55, pp. 37-76). Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-387691-1.00002-8>
- Tingley, D., Yamamoto, T., Hirose, K., Keele, L., and Imai, K. (2014). Mediation: R Package for Causal Mediation Analysis. *Journal of Statistical Software*, 59, 1-38. <https://doi.org/10.18637/jss.v059.i05>
- Todd, P. A., and Benbasat, I. (1994). The influence of decision aids on choice strategies under conditions of high cognitive load. *IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics*, 24(4), 537-547. <https://doi.org/10.1109/21.286376>
- Valente, M. J., Rijnhart, J. J. M., Smyth, H. L., Muniz, F. B., and MacKinnon, D. P. (2020). Causal Mediation Programs in R, M plus, SAS, SPSS, and Stata. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 27(6), 975-984. <https://doi.org/10.1080/10705511.2020.1777133>
- van Gog, T., Paas, F., and Sweller, J. (2010). Cognitive Load Theory: Advances in Research on Worked Examples, Animations, and Cognitive Load Measurement. *Educational Psychology Review*, 22(4), 375-378. <https://doi.org/10.1007/s10648-010-9145-4>
- Vegetti, F., and Mancosu, M. (2020). The Impact of Political Sophistication and Motivated Reasoning on Misinformation. *Political Communication*, 37(5), 678-695. <https://doi.org/10.1080/10584609.2020.1744778>
- Weisberg, H. F., and Nawara, S. P. (2010). How Sophistication Affected The 2000 Presidential Vote: Traditional Sophistication Measures Versus Conceptualization. *Political Behavior*, 32(4), 547-565. <https://doi.org/10.1007/s11109-010-9117-x>
- Weitz-Shapiro, R., and Winters, M. S. (2017). Can Citizens Discern? Information Credibility, Political Sophistication, and the Punishment of Corruption in Brazil. *The Journal of Politics*, 79(1), 60-74. <https://doi.org/10.1086/687287>
- Yan, T. (2009). Political Sophistication Among the Mass Publics of Confucian Asia. *Asian Politics & Policy*, 1(1), 97-112.
- Zaller, J. R. (1992). *The Nature and Origins of Mass Opinion*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kako točno glasovati: eksperimentalna provjera utjecaja političke sofisticiranosti, kognitivnog opterećenja i strategija donošenja odluka

Sažetak Točno glasovanje definira se kao glasovanje koje je identično onome danom u uvjetima potpune informiranosti. Taj koncept je korišten za evaluaciju glasačkih odluka u nizu konteksta. Većina istraživanja usmjerava se na utvrđivanje individualnih i situacijskih prediktora točnog glasovanja ili na evaluaciju točnosti glasovanja putem mentalnih heuristika. S obzirom da heuristike mogu rezultirati kvalitetnijim odlukama od sustavnog procesa odlučivanja, cilj ovog istraživanja jest analizirati kako različiti procesi donošenja odluka, te različite individualne i situacijske karakteristike, doprinose točnom glasovanju. Kako bi se odgovorilo na taj cilj, proveden je eksperiment u hrvatskom kontekstu u kojem se do sada nije istraživalo točno glasovanje. Sudionici u eksperimentu prikupljali su informacije o četiri stranke tijekom lažne kampanje za parlamentarne izbore i glasovali. Rezultati pokazuju kako su veća politička motivacija i korištenje kompenzacijskih strategija odlučivanja imali pozitivni utjecaj na vjerojatnost točnog glasovanja. Međutim, kognitivno opterećenje imalo je utjecaja na sudionike s niskom motivacijom za politiku – za njih je povećanje kognitivnog opterećenja smanjilo vjerojatnost točnog glasovanja za 25%.

Ključne riječi točno glasovanje, politička sofisticiranost, kognitivno opterećenje, donošenje odluka, eksperiment, moderirana medijacija

Kako citirati članak / How to cite this article:

Bovan, K. (2022). How to Vote Correctly: An Experimental Study on the Impact of Political Sophistication, Cognitive Load, and Decision-Making Strategies. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 19(1), 179-211. <https://doi.org/10.20901/an.19.01>

How To Vote Correctly: Methodological Appendix

The methodological appendix consists of the questionnaire that was administered to participants (translated into English), followed by all statements that "made up" mock parties (Table 6, in Croatian). Screenshots from low and high cognitive load procedures can be found after that (Figures 1-3, in Croatian). There are two examples of strategies, one compensatory and one non-compensatory (Tables 7-8).

Questionnaire

Some people are more interested in politics, while some are less. How interested are you in politics?

- a. Not interested at all
  - b. Mostly not interested
  - c. Neither interested neither not interested
  - d. Mostly interested
  - e. Highly interested
2. Did you vote in the November 2015 parliamentary election?
- a. Yes
  - b. No
  - c. Didn't have a right to vote
3. Did you vote in the December 2014 presidential election?
- a. Yes
  - b. No
  - c. Didn't have a right to vote
4. Are you a member of a political party?
- a. Yes
  - b. No
5. Please indicate each of the following activities that you did in the last year:
- a. Participated in a protest
  - b. Signed a petition
  - c. Donated money to a party of an initiative
  - d. Talked and persuaded people to vote for a certain party
  - e. Supported a certain party through going to a party meeting, putting up a party poster etc.

In the following section there are questions regarding knowledge about politics and political happenings in Croatia. For each question there is only one correct answer.

1. What term is used to denote the right of government to decide because it was elected via generally accepted rules?
  - a. Authority
  - b. Legality
  - c. Legitimacy
  - d. Mandate
2. Who makes up the political opposition?
  - a. Parties and organizations working against the state's interest
  - b. Parties that are not part of the parliamentary majority
  - c. Parties that have their representatives in the government
  - d. Non-governmental organizations

3. What is not the main characteristic of democracies?
  - a. Citizens and media can freely criticize the government
  - b. Government is elected via free multiparty elections
  - c. There is a separation of power into legislature, executive and judiciary branch
  - d. The government is successful in its economic policies
4. What is the constitution?
  - a. A legal act that summarizes the main laws
  - b. The foundational legal and political act of the state
  - c. Rule book for the Constitutional court
  - d. Act that denotes the President's plan
5. Which of the following parties supports minimal state intervention in economic activities?
  - a. Social-democratic
  - b. Christian-democratic
  - c. Green
  - d. Liberal
6. Which of the following parties supports certain limitations of personal freedoms in order to ensure moral and traditional values?
  - a. Social-democratic
  - b. Christian-democratic
  - c. Green
  - d. Liberal
7. How many years does a presidential mandate last?
  - a. Three
  - b. Four
  - c. Five
  - d. Six
8. Who was the latest (just before the 2015 election) minister of finance?
  - a. Boris Lalovac
  - b. Arsen Bauk
  - c. Ranko Ostojić
  - d. Siniša Hajdaš Dončić
9. Who was the latest (just before the 2015 election) minister of social policy and youth?
  - a. Mirando Mrsić
  - b. Milanka Opačić
  - c. Anka Mrak-Taritaš
  - d. Jadranka Kosor
10. Who was the latest (just before the 2015 election) president of Croatian parliament?
  - a. Vladimir Šeks
  - b. Vesna Pusić
  - c. Branko Grgić
  - d. Josip Leko
11. In which year did Croatia enter the European Union?
  - a. 2011.
  - b. 2012.
  - c. 2013.
  - d. 2014.
12. In which year were the first multi-party elections held in Croatia?
  - a. 1989.
  - b. 1990.
  - c. 1992.
  - d. 2000.

13. What Is the maximum number of members of the Croatian parliament?
  - a. 150
  - b. 160
  - c. 170
  - d. 180
14. What is the political system in Croatia?
  - a. Presidential
  - b. Semi-presidential
  - c. Parliamentary
  - d. Bicameral
15. Who is the commander of Croatian military forces?
  - a. Generals
  - b. Prime minister
  - c. President
  - d. Minister of defence
16. How are ministers chosen in Croatia?
  - a. Prime minister suggests them to the parliament which gives a confidence vote
  - b. President and prime minister choose them together
  - c. Parliament chooses them based on the parties' suggestions
  - d. Citizens choose them via general elections
17. Who are the two actors that can change the Croatian constitution?
  - a. Government and Constitutional court
  - b. Government and citizens via referendum
  - c. President and the Parliament
  - d. Parliament and citizens via referendum
18. What is not the task of the Croatian parliament?
  - a. Passing laws
  - b. Passing the budget
  - c. Deciding on war and peace
  - d. Deciding on calling the parliamentary elections

1. Gender: Male Female
2. Age: _____
3. What is your work status?
  - a. Employed full-time
  - b. Employed part-time
  - c. Self-employed
  - d. Traineeship
  - e. Student
  - f. Unemployed
  - g. Retired
4. What is your highest level of education?
  - a. Without elementary school
  - b. Elementary school
  - c. Three-year professional high school
  - d. Four-year high school
  - e. BA/MA
  - f. Master of science, PhD

Party statements (in Croatian)

Table 6. Party statements for Parties A, B, C and D

	Stranka A	Stranka B	Stranka C	Stranka D
Hrvatska u Europskoj uniji	Skeptični smo prema Europskoj uniji i smatramo kako je upitno koliko je Hrvatska profitirala od ulaska u EU.	Hrvatska je mala zemlja i možda nemamo veliki utjecaj u Europskoj uniji, ali smo u velikoj mjeri profitirali od nje.	Europska unija donijela je nešto dobroga Hrvatskoj, ali nauštrb njene suverenosti.	Europska unija jedini je put budućnosti za Hrvatsku, jedini način da se dobro pozicionira na karti svijeta.
Branitelji Domovinskog rata	Branitelji su jedna važna društvena skupina koju treba čuvati.	S obzirom na ekonomsko stanje u državi trebalo bi razmisliti o smanjivanju prava koja branitelji imaju i napraviti reviziju braniteljskih statusa.	Branitelji su okosnica hrvatskog društva i, ako je moguće, trebalo bi se raditi na poboljšanju njihovog stanja.	Zasigurno je potrebno napraviti reviziju broja i statusa branitelja.
Jugoslavija	Period Jugoslavije je jedan od najgorih perioda hrvatske povijesti. Jugoslavija je bila pod dominacijom Srbije.	Period Jugoslavije većinom predstavlja jedno pozitivno iskustvo, iako je bilo i kršenja prava Hrvata.	Većinom negativno iskustvo, međutim bilo je i pozitivnih stvari u periodu Jugoslavije.	Jugoslavija je bila jedno pozitivno iskustvo, Hrvatska je imala svoj suverenitet i prava.
Franjo Tuđman	Najveći Hrvat svih vremena, ostvario je višestoljetni hrvatski san.	Veliki političar, zaslužan za samostalnost Hrvatske koji je na žalost iskazao autokratske i diktatorske tendencije.	Veliki političar, državotvorac, definitivno osoba koja je obilježila hrvatsku povijest.	Koliko god da je zaslužan za samostalnost Hrvatske okružio se s krivim ljudima te posljedice imao i negativnih utjecaja na Hrvatsku 1990ih.
Josip Broz Tito	Jednom riječju – zločinac, koji je doveo Hrvatsku na put za Jugoslaviju unutar koje je provodio diktaturu.	Veliki političar, definitivno osoba koja je obilježila hrvatsku povijest.	Iako je zaslužan za antifašistički pokret u Hrvatskoj, ujedno je zaslužan i za zločine koje je partizanski pokret proveo.	Najveći Hrvat svih vremena, na krilima antifašizma usmjerio Hrvatsku prema strani pobjede u Drugom svjetskom ratu.
Uloga države u ekonomiji	Država ne može uspješno poslovati i bilo bi bolje da prepusti privatnom sektoru što više područja ekonomskog djelovanja.	Država je tu da pokrene investicije i ekonomiju te korigira nedostatke tržišnih mehanizama.	Država treba pokretati ekonomiju, ali i prepoznati prednosti tržišnih mehanizama.	Tržišni mehanizmi prednjače pred državom u ekonomiji, međutim, država treba imati određenu usmjerivačku ulogu.
Ustaše	Ustaše su htjeli dobro Hrvatskoj, no nažalost u tim pokušajima su zastranili.	Rasprava o ustašama ničemu ne koristi, Hrvatska se treba okrenuti budućnosti, a ne zapeti u prošlosti.	Ustaše su zapravo izdajice hrvatskog naroda.	Ustaški pokret je bio fašistički pokret zla.

	Stranka A	Stranka B	Stranka C	Stranka D
Partizani	Partizanski pokret je bio zločinački pokret koji je rezultirao diktatorskim režimom.	Rasprava o partizanima ničemu ne koristi, Hrvatska se treba okrenuti budućnosti, a ne zapeti u prošlosti.	Partizani su bili vođeni dobrom idejom, ali su zastranili u realizaciji.	Partizani predstavljaju antifazišizam i to je jedina prošlost koju Hrvatska treba podržati.
Nacionalizam	Nacionalizam, domoljublje, je vrlina, ali ne treba ju apsolutizirati.	Nacionalizam, u srži domoljublje, ne nosi sa sobom ništa loše, naprotiv, može samo donijeti dobro.	Nacionalizam može donijeti dobro društvu, ali povijest nas uči kako u načelu donosi više zla nego dobra.	Nacionalizam trebamo nadići jer od njega samo mogu izrasti dijeljenja i mržnja.
Pozicija Hrvatske o ulasku Srbije u Europsku uniju	Zahtijevamo prekid sve suradnje i stopirat ćemo ulazak u EU dok Srbija ne procesuirala sve ratne zločince.	Otvoreni smo za suradnju sa Srbijom, ali zahtijevamo da Srbija ispunji sve uvjete.	Ohladit ćemo odnose sa Srbijom dok ne porade na svom odnosu prema vlastitim radikalima.	U potpunosti smo otvoreni za suradnju na svim poljima, pružit ćemo podršku ulasku Srbije u EU.
Socijalna prava (zdravstvo, školstvo, javni prijevoz itd.)	Država ne može više brinuti za svoje građane kao prije, potrebno je uvesti određenu razinu participacije građana.	Država bi trebala više brinuti za svoje građane na način da svima osigura pristup temeljnim životnim potrebama – zdravstvu i obrazovanju.	Država bi se trebala u što većoj mjeri brinuti za svoje građane i osigurati im što veća prava – besplatno zdravstvo, školstvo, javni prijevoz itd.	S obzirom na loše poslovanje državnih službi potrebno je u što većoj mjeri osigurati da građani svoj novac mogu iskoristiti kod tvrtki koje će im osigurati zdravstvo, mirovinsko osiguranje, obrazovanje itd.
Zakon o radu	Zakon o radu treba liberalizirati, nismo više u socijalizmu, a to je način da povećamo konkurentnost i privučemo investitore.	Cilj Zakona o radu je da osigura prava radnicima, ali imajući na umu i uvjete u kojima poslodavci djeluju.	Zakon o radu treba postrožiti tako da se što više prava daje radnicima poput mogućnosti/obaveze kolektivnih ugovora	Zakon o radu treba zaštititi kako radnike tako i poslodavce.
Fiskalna politika (državna potrošnja)	Država treba zatvoriti pipu i nastaviti provoditi mjere izrazite štednje i u isto vrijeme ublažiti porezne namete.	Mjere štednje očito nisu dovele do željenih rezultata, potrebno se usmjeriti na ulaganja od strane države.	Mjere štednje uništavaju ekonomiju, očito je da su ulaganja u nova radna mjesta jedini način izlaska iz krize.	Država treba nastaviti sa štednjom, međutim u nešto blažoj formi.
Ovrhe	Ovrhe su nužne, potrebno je dugove vratiti, a ako nema drugog načina onda dolazi do ovrhe.	Ovrhe nisu način rješavanja problema, potrebno je bolje regulirati koncept osobnog bankrota.	Ovrhe su nezakonite i služe samo profitu banaka.	Ovrhe su nužne, međutim valja preispitati Zakon o ovrhama i način provođenja.
Tajne službe	Tajne službe treba ukinuti, one su ostatak iz komunizma i koriste se isključivo za političke progone.	Tajne službe su nam potrebne, ali ih treba više kontrolirati i ograničiti djelovanje.	Tajne službe su nam potrebne, pogotovo u današnje doba terorističkih napada.	Tajne službe su normalni dio demokratskih država, služe kako bi se zaštitili građani.

	Stranka A	Stranka B	Stranka C	Stranka D
Preferencijalno glasovanje (mogućnost da se na izborima osim odabira liste može odabrati i određeni kandidat s liste)	Preferencijalno glasovanje (biranje po imenu i prezimenu) treba uvesti, ali uz ograničenja koja postoje u drugim EU zemljama.	Izborni zakon treba biti takav da kandidate biramo po imenu i prezimenu.	Preferencijalno glasanje se nije pokazalo dobrom praksom u ostatku svijeta.	Preferencijalno glasanje nije u skladu s demokratskim načelima. Moderne parlamentarne demokracije nose stranke.
Pravo glasovanja dijaspore	Glasovanje Hrvata izvan Hrvatske je stečeno pravo tih ljudi i to pravo ne bi trebali dirati, eventualno raspravljati koliko će njihovi glasovi vrijediti.	Borili smo se kako bi svi Hrvati u svijetu imali demokratsko pravo glasa i nema govora da bi nekome to pravo ukidali.	Trebalo bi revidirati zakon o glasovanju dijaspore i to na način da glasovi dijaspore ne mogu promijeniti političku volju izraženu u Hrvatskoj.	Stvar je vrlo jednostavna, punoljetne osobe koje plaćaju porez i imaju prebivalište u nekoj stranoj državi ne bi smjele imati pravo glasa.
Status istospolnih zajednica	Brak je muškarac i žena. U skladu s kršćanstvom država ne bi trebala priznati ništa drugo.	Brak je muškarac i žena, a istospolni odnosi se mogu regulirati drugim zakonskim okvirom poput istospolnih zajednica.	Brak bi trebali biti zajednice istospolnih i raznospolnih parova, međutim javnost još nije spremna za takvo nešto.	U okviru braka treba zakonski izjednačiti sve parove.
Lustracija (provjera i uklanjanje iz javnog političkog života osoba koje su bile aktivne u službi totalitarnih režima)	Bivši sustav Hrvatskoj je ostavio velike naslage komunističkog totalitarnog mentaliteta te je lustracija nužna da bi se izdvojili oni koji su odgovorni.	Vrijeme je da prestanemo gledati u prošlost i okrenemo se budućnosti. Lustracija je besmislica.	Lustracija je instrument za demokracizaciju društva i nikada nije kasno za nju. Ona je tu za ozdravljenje hrvatskog društva.	Lustracija u Hrvatskoj nije nužna, a pogotovo ne danas.
Vlasništvo autocesta	Država se nije pokazala dobrim upraviteljem autocesta, potrebno je provesti proces davanja koncesije.	Autoceste će ostati u hrvatskim rukama. Jedno od mogućih rješenja je da se u priču s autocestama uključe mirovinski fondovi, koji drže ogroman dio hrvatskog javnog duga. Država bi te obveznice uzela natrag, a fondovi bi od autocesta zarađivali novac za vašu mirovinu.	Autoceste se neće rasprodati, ali je potrebno na neki način urediti priljev novca i način upravljanja.	Očito je da država ne može gospodariti autocestama na održivi način. Nema druge nego privatizirati autoceste.

	Stranka A	Stranka B	Stranka C	Stranka D
Prosvjed branitelja u Savskoj	U potpunosti podržavamo branitelje u njihovom nastojanju da obrane vlastiti dignitet i dignitet Domovinskog rata.	Branitelji imaju čitav niz privilegija te ovim prosvjedom iskazuju manjak socijalne osjetljivosti i poštovanja prema institucijama države za koju su se borili.	Podržavamo braniteljske prosvjede i njihove želje, međutim vrijeme je da prestanu kršiti zakon i napuste Savsku.	Smatramo kako nema razloga da branitelji prosvjeduju, pogotovo ne na ovakav nezakoniti način.
Poslodavci u Hrvatskoj	Privatni, realni sektor, ključan je dio kapitalizma, ali ne treba zaboraviti i prava radnika.	Poslodavci se vrlo često vode idejom zarade, a zaboravljaju socijalna prava i radnike.	Poslodavci pokreću gospodarstvo, istina, ali ih na tom putu treba ograničiti kako ne bi radnici ispaštali.	Poslodavci su ključni za gospodarski prosperitet države i potrebno je u što većoj mjeri olakšati poslovanje u Hrvatskoj kako bi se pokrenula ekonomija.
Mirovinski sustav	Međugeneracijska solidarnost imala je smisla kada je tri radnika radilo na jednog umirovljenika, a danas se treba ozbiljno razmišljati o štednji ili osiguranjima jer će mirovine, ako nastavimo ovim tempom, biti državni transfer ovisan o kapacitetima proračuna.	Za umirovljenike tražimo pravedne mirovine i održiv mirovinski sustav. Povlaštene mirovine želimo ukinuti te ih izdvojiti iz redovnog mirovinskog sustava kako ne bi opterećivale ostale umirovljenike.	Ključ mirovinskog sustava je međugeneracijska solidarnost i treba raditi što više da se poveća broj radnika, poboljša demografska slika Hrvatske, i čak produži radni vijek kako bi se taj sustav održao.	Mirovinski sustav treba što prije privatizirati i omogućiti da se pojedinci sami brinu za svoju budućnost.
Ćirilica u Vukovaru	Ćirilici ni u kojem slučaju nije mjesto u Vukovaru.	Naš stav je tu nebitan, radi se jednostavno o provođenju Zakona o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina.	Iako Zakon o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina nalaže uvođenje ćirilice trebalo bi razmisliti o izmjeni tog zakona budući da je to preosjetljiva tema za lokalno stanovništvo.	Radi se o pravima manjina i Hrvatska bi trebala u što većoj mjeri ta prava i osigurati. Oko uvođenja ćirilice ne vidimo ništa sporno.
Eksploatacija nafte u Jadranu	Eksploataciju nafte potrebno je uvesti, ali u nešto manjem obimu, vodeći računa o svim ekološkim standardima.	Mi smo protiv eksploatacije nafte u Jadranu jer bi to bilo iznimno rizično za iznimno osjetljiv ekosustav Jadranskog mora, koje je plitko i zatvoreno more.	Eksploataciju nafte moguće je uvesti, ali u izrazito ograničenom obimu jer bi to moglo naštetiti turizmu.	Eksploataciju nafte u Jadranu u potpunosti podržavamo jer to znači energetska stabilnost i manji uvoz energije.
Izbjeglice u Hrvatskoj	Potrebno je biti iskren i reći kako su većina tzv. izbjeglica zapravo ekonomski migranti, a Hrvatska bi se trebala ugledati u većoj mjeri na Mađarsku.	Većina izbjeglica dolazi iz ratom pogođenih područja i potrebna im je pomoć. Ipak, u velikim grupama se uvijek mogu javiti problemi i Hrvatska treba biti spremna za to.	Potrebno je pomoći ljudima koji su zaista pogođeni ratom, ali Hrvatska mora reći dosta kako ne bismo postali prihvatni centar Europe.	Kriza s izbjeglicama zapravo je humanitarna kriza i trebali bismo u što većoj mjeri pomoći svim izbjeglicama, osigurati im smještaj i sl.

TEMA	Stranka A	Stranka B	Stranka C	Stranka D
Hrvatska u Europskoj uniji	PRIKAZI	PRIKAZI	PRIKAZI	PRIKAZI
Uloga države u ekonomiji	Država ne može uspješno poslovati i bilo bi bolje da prepušta privatnom sektoru što više područja ekonomskog djelovanja.	PRIKAZI	PRIKAZI	PRIKAZI
Pozicija Hrvatske o ulasku Srbije u Europsku uniju	PRIKAZI	Otvoreni smo za suradnju sa Srbijom, ali zahtijevamo da Srbija ispuní sve uvjete.	PRIKAZI	PRIKAZI
Socijalna prava (zdravstvo, školstvo, javni prijevoz itd.)	PRIKAZI	PRIKAZI	PRIKAZI	PRIKAZI
Zakon o radu	PRIKAZI	PRIKAZI	PRIKAZI	PRIKAZI
Fiskalna politika (državna potrošnja)	PRIKAZI	PRIKAZI	Mjere štednje umištravaju ekonomiju, očito je da su ulaganja u nova radna mjesta jedini način izlaska iz krize.	PRIKAZI
Ovrhe	Ovrhe su mišne, potrebno je dugove vratiti, a ako nema drugog načina onda dolazi do ovrhe.	PRIKAZI	PRIKAZI	PRIKAZI
Tajne službe	PRIKAZI	PRIKAZI	PRIKAZI	PRIKAZI
Preferencijalno glasanje (mogućnost da se na izborima osim odabira liste može odabrati i određeni kandidat s liste)	PRIKAZI	Izborni zakon treba biti takav: da kandidate biramo po imenu i prezimenu.	PRIKAZI	PRIKAZI
Status istospolnih zajednica	PRIKAZI	PRIKAZI	PRIKAZI	PRIKAZI
Vlasništvo autocesta	PRIKAZI	PRIKAZI	PRIKAZI	PRIKAZI
Poslodavci u Hrvatskoj	PRIKAZI	Poslodavci se vrlo često vode idejama zarade, a zaboravljaju socijalna prava i radnike.	PRIKAZI	PRIKAZI
Mirovinski sustav	PRIKAZI	PRIKAZI	PRIKAZI	PRIKAZI
Eksploatacija nafte u Jadranu	PRIKAZI	PRIKAZI	PRIKAZI	PRIKAZI
Izbjeglice u Hrvatskoj	PRIKAZI	PRIKAZI	PRIKAZI	PRIKAZI

Spreman sam za glasanje

Figure 1. Screenshot from the low-cognitive load situation

FazaGlavni dio eksperimenta
Pod-fazaKampanja

Preostalo vrijeme: 19:47
19:47

Stranka A o ovrhama

Stranka C o vlasništvu autocesta

Stranka C o mirovinskom sustavu

Stranka D o izbjeglicama u Hrvatskoj

Stranka C o socijalnim pravima
Socijalna prava su zdravstvo, školstvo, javni prijevoz itd.

Stranka B o preferencijalnom glasanju
Preferencijalno glasanje je mogućnost da se na izborima osim odabira liste može odabrati i određeni kandidat s liste.

Figure 2. Screenshot from the high-cognitive load situation ("main" page)

Stranka D o socijalnim pravima

S obzirom na loše poslovanje državnih službi potrebno je u što većoj mjeri osigurati da građani svoj novac mogu iskoristiti kod tvrtki koje će im osigurati zdravlje, mirovinsko osiguranje, obrazovanje itd.

Zatvori

Figure 3. Screenshot from the high-cognitive load situation (opened article)

Strategy examples

Table 7. Order of information selection for participant no. 87 who used elimination by aspects strategy

Issue	Party A	Party B	Party C	Party D
1	1	2	3	4
2	5	6	7	8
3	9	10	11	12
4	13	14	15	16
5	17	18	19	20
6	22	21	23	24
7	25	26	27	28
8	32	31	30	29
9	33	34	35	36
10	37	38	39	40
11		42		41
12		43		44
13		45		46
14		47		48
15		49		54
16		50		51
17		52		53
18		55		56
19		57		58
20		59		60
21		61		62
22		63		64
23		65		66
24		67		68
25		69		70
26		71		72

Table 8. Order of information selection for participant no. 113 who used a horizontal strategy

Issue	Party A	Party B	Party C	Party D
1	1	2	3	4
2				
3				
4				
5				
6	5	6	7	8
7				
8				
9				
10				
11	9	10	11	12
12				
13				
14	13	14	15	16
15				
16				
17	17	18	19	20
18	21	22	23	24
19				
20				
21	25	26	27	28
22				
23				
24	29	30	31	32
25				
26	33		34	35

PAS KOJI LAJE NE GRIZE: BISMO LI TREBALI IZJEDNAČAVATI STAVOVE I PONAŠANJA U KONTEKSTU POLITIČKOG NASILJA?

Tomislav Pavlović¹ <https://orcid.org/0000-0002-4470-3715>

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb

E-mail: tomislav.pavlovic@pilar.hr

Renata Franc <https://orcid.org/0000-0002-1909-2393>

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb

<https://doi.org/10.20901/an.19.03>

Izvorni znanstveni rad

E-mail: renata.franc@pilar.hr

Zaprimljeno: 11. 4. 2022.

Prihvaćeno: 4. 7. 2022.

Sažetak Unatoč neupitnoj povezanosti stavova i ponašanja, velik broj teoretičara slaže se da stavove o političkom nasilju i sudjelovanje u političkom nasilju ne treba izjednačavati. Ipak, ranija istraživanja nisu se eksplicitno bavila empirijskom provjerom valjanosti tog izjednačavanja u kontekstu radikalizacije. Stoga je cilj ovog rada bio provjeriti koliko je precizno moguće temeljem stavova o političkom nasilju razlikovati sudionike političkog nasilja od osoba koje u političkom nasilju ne sudjeluju. Analize su provedene na skupu podataka prikupljenom u sklopu projekta MyPLACE krajem 2012. i početkom 2013. na mladima (N = 16935) iz četrnaest europskih država, uključujući Hrvatsku. Nakon uparivanja sudionika s ciljem eliminacije potencijalnih izvora pristranosti u procjenama, rezultati su potvrdili da obje mjere stava o političkom nasilju – opravdavanje političkog nasilja i percipirana efikasnost političkog nasilja – pružaju značajan i neovisan doprinos objašnjavanju varijance sudjelovanja u političkom nasilju. Međutim, temeljem spomenutih varijabli oko trećine sudionika bilo je pogrešno klasificirano glede stvarnog sudjelovanja u političkom nasilju, čime je i empirijski potvrđena važnost zasebnog istraživanja kognitivne i bihevioralne radikalizacije, kao i opravdanost razlikovanja između stavova i ponašanja u kontekstu političkog nasilja.

Ključne riječi klasifikacija, osjetljivost, specifičnost, političko nasilje, ekstremizam, radikalizacija

¹ Rad Tomislava Pavlovića podržava Hrvatska zaklada za znanost u sklopu *Young Researchers' Career Development Project – Training of Doctoral Students* (DOK-01-2018) projekta koji financira Europska unija iz Europskog socijalnog fonda (ESF).

Uvod

Razmjeri posljedica političkog nasilja, definiranog kao heterogeni repertoar djelovanja usmjerenog na nanošenje štete pojedincima ili imovini radi utjecaja na političke, društvene ili kulturalne promjene (Bosi i Malthamer, 2015), i radikalizacije, definirane kao individualni ili grupni proces koji dovodi do ekstremizma (Neumann, 2013), čiji sastavni dio predstavlja ideologija koja promiče primjenu političkog nasilja (Schmid, 2013), oduvijek su privlačili pažnju istraživača i mislioca. Iako su inicijalno ti fenomeni smatrani socijalnom patologijom svoje vrste, promjena paradigme i prihvaćanje političkog nasilja kao "još jedne vrste prosvjeda" (Bosi i Malthamer, 2015) omogućila je dublji uvid u političko nasilje i radikalizaciju, a samim time i bolje razumijevanje fenomena koji doprinose njihovom nastanku. Ipak, Neumann (2013), kao i McCauley i Moskalenko (2017), Khalil, Horgan i Zeuthen (2019) te Hafez i Mullins (2015), ukazuje na nedorečenost definicije radikalizacije, iz koje nije očito je li njezina konačna točka promjena stava ili promjena ponašanja. Drugim riječima, iz definicija radikalizacije najčešće nije razvidno jesu li pojedinci radikalizirani čim počinju podržavati političko nasilje ili tek otkad u nasilju počinju aktivno sudjelovati.

Posljednja rečenica odražava probleme distinkcije i međuodnosa stavova i ponašanja koji su i ranije zabilježeni u znanstvenoj literaturi. Primjerice, Ajzen i Fishbein (1980) u sklopu teorije razloznoga djelovanja ukazuju na to da su stavovi i ponašanja općenito povezani te da stavovi mogu voditi do ponašanja ako su podržani od strane okoline. Ajzen (1991, 2020) u sklopu teorije planiranog ponašanja detaljnije razrađuje spomenutu distinkciju kako bi bolje objasnio da stavovi nisu uvijek dobar indikator budućeg ponašanja. Prema njemu, stavovi o nekom ponašanju predstavljaju važnu odrednicu namjera izvođenja tog ponašanja, koje zatim u većoj mjeri određuju hoće li ponašanje biti izvedeno ili ne. Međutim, stavovi nisu jedina odrednica ponašajnih namjera – prema Ajzenu (1991), ponašajne namjere ovise i o subjektivnim normama, odnosno percipiranoj podršci okoline glede izvođenja ponašanja, te percipiranoj bihevioralnoj kontroli, odnosno stupnju u kojem pojedinci smatraju da izvođenje ponašanja ovisi o njima. Prema tome, osobe koje izražavaju pozitivan stav o nekom ponašanju, ako za izvedbu tog ponašanja doživljavaju podršku okoline i smatraju da je ponašanje pod njihovom kontrolom, bit će sklone izvođenju tog ponašanja. Elementi teorije planiranog ponašanja pokazali su se uspješnim u predviđanju različitih društveno nepoželjnih ishoda, poput rizičnih ponašanja (Fogarty i Shaw, 2010), plagiranja (Curtis i sur., 2018) ili nasilja (Jemmott, Jemmott, Hines i Fong, 2001).

Sukladno tome, više je istraživača u kontekstu radikalizacije ukazivalo na važnost razlikovanja između radikaliziranih stavova i radikaliziranih ponašanja, odnosno kognitivne i ponašajne radikalizacije (Hafez i Mullins, 2015; Neumann, 2013; McCauley i Moskalenko, 2017; Khalil i sur., 2019). Dodatno, Khalil i suradnici (2019) istaknuli su kako je za razumijevanje radikalizacije važno istraživati i faktore koji dovode do radikaliziranih stavova i faktore koji dovode do radikaliziranih ponašanja. Ta je distinkcija prihvaćena i u nedavnim pregledima literature: dok su Franc i Pavlović (2018; 2021) u sklopu sustavnog pregleda literature o odnosu nejednakosti i radikalizacije zasebno opisivali nalaze dobivene u kontekstu radikaliziranih stavova i radikaliziranih ponašanja, Wolfowicz, Litmanovitz, Weisburd i Hasisi (2019, 2021) dodatno su u svojoj meta-analizi odvojili radikalizirane stavove od radikaliziranih namjera.

Iako dosad prikazana argumentacija sugerira da stavove ne treba izjednačavati s ponašanjima, valja istaknuti i da prikupljanje podataka o bihevioralnoj radikalizaciji u pravilu predstavlja vrlo zahtjevan pothvat. McCauley i Moskalenko (2017) objašnjavaju da se tek mali dio građana upušta u radikalizirana ponašanja, što znači da je varijabilnost radikaliziranih ponašanja u pravilu oskudna. Drugim riječima, može se dogoditi da i u velikim istraživačkim projektima konačan uzorak, osim ako je usmjeren na specifične populacije, ne zahvaća dovoljan broj bihevioralno radikaliziranih pojedinaca koji bi omogućavao valjane rezultate predviđenih analiza. S druge strane, izravan pristup radikaliziranim pojedincima i grupama može predstavljati kompleksan i opasan zadatak, pri čemu najradikaliziraniji pojedinci, svjesni istraživačke svrhe, mogu biti najmanje suradljivi za ispunjavanje upitnika. Treću opciju predstavljali bi rezultati dobiveni od radikaliziranih pojedinaca koji su uslijed radikaliziranih ponašanja završili u zatvoru (primjerice, Decker i Pyroz, 2019). Iako je pristup takvim pojedincima olakšan, upitno je koliko su njihovi retrospektivni iskazi vjerodostojni, odnosno koliko su izmijenjeni tijekom boravka u zatvoru (Khosrokhavar, 2013; Kruglanski i sur., 2016). Naposljetku, istraživači mogu koristiti biografske podatke o poginulim ekstremistima i uspoređivati ih s podacima različitih kontrolnih skupina (detaljnije u: Franc i Pavlović, 2018; 2021). No, kod takvih je sudionika nemoguće mjeriti subjektivne doživljaje, dostupni biografski podaci mogu se razlikovati od sudionika od sudionika, dok je upitno tko je od njihovih bližnjih doista imao uvid u njihove kognitivne procese i voljan je taj uvid nepristrano podijeliti (detaljnije u Funder, 2012).

Opisane teškoće vezane uz mjerenje ishoda bihevioralne radikalizacije mogu djelovati demotivirajuće i obeshrabriti buduće istraživače u nakanama da istražuju bihevioralnu radikalizaciju te ih usmjeriti prema oblicima radikalizacije koji su lakše mjerljivi, a povezani s bihevioralnom radikalizacijom. S time je usklađen i nesrazmjer u broju studija usmjerenih na istraživanje radikaliziranih stavova i ponašanja opažen u nedavnim pregledima literature (Franc i Pavlović, 2018; 2021; Wolfowicz i sur., 2019; 2021). Unatoč spomenutom slaganju oko toga da stavove i ponašanja ne treba izjednačavati (Ajzen i Fishbein, 1980; Ajzen, 1991), pa ni u području radikalizacije (Hafez i Mullins, 2015; Khalil i sur., 2019; McCauley i Moskalenko, 2017; Neumann, 2013), do trenutka pisanja ovog rada ostalo je nedorečeno koliko je precizno moguće stavovima predvidjeti ponašanja u kontekstu radikalizacije. Iako su na ovo pitanje bila usmjerena različita kvantitativna istraživanja (primjerice, Curtis i sur., 2018; Jemmott i sur., 2001), magnituda odnosa u njima je uglavnom procjenjivana temeljem statističke značajnosti, koja uz samu veličinu efekta uzima u obzir i veličinu uzorka te odgovara na pitanje postoji li odnos, ali ne i koliko je precizno predviđanje moguće ostvariti temeljem tog odnosa.² Preciznost predviđanja ponašanja "testovnim" rezultatima predstavlja važno obilježje valjanosti mjerenja te predstavlja jedan od središnjih problema teoretičarima političkog nasilja koji grade modele radikalizacije, ali i praktičarima koji se tim modelima (i rezultatima) mogu koristiti s ciljem identifikacije rizičnih pojedinaca (Scarcella i sur., 2016). To je također važno zbog nepovoljnih efekata pogrešno usmjerenih deradikalizacijskih intervencija (detaljnije u Brouillette-Alarie i sur., 2022). U konačnici, bez poznavanja preciznosti mjerenja instrumenta, nije moguće utvrditi "zlatni standard" mjerenja nekog područja, što može otežavati usporedivost rezultata iz različitih istraživanja

² Detaljnije o nedostacima validacije metrijskih obilježja mjera ponašajne radikalizacije temeljenih na samoiskazanim stavovima o političkom nasilju v. u: Scarcella, Page i Furtado, 2016.

te usporevati razvoj baze znanja. Stoga je cilj ovog istraživanja bio utvrditi razinu preciznosti kojom je radikalizirana ponašanja moguće predvidjeti temeljem radikaliziranih stavova.

Temeljem ranije prikazane argumentacije, postavljene su sljedeće hipoteze:

H1: Radikalizirani stavovi povezani su s radikaliziranim ponašanjem – pojedinci koji izražavaju intenzivnije radikalizirane stavove ujedno su češće sudjelovali u radikaliziranim ponašanjima.

H2: Preciznost razlikovanja sudionika koji se upuštaju u radikalizirana ponašanja od sudionika koji se u takva ponašanja ne upuštaju temeljem stavova o političkom nasilju nije dovoljna za izjednačavanje radikaliziranih stavova i ponašanja.

S ciljem primjerene provjere postavljenih hipoteza, primijenjena je logistička regresija, statistički alat kojim je moguće s jedne strane procijeniti točnost klasifikacije, a s druge doprinos prediktorskih varijabli opaženoj točnosti klasifikacije. Iako nije jedini postupak kojim je moguće obraditi ovakve podatke, primjena logističke regresije posebice je povoljna u kontekstu druge hipoteze jer je efikasnost modela moguće procijeniti i pomoću prilagođenog McFaddenovog R^2 koji predstavlja smanjenje "varijance greške" u usporedbi s početnim modelom (detaljnije u: McFadden, 1979). Ta se mjera intenziteta odnosa kreće u rasponu od 0 do 1, pri čemu veća vrijednost označava preciznije modele, odnosno efikasnije prediktore. Iako ne postoji formalni kriterij vanjske valjanosti općenito, u kontekstu ovog istraživanja se kao operacionalizacija prihvatljivosti izjednačavanja stavova i ponašanja koristio konvencionalni prag za interpretaciju McFaddenovog R^2 , koji za dobre modele iznosi između .20 i .40 (Louviere i sur., 2000). Drugim riječima, McFaddenov R^2 manji od .20 u kontekstu ovog istraživanja ukazuje na neprimjerenost izjednačavanja stavova i ponašanja u kontekstu radikalizacije. Ipak, kako bi se intuitivnije prikazala točnost predviđanja, izračunati su i podaci o točnosti, osjetljivosti i specifičnosti pojedinih modela.

Dodatno, valja naglasiti da radikalizirani stavovi predstavljaju krovni termin za širok skup mjera upitne ekvivalentnosti: dok neki kao radikalizirane stavove mjere opravdanost ili podršku političkom nasilju, drugi mjere podršku radikaliziranim organizacijama, a treći podršku vođama radikaliziranih organizacija (detaljnije u: Franc i Pavlović, 2018, 2021). Pritom na umu valja imati i Ajzenov (2020) komentar da se stavovi o ponašanju barem dijelom temelje i na očekivanim posljedicama tog ponašanja. Time se u jednadžbu uvodi i stav o percipiranoj efikasnosti ponašanja, koja je prepoznata kao važan prediktor kolektivnog djelovanja općenito (van Zomeren, Postmes i Spears, 2008), kao i nasilnog kolektivnog djelovanja (Saab i sur., 2016; Zlobina i Gonzalez Vazquez, 2018). Stoga su u ovom istraživanju stavovi mjereni dvojako: kao percipirana opravdanost političkog nasilja i kao percipirana efikasnost političkog nasilja. Pritom su, eksploratorno, s ciljem provjere do koje mjere je navedenim stavovima moguće predvidjeti sudjelovanje u političkom nasilju, testirani i modeli s interakcijskim doprinosom dvaju stavova predviđanju sudjelovanja u političkom nasilju. U prilog vrijednosti ovog istraživanja ide i činjenica da su prikazane analize provedene na podacima prikupljenim u sklopu međunarodnog projekta MyPLACE među mladima iz 14 europskih zemalja. Uz robustan analitički pristup, korištenje ovih podataka pruža uvid u odnos radikaliziranih stavova i ponašanja kod mladih Europljana, što predstavlja argument u prilog (u trenutku njegovog pisanja) jedinstvenog doprinosa ovog rada istraživanju radikalizacije.

Metoda

Izvor podataka i sudionici

Rad se temelji na sekundarnoj analizi anketnih podataka iz međunarodnog EU FP7 projekta MyPLACE (br. ugovora 266831). Anketnim istraživanjem u sklopu projekta MyPLACE obuhvaćeno je ukupno 16935 sudionika – mladih u dobi od 16 do 25 godina – sa 30 lokacija iz 14 zemalja (Hrvatska, Danska, Estonija, Finska, Gruzija, Njemačka, Grčka, Mađarska, Latvija, Portugal, Rusija, Slovačka, Španjolska i Ujedinjeno Kraljevstvo). Naime, u svakoj od zemalja na temelju statističkih podataka – indikatora relevantnih primarno za socioekonomski status i demografski sastav stanovništva na razini lokacije (čitavo mjesto, četvrt grada ili sl.) izabrane su po dvije "kontrastne"³ lokacije (osim u Njemačkoj gdje su izabrane četiri lokacije: dvije na teritoriju bivše zapadne Njemačke i dvije na teritoriju bivše Istočne Njemačke). Na svakoj od ovih lokacija anketiran je reprezentativan uzorak (otprilike nešto manje od 600 sudionika po svakoj lokaciji) mladih u dobi od 16 do 25 godina.⁴

Dio podataka prikupljenih MyPLACE anketom koristi se u ovom istraživanju. Iz ukupnog uzorka je isključeno 586 sudionika koji nisu odgovorili na više od 25% pitanja relevantnih za ovo istraživanje, dok su podaci preostalih sudionika imputirani. Prosječan sudionik bio je rođen 1991., što znači da je tijekom provedbe istraživanja imao između 21 i 22 godine, dok je uzorkom obuhvaćen podjednak broj žena (50,2%) i muškaraca.

S obzirom na malen broj sudionika koji su sudjelovali u nekom obliku političkog nasilja ($n = 333$) ili su sudjelovali u političkom nasilju i okupirali neku imovinu ($n = 129$), u konačnici su formirana četiri uzorka (dva po 666 sudionika te dva po 258 sudionika), ujednačena po lokaciji, dobi, spolu te obrazovnom, radnom i socioekonomskom statusu sudionika. Spomenuta su se četiri uzorka razlikovala s obzirom na to kako je operacionaliziran kriterij (samo nasilje ili nasilje i okupacija javnih površina) te kojom su metodom sudionici uparivani (metodom bliskih susjeda ili optimalnog uparivanja).

Mjere

Sudjelovanje u političkom nasilju (radikalizirano ponašanje) u kontekstu ovog istraživanja dvojako je operacionalizirano. Kao prva operacionalizacija radikaliziranog ponašanja primijenjena je čestica "U posljednjih 12 mjeseci, koliko ste često sudjelovali u nasilnom političkom događaju?" (Q16_16). Sudionici su davali odgovore u rasponu od *nikad* (1) do *tri ili više puta* (4), pri čemu su imali opciju i ne izjasniti se. Uslijed asimetričnosti rezultata koja je odražavala nisku stopu sudjelovanja sudionika u političkom nasilju, varijabla je dihotomizirana na način da je opcija *nikad* rekodirana kao 0, a sve ostale vrijednosti kao 1.

Kako bi se osigurala veća valjanost kriterija, odnosno s ciljem izbjegavanja da se i sudionici koji su pasivno ili nehotice prisustvovali političkom nasilju proglase

³ Primjerice, u Hrvatskoj su dvije kontrastne lokacije bile dvije gradske četvrti grada Zagreba: Podsljeme (lokacija koju karakterizira viši socioekonomski status i veća homogenost stanovništva) te Peščenica (niži socioekonomski status i veća heterogenost stanovništva; Pilkington i sur., 2018).

⁴ Više o metodi MyPLACE anketnog istraživanja može se vidjeti u Pilkington, Pollock i Franc (2018).

sudionicima političkog nasilja, za drugu operacionalizaciju radikaliziranog ponašanja korištena je i čestica "U posljednjih 12 mjeseci, koliko ste često okupirali/zauzeli zgrade ili blokirali ulice ili željeznice?" (Q16_17). Princip odgovaranja bio je isti kao i kod prethodno opisane čestice, te je zbog asimetričnosti varijabla također rekonstruirana da *nikad* predstavlja 0, a 1 sve ostale odabire te označava sudjelovanje u okupaciji javnih površina. U sljedećem je koraku formirana suma dihotomiziranih varijabli Q16_16 i Q16_17, pri čemu su sudionici koji su ostvarili dva boda bili tretirani kao sudionici političkog nasilja, a sudionici koji su ostvarili nula bodova kao ne-sudionici političkog nasilja. Naknadno su sudionici koji su ostvarili jedan bod (odnosno, sudjelovali samo u jednom od dvaju oblika radikaliziranih ponašanja, $n = 569$) isključeni te je i ta varijabla dihotomizirana prije uparivanja sudionika (detaljnije u Postupku).

Radikalizirani stavovi također su dvojako operacionalizirani. Za mjerenje stavova o opravdanosti političkog nasilja korišteni su odgovori na pitanje "U kojim od sljedećih slučajeva smatrate da nasilje može ili ne može biti opravdano?" (Q41), uz navođenje osam specifičnih slučajeva (zaštita radnih mjesta, zaštita ljudskih prava, sprječavanje globalnog zatopljenja, zaustavljanje siromaštva, zaštita vlastite etničke ili rasne grupe, održavanje stabilne vlade, rušenje vlade i zaštita prava životinja). Sudionici su odgovore davali u rasponu od *uvijek je opravdano* (1) do *nikad nije opravdano* (5), pri čemu su imali priliku i ne izjasniti se. Prije analiza, pojedinačne varijable su obrnuto kodirane kako bi veći rezultat ukazivao na veću razinu opravdanosti političkog nasilja. MAP test (Velicer, 1976) proveden je nezavisno na svim četirima uzorcima te je dosljedno utvrđeno postojanje jednog općeg faktora, koji je ekstrahiran pomoću analize zajedničkih faktora. Unutarnja konzistencija skale na svim se uzorcima pokazala prihvatljivom ($0.89 < \omega < 0.91$), a veći rezultat predstavljao je veće opravdavanje političkog nasilja.

Za mjerenje druge vrste radikaliziranih stavova – stavova o efikasnosti političkog nasilja – primijenjene su dvije čestice. Sudionici su upitani koliko su različite političke aktivnosti djelotvorne glede utjecaja na politiku u njihovoj zemlji. Na popisu aktivnosti našle su se i čestice sudjelovanja u ilegalnim protestnim aktivnostima (Q19_8) te sudjelovanja u nasilnim protestnim aktivnostima (Q19_9). Sudionici su odgovore davali na ljestvici od *uopće nije djelotvorno* (0) do *vrlo djelotvorno* (10). Korelacija dviju čestica kroz uzorke pokazala se visokom ($0.70 < r < 0.75$), stoga je u svakom od uzoraka konačni rezultat stavova o efikasnosti operacionaliziran pomoću ekstrahiranih faktorskih bodova dobivenih analizom zajedničkih faktora temeljenoj na spomenutim dvjema česticama. Viši rezultat na takvoj varijabli predstavljao je veću percipiranu efikasnost političkog nasilja.

S ciljem uparivanja, dodatno su korištene varijable godine rođenja (Q55Y), spola (Q54), lokacije (Location), subjektivne procjene prihoda (Q82) te radnog i obrazovnog statusa (Q61).

Postupak

Izvorni upitnik MyPLACE projekta bio je osmišljen na engleskom jeziku te preveden na nacionalne jezike ASQ metodom (engl. *Ask the Same Question*) s ciljem osiguravanja ujednačenog razumijevanja sadržaja upitnika u različitim kulturama. Podaci su prikupljeni krajem 2012. i početkom 2013. godine, anketom lice u lice, pri čemu je anketar bilježio odgovore sudionika. Prilikom prikupljanja podataka anketari su se pridržavali etičkih standarda u provedbi društvenih istraživanja (detaljnije

o prikupljanju podataka i metodi u Ellison i Pollock, 2014, str. 14-47; Pilkington i sur., 2018).

Podaci su obrađeni pomoću programskog jezika R (R Core Team, 2021), pomoću funkcija iz paketa haven (Wickham i Miller, 2021), dplyr (Wickham, Francois, Henry i Müller, 2021), tidyr (Wickham, 2021), MatchIt (Ho, Imai, King i Stuart, 2011), ggplot2 (Wickham, 2016), cowplot (Wilke, 2020), DescTools (Signorell, 2021), psych (Revelle, 2021), mice (van Buuren i Groothuis-Oudshoorn, 2011), InformationValue (Prabhakaran, 2016) i caret (Kuhn, 2021).

Podaci su analizirani u više koraka. U prvom koraku iz uzorka su isključeni sudionici koji nisu odgovorili na više od četvrtine pitanja relevantnih za ovo istraživanje, dok su podaci sudionika s manjim brojem nedostajućih vrijednosti imputirani. Za imputacije je korištena metoda prediktivnog uparivanja prosjeka uz 50 iteracija i pet donora. Ukratko, tom se metodom iz uzorka odabire skup potencijalnih donora koji su po odgovorima slični sudioniku koji nije odgovorio na određeno pitanje te se iz tog seta po slučaju odabere jedan pravi donor čija se vrijednost odgovora pripiše sudioniku (detaljnije u Van Buuren, 2018).

Nakon imputacija provedeno je uparivanje sudionika s obzirom na potencijalno relevantne faktore (lokacija, dob, spol, obrazovni, radni i socioekonomski status), s ciljem umanjivanja disbalansa u brojnosti sudionika i ne-sudionika političkog nasilja prisutnog u uzorku. Postupci uparivanja uobičajeni su u eksperimentalnim istraživanjima (Zakrisson, Austin i McCredie, 2018), iako ih je moguće koristiti i u druge svrhe. Cilj uparivanja bio je ujednačiti broj sudionika i ne-sudionika političkog nasilja, pri čemu je u obzir uzeta i dvojaka operacionalizacija kriterija. Stoga je prvo za uparivanje korištena isključivo dihotomizirana varijabla sudjelovanja u političkom nasilju, a zatim dihotomizirana varijabla sudjelovanja u političkom nasilju uz okupaciju javne površine, pri čemu su sudionici koji su bili uključeni ili samo u nasilne prosvjede ili samo u okupaciju javne površine bili isključeni iz uparivanja. Kako bi se anulirali eventualni efekti kulturalnih razlika, algoritam uparivanja je prilagođen na način da je među ne-sudionicima političkog nasilja morao biti identičan udio sudionika iz različitih lokacija kao i među sudionicima političkog nasilja. Sudionici su s obzirom na ostale varijable za uparivanje uparivani dvojako: pomoću metode najbližih susjeda i metode optimalnog uparivanja. Metoda najbližih susjeda predstavlja oblik uparivanja koji je opisan o redosljedu sudionika: algoritam uparuje sudionika iz eksperimentalne skupine (u kontekstu ovog istraživanja, sudionika političkog nasilja) sa sudionikom iz kontrolne skupine (u kontekstu ovog istraživanja, ne-sudionika političkog nasilja) koji mu je najbliži, pri čemu ne uzima u obzir dobiva li se time globalno (na razini cijelog uzorka) optimalno uparivanje (Zakrisson i sur., 2018). Algoritam zasnovan na optimalnom uparivanju, s druge strane, nastoji postići najveću sličnost na razini cijelog uzorka, što znači da ponekad neki sudionik ne završi uparen sa sudionikom koji mu je najbliži (Hansen i Klopfer, 2006). Iako dva algoritma mogu dovesti do sličnih rezultata uparivanja (Austin, 2013), radi veće robusnosti konačnih rezultata oba algoritma provedena su s ciljem uparivanja sudionika s obzirom na obje operacionalizacije kriterija. Drugim riječima, ishod uparivanja bila su četiri seta podataka: uzorak dobiven optimalnim uparivanjem sa sudjelovanjem u političkom nasilju kao kriterijem ($n = 666$), uzorak dobiven uparivanjem metodom najbližih susjeda sa sudjelovanjem u političkom nasilju kao kriterijem ($n = 666$), uzorak dobiven optimalnim uparivanjem sa sudjelovanjem u političkom nasilju i okupacijom javnih površina kao kriterijem ($n = 258$), te uzorak dobiven uparivanjem metodom

najbližih susjeda sa sudjelovanjem u političkom nasilju i okupacijom javnih površina kao kriterijem ($n = 258$). Detaljniji uvid u sličnost uzoraka nakon uparivanja moguće je steći u dodatnim materijalima.⁵

Na četirima uparenim uzorcima provjerena su psihometrijska svojstva primijenjenih mjera te su provedeni postupci logističke regresije s ciljem odgovaranja na istraživačka pitanja. Nakon izračuna pojedinačnih modela, dodatno su izračunate i točnost, osjetljivost i specifičnost svakog modela. Navedene mjere izračunate su za klasifikaciju temeljenu na uobičajenom pragu, prema kojem se predviđene vjerojatnosti sudionika veće od 0.50 klasificiraju kao 1, a manje kao 0, te optimiziranom pragu koji je prilagođen tome da u pojedinačnom modelu umanju udio pogrešnih klasifikacija (Prabhakaran, 2016). Razlog za uključivanje ovih mjera ogleda se u njihovoj interpretabilnosti i praktičnom značaju koji može imati kvantifikacija doprinosa preciznosti predviđanja mimo statističke značajnosti.

Rezultati

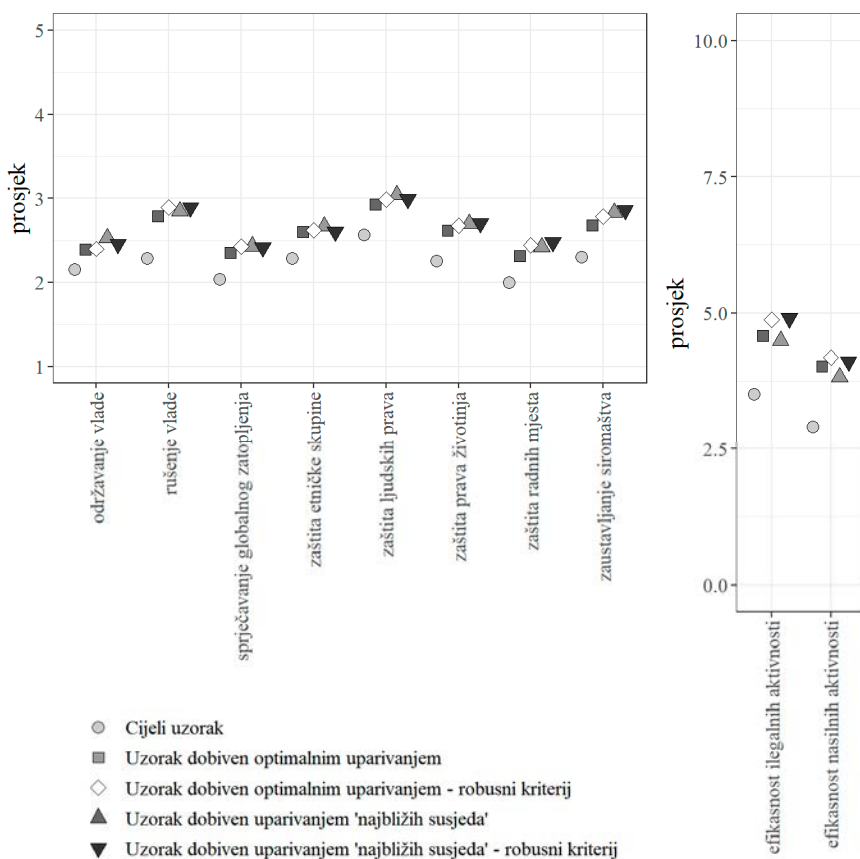
U sljedećim su odlomcima sažeto prikazani i opisani rezultati provedenih analiza. Pritom su prvo prikazani osnovni deskriptivni pokazatelji (Slika 1), a zatim se pruža uvid i u rezultate provedenih postupaka logističke regresije.

Deskriptivni podaci ukazuju na to da sudionici uglavnom nisu smatrali nasilje niti opravdanim niti neopravdanim, pri čemu je najmanje opravdavanje nasilja zabilježeno za ciljeve održavanja vlade, sprječavanja globalnog zatopljenja i zaštite radnih mjesta. Pritom je vidljivo i da su prosjeci nešto niži u cijelom uzorku u usporedbi s uzorcima nakon uparivanja. S druge strane, prosjeci sudionika iz uparenih uzoraka međusobno su vrlo slični. Sličan je obrazac moguće utvrditi i za percipiranu efikasnost ilegalnih i nasilnih aktivnosti, koje su sudionici u četirima fokusnim uzorcima općenito procijenili niti efikasnim, niti neefikasnim, a na cjelovitom uzorku uglavnom neefikasnim. U pogledu kriterijskih varijabli, uslijed uparivanja svaki od četiriju uzoraka korištenih u daljnjim analizama sadržavao je 50% sudionika koji su izjavili da su sudjelovali u političkom nasilju i 50% sudionika koji to nisu izjavili.

Rezultati prikazani u Tablici 1 nedvojbeno ukazuju da objašnjenju ranijeg sudjelovanja u političkom nasilju doprinose i percepcija opravdanosti političkog nasilja i njegova percipirana efikasnost, pri čemu je doprinos efikasnosti dosljedno nešto veći od doprinosa opravdavanja političkog nasilja. Pritom odsutnost interakcije ukazuje na to da ova dva stava neovisno doprinose objašnjenju sudjelovanja u političkom nasilju. Ipak, vrijednosti McFaddenovog R^2 sugeriraju ograničenu veličinu efekta koja nije dosegla kriterij dobrih modela, što potvrđuje i točnost klasifikacije koja se kretala u rasponu između 57% i 67%, uz minimalni praktični doprinos optimizacije klasifikacijskog praga. Podaci o osjetljivosti (odnosno, udjelu sudionika koji su temeljem ishoda logističke regresije točno klasificirani kao sudionici političkog nasilja) i specifičnosti (udio sudionika koji su temeljem ishoda logističke regresije točno klasificirani kao ne-sudionici političkog nasilja) potvrđuju zamjetnu nepreciznost klasifikacije sudjelovanja u političkom nasilju temeljem stavova o efikasnosti i opravdanosti političkog nasilja. Modeli prikazani u Tablici 2, s robusnom operacionalizacijom kriterija prema kojoj se sudionicima političkog nasilja smatraju samo oni pojedinci koji su sudjelovali i u nasilnom prosvjedu i okupirali imovinu,

⁵ Detaljan prikaz ishoda provedenih analiza moguće je pronaći na: https://osf.io/zgp2k/?view_only=7873e0201906492187ff890cd69d11a4

generalno potvrđuju opisane nalaze, uz nešto veću točnost predikcije. Ipak, ni u tim modelima zabilježena točnost nije dovoljno velika da bi se opravdano moglo zaključiti da je temeljem stavova o političkom nasilju moguće precizno razlikovati sudionike od nesudionika političkog nasilja. Rezultati prikazani u Tablici 1 nedvojbeno ukazuju da objašnjenju ranijeg sudjelovanja u političkom nasilju doprinose i percepcija opravdanosti političkog nasilja i njegova percipirana efikasnost, pri čemu je doprinos efikasnosti dosljedno nešto veći od doprinosa opravdavanja političkog nasilja. Pritom odsutnosti interakcije ukazuje na to da ova dva stava neovisno doprinose objašnjenju sudjelovanja u političkom nasilju. Ipak, vrijednosti McFaddenovog R^2 sugeriraju ograničenu veličinu efekta koja nije dosegla kriterij dobrih modela, što potvrđuje i točnost klasifikacije koja se kretala u rasponu između 57% i 67%, uz minimalni praktični doprinos optimizacije klasifikacijskog praga. Podaci o osjetljivosti (odnosno, udjelu sudionika koji su temeljem ishoda logističke regresije točno klasificirani kao sudionici političkog nasilja) i specifičnosti (udio sudionika koji su temeljem ishoda logističke regresije točno klasificirani kao ne-sudionici političkog nasilja) potvrđuju zamjetnu nepreciznost klasifikacije sudjelovanja u političkom nasilju temeljem stavova o efikasnosti i opravdanosti političkog nasilja. Modeli pri-

Slika 1. Prosječni rezultati sudionika na česticama stavova o opravdanosti političkog nasilja i efikasnosti ilegalnih/nasilnih aktivnosti izračunati na različitim uzorcima ovog istraživanja

Tablica 1. Ishodi provedenih regresijskih analiza sudjelovanja u nasilnom prosvjedu s obzirom na metodu uparivanja sudionika

kriterij	uparivanje	prediktori	eksponent (b) [interval pouzdanosti]	McFaddenov R ²	klasifikacijski prag	točnost	osjetljivost	specifičnost
sudjelovanje u političkom nasilju	najbliži susjedi	efikasnost	2.24*** [1.87, 2.73]	0.08	uobičajeni (0.5)	0.65	0.62	0.68
					optimizirani	0.66	0.50	0.82
		opravdanost	1.41*** [1.20, 1.67]	0.01	uobičajeni (0.5)	0.56	0.62	0.50
					optimizirani	0.57	0.50	0.64
		efikasnost	2.23*** [1.84, 2.72]		uobičajeni (0.5)	0.64	0.65	0.62
		opravdanost	1.27** [1.07, 1.52]	0.09	optimizirani	0.67	0.52	0.82
		opravdanost x efikasnost	0.82 [0.68, 1.00]					
	optimalno	efikasnost	1.95*** [1.63, 2.36]	0.06	uobičajeni (0.5)	0.62	0.62	0.61
					optimizirani	0.63	0.74	0.53
		opravdanost	1.75*** [1.48, 2.08]	0.04	uobičajeni (0.5)	0.61	0.65	0.57
					optimizirani	0.61	0.77	0.46
		efikasnost	1.86*** [1.54, 2.26]		uobičajeni (0.5)	0.65	0.70	0.59
opravdanost		1.61*** [1.35, 1.93]	0.08	optimizirani	0.65	0.78	0.51	
	opravdanost x efikasnost	0.83 [0.68, 1.00]						

*p < 0.05, **p < 0.01, *** p < 0.001

Tablica 2. Ishodi provedenih regresijskih analiza sudjelovanja u nasilnom prosvjedu uz okupaciju imovine s obzirom na metodu uparivanja sudionika

kriterij	uparivanje	prediktori	eksponent (b) [interval pouzdanosti]	McFaddenov R ²	klasifikacijski prag	točnost	osjetljivost	specifičnost
sudjelovanje u političkom nasilju i okupacija imovine	najbliži susjedi	efikasnost	3.45*** [2.48, 4.96]	0.17	uobičajeni (0.5)	0.71	0.71	0.71
					optimizirani	0.73	0.65	0.81
		opravdanost	1.69*** [1.29, 2.24]	0.03	uobičajeni (0.5)	0.58	0.64	0.52
					optimizirani	0.60	0.45	0.75
		efikasnost	3.24*** [2.30, 4.67]		uobičajeni (0.5)	0.73	0.75	0.71
		opravdanost	1.34 [0.98, 1.84]	0.17	optimizirani	0.74	0.66	0.81
		opravdanost x efikasnost	0.93 [0.65, 1.33]					
	optimalno	efikasnost	3.45*** [2.46, 4.97]	0.16	uobičajeni (0.5)	0.71	0.71	0.71
					optimizirani	0.73	0.60	0.86
		opravdanost	1.75*** [1.33, 2.33]	0.04	uobičajeni (0.5)	0.58	0.64	0.53
					optimizirani	0.60	0.50	0.71
		efikasnost	3.18*** [2.26, 4.60]		uobičajeni (0.5)	0.73	0.74	0.72
opravdanost		1.42* [1.03, 1.95]	0.17	optimizirani	0.74	0.70	0.79	
	opravdanost x efikasnost	0.98 [0.69, 1.39]						

*p < 0.05, **p < 0.01, *** p < 0.001

kazani u Tablici 2, s robusnom operacionalizacijom kriterija prema kojoj se sudionicima političkog nasilja smatraju samo oni pojedinci koji su sudjelovali i u nasilnom prosvjedu i okupirali imovinu, generalno potvrđuju opisane nalaze, uz nešto veću točnost predikcije. Ipak, ni u tim modelima zabilježena točnost nije dovoljno velika da bi se opravdano moglo zaključiti da je temeljem stavova o političkom nasilju moguće precizno razlikovati sudionike od nesudionika političkog nasilja.

Rasprava

Rezultati provedenog istraživanja jasno su ukazali na to da su stavovi o političkom nasilju povezani s ranijim sudjelovanjem u političkom nasilju. Kao takvi, uklapaju se u postojeću literaturu koja ukazuje na povezanost stavova i ponašanja (Ajzen i Fishbein, 1980; Ajzen, 1991). Neporeciva značajnost nezavisnog doprinosa percipirane efikasnosti političkog nasilja i percipirane opravdanosti političkog nasilja uklapa se i u suvremene modele političkog djelovanja (van Zomeren i sur., 2008), kao i nedavne meta-analize rizičnih i zaštitnih faktora radikalizacije (Wolfowicz i sur., 2019, 2021). Ono što je zanimljivo jest da je u kontekstu ovog istraživanja percipirana efikasnost političkog nasilja dosljedno davala nešto veći doprinos predviđanju radikaliziranog ponašanja od stavova o političkom nasilju kakvi se obično mjere u istraživanjima radikalizacije (Franc i Pavlović, 2018; 2021). Takav rezultat ukazuje na potencijal percipirane efikasnosti kao alternativne mjere ishoda kognitivne radikalizacije kojom se mogu preciznije predvidjeti ponašanja od tradicionalnih mjera podrške radikaliziranom djelovanju, organizacijama, pojedincima ili ciljevima.

Ipak, odgovor na pitanje o efikasnosti varijable kao prediktora zahtijeva kompleksniji pogled na situaciju, posebice u područjima poput istraživanja radikalizacije gdje pogreške mogu završiti ljudskim žrtvama. S jedne strane, nesavršenosti u osjetljivosti modela mogu dovesti do toga da se njime nedovoljan broj potencijalnih sudionika političkog nasilja pravovremeno detektira kako bi ih se uključilo od neki od za njih primjerenih deradikalizacijskih programa (detaljnije o efikasnosti deradikalizacijskih programa u Weisburd, Wolfowicz, Hasisi, Paloucci i Andrighetto, 2022). S druge strane, nedostaci u specifičnosti modela mogu dovesti do toga da se velik broj osoba koje nisu sudjelovale u političkom nasilju proglasi potencijalnim sudionicima političkog nasilja. Pettinger (2017) objašnjava da se takvi pojedinci mogu doživljavati nepravedno stigmatiziranima: s jedne strane, drugi članovi društva mogu se odaljiti od njih s ciljem vlastite zaštite, s druge strane oni sami mogu razvijati neugodne emocije prema sustavu koji im je stigmom nametnuo. Lanac neugodnih akcija stigmatiziranih pojedinaca i reakcija društva na njihove akcije koji ovime započinje može izolirati pojedince proglašene bihevioralno radikaliziranima te umanjiti njihovu motivaciju za suradnjom, a uvećati motivaciju za promjenom nepravednog sustava, makar i nasiljem (detaljnije u McCauley i Moskalkenko, 2008). Iz svega navedenog proizlazi da je u kontekstu radikalizacije posebice važno znati što mjerimo i koliko precizno to mjerimo, odnosno na što točno se dobiveni rezultati odnose i do koje mjere ih je primjereno generalizirati. Iako rezultati analiza prikazanih u ovom istraživanju jasno ukazuju na to da su stavovi o političkom nasilju povezani sa ranijim sudjelovanjem u političkom nasilju, njihovo poistovjećivanje s nasilnim ponašanjima ne doima se primjerenim, što ide u prilog podjelama na kognitivnu i bihevioralnu radikalizaciju (Hafez i Mullins, 2015; Khalil i sur., 2019; McCauley i Moskalkenko, 2017; Neumann, 2013). U praksi to ujedno znači i da mjerenje radikaliziranih stavova ne može zamijeniti mjerenje ili opažanje radikalizira-

nih ponašanja. Stoga, primjerice, ni deradikalizacijski programi čija je efikasnost potvrđena istraživačkim nacrtima sa stavovima kao kriterijima ne moraju nužno biti efikasni za promjenu ponašanja. Takav je nalaz naizgled obeshrabrujući jer su istraživanja usmjerena na predviđanje radikaliziranih ponašanja rjeđa od istraživanja usmjerenih na predviđanje radikaliziranih namjera ili stavova (Franc i Pavlović, 2018; 2021; Wolfowicz i sur., 2019; 2021). No, s druge strane, istovremeno može služiti kao poticaj budućim istraživačima da se usprkos svim komplikacijama vezanim uz mjerenje bihevioralne radikalizacije, potaknuti vrijednošću koje takva istraživanja mogu imati za razvoj praktičnih mjera i dizajn javnih politika, ipak upuste u njezino mjerenje.

Ovakav nalaz ima implikacije i za politike javne sigurnosti i pravnu regulaciju slobode govora. Naime, ako znamo da se većina pozitivnih stavova o političkom nasilju neće manifestirati u ponašanju, netko bi mogao postaviti pitanje smislenosti ne samo istraživanja stavova o političkom nasilju, nego i edukacija ili javnih politika usmjerenih na suzbijanje radikaliziranih stavova, sprečavanja širenja govora mržnje i promicanja političkog nasilja u javnosti. U tom bi se slučaju ponovno valjalo pozvati na distinkciju između kognitivne i bihevioralne radikalizacije te opomenu Khalila i suradnika (2019) kojom ukazuju na to da ne možemo razumjeti radikalizaciju dok ne odgovorimo zasebno na pitanja o tome što dovodi do radikaliziranih stavova te što dovodi do radikaliziranih ponašanja. Naime, iako se radikalizirani stavovi iz prikazane rasprave čine manje važnima od radikaliziranih ponašanja, širenje radikaliziranih stavova u društvu može dovesti i do radikalizacije društva u cjelini. Preciznije, iako pojedinac koji izražava radikalizirane stavove samostalno ne mora nikad sudjelovati u političkom nasilju, zagovaranjem radikaliziranih stavova, odnosno promicanjem političkog nasilja, taj pojedinac može potaknuti druge na primjenu nasilja, koji se bez tog poticaja u nasilje ne bi upuštali. Također, širenje govora mržnje i radikaliziranih narativa, čak i kad ne dovede do političkog nasilja, može uslijed (ne)izravnog ugrožavanja ljudskih prava pojedinih društvenih grupa (Hlebec i Gardašević, 2021) narušiti društvenu koheziju, koja predstavlja nezaobilazan element mira (Bleich, 2007). Odnosno, dopuštanje govora mržnje može se tumačiti kao pasivna podrška političkog sustava takvom ponašanju, što može potaknuti razvoj narativa prijatni te dovesti do političkog nasilja (McCauley i Moskalenko, 2008; McGregor i sur., 2015). Naposljetku, smatrati radikaliziranima isključivo pojedince koji sudjeluju u političkom nasilju preveliko je pojednostavnjenje ne uzme li se u obzir i kako to sudjelovanje izgleda. Preciznije, i ekstremističke organizacije su organizacije (Hunter i sur., 2017), što znači da imaju svoje misije, vizije, unutarnju strukturu i uloge koje tome odgovaraju. Iz tog konteksta, postaje jasno da ne mogu svi izvoditi napade te da je za dugoročno funkcioniranje neophodno imati pojedince koji regrutiraju nove članove, sponzore, organizacijski tim i druge unutarnje strukture. Svi pojedinci u tim važnim segmentima ekstremističke organizacije mogu podržavati političko nasilje, ali nikad ne moraju sudjelovati u njemu, što jasno ukazuje da samo sudjelovanje u nasilnom činu nije jedini ni optimalan pokazatelj ishoda bihevioralne radikalizacije. Stoga, iako iznošenje radikaliziranih stavova u pravilu ne predstavlja izravnu opasnost za one protiv kojih se nasilje promiče, mogućnost neizravnih nepoželjnih posljedica nedvosmisleno ukazuje na važnost sprečavanja širenja govora mržnje i promicanja političkog nasilja u javnosti.

Kod interpretacije opisanih rezultata, neophodno je u obzir uzeti i obilježja odnosno ograničenja ovog istraživanja. Naime, podaci su prikupljeni kros-sekcijski, u jednoj vremenskoj točki, pri čemu je percipirana efikasnost i opravdanost nasilja

mjerena u trenutku sudjelovanja u istraživanju, dok se sudjelovanje u političkom nasilju mjerilo samoiskazom, retrospektivno u odnosu na razdoblje od godinu dana prije sudjelovanja u istraživanju. Drugim riječima, samoiskazano sudjelovanje u političkom nasilju, ako je do njega došlo, odvilo se prije mjerenja stavova o političkom nasilju. S jedne strane, uslijed ovakvog vremenskog raspona mjerenja varijabli nije opravdano govoriti o stavovima o političkom nasilju kao uzrocima sudjelovanja u političkom nasilju, što bi pružilo vrijedan doprinos u razvoju instrumentarija za ranu detekciju rizičnih pojedinaca. S druge strane, poznato je da sudjelovanje u kolektivnom djelovanju (Pop-Eleches, Robertson i Rosenfeld, 2022), izloženost kolektivnom djelovanju (Landmann i Rohmann, 2020), kao i odgovor političkog sustava na kolektivno djelovanje (Chiang, 2021) mijenjaju percepciju kolektivnog djelovanja, što indirektno može utjecati i na motivaciju za ponavljanje istog. Iz navedenog proizlazi da je ranije sudjelovanje u političkom nasilju moglo izmijeniti stavove sudionika i o samom političkom nasilju. Uslijed uparivanja sudionika po lokaciji, osigurano je da su ovi oblici pristranosti podjednako opteretili obje skupine (sudionike i ne-sudionike nasilnog prosvjeda). Drugim riječima, malo je vjerojatno da pojedinci koji nisu sudjelovali u političkom nasilju nisu to učinili jer nisu imali priliku za to, kao i to da nisu bili izloženi informacijama o ciljevima i posljedicama nasilnog prosvjeda. Ipak, za jasniji uvid u odnos stavova o političkom nasilju i sudjelovanja u političkom nasilju idealno bi bilo mjeriti obje varijable istovremeno, što često nije moguće zbog nagle i nepredvidive prirode nasilnih prosvjeda, ili longitudinalno, pri čemu bi stavovi bili mjereni i prije samog sudjelovanja u političkom nasilju. Stoga je prikazane rezultate primjerenije smatrati vjerojatnom procjenom odnosa nego pokazateljima stvarnog odnosa.

Dodatno, u obzir valja uzeti i način mjerenja varijabli. Prema načelu korespondentnosti (Ajzen i Fishbein, 1977; Ajzen, 2020), predviđanje ponašanja na temelju stavova je najpreciznije kad su i kriteriji i prediktori mjereni na istoj razini specifičnosti/općenitosti, što u ovom istraživanju nije slučaj u potpunosti. Naime, iako je korištena mjera sudjelovanja u političkom nasilju relativno općenita (budući da su sudionici odgovarali jesu li sudjelovali u bilo kojem nasilnom političkom događaju i bilo kojem zauzimanju zgrade/blokiranju ulice ili željeznice), vjerojatno sve te situacije nisu imale isti cilj niti bile jednako organizirane, čime se implicira određena razlika u specifičnim obilježjima. S druge strane, stavovi o političkom nasilju mjereni su kao opći stavovi. S obzirom na to da su u ovoj provjeri korištene općenitije mjere stavova o nasilju za objašnjenje ipak specifičnije mjere ponašanja, prava snaga odnosa stavova i (ranijeg) ponašanja vjerojatno je donekle podcijenjena. Stoga se zaključke ovog istraživanja primjerenim čini ograničiti na ulogu općih stavova o političkom nasilju te ih iskoristiti kao poticaj za daljnja istraživanja koja bi uključivala mjere stava i ponašanja iste razine specifičnosti. Također, s obzirom na metodu prikupljanja podataka licem u lice, nije moguće isključiti da su sudionici davali pristrane odgovore kako bi prikriili vlastito sudjelovanje u društveno nepoželjnim aktivnostima, što bi bilo poželjno kontrolirati u budućim istraživanjima, bilo mjerama stupnja pružanja društveno poželjnih (iskrivljenih) odgovora, bilo korištenjem objektivnijih mjera sudjelovanja u političkom nasilju od samoiskaza. Osim toga, iako su uparivanjem primijenjenim u kontekstu ovog nacрта eventualne kulturalne razlike (statistički) anulirane, u budućim bi istraživanjima, ako bi udio sudionika koji je sudjelovao u političkom nasilju bio dovoljan, bilo poželjno primijeniti i složenije analize (poput višerazinskih ili višegrupnih modela u sklopu SEM-a) u kojima bi se i taj faktor razlika nastojao uvažiti umjesto da ga se anulira. Konačno, iako je

ovim istraživanjem procijenjen doprinos radikaliziranih stavova predviđanju radikaliziranih ponašanja, za daljnji razvoj dijagnostičkih sredstava i preventivnih mjera u budućim bi istraživanjima bilo poželjno uključiti i druge relevantne čimbenike (radikaliziranih) ponašanja, poput subjektivnih normi o političkom nasilju i percipirane kontrole nad ponašanjem, koji proizlaze iz teorije planiranog ponašanja (Ajzen, 1991), kao i opće odrednice kolektivnih akcija, poput identifikacije s grupom, neugodnih emocija ili osjećaja moralne odgovornosti za sudjelovanje u političkom djelovanju (Van Zomeren, 2013). Uz samo uključivanje takvih čimbenika u modele, u budućim bi istraživanjima bilo korisno, uz individualne, istražiti i interakcijske doprinose objašnjavanju radikaliziranih ponašanja, o kojima se već duže vrijeme u kontekstu političkih ponašanja teoretizira (Cawvey i sur., 2017; Mondak i sur., 2010), ali su rijetko istraživani. Iako je fokus ovog istraživanja bio relativno uzak, time ne umanjujemo vjerojatnost utvrđivanja ovakvih složenijih odnosa niti važnost provedbe istraživanja koja se usmjeravaju na takve složenije modele.

Zaključno, koliko god robusne argumente je ovo istraživanje pružilo u prilog povezanosti radikaliziranih stavova i ponašanja, toliko je robusnu argumentaciju pružilo i o neopravdanosti njihovog izjednačavanja. Stoga se, sukladno teoretičarima radikalizacije (Hafez i Mullins, 2015; Neumann, 2013; McCauley i Moskalenko, 2017; Khalil i sur., 2019), najprimjerenijim čini proučavati kognitivnu zasebno od bihevioralne radikalizacije te izbjegavati generalizaciju zaključaka s jednog oblika radikalizacije na drugi bez prethodne empirijske provjere koja bi podržavala takvu odluku. Ne umanjujući pritom težinu prikupljanja podataka o bihevioralnoj radikalizaciji, šteta prouzrokovana neopravdanim generalizacijama neupitno je veća od troškova organizacije istraživačkih projekata sposobnih primjerenom odmjeriti bihevioralnu radikalizaciju.

Literatura

- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179-211. [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90020-t](https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-t)
- Ajzen, I. (2020). The theory of planned behavior: Frequently asked questions. *Human Behavior and Emerging Technologies*, 2(4), 314-324. <https://doi.org/10.1002/hbe2.195>
- Ajzen, I., i Fishbein, M. (1977). Attitude-behavior relations: A theoretical analysis and review of empirical research. *Psychological bulletin*, 84(5), 888-918. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.84.5.888>
- Ajzen, I., i Fishbein, M. (1980). *Understanding attitudes and predicting social behavior*. Hoboken, New Jersey: Prentice-Hall.
- Austin, P.C. (2013). A Comparison of 12 Algorithms for Matching on the Propensity Score. *Statistics in Medicine*, 33(6), 1057-1069. <https://doi.org/10.1002/sim.6004>
- Bleich, E. (2007). Hate crime policy in Western Europe: Responding to racist violence in Britain, Germany, and France. *American Behavioral Scientist*, 51(2), 149-165. <https://doi.org/10.1177/0002764207306047>
- Bosi, L., i Malthaner, S. (2015). Political violence. U D. della Porta i M. Diani (ur.), *The Oxford handbook of social movements* (str. 440-451). <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199678402.013.50>
- Brouillette-Alarie, S., Hassan, G., Varela, W., Ousman, S., Kilinc, D., Savard, É. L., ..., i Pickup, D. (2022). Systematic Review on the Outcomes of Primary and Secondary Prevention Programs in the Field of Violent Radicalization. *Journal for Deradicalization*, 30, 117-168. <https://journals.sfu.ca/jd/index.php/jd/article/download/577/337/1677>
- Cawvey, M., Hayes, M., Canache, D., i Mondak, J. J. (2017). Personality and Political Behavior. U: W.R. Thompson (ur.), *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.221>
- Chiang, A. Y. (2021). Violence, non-violence and the conditional effect of repression on subsequent dissident mobilization. *Conflict Management and Peace Science*, 38(6), 627-653. <https://doi.org/10.1177/0738894221995481>
- Decker, S. H., i Pyrooz, D. C. (2019). Activism and radicalism in prison: Measurement and correlates in a large sample of inmates in Texas. *Justice Quarterly*, 36(5), 787-815. <https://doi.org/10.1080/07418825.2018.1462396>
- Ellison, M., i Pollock, G. (2014). WP4: Measuring Participation: Deliverable 4.6: Europe-wide thematic report. MYPLACE (Memory, Youth, Political Legacy And Civic Engagement, FP7-26683) https://www.academia.edu/10760616/Political_Activism_in_Pollock_G_and_Ellison_M_2014_Measuring_Participation_European_Commission_MYPLACE_Deliverable_4_6_
- Fogarty, G. J., i Shaw, A. (2010). Safety climate and the theory of planned behavior: Towards the prediction of unsafe behavior. *Accident Analysis & Prevention*, 42(5), 1455-1459. <https://doi.org/10.1016/j.aap.2009.08.008>
- Franc, R., i Pavlović, T. (2018). Systematic review of quantitative studies on inequality and radicalisation. *Dialogue About Radicalisation and Equality*. https://www.dare-h2020.org/uploads/1/2/1/7/12176018/4.1_2.pdf

- Franc, R., i Pavlović, T. (2021). Inequality and Radicalisation- Systematic Review of Quantitative Studies, *Terrorism and Political Violence*. Prethodna objava na mreži. <https://doi.org/10.1080/09546553.2021.1974845>
- Funder, D. C. (2012). Accurate Personality Judgment. *Current Directions in Psychological Science*, 21(3), 177-182. <https://doi.org/10.1177/0963721412445309>
- Hafez, M., i Mullins, C. (2015). The Radicalization Puzzle: A Theoretical Synthesis of Empirical Approaches to Homegrown Extremism. *Studies in Conflict & Terrorism*, 38(11), 958-975. <https://doi.org/10.1080/1057610x.2015.1051375>
- Hansen, B. B., i Klopfer, S. O. (2006). Optimal Full Matching and Related Designs via Network Flows, *Journal of Computational and Graphical Statistics*, 15(3): 609-627. <https://doi.org/10.1198/106186006X137047>
- Hlebec, I., i Gardašević, Đ. (2021). Pravna analiza govora mržnje. *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, 55(107), 9-35. <https://hrcak.srce.hr/file/383563>
- Ho, D. E., Imai, K., King, G., i Stuart, E. A. (2011). MatchIt: Nonparametric Pre-processing for Parametric Causal Inference. *Journal of Statistical Software*, 42(8), 1-28. <https://doi.org/10.18637/jss.v042.i08>
- Jemmott, J. B., Jemmott, L. S., Hines, P. M., i Fong, G. T. (2001). The theory of planned behavior as a model of intentions for fighting among African American and Latino adolescents. *Maternal and child health journal*, 5(4), 253-263. <https://doi.org/10.1023/A:1013032906379>
- Khalil, J., Horgan, J., i Zeuthen, M. (2019). The Attitudes-Behaviors Corrective (ABC) Model of Violent Extremism. *Terrorism and Political Violence*. Prethodna objava na mreži. <https://doi.org/10.1080/09546553.2019.1699793>
- Khosrokhavar, F. (2013). Radicalization in Prison: The French Case. *Politics, Religion & Ideology*, 14(2), 284-306. <https://doi.org/10.1080/21567689.2013.792654>
- Kruglanski, A. W., Gelfand, M. J., Sheveland, A., Babush, M., Hetiarachchi, M., Ng Bonto, M., i Gunaratna, R. (2016). What a difference two years make: patterns of radicalization in a Philippine jail. *Dynamics of Asymmetric Conflict*, 9(1-3), 13-36. <https://doi.org/10.1080/17467586.2016.1198042>
- Kuhn, M. (2021). *Caret: Classification and Regression Training*. R package version 6.0-88. <https://CRAN.R-project.org/package=caret>
- Landmann, H., i Rohmann, A. (2020). Being moved by protest: Collective efficacy beliefs and injustice appraisals enhance collective action intentions for forest protection via positive and negative emotions. *Journal of Environmental Psychology*, 71, 101491. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2020.101491>
- Louviere, J.J., Hensher, A.D., i Swait, D.J. (2000). *Stated choice methods*. New York: Cambridge University Press.
- McCauley, C., i Moskalenko, S. (2008). Mechanisms of Political Radicalization: Pathways Toward Terrorism. *Terrorism and Political Violence*, 20(3), 415-433. <https://doi.org/10.1080/09546550802073367>
- McCauley, C., i Moskalenko, S. (2017). Understanding political radicalization: The two-pyramids model. *American Psychologist*, 72(3), 205-216. <https://doi.org/10.1037/amp0000062>

- McGregor, I., Hayes, J., i Prentice, M. (2015). Motivation for aggressive religious radicalization: Goal regulation theory and a personality× threat× affordance hypothesis. *Frontiers in Psychology*, 6, 1325. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.01325>
- McFadden, D. (1979). Quantitative methods for analysing travel behavior of individuals: Some recent developments. U: D. A. Hensher i P. R. Stopher (ur.), *Behavioural travel modelling* (str. 279-318). London: Croom Helm.
- Mondak, J. J., Hibbing, M. V., Canache, D., Seligson, M. A., i Anderson, M. R. (2010). Personality and Civic Engagement: An Integrative Framework for the Study of Trait Effects on Political Behavior. *American Political Science Review*, 104(1), 85-110. <https://doi.org/10.1017/s0003055409990359>
- Neumann, P. R. (2013). The trouble with radicalization. *International affairs*, 89(4), 873-893. <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12049>
- Pettinger, T. (2017). De-radicalization and counter-radicalization: Valuable tools combating violent extremism, or harmful methods of subjugation? *Journal for De-radicalization*, 12, 1-59. <https://journals.sfu.ca/jd/index.php/jd/article/view/109>
- Pilkington, H., Pollock, G., i Franc, R. (2018). *Understanding youth participation across Europe From Survey to Ethnography*. Springer: Berlin, Germany.
- Pop-Eleches, G., Robertson, G., i Rosenfeld, B. (2022). Protest participation and attitude change: Evidence from Ukraine's Euromaidan Revolution. *The Journal of Politics*. Prethodna objava na mreži. <https://doi.org/10.1086/716302>
- Prabhakaran, S. (2016). *InformationValue: Performance Analysis and Companion Functions for Binary Classification Models*. R package version 1.2.3. <https://CRAN.R-project.org/package=InformationValue>
- Revelle, W. (2021). *Psych: Procedures for Personality and Psychological Research, Northwestern University, Evanston, Illinois, USA*. R package version 2.1.6. <https://CRAN.R-project.org/package=psych>
- Saab, R., Spears, R., Tausch, N., i Sasse, J. (2016). Predicting aggressive collective action based on the efficacy of peaceful and aggressive actions. *European Journal of Social Psychology*, 46(5), 529-543. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2193>
- Scarcella, A., Page, R., i Furtado, V. (2016). Terrorism, radicalisation, extremism, authoritarianism and fundamentalism: A systematic review of the quality and psychometric properties of assessments. *PloS one*, 11(12), e0166947. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0166947>
- Schmid, A. (2013). *Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review*. Terrorism and Counter-Terrorism Studies. <https://doi.org/10.19165/2013.1.02>
- Schuurman, B. (2019). Topics in terrorism research: reviewing trends and gaps, 2007-2016. *Critical Studies on Terrorism*, 12(3), 463-480. <https://doi.org/10.1080/17539153.2019.1579777>
- Signorell A. (2021). DescTools: Tools for descriptive statistics. R package version 0.99.44. <https://cran.r-project.org/package=DescTools>
- Silke, A. (2008). Research on terrorism. U H. Chen, E. Reid, J. Sinai, A. Silke i B. Ganor (ur.), *Terrorism informatics* (str. 27-50). Boston, MA: Springer.
- Van Buuren, S. (2018). *Flexible imputation of missing data*. CRC press.

- Van Zomeren, M., Postmes, T., i Spears, R. (2008). Toward an integrative social identity model of collective action: A quantitative research synthesis of three socio-psychological perspectives. *Psychological Bulletin*, 134(4), 504-535. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.134.4.504>
- Van Zomeren, M. (2013). Four core social-psychological motivations to undertake collective action. *Social and Personality Psychology Compass*, 7(6), 378-388. <https://doi.org/10.1111/spc3.12031>
- Weisburd, D., Wolfowicz, M., Hasisi, B., Paolucci, M., i Andrighetto, G. (2022). What is the best approach for preventing recruitment to terrorism? Findings from ABM experiments in social and situational prevention. *Criminology & Public Policy*. Prethodna objava na mreži. <https://doi.org/10.1111/1745-9133.12579>
- Wickham, H. (2016). *ggplot2: Elegant Graphics for Data Analysis*. Springer-Verlag New York, 2016.
- Wickham, H. (2021). *Tidyr: Tidy Messy Data*. R package version 1.1.3. <https://CRAN.R-project.org/package=tidyr>
- Wickham, H. Francois, R., Henry, L., i Müller, K. (2021). *Dplyr: A Grammar of Data Manipulation*. R package version 1.0.7. <https://CRAN.R-project.org/package=dplyr>
- Wickham, H., i Miller, E. (2021). *Haven: Import and Export 'SPSS', 'Stata' and 'SAS' Files*. R package version 2.4.3. <https://CRAN.R-project.org/package=haven>
- Wilke, C. O. (2020). *Cowplot: Streamlined Plot Theme and Plot Annotations for 'ggplot2'*. R package version 1.1.1. <https://CRAN.R-project.org/package=cowplot>
- Wolfowicz, M., Litmanovitz, Y., Weisburd, D., i Hasisi, B. (2019). A Field-Wide Systematic Review and Meta-analysis of Putative Risk and Protective Factors for Radicalization Outcomes. *Journal of Quantitative Criminology*, 36(3), 407-447. <https://doi.org/10.1007/s10940-019-09439-4>
- Wolfowicz, M., Litmanovitz, Y., Weisburd, D., i Hasisi, B. (2021). Cognitive and behavioral radicalization: A systematic review of the putative risk and protective factors. *Campbell Systematic Reviews*, 17(3). <https://doi.org/10.1002/cl2.1174>
- Zakrisson, T. L., Austin, P. C., i McCredie, V. A. (2018). A systematic review of propensity score methods in the acute care surgery literature: avoiding the pitfalls and proposing a set of reporting guidelines. *European Journal of Trauma and Emergency Surgery*, 44(3), 385-395. <https://doi.org/10.1007/s00068-017-0786-6>
- Zlobina, A., i Gonzalez Vazquez, A. (2018). What is the right way to protest? On the process of justification of protest, and its relationship to the propensity to participate in different types of protest. *Social Movement Studies*, 17(2), 234-250. <https://doi.org/10.1080/14742837.2017.1393408>

A Barking Dog Never Bites: Should We Treat Attitudes and Behaviors as Equal in the Context of Political Violence?

Abstract Despite the unquestionable relationship between attitudes and behaviors, many theorists agree that attitudes on political violence should not be equated with participation in political violence. Earlier studies have not explicitly focused on the validity of this equation in the context of radicalization. Therefore, the main goal of this study was to evaluate how precise can individuals be classified with respect to participation in political violence based on their attitudes on political violence. Analyses were conducted on a data set collected within the MyPLACE project at the end of 2012 and the beginning of 2013 on youth ($N = 16935$) from fourteen European countries, including Croatia. After matching the participants in order to eliminate the potential sources of bias, the results have confirmed that both measures of attitudes towards political violence – justification of political violence and perceived efficacy of political violence – provided an independent and significant contribution to explaining the variance of participation in political violence. However, about one-third of participants were misclassified based on the mentioned variables, which provides an empirical confirmation of the notion that attitudes and behaviors in the context of political violence should not be equated.

Keywords classification, sensitivity, specificity, political violence, extremism, radicalization

Kako citirati članak / How to cite this article:

Pavlović, T., Franc, R. (2022). Pas koji laje ne grize: bismo li trebali izjednačavati stavove i ponašanja u kontekstu političkog nasilja? *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 19(1), 213-231. <https://doi.org/10.20901/an.19.03>

***SAMOKRITIKA
DRUŠTVENIH
ZNANSTVENIKA***

***SELF-CRITICISM OF
SOCIAL SCIENTISTS***

KOJI JE SMISAO JAVNIH SAMORECENZIJA? KOMENTAR UZ DVA PRILOGA SAMOKRITICI DRUŠTVENIH ZNANSTVENIKA

Krešimir Petković <https://orcid.org/0000-0003-3319-1838>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: kresimir.petkovic@fpzg.hr

Urednička bilješka
Zaprimljeno: 21. 11. 2022.

Kritika je sastavni dio racionalnog procesa napretka prema potpunijoj i preciznijoj spoznaji. Posljedično tome, ona subjektima donosi mogućnosti za bolje i učinkovitije djelovanje na pojedinačnoj i kolektivnoj razini. Postavke prosvjetiteljskog svjetonazora obuhvaćaju viziju napretka znanosti kao kolektivnog procesa otvorenog nagađanja i opovrgavanja ili barem progresivnog djelovanja unutar određene paradigme do njezina iscrpljivanja i prevladavanja.

Premda se društvene znanosti ponekad čine kulturno omeđenima i politički uvjetovanima kontekstualnim vrednovanjima kojima nedostaje paradigmatički status, navedene postavke načelno vrijede i za njih. To se ponekad naziva pozitivizmom – načelnim jedinstvom metode prirodnih i društvenih znanosti. Stoga su društveni znanstvenici, kao i oni prirodni, običajno i institucionalno izloženi kritici svojih teza: na znanstvenim skupovima, u akademskoj i široj javnosti ili pak kroz procese anonimnog recenziranja njihovih članaka i knjiga. Kritika dolazi od drugih, ponekad dobronamjernih, ponekad manje dobronamjernih kolega, ali u široj slici, bez sumnje vođenih naznačenom vizijom znanstvenog i povijesnog napretka.

Zadržavajući viziju napretka i važnosti kritike, odlučili smo donekle obrnuti te uvriježene postavke i ovom prigodom objaviti dva teksta u pomalo neobičnom žanru samokritike društvenih znanstvenika. To se isprva čini pomalo skandaloznim, barem u liberalnoj viziji politike, ali i znanosti. Politički i ekonomski liberalizam preferirat će, nasuprot svevidećem filozofu-kralju, razdvajanje točaka analize i odlučivanja u niz otoka koji čine pluralistički rajski arhipelag suprotstavljenih samoljubivih subjekata koji se međusobno natječu po pravilima igre. Poštivanjem procedure polako dolazimo do većeg dobra za sve pa je rezultat opći boljitak. Dovoljno je čitati Hayeka, Poppera ili pak ranoga Lindbloma da se teorijski zaokruži slika takvoga društvenog poretka. U sferi znanosti, to bi značilo da iznosimo teze koje drugi zainteresirani kritiziraju i obrnuto, a znanost kao još jedno od liberalnih općih dobara u cjelini napreduje kroz spontanu interakciju slobodnih autora i kritičara, djelovanjem famozne nevidljive ruke.

Međutim, zašto znanstvenici ne bi ponekad kritizirali same sebe, bili vlastita javna znanstvena inkvizicija u samorecenzijskom *autodafe particolare*? I sam Popper, poput kakvoga puritanca, traži da budemo najstroži upravo prema sebi, odno-

sno prema vlastitim teorijama, nastojeći ih opovrgnuti kako god možemo. Čak i ako su negativni navodi bibliometrijska valuta u svijetu mjerenja utjecaja znanstvene industrije kao dijela kulturne industrije i ideoloških aparata politike – ako nam čitatelji dozvole da na tren zakoračimo u paradigmu koja je nešto skeptičnija prema liberalnom prosvjetiteljstvu – samokritika ne treba nužno biti primjer sukoba interesa. Nekad doista vidimo svoje greške bolje od drugih pa zašto to ne bismo i rekli? Ako smo, eto, bili dio kulturne industrije i interpelirani u politički poredak, zašto samokritikom ne bi pokušali redefinirati svoju poziciju?

Samokritiku ne treba, dakle, shvatiti kao neku vrstu političkog priznanja vlastite krivnje, tipičnu za totalitarizme kojima je najvažnije slomiti prkosnog subjekta koji još razlikuje istinu i laž što sa sobom nosi i rizik da tu razliku iskaže i podrje legitimnost poretka. (Samo)kažnjavanje je ponekad javno baš kao u Kulturnoj revoluciji – logika maoizma je takva – nasuprot klasičnijem staljinističkom stilu čizme koja u nekom mračnom isljedničkom podrumu može zauvijek gaziti ljudsko lice. Međutim, čini se da se laž gomila na laž, bez obzira tko je izgovarao, niti se može oduzeti ideološka i politička dimenzija diskursu društvenih znanosti, što ih čini izvorom političke opasnosti. No, jednako tako, javno ispravljanje vlastitih grešaka ne mora voditi dublje u političku laž nego nas može približiti istini pa onda i napretku. Dakle, pomalo skeptični prihvaćamo rizik, ostajući zasad u komotnim liberalnim okvirima.

No ako nisu posrijedi Španjolska inkvizicija, Mao ili Orwell, pa ni Adorno ili Althusser, je li možda posrijedi sramežljivo naznačeni Bourdieu? Ne stječu li znanstvenici, posipajući se teatralno recenzijskim pepelom, sumnjiv simbolički profit, glumeći zakašnjele zaokrete u misli, tipične za velikane filozofije s kulturnim sljedbama? Bez sumnje, znanstveno polje podliježe logici simboličkog kapitala, no koje god bile političke, psihološke, sociološke, citatološke i ostale konotacije, uzroci i posljedice ovoga manevra javne samokritike, o kojima čitatelji mogu nastaviti razmišljati, činjenica je da ovdje prezentiramo znanstvenike koji recenziraju sami sebe. Ne treba ići predaleko. Malo Milla dostajat će da se postupak legitimira: jednom kad su izrečeni, objavljeni argumenti stoje ili padaju pred sudom javnosti. Njihov epistemološki status i eventualna politička posljedica ne ovise o namjeri, odnosno logički su od nje razdvojeni. Kao što autor nije gospodar svojega djela, nije ni gospodar svoje samokritike. Isto vrijedi i za ovdje ponuđene samorecenzije.

Recenziranje samorecenzija? Ne bi li na kraju valjalo utvrditi jesu li možda autori plagirali negativne anonimne recenzije svojih *double blind peer review* kolega i jesu li samorecenzije dovoljno kvalitetne da ih se objavi? To bi ipak bilo previše. Prilozi nisu recenzirani. Recenzirati ih značilo bi da smo polako krenuli stazom beskonačnog regresa jer bi i recenzije recenzija zahtijevale recenzije. To bi ipak bilo previše zabavno, kao u kakvoj Borgesovoj priči.

Na kraju, na pitanje je li se bolje kritizirati sam ili neka to i dalje čine drugi možda je teže načelno odgovoriti nego kada se suočimo s konkretnim primjerima samorecenzijske prakse. Čitatelji eseja *Samorefleksija geoepistemologije* i *Djeca u vremenu* imaju priliku procijeniti kako je to pošlo za rukom našim oglednim autorskim dvojcima, odnosno koliko su uspješno kormilarili – da se poslužimo levstrosovskom metaforom iz analize mitova – između precjenjivanja i podcjenjivanja vlastita rada. Iako pisani u različitim i (izuzev u minucioznosti) jedva usporedivim žanrovima, naime fukoovske analitike prostora i kvantitativističkih studija biračkog ponašanja,

jedino je sigurno: oba su osvrta na svoj način relevantna i inovativna za promišljanje političkoga kojim se bavi politička znanost. Iza površinskog vela autoreferentnosti i hermetičnosti, sugeriraju se precizniji putevi spoznaje o odnosu politike i prostora te o urastanju mladih u političko, pridonoseći pritom i izoštravanju i problematizaciji praksi upravljanja u akademskoj zajednici kroz njezine uvriježene dispozitive moći i znanja.

SAMOREFLEKSIJA GEOEPISTEMOLOGIJE

Dušan Marinković <https://orcid.org/0000-0002-5352-4719>

Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

E-mail: dusan.marinkovic@ff.uns.ac.rs

Dušan Ristić <https://orcid.org/0000-0003-2239-668>

Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

<https://doi.org/10.20901/an.19.06>

E-mail: risticd@ff.uns.ac.rs

Osvrt

Zaprimljeno: 10. 11. 2022.

Prihvaćeno: 16. 11. 2022.

Sažetak Autori u ovom osvrtu samorecenziraju tekst o Foucaultovoj dvorani ogleдалa u kojemu nastoje razviti projekt fukoovske geoeπισtemologije. Najprije propituju sam postupak samorecenziranja kroz problematizaciju teksta kao predmeta analize i značenja samog postupka prepoznajući u njemu obrazac priznanja koji je Foucault utvrdio kao tipičan za zapadnu civilizaciju. Nakon što su prihvatili izazov samokritike, autori svoj povratak problemskom području geoeπισtemologije i pojmu triedra kao analitičkog oruđa izvode najprije na razini kritike teorijsko-metodološkog okvira. Pritom uočavaju nedovoljno jasno razlučivanje vlastitog od Foucaultovog pristupa, nedovoljnu preciznost vlastite geoeπισtemološke analitike te nedovoljnu pažnju koju su u njezinim okvirima posvetili genealogiji praksi moći i znanja. Zatim se usmjeravaju na pojedine sadržajne nedostatke koji su obilježili začetak njihova istraživačkog projekta, a očitovali su se u nedovoljno jasnoj konceptualizaciji pojma života i podrazvijenosti triedara specijalizacije s obzirom na problematiku governmentálnosti i biomoći, jezika te samog ludila. Priznajući mogućnost da su se, pristajući na Foucaultovu igru, uhvatili u "triedar Foucault" kao cirkularni okvir tumačenja, autori u zaključnom dijelu osvrta nude sistematizaciju svojih ocjena te iznose prijedloge za daljnji razvoj projekta fukoovske geoeπισtemološke analitike.

Ključne riječi Foucault, geoeπισtemologija, samorecenzija, priznanje, triedar, specijalizacija

Uvod¹

U pokušaju da se uz izvjesnu dozu samokritike napiše recenzija rada *Foucault's 'Hall of Mirrors': an Investigation into Geo-Epistemology*² (Marinković i Ristić, 2016a) da-

¹ Autori se na opremi teksta zahvaljuju uredništvu te posebno autorici crteža koja je ovom prilikom htjela ostati anonimna.

² "Foucaultova 'Dvorana ogleдалa': geoeπισtemološko istraživanje".

jemo na početku nekoliko općih napomena o tome gdje se ta *samorecenzija-kao-samorefleksija* može smjestiti.

Naime, cijeli ovaj pokušaj, ma koliko izgledao izvjestan i lagodan – jer uključuje *samo* aktere, a ne i vanjske recenzente – uistinu nije nimalo lak. Jer, kako napominje urednik ovog izdanja u predgovoru: "Kao što autor nije gospodar svojega djela, nije ni gospodar svoje samokritike. Isto vrijedi i za ovde ponudene *samorecenzije*" (Petković, 2022).

Ovakav pothvat *samorefleksije* nameće "staro" fukoovsko pitanje o tome jesmo li autor(i) i vodi li nužno ovakav "projekt" pisanja *progresu*? Drugim riječima, imamo li garanciju da će ovaj tekst doprinijeti tomu da *samorecenzirani* tekst postane "zreliji"? Također, znači li *samorecenzija* da recenziramo članak u njegovim okvirima ili u pokušaju da *ujedinimo* članak i recenziju kako bismo omogućili *ideji* da se probije, ostavljajući po strani autore?

Članak koji recenziramo bio je pokušaj da se pronađe nekakva *suha* metodska potka ili *ključ* – kakav je triedar – koji može odškrinuti vrata kritike prema jednom od najvećih samokritičara među misliocima druge polovice 20. stoljeća. Put ka jednom skeptiku koji je također pisao "suho kao kremen" – mačem, sabljom, samurajski, kako kaže Paul Veyne (2014: 65). Zašto *samurajski*? Jer "duh" ratničke i samurajske kritike nije tu da *porekne*. Na tragu takvog odnosa prema vlastitom pisanju, nećemo u ovoj *samorefleksiji* izricati nekakav *opći stav*. Rad je objavljen i tu nema dileme. Također, ne želimo praviti opću bilancu stanja, niti na osnovi uzoraka demonstrirati da je naš rad podložan kritici. No, možemo pokazati da su bar neki elementi te bilance stanja, ma kakva ona bila, potencijalno pogubni.

Samorefleksija kao naknadna svijest o priznanju grešaka ili propusta može zvučati i kao pokušaj revitalizacije marksističkog tipa samokritike ili još gore, može djelovati kao pokušaj političke revizije priznanja zablude ili pogrešno odabranog puta kao u vrijeme maoističke Kulturne revolucije – zašto ne i golootočke isljedničke (samoisljedničke) prakse preodgoja. Nije li to onaj isti inkvizitorski obrazac priznanja koji se stoljećima uvlačio i preobražavao u koncept istrage i ispitivanja na kojima će se izgraditi i metodologije naših europskih empirijskih znanosti i znanstvenih praksi (Fuko, 1990: 19)? Jer što je drugo istraga nego "sredstvo da se utvrde ili obnove činjenice, događaji, postupci" i što je drugo ispitivanje do "sredstvo da se utvrdi ili obnovi norma, pravilo, podela, kvalifikacija" (Fuko, 1990: 18)?

Drugim riječima: "Mi pripadamo jednoj inkvizitorskoj civilizaciji" (Fuko, 1990: 20) i na to pristajemo kao na hegemoniju istine – kroz samokritiku. Inkvizitorski obrasci integrirani su u naš unutrašnji svijet savjesti. Također, oni su postali "jedna od najznačajnijih juridičko-političkih matrica našeg znanja" (Fuko, 1990: 20). Govor koji priznaje – postat će to pitanje istine isto koliko i pitanje prava i znanosti. Zapad će stoljećima raditi na analitici verbalnog priznanja: kroz ispovjedaonice, pokajanja, policijska priznanja, znanstvenu samokritiku. "Pokajanje je bilo jedan status u koji se ulazilo posle izvesnog rituala" (Fuko, 1990: 107) – rituala ohrabriranja na govor. "Verbalizacija priznanja greha u kanonskom pokajanju ostvariće se sistematski tek docnije, najpre sa praksom pokajanja koje se odmerava po određenoj tarifi, a zatim, počev od 17-18. veka, kada će biti organizovan sakrament priznanja" (Fuko, 1990: 107). Sve u svemu – priznajte gdje ste pogriješili i što ste sve mogli izgovoriti drugačije!

Sve to poziciju *samorefleksije* kao kritike ne čini unaprijed izvjesnom. Jedan *circulus vitiosus* možda je izbjegnuto time što se krug recenziranja zatvara. No, to i dalje ne rješava problem i pitanje *smještanja* (kontekstualizacije) *samorecenzije-kao-*

samorefleksije. Kako razdvojiti uloge, na koji način pristupiti tekstu, je li i do koje mjere rukopis "sirov" iako je objavljen, u kojoj mjeri je on zaista "vlastit" i podložan samokritici? I konačno, ima li smisla kritizirati nedostatke koji su djelomice ili u potpunosti kasnije ispravljani, pokušavani biti ispravljani ili razrađeni? Na ta pitanja ne možemo ponuditi odgovore, ali možemo prepoznati izazov kojega se, svjesni rizika i odgovornosti, prihvaćamo.

Tekst za samorecenziju *odabran* je s namjerom. Prvo, jer je cilj ispuniti dužnost i zadatak, ali i učiniti to na tekstu o kojemu postoji jedno prethodno uvjerenje. A to je da se radi o članku koji predstavlja neku vrst *programskog teksta* koji je autorima dao mogućnost ulaska u područje proučavanja i problematizacije djela Michela Foucaulta na specifičan način. U tom kontekstu treba promatrati ovu samorefleksiju, kao i u kontekstu nastojanja autorâ da svoja istraživanja i problematizacije *smjeste* u okvire područja koje oni nazivaju *geopistemologijom* i koje su razrađivali u drugim radovima objavljenim nakon pojavljivanja ovog članka (Marinković i Ristić, 2016b; Marinković i Ristić, 2022).

Osvrt na teorijsko-metodološki okvir

Članak predstavlja teorijsko-istraživački pothvat kojemu je cilj, kako autori tvrde, izdvojiti triedre specijalizacije – diskurse i prakse, tehnologije moći/znanja koji se uvek pojavljuju u specijaliziranim okvirima. I dalje, zadatak koji autori sebi postavljaju je ne toliko rad na sistematizaciji Foucaultovog djela, koliko identifikacija jednog od mogućih modaliteta interpretacije značenja njegovog prostornog zaokreta i analitike moći.

Opći problem ovakvog tipa članka (nazvali smo ga *programskim*) jest teškoća da bude lako pročitano. To znači da članak obiluje "gustim opisima", da u opseg analize zahvaća široko, ali da se vrlo često obraća čitateljima s neopravdanim pretpostavkama. U ovom slučaju, čini se da je riječ o pretpostavci da čitatelj ili čitateljica dobro poznaju opus Michela Foucaulta – i shodno tome, autori ne poklanjaju pažnju i ne objašnjavaju neke za rad veoma bitne djelove – kako u teorijskom, tako i u metodološkom i sadržajnom smislu. O tome ćemo detaljnije nešto kasnije. No, programski karakter ovog članka koji najavljuje jedan široki zahvat i pokušaj bavljenja Foucaultom kao *kutijom za alat*, nosi opasnosti i rizike. Za sada samo konstatacija da rad tematski zahvaća mnogo više od sadržaja koji se prema teorijsko-metodološkom opsegu čini adekvatnim za formu jednog prosječnog članka (usmjerenog prije svega čitateljstvu iz područja ljudske geografije!), ali najavljuje jednu autentičnu interpretaciju i strategiju analize ("originalnost" bi možda bila neskromna samocjena). Krenimo redom.

Već u uvodu, čitateljstvu postaje jasno da je jedan od ključnih pojmova za analizu Foucaultova djela model *triedra*. Autori to objašnjavaju na sledeći način: "U članaku se oslanjamo na geometrijsku figuru triedra, a ne trokuta, jer smo shvatili da se iz bilo kojeg kuta ili vrha te figure može povući više linija koje stvaraju nove prostore i nove triedre" (Marinković i Ristić, 2016a: 83). Triedri su oruđa geopistemološkog pristupa i pokušaja da se u Foucaultovu radu istovremeno prepoznaju i arheološka slojevitost i geografska konfiguracija praksi, kao i historičnost ili nelinearna grananja istih tih praksi moći/znanja koje upućuju na njihove genealogije. No, forma triedra ima još jednu skrivenu analitičku funkciju. Ona je tu da bi se geometriziralo cijeli jedan prostor *o prostoru* u koji su smješteni *život, rad i jezik* – triedar koji će, uz mnoštvo drugih, ipak biti temelj Foucaultovih analiza. Na određen način, mogli

bismo ovdje otvoriti još jednu skrivenu funkciju triedara – oni su tu da bi Foucault mogao biti prepoznat kao slikar koji će sve bitne teme pronaći u audio-vizualnim arhivima iz kojih nikada neće izaći. Jer: "Zašto bi slikar radio ako ga njegovo slikarstvo ne preobražava?" (Foucault, 1983). "I, isto kao što reč pejzaž označava i stvarnost prirode i sliku na kojoj slikar iscrtava tu stvarnost, tako i reč diskurs može prikladno da označi stranicu na kojoj istoričar iscrtava taj događaj u njegovoj singularnosti" (Ven, 2014: 46). Upravo su točke koje spajaju i sklapaju (asembliraju) triedre Foucaultovo poentilističko slikarstvo koje se u njegovoj metodologiji vidi kao singularnost! To je sinaptički režim u metodologiji koji dozvoljava da se kaže kako moć ide od svake točke i iz svake točke i kroz svaku točku (Fuko, 2007).

Idući dalje kroz rad, vidimo da je triedara mnogo. No, onaj ključni, na koji se autori pozivaju i koji pronalaze u Foucaultovu radu (Fuko, 1971) je triedar *život-rad-jezik*, onaj zahvaljujući kojemu se na historijskoj sceni pojavljuje i sam čovjek. Figura trijedra svakako se čini zanimljivim modelom iz najmanje dva razloga: odgovara samom Foucaultovom pristupu jer ga je i on spominjao i jer omogućuje autorima da se drže jednog okvira deskripcije i analize Foucaulta ne skrećući previše s te strateški postavljene osi kretanja. No, problem s triedrima je sljedeći. Nije naime, od kraja jasno, koji od triedara su Foucaultovi, a koje autori "učitavaju" Foucaultu. Ta vrsta razgraničenja često nije jasno postavljena. Zapravo, čini se da je jedini triedar kojemu je Foucault pridavao pažnju taj koji autori smatraju osnovnim, a da su gotovo svi ostali nastali kao analitička oruđa. U tom smislu je otvoren i sljedeći problem, a to je naizmjenično korištenje triedara u svrhu davanja primjera i same analize. Primjera radi, u analizi *Rađanja klinike*, je li i u kojoj mjeri "prostor/pogled, prostor/jezik i prostor/smrť" (Marinković i Ristić, 2016a: 85) fukoovska postavka ili dio nastojanja autora da kroz "otvaranje" samog djela koje Foucault najavljuje u uvodu, analiziraju njegovo cjelokupno bavljenje tom tematikom?

Analitički aparat zasnovan na triedrima također ukazuje na slojevito pisanje i kretanje autora na više razina apstrakcije – od deskripcije i opisa Foucaultovih tvrdnji, do nizanja argumentacije i minuciozne analize. Međutim, ta vrsta kretanja često navodi čitatelja da sam zaključuje kako i zašto su određeni međuprostori otvoreni. Na primjer, povezanost teme i argumenata o "velikim narativima" i pitanjima zapadne filozofije i argumenata koji su specifično povezani s Foucaultom i njegovim shvaćanjem moći ili diskursa. Tako kažu autori, pozivajući se na Foucaulta: "Na Zapadu postoji duboki strah od govora, od činjenice da *ljudi govore*. Strah od toga što će biti rečeno; strah od toga da ćemo i mi sami biti spacijalizirani zahvaljujući tome što govorimo. Konačno, postoji veoma različito naličje jezika kod Foucaulta, gdje se konture diskursa gube" (Marinković i Ristić, 2016a: 94). Od izgovorenog se u Europi stvarala institucija ispovijedanja, u izgovorenom se tražila sumnja zločina, od izgovorenog se pravila dijagnostička mreža ludila. Jer upravo će na osnovi izrečenog biti moguće reći: ovdje je riječ o ludilu; o nerazumu. Dijagnostika će ludilo prije hvatati u mrežu izrečenog nego učinjenog. Učinjeno će postati stvar kaznenog prava, izrečeno stvar normalnog i patološkog (Kangilem, 2017). Autori su propustili uvidjeti tu dvostrukost i višestrukost govora na Zapadu – govor od kojeg postoji duboki strah i ohrabivanje na govor (Fuko, 2007). Jer govor je istovremeno i pitanje istine: "Ja lažem, ja govorim" (Fuko, 2005a: 11). O tome Foucault kaže na jednom mestu:

Voleo bih da iza mene stoji (odavno uzevši reč i govoreći unapred sve što ću reći) jedan glas koji bi govorio ovako: Treba nastaviti, ja ne mogu da nastavim, treba nastaviti, treba reći onoliko reči koliko ih ima, treba ih govoriti sve dok me one ne nađu, sve dok mi ne kažu – čudna muka, čudna greška, treba nastaviti, to je možda već učinjeno, oni su mi

možda već kazali, možda su me doveli do praga moje priče, do vrata kojima se moja priča otvara, začudilo bi me ako se ona otvore (Fuko, 2005b: 37).

I dalje, u istom tekstu:

Želja kaže: Ja sama ne želim da uđem u taj rizični poredak govora; ne bih želela da mu govorim o onom što je u njemu britko i odlučno; volela bih da on bude sav oko mene, kao mirna, duboka, beskrajno otvorena prozračnost, gde bi drugi odgovorili na moje očekivanje i iz koga bi se istine, jedna po jedna, izdigle; imala bih samo da se prepustim, u njemu i njime, kao neka srećna lualica. A institucija odgovara: Ne plaši se da počneš; svi mi smo tu da ti pokažemo da je govor u zakonitom redu stvari; da se odavno bdi nad njegovom pojavom; da mu je bilo dato počasno ali obezoružavajuće mesto; i da, ukoliko mu se dogodi da bude moćan – to ga mi, samo mi, činimo takvim.

Upotreba triedara kao glavnog oruđa geoeπισtemološke analize ispostavila se rizičnom, a toga su autori postali svjesni tek u zaključku. Naime, rizik je cirkularnost, nemogućnost da se pronađe izlaz iz ovakvog okvira interpretacije. Izlaz koji bi možda podrazumijevao pronalaženje više analitičkih oruđa i elemenata koji bi analizu transformirali u analitiku. No i sam Foucault je, na što se autori u konačnici i pozivaju, na taj problem ukazao i na vlastitom primjeru.

Nešto veći po opsegu koji zahvaća, termin geoeπισtemologije, u kontekstu istraživanja Foucaulta originalan je doprinos ovog članka. No i tu postoje problemi. Prvo, može li se govoriti o Foucaultovoj geoeπισtemologiji (Marinković i Ristić, 2016a: 84) ili je to analitičko oruđe/strategija koju razvijaju autori? Prije je riječ o ovome drugom, te stoga nije potrebno Foucaultu "pripisivati" triedre i geoeπισtemologiju, jer je očito da on nije razmišljao u tim terminima. Dalje, sam pojam geoeπισtemologije nije dovoljno diferenciran. No, ako bismo sve diskurzivne prakse koje su analizirane u ovom radu (kaznene, disciplinske, patološke, itd.) promatrali kroz prizmu analitike moći/znanja, prostora i diskursa, onda se ne čini dovoljnim i dosljednim objašnjenje koje autori nude u drugom poglavlju rada pod nazivom *Foucault's geo-epistemological turn: scenography of space, dramaturgy of the scene, surmounting of total history*³. Naime, genealoška razina analitike kao da uopće nije "uvedena u igru". Čitanje Foucaultovih ključnih djela izvedeno je u analitičkom i logičkom smislu dosljedno, ali bez identifikacije genealogije praksi moći/znanja. Konačno, čini se da pored "ključnih" knjiga koje su analizirane i koje predstavljaju samo dio "triedra Foucault" koji obuhvaća knjige-tekstove-razgovore(predavanja), autori trebaju pojačati argumentaciju koristeći se i njegovim ostalim važnim izvorima.

U članku također nedostaje smještanje geoeπισtemologije kao relativno nove "analitičke strategije" u teorijsko-metodologijski okvir filozofije i društvenih znanosti, kao i dodatno pojašnjenje razlikovanja "geo-ontološkog" i geoeπισtemološkog pristupa.

Još jedno važno pitanje. Zašto autori nisu pratili moguću ključan triedar spacijalizacije kod samog Foucaulta koji proizlazi iz njegovog tripartitnog shvaćanja spacijalizacije (*ibid.*, 90)? Ta problematika pojedinca, bolesti/smrtni i prostora obrađena je u ovom istraživanju, ali se čini da ostaje isuviše "rasuta" po tekstu.

Ključno je metodološko pitanje za autore je li moguća geoeπισtemološku analizu utemeljiti zahvaljujući modelu triedara? I dalje, koje bi ključne elemente ili oruđa te

³ "Foucaultov geoeπισtemološki zaokret: scenografija prostora, dramaturgija scene, nadilaženje totalne historije".

strategije valjalo razviti kako bi se našla potpora za kretanje na više razina apstrakcije, a sama analitika dobila na preciznosti?

Problematizacija sadržaja

Članak u smislu sadržaja i tema koje su obuhvaćene, a to je bezmalo glavnica Foucaultova djela (imajući u vidu njegove najvažnije knjige), predstavlja izvornu sintezu koja se smješta u prazan analitički prostor – iako su geografske, filozofske i sociološke interpretacije Foucaultova djela brojne i segmentirane.⁴

U dijelu poglavlja o umnožavanju triedara spacijalizacije (*Multiplication of trihedrals of spatialization*) koji se odnosi na život, nekoliko je navedenih triedara. Nije do kraja objašnjen sam pojam života, odnosno nije odgovoreno na pitanje može li život biti obujmljen triedrom život-bolest-smrt te objašnjenjima prakse isključivanja (lepra) na čije mjesto kasnije dolaze disciplinarni mehanizmi? Iako i sam Foucault nije ponudio pojam života (Muhle, 2014), autori su ovaj dio rada mogli obogatiti interpretacijama u vezi sa Foucaultovim shvaćanjem "moći nad životom". Dalje, neophodno bi bilo razraditi triedre koji proizlaze iz Foucaultovog bavljenja područjem biopolitike i upravljaštva (*gouvernementalité*) iz čega su proizašla čitava znanstvena područja (Dean, 2010; Lemke, 2011).

U dijelu koji se odnosi na triedre spacijalizacije *rada*, čini se opravdanim inzistiranje na umnožavanju triedara koji su u vezi sa ekonomijom, korisnošću, seksualnošću i populacijom. Međutim, nije do kraja jasan dio koji se u okviru ovog segmenta bavi epidemijama i triedrom prostor-sezone-geografija (regionalizacije epidemija). Nisu li ti triedri važniji za segment *života*, onako kako je postavljen u radu, posebno u odnosu na način interpretacije koji život promatra kroz triedre bolesti?

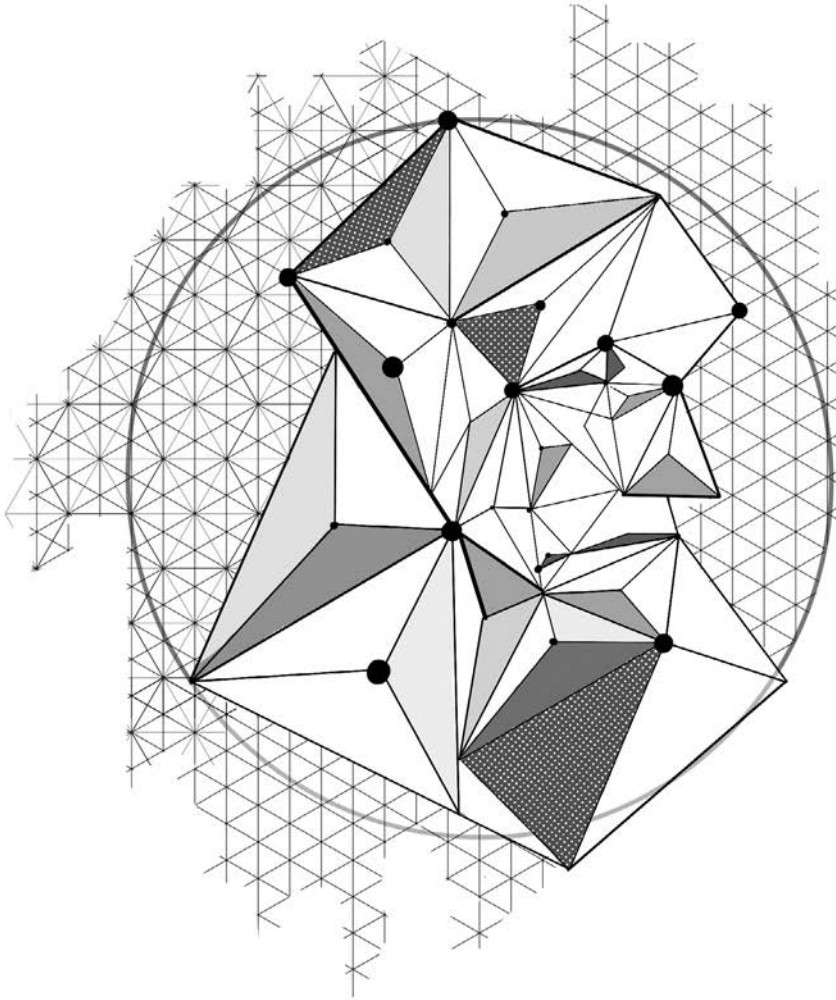
Najzanimljiviji, najprovokativniji i možda najkompleksniji segment posvećen je triedrima spacijalizacije *jezika*, pri čemu autori polaze od pitanja je li triedar jezik-lingvistika-značenje (reprezentacije) manje spacijaliziran u odnosu na ostale. Iako su precizno navedena grananja ovog triedra u prostore klinike, psihijatrije i zatvora, u pitanju je smjela ali nedovoljno razrađena hipoteza o povezanosti spacijalizacije jezika (u diskurs) i triedra mjera-istraga-ispitivanje. Također, pojašnjenje važne razlike diskurzivnog i nediskurzivnog (koju Foucault itekako radi) u ovom segmentu izostaje, a vjerojatno bi moglo dodatno osvijetliti procese spacijalizacije i transformacije jezika u diskurzivne prakse.

Problem i pitanje "ludila" umnožava se u sva tri triedra do određene mjere – iako se čini da svoje mjesto nalazi ponajviše u triedrima jezika, što je svakako opravdano, uzimajući u obzir i Foucaultov *Poredak diskursa* (Fuko, 2019) i način na koji on govori o vanjskim i unutarnjim isključenjima. Nije pak najjasnije je li i u kojoj mjeri opravdano pustiti da pitanje ludila "luta" kroz triedre u sva tri područja (život-rad-jezik). Ukoliko autori smatraju da se radi o jednom od ključnih *isključenja* koje se, vrlo moguće, nalazi ne samo u temelju diskursa već i racionalnosti karakteristične za Zapad, to je potrebno objasniti.

Konačno, u zaključku rada autori su otvorili pitanje na koje ne nude odgovor. To je pitanje transformacije triedra u krug, pitanje cirkularnosti interpretacije, ponavljanja, preplitanja i nemogućnosti izlaska iz interpretativnog okvira koji je ponuđen. Iako cilj rada nije bila sistematizacija, pogotovo ne u formi jednog članka, ostaje pitanje za autore bi li izostanak odgovora na pitanje cirkularnosti mogao biti rije-

⁴ Na primjer: Elden, 2003; Philo, 2003; Rabinow i Rose, 2003; Koopman, 2013.

Slika 1. Triedar Foucault

šen ukoliko bi u geopistemološku analitiku bio uveden neki novi element-pojam, neko novo oruđe? I je li pitanje cirkularnosti, naposljetku, više pitanje nemogućnosti autorâ da izađu iz interpretativnog okvira u koji su smjestili svoju analitiku ili su pristali na igru koju je u tom smislu ponudio Foucault samoocjenjujući svoje istraživačke pokušaje? No, ukoliko je to hipoteza u vezi sa Foucaultovim djelom, onda je pitanje je li opravdano smjestiti je u zaključak, jer je implicirana i u naslovu članka, metaforom dvorane ogledala.

Zaključak

Na kraju ćemo naše ocjene pokušati sistematizirati i dati prijedlog na koji način bi samorecenzirani članak ili bar ideje, hipoteze i argumenti koji su u njemu ponuđeni – mogli biti dalje razrađeni.

Razmisliti o mogućnosti proširivanja analitičke strategije geoepistemologije kroz uvođenje dodatnih, pomoćnih termina u analizu. Ako ne to, onda bi neka vrsta sistematizacije triedara pojasnila i pojednostavila geoepistemološku analizu i možda učinila jasnijim ovo istraživanje.

Što je sa analizom djela iz "posljednje deкаде" (Elden, 2016) Foucaultova stvaralaštva? Bi li uključivanje predavanja, intervjua i tekstova iz tog razdoblja u kojem se on okreće problemima etike, subjektivnosti, biopolitike, itd. uputilo na nove i drugačije aspekte procjene važnosti specijalizacije u njegovim istraživanjima? Pored toga, čini se da neke Foucaultove reference koje su spomenute na nekoliko mesta u radu (Fuko, 2014), nisu dovoljno analizirane.

GDJE SMJESTITI I NA KOJI NAČIN SHVATITI TRIEDRE KOJI SE UMNOŽAVAJU U FOUCAULTOVOM ISTRAŽIVANJU *moći nad životom* – biopolitici? Možda bi upravo dodatno razjašnjavanje ne samo ovog predmetnog područja, već i shvaćanja *života* pomoglo autorima da osnaže argumentaciju za geoepistemološku analitiku. Takođe, objašnjenje važnosti razlikovanja discipline i regulacije bacilo bi novo svjetlo na korištene triedre, kao i na problem specijalizacije.

Neophodno bi bilo razraditi i objasniti ono što je dano u naslovu drugog poglavlja rada (v. gore), o Foucaultovom geoepistemološkom zaokretu, jer je o tome zapravo najmanje napisano! Je li u pitanju Foucaultov zaokret? Ili zaokret u shvaćanju Foucaulta? Zašto se Foucault kreće u svojoj analitici od scenografije prostora ka dramaturgiji scene? Na koji način genealoška analitika može biti proširena ili obožaćena geoepistemološkom analitikom? Ostaje li život-rad-jezik središnji triedar, ili je to možda prostor-moć-znanje? Valjalo bi ponuditi odgovor i na pitanje koje se istodobno nameće, a to je: bi li *tijelo i tjelesne prakse* mogle biti izvor i ishodište svih triedara specijalizacije kod Foucaulta?

Na samom kraju, gdje se otvara prostor za kritiku Foucaultovog shvaćanja specijalizacije? Je li Foucault (i zašto nije) znao što činiti s jednom "poludiskurzivnom" tvorevinom kakva je *ideologija*? Prate li, i u kojoj mjeri, specijalizacije ideologizacije ili su one više prožete nediskurzivnim (nasiljem i institucijama), opet u fukoovskom smislu?

Literatura

- Dean, M. (2010). *Governmentality. Power and Rule in Modern Society*. London: Sage.
- Elden, S. (2003). Plague, panopticon, police. *Surveillance and Society*, 1(3), 240-253.
- Elden, S. (2016). *Foucault's Last Decade*. Cambridge and Oxford, UK: Polity.
- Foucault, M. (1983). An Interview with Stephen Riggins. *Ethos*, 1(2), 4-9. (*Une interview de Michel Foucault par Stephen Riggins, réalisée en anglais à Toronto, le 22 juin 1982; trad. F. Durand-Bogaert; Dits et écrits 1954-1988*. Vol. IV 1980-1988, text No. 336: 525-538. Paris: Gallimard.)
- Fuko, M. (1971). *Riječi i stvari*. Beograd: Nolit.
- Fuko, M. (1990) *Predavanja*. Novi Sad: Bratstvo-Jedinstvo.
- Fuko, M. (2005a). *Mišljenje spoljašnjosti*. U: P. Milenković i D. Marinković (ur.), *Mišel Fuko 1926-1984-2004* (str. 11-28). Novi Sad: VSA.
- Fuko, M. (2005b). *Poredak govora*. U: P. Milenković i D. Marinković (ur.), *Mišel Fuko 1926-1984-2004* (str. 37-58). Novi Sad: VSA.
- Fuko, M. (2007). *Poredak diskursa*. Loznica: Karpos.
- Fuko, M. (2014). *Bezbednost, teritorija, stanovništvo*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Fuko, M. (2019). *Poredak diskursa*. Loznica: Karpos.
- Kangilem, Ž. (2017). *Normalno i patološko*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Koopman, C. (2013). *Genealogy as Critique: Foucault and the Problems of Modernity*. Bloomington i Indianapolis: Indiana University Press.
- Lemke, T. (2011). *Biopolitics – An Advanced Introduction*. New York i London: New York University Press.
- Marinković, D., i Ristić, D. (2016a). Foucault's 'Hall of Mirrors': an Investigation into Geo-Epistemology. *Geografska Annaler: Series B, Human Geography*, 98(2), 83-96. <https://doi.org/10.1111/geob.12092>
- Marinković, D., i Ristić, D. (2016b). *Ogledi iz geoepistemologije: prostor-prakse-moć*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Marinković, D., i Ristić, D. (2022). *Igre opasnosti: genealogije jedne biopolitičke kategorije*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Muhle, M. (2014). A Genealogy of Biopolitics: The Notion of Life in Canguilhem and Foucault. U: V. Lemm i M. Vatter (ur.), *The Government of Life – Foucault, Biopolitics, and Neoliberalism* (str. 77-97). New York: Fordham University Press.
- Petković, K. (2022). Koji je smisao javnih samorecenzija? Komentar uz dva priloga samokritici društvenih znanstvenika. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 19(1). Prethodna objava na mreži.
- Philo, C. (2003). Foucault's geography. U: M. Crang i N. Thrift (ur.), *Thinking space* (str. 205-238). London: Routledge.
- Rabinow, P., i Rose, N. (2003). Foucault Today. U: P. Rabinow i N. Rose (ur.), *The Essential Foucault: Selections from the Essential Works of Foucault 1954-1984* (str. 1-30). New York: New Press.
- Ven, P. (2014). *Fuko kao mislilac i kao čovek*. Novi Sad: Mediterran Publishing.

A Self-Reflection of Geo-Epistemology

Abstract In this review, the authors self-review the text about Foucault's hall of mirrors, in which they try to develop the project of a Foucauldian geo-epistemology. First, they question the process of self-review – through the problematization of the text as an object of analysis and the meaning of the process itself, recognizing in it the apparatus of confession which Foucault established as typical for Western civilization. After accepting the challenge of self-criticism, the authors return to the problem area of geo-epistemology and the concept of the trihedral as an analytical tool, first at the level of criticism of the theoretical-methodological framework. In doing so, they observe insufficiently clear delineation of their own approach from Foucault's, insufficient precision of their own geo-epistemological analysis, and insufficient attention that they paid within this framework to the genealogy of concrete practices of power and knowledge. The authors then focus on specific deficiencies that marked the beginning of their research project and were manifested in an insufficiently clear conceptualization of the concept of life, as well as the underdevelopment of the trihedral of spatialization regarding the issues of governmentality and biopower, language, and madness itself. Acknowledging the possibility that, by agreeing to play Foucault's game, they got caught in the "Trihedral Foucault" as a circular framework of interpretation, in the concluding part of the review the authors offer a systematization of their evaluations and present proposals for the further development of the project of Foucauldian geo-epistemological analytics.

Keywords Foucault, geo-epistemology, self-review, recognition, trihedral, spatialization

Kako citirati članak / How to cite this article:

Marinković, D., Ristić, D. (2022). Samorefleksija geoepistemologije. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 19(1), 239-248. <https://doi.org/10.20901/an.19.06>

DJECA U VREMENU

Bartul Vuksan-Ćusa <https://orcid.org/0000-0002-5158-9164>

Department of Political Science
Central European University

E-mail: Vuksan-Cusa_Bartul@student.ceu.edu

Višeslav Raos <https://orcid.org/0000-0003-2651-1813>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

<https://doi.org/10.20901/an.19.07>

E-mail: viseslav.raos@fpzg.hr

Osvrt

Zaprimljeno: 5. 1. 2022.

Prihvaćeno: 13. 11. 2022.

Sažetak Autori se u naknadnom komentaru osvrću na teorijske i metodološke nedostatke svoje ranije objavljene studije o dobi i biračkom ponašanju u Hrvatskoj. Na teorijskoj razini ističu nedovoljnu razrađenost konceptualnog okvira i izostanak smještanja studije u odnosu na druga relevantna istraživanja koja se bave političkom socijalizacijom, političkom identifikacijom i društveno-političkim rascjepima. Na metodološkoj razini ističu probleme nedovoljne transparentnosti u prezentaciji rezultata testova multikolinearnosti i faktorske analize te u koncipiranju međudnosa, operacionalizaciji i mjerenju varijabli poput dobi, obrazovanja, autoritarnosti, konzervativizma i populizma. Skromno zaključujući kako njihov rad ipak pridonosi napretku razumijevanja odnosa dobi i biračkoga ponašanja, autori pozivaju na buduća longitudinalna istraživanja koja bi mogla više reći o eventualnoj promjeni u intenzitetu utjecaja rascjepa na dobne kohorte. Njihov znanstveni autodafe kojim priznaju nedovoljnu komparativnu utemeljenost prethodnog istraživanja, konceptualnu i empirijsku, sažet je u pluralizaciji odabrane naslovne metafore kojom se ti izgubljeni akademski dječaci vraćaju putu akademske zrelosti pa dijete u vremenu postaje djecom u vremenu.

Ključne riječi biračko ponašanje, dob, Hrvatska, samorecenzija, politička socijalizacija, autoritarnost, populizam

Uvod

Ovaj tekst donosi kritički osvrt na rad Vuksana-Ćuse i Raosa *Dijete u vremenu*, posvećen istraživanju dobi i biračkog ponašanja u Hrvatskoj, koji je objavljen u časopisu *Političke perspektive* (Vuksan-Ćusa i Raos, 2021). Rad daje istraživački doprinos prepoznajući svojevrsni analitički vakuum koji nastoji ispuniti sintezom različitih tradicija. U tom kontekstu rad čini potreban iskorak i daje dodanu znanstvenu vrijednost. Međutim, taj iskorak je istodobno napravljen na ponešto manjkav način.

Upravo je analiza detektiranih nedostataka navedene studije središnja tema ovog komentara. Točnije rečeno, pokazuje se kako rad ponajprije karakteriziraju nedostaci teorijske naravi, pri čemu je vjerojatno najveći nedostatak taj da rad ne gradi na osnovama relevantnih studija čije su teme bliske konceptima koje autori nastoje istražiti. Osim toga, rad karakterizira i nekolicina manjih metodoloških propusta koji su većinom povezani s nedostacima prve vrste.

Teorijske manjkavosti

Primarnim teorijskim nedostatkom rada može se smatrati izostanak smještanja teksta u adekvatan istraživački prostor. Naime, iako se analiza jasno pozicionira na svojevrsno sjecište dviju istraživačkih tradicija, točnije, s jedne strane tradicije empirijski usmjerene političke sociologije koja se ponajviše veže uz Institut za društvena istraživanja u Zagrebu te s druge strane na istraživački niz koji iz različitih perspektiva proučava biračko ponašanje pri Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu (Vuksan-Ćusa i Raos, 2021: 14), studija pretežito ostaje uglavljena *samo* u taj kontekst. Konkretnije rečeno, studija ne prikazuje šire metodološko- konceptualne rasprave, škole, tj. linije mišljenja i različite nalaze po pitanju istraživanja mladih, odnosno društvenih rascjepa. Ona tako ostaje nepovezanim s ostalim relevantnim nalazima bihevioralno te komparativno orijentirane politologije i srodnih disciplina. Riječju, ako se smjera na detekciju sličnosti i/ili različitosti između mladih i starijih dobnih kohorti u biračkom ponašanju, to podrazumijeva iznošenje i tematiziranje većih inozemnih studija i rasprava iz kojih se takva detekcija uopće i mogla razviti. Naravno, to ne znači da su širi inozemni trendovi uvijek povezani s tuzemnim, ali u slučaju proučavanja intenziteta utjecaja društvenih rascjepa na različite dobne kohorte, čini se kako to baš jest slučaj.

Primjerice, studija govori o mogućnosti pojave dobnu utemeljenog nabora u biračkom ponašanju, bez da se u obzir uzima u tom kontekstu vjerojatno najvažnija teorija o vrijednosnim promjenama uzrokovanim drugačijom političkom socijalizacijom mladih dobnih kohorti, to jest, bitno drugačijim kontekstom unutar kojeg kohorte politički sazrijevaju (Inglehart, 1977: 6-11; Inglehart i Welzel, 2005: 94-114; v. Inglehart, 1990, 1997; Hooghe, 2004). Takav nedostatak na različite načine oblikuje domete studije, to jest, tumačenju socijalizacijskih efekata pristupa se tek u interpretaciji nalaza kada se tumače rezultati različitih razina autoritarnosti i sklonosti vjeronauku u obrazovnom programu (Vuksan-Ćusa i Raos, 2021: 17-19), pri čemu se ti nalazi opetovano ne povezuju s komparativnim studijama koje obuhvaćaju i Hrvatsku te, u kontekstu ispitivanja autoritarnosti, pokazuju slične nalaze (Norris i Inglehart, 2019: 114-122, 278-282; Inglehart, 1999: 243-244).¹

Slično se može primijetiti i kada se u izgradnji vlastitog slučaja u teorijskom okviru rada autori prikazuju podatke o manjim razinama stranačke identifikacije

¹ Nastavno na tumačenje različitih razina autoritarnosti, dodatan problem je što se daje ocjena kako su razine autoritarnosti za sve dobne skupine iznadprosječne (Vuksan-Ćusa i Raos, 2021: 19), što može biti istina, ali se autori ne pozivaju na ljestvicu ili mjeru koja bi pokazala kako se dobivene razine autoritarnosti uistinu mogu tumačiti kao takve, što njihovu ocjenu, uslijed nedostatka pozivanja na komparativno mjerilo, zapravo čini proizvoljnom. Budući da se u analizi autoritarnost mjeri Likertovom ljestvicom, pri čemu veće vrijednosti označavaju i više razine autoritarnosti, dobivena središnja vrijednost od 3,3 za cijeli uzorak (Vuksan-Ćusa i Raos, 2021: 38) može se tumačiti kao iznadprosječna samo u matematičkom smislu, odnosno, taj podatak nam bez usporedbe sa sličnim mjerama na komparativnoj razini ne govori je li vrijednost stvarno iznadprosječna.

u posljednjih pet godina kod mlađih dobnih kohorti, objašnjavajući kako se radi o "trajnijem trendu na kojeg valja obratiti pozornost" (Vuksan-Ćusa i Raos, 2021: 13) pri čemu tek u bilješci na istoj stranici govore o mogućim efektima životnog ciklusa. Međutim, pozivanje na takav nalaz, bez uzimanja u obzir pionirskih (Campbell, 1980: 161-165; Carlsson i Karlsson, 1970; Campbell, 1971) te kasnijih studija (Prior, 2010; Grasso, 2014; Grasso i dr., 2019) koje iz različitih perspektiva ispituju odnos dobi, stranačke identifikacije (Lau i Redlawsk, 2008; Dalton, 2000), transmisije vrijednosti i političkog interesa (Jennings, Stoker i Bowers, 2009; Neundorf, Smeets i García-Albacete, 2014) čini studiju primoranom na "trendovska" objašnjenja, čime se po strani ostavljaju različite linije argumentacije i rasprave, što dovodi do konceptualnog sužavanja studije odnosno njenog teorijskog osiromašenja. Tako studija ne gradi na općenitim nalazima o niskim razinama stranačke identifikacije kod onih najmlađih, to jest, uopće se ne prikazuje povezanost razina političkog interesa i različitih životnih razdoblja. Time se analiza ne smješta u sve relevantne okvire kojima bi se obzirom na njen primarni analitički interes trebala smjestiti što naposljetku ima utjecaj na interpretaciju rezultata studije jer se isti ne objašnjavaju u odnosu na najznačajnije nalaze istraživačke niše u kojoj se sama studija treba profilirati.

Nastavno na prethodno, slaba teorijska zaokruženost odnosno utemeljenost studije vidljiva je i u segmentu u kojem se raspravlja o karakteristikama dominantnih društvenih rascjepa čija tematizacija, u ovom kontekstu, neopravdano ostaje ograničena na Hrvatsku (Vuksan-Ćusa i Raos, 2021: 8-10). Naime, budući da navedeni dio teksta ne spominje istraživanja o rascjepima izvan Hrvatske koja pokazuju ono što studija nastoji dokazati, odnosno dobní nabor u formuliranju biračkih preferencija (v. Franklin, 1992; van der Brug, 2010; Elff i Roßteutscher, 2017; O'Grady, 2019, van der Brug i Rekker, 2021), analiza ostaje dvojako reducirana, to jest, teorijski okvir ostaje uskraćen za nužnu raspravu o smanjenom utjecaju društvenih rascjepa na mlađe dobní kohorte te, shodno tome, studija apstrahira od dijaloga s istovrsnim analizama zbog čega su autori primorani graditi svoju poziciju zaobilaznim putem *ergo* pozivanjem na domicilne studije koje se tek periferno bave temom (v. Henjak, 2018; Blanuša, 2015; Raos, 2020). Time se ne umanjuju doprinosi navedenih studija na koje se autori referiraju već se nastoji pokazati kako su autori upućeni graditi na temeljima koji, slikovito rečeno, ne odgovaraju u potpunosti njihovom vlastitom nacrtu. U konstrukciji konceptualnog okvira studija se tuzemnim nalazima trebala poslužiti sekundarno, dok se teorijski lijevak primarno trebao suziti putem navedenih studija čiji je analitički akcent puno bliži namjerama autora.

Zbog ovakvih propusta teorijsko-konceptualne naravi, studiju posljedično prati niz nedostataka poput toga da se ne ekspliciraju hipoteze u odnosu na postojeća objašnjenja i studije (Furlong i Cartmel, 2007; García-Albacete 2014; Maggini, 2017) već se cjelokupna hipotetičnost rada svodi na uvodno izrečenu namjeru o aktualizaciji pitanja o možebitnom dobnom raskoraku u biračkim preferencijama (Vuksan-Ćusa i Raos, 2021: 9). Točnije, autori navode neovisne varijable bez eksplicacije onoga što se od njih očekuje po pitanju utjecaja na varijancu ovisne varijable, to jest, nedostaje više od sramežljivo implicitne formulacije poprilično generalne naravi.

Temeljem svega navedenog čini se opravdanim zaključiti kako analiza zapravo apstrahira od šireg konceptualnog okvira što, uzevši u obzir teorijsko i interpretativno bogatstvo rada, ima efekt sjekire.² Dakle, ukoliko se želi govoriti o odnosu

² Ograničenost konceptualnog okvira očita je promotri li se popis literature, odnosno, popis analiza pomoću kojih ili suprotno kojima bi rad trebao uspostaviti i objasniti vlastitu poziciju.

dobnih kohorti i društvenih rascjepa, nužno se mora prozboriti i barem poneka o političkoj socijalizaciji³, međugeneracijskim vrijednosnim promjenama i stranačkoj identifikaciji (ukoliko se na njoj, kao u ovom tekstu, gradi slučaj) ili se, barem na osnovnoj razini, trebaju navesti osnovne teorije o utjecaju dobi na biračko ponašanje (npr. objašnjenja o životnom ciklusu, efektu kohorte ili individualnom starenju, v. Goerres, 2007: 91-96; Braungart, 1984; Zody, 1970). Ergo, ukoliko se studija ponajviše interesira za dob, onda se dio rada trebao posvetiti detaljnijem prikazu studija tog tipa i navesti kako se dob ne mora nužno operacionalizirati onako kako je u njihovom tekstu učinjeno (v. Goerres, 2014, 2019; Dassonneville, Hooghe i Vanhoutte, 2012).

Metodološki nedostaci

Ponajprije treba reći da nedostaci teorijsko-konceptualne naravi imaju veći utjecaj negoli nedostaci metodološke prirode, iako su naravno negdje i povezani. Primjerice, ono što se čini problemom takve prirode je kategorizacija, odnosno tretman ovisne varijable dobi. Naime, autori distribuciju varijable dobi dijele na kvartile čime se dobivaju četiri dobne kohorte približno iste veličine (Vuksan-Ćusa i Raos, 2021: 15). Problem izvire iz toga što se kriterij uspostave dobne granice temelji samo na operativnom zahvatu dijeljenja uzorka na kvartile, pri čemu autori ne navode druge teorijske ili metodološke kriterije. Budući da je akcent studije na mladima, posebna pažnja se trebala usmjeriti na određivanje gornje dobne granice najmlađe kohorte. Autori navode da je kriteriji zapravo preuzet iz tradicije političke sociologije (Vuksan-Ćusa i Raos, 2021: 8), ali ne uzimaju u obzir ili barem ne navode druge operacionalizacije koje pri određivanju dobne granice prijelaza u odraslost u obzir uzimaju sekvence odnosno događaje poput trajnog iseljenja iz roditeljskog doma, ulaska na tržište rada ili rođenja prvog djeteta (Gauthier, 2007: 218). Autori su za gornju granicu najmlađe dobne kohorte uzeli trideset godina, premda to ne mora nužno odgovarati demografskim i drugim kriterijima u studijama ovog tipa.

Dotatna problem stvara to što autori navode kako su napravili testove multikolinearnosti, ali ne navode njihove rezultate što istraživački proces čini manje transparentnim. Iako im konvencionalna praksa u politologiji u ovom kontekstu ide u prilog, neke neovisne varijable bi, obzirom na sadržaj čestica i konceptualnu bliskost, mogle karakterizirati visoke razine međusobne povezanosti. Varijable poput onih koje ispituju etnički ekskluzivizam, autoritarnost i društveni konzervativizam u tom su kontekstu naročito upečatljive, što se moglo razriješiti prikazom faktora inflacije varijance i njegovom adekvatnom interpretacijom (Hair i ostali, 2019: 312-319; Freund, Wilson i Sa, 2006: 190-192). Uz to, etnički ekskluzivizam se uobičajeno smatra poddimenzijom autoritarnog klastera stavova, štoviše, Altemeyer ističe kako je karakteristika autoritarnih osoba duboka etnocentričnost (2006: 87-92), odnosno, u ranijim istraživanjima pokazuje kako su ta dva faktora međusobno umjereno pozitivno korelirana (1996: 24-26).⁴

"Strana" literatura obuhvaća tek četiri rada inozemnih autora, od kojih je pak samo Caramani (2013) povezan sa širim komparativnim okvirom, ali opet ne u konceptualnom smislu već u kontekstu eksplikacije nalaza.

³ Riječima Marka Wattenberga, u središtu postavljanja svake generacijske hipoteze zapravo su socijalizacijski efekti (2003: 164).

⁴ Dodatan problem je što autori u radu citiraju Šiberov kritički osvrt (1989) na istraživanja autoritarnosti u kojem se navode primjeri studija koje pokazuju kako su autoritarnost i

Dodano prethodnome, promotrimo li čestice koje tvore ljestvicu društvenog konzervativizma, opravdano je pretpostaviti kako ona barem umjereno korelira s autoritarnošću ili etničkim ekskluzivizmom zbog toga što se njihovim sadržajem obuhvaćaju i dimenzije navedenih koncepata. Tako prva čestica ljestvice koja ispituje društveni konzervativizam glasi *Nema društvenog napretka bez poštivanja autoriteta u obitelji, školi i državi*, a posljednja *Države u kojima u velikoj većini živi samo jedna nacija i vjera* stabilnije su od država s više nacija i vjera čime se u prvom slučaju jasno obuhvaća osobna i politička autoritarnost, a u drugom etnocentričnost. Iako su mjere pouzdanosti navedenih ljestvica uistinu dovoljne, ostaje upitnim jesu li te ljestvice zapravo jednodimenzionalne (Schmitt, 1996)? Slična stvar se može reći i za ljestvicu koja ispituje povjerenje u institucije, to jest, pretpostavlja se da je povjerenje u različite institucije u osnovi jednodimenzionalno, što ima teorijsko i empirijsko uporište (Hooghe, 2011), ali se to na primjeru korištenog uzorka ne prikazuje. Naime, izostaje prikaz faktorske analize ili barem napomena o provedenoj faktorskoj analizi koja bi potvrdila da tretirane čestice doista tvore jedan faktor. Uz to, izdvaja se povjerenje u Europsku uniju kao zasebna varijabla, što je manevar koji nije niti metodološki niti konceptualno objašnjen nigdje u tekstu.

Što se ostalih neovisnih varijabli tiče, najvećim nedostatkom se može smatrati izostanak jedne od temeljnih socioekonomskih varijabli odnosno obrazovanja kao disciplinarnog *must have* prediktora. Naime, druga polovica dvadesetog stoljeća je, među ostalim, obilježena rastom dostupnosti obrazovanja odnosno porastom općeg obrazovanja stanovništva što je, uz spomenuta istraživanja o međugeneracijskim vrijednosnim promjenama, potaklo studije u smjeru propitivanja odnosa između dobnih kohorti, obrazovanja i promjene u političkim vrijednostima (usp. Duch i Taylor, 1993 i Abramson, 2014). Na tom tragu istraživanja pokazuju kako obrazovanje različito utječe, primjerice, na razine izborne izlaznosti, točnije, ističe se kako obrazovaniji pripadnici mlađih dobnih skupina manje glasuju u usporedbi s obrazovanijim pojedincima starijih dobnih skupina (Blais i ostali, 2004: 231-232) ili pak da se odnos između obrazovanja i dobi s jedne strane i političkog povjerenja s druge strane promijenio u smjeru da sada obrazovaniji i mlađi, u opreci spram prijašnje situacije, manje vjeruju vlasti (Dalton, 2005). Temeljem takvih i sličnih nalaza čini se neopravdanim isključiti varijablu koja ispituje obrazovanje iz analize, pogotovo ako na umu imamo da su mlađe generacije ujedno i obrazovanije (Ford i Jennings, 2020: 301) ili ako u obzir uzmemo utjecaj obrazovanja na druge varijable (npr. autoritarnost, v. Inglehart, 1999; Altemeyer, 1996: 85). U tom kontekstu je pomalo paradoksalno da autori citiraju Šiberovu (1998) studiju autoritarnosti kako bi ukazali na povezanost dobi i razina autoritarnosti, pri čemu zanemaruju kako je Šiber u toj studiji pokazao da je utjecaj obrazovanja na razine autoritarnosti značajniji od utjecaja dobi (1998: 206).

Jedan od metodoloških problema je i to što autori korištenje ljestvice populizma opravdavaju pozivanjem na tekst Castanha Silve i ostalih (2018) koji pokazuju kako mjerenje populizma treba obuhvaćati tri poddimenzije odnosno democentričnost, antielitizam i manihejski pogled na svijet, pri čemu se svaka od dimenzija, u skraćenoj verziji ljestvice, ispituje s po dvije čestice. Ljestvica koju koriste Vuksan-Ćusa i Raos sastoji se od ukupno tri čestice, pri čemu se dvije odnose na fokus na narod (democentričnost), a jedna na antielitizam, što iz jednadžbe isključuje manihejski

---

etnocentizam poprilično povezani, na što u vlastitoj analizi nisu ukazali, niti su to metodološki pravovaljano tretirali (npr. prikazom faktorske analize ovako bliskih koncepata, v. Corbetta, 2003: 175-176).

pogled na svijet kao sastavnicu populizma. Nadalje, problematično je i uvođenje varijable koja ispituje percepcije o efikasnosti izvršne vlasti, odnosno, o tome koliko se HDZ i SDP zauzimaju za interese različitih socioekonomskih, društvenih i demografskih kohorti poput radnika, nacionalnih manjina, seksualnih manjina, dobrostojećih ljudi, siromašnih, poduzetnika i sl. (Vuksan-Ćusa i Raos, 2021: 37). Problem je u tome što je sadržaj varijable blizak sadržaju čestica koje ispituju populizam, odnosno sadržaju čestice koja ispituje antielitizam. Budući da nedostaju testovi multikolinearnosti ne možemo utvrditi odnos između tih (i ostalih) neovisnih varijabli, premda je očita osnova po kojoj bi one mogle biti povezane.⁵ Primjerice, ako promotrimo priloženu deskriptivnu statistiku u Dodatku (Tablica 6. u: Vuksan-Ćusa i Raos, 2021: 36-38), možemo vidjeti da je središnja vrijednost populizma visoka ($\bar{x} = 4,3$, na skali od 1 do 5), dok je na istoj mjernoj ljestvici središnja vrijednost varijable koja ispituje efikasnost izvršne vlasti niža ($\bar{x} = 2,56$). Naravno, to ne mora značiti da veće vrijednosti jednog faktora smanjuju vrijednosti drugoga, to jest, ovi-me se ne dokazuje postojanost, vrsta i smjer odnosa između varijabli. No, ukoliko pretpostavimo da je percepcija efikasnosti izvršne vlasti sadržajno i konceptualno bliska konceptu antielitizma, dok istovremeno znamo da je antielitizam poddimenzija populizma, opravdano je pretpostaviti da su te dvije varijable povezane na način koji su autori trebali bolje objasniti (jer za to postoje konceptualne naznake koje se potvrđuju na deskriptivnoj razini).

Zaključak

Temeljem prethodno navedenog, može se zaključiti kako je temeljni nedostatak studije izostanak njenog pozicioniranja u relevantne istraživačke okvire. Naime, autori propuštaju smjestiti studiju u odnosu na istraživačke niše kojima studija nedvojbeno pripada. Stoga se teorijsko sužavanje ne odvija u odnosu na srodne i istovrsne studije, već se ide zaobilaznim putem. Sve to za posljedicu ima i interpretativnu odsječenost studije od profiliranih komparativnih studija koje se bave nekim pitanjima koja Vuksan-Ćusa i Raos dotiču. Riječju, rasprava se ne može smjestiti u odnosu na konkurentna objašnjenja i linije mišljenja zbog toga što od istih ni ne polazi.

Uz to, međuodnos nekih varijabli nije pojašnjen na adekvatan način, što osobito "bode oči" uzmemo li u obzir da se autori pozivaju na studije u kojima se s takvim propustima polemizira. Također se može reći kako na osnovnoj razini studiji nedostaju precizno formulirane hipoteze, to jest, zbog toga što se ne objašnjava relevantnost i očekivanja od pojedinih varijabli, stječe se dojam kako su iste odabrane po kriteriju dostupnosti. Ipak, studija predstavlja barem određen korak naprijed jer tradiciju proučavanja biračkog ponašanja u Hrvatskoj pozicionira bliže srodnim inozemnim studijama, odnosno, može se reći kako se ovim člankom analiza političkog ponašanja u Hrvatskoj obogatila, i to na komparativno relevantan način. Ona svakako potiče daljnja istraživanja na ovu temu, točnije, čini se kako bi prije svega buduća longitudinalna istraživanja mogla više reći o eventualnoj promjeni u intenzitetu utjecaja rascjepa na dobne kohorte.

Time bi Dijete u vremenu postalo Djeca u vremenu.

⁵ Naime, antielitizam se ispituje česticom *Vlada radi isključivo u korist nekoliko krupnih interesnih grupa koje brinu samo o sebi*, dok se efikasnost izvršne vlasti, kao što je spomenuto, mjeri nizom čestica koje ispituju zauzimanje HDZ-a i SDP-a za interese različitih grupa čiji su interesi, iz vizure politike kao konflikta grupacija s različitim interesima, većinom suprotni interesima *krupnih interesnih grupa* (osim možda interesa dobrostojećih ljudi).

Literatura

- Abramson, P. R. (2014). Value Change over a Third of a Century: The Evidence for Generational Replacement. U: R. Dalton i C. Welzel (ur.), *The Civic Culture Transformed. From Allegiant to Assertive Citizens* (str. 19-34). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139600002.005>
- Altemeyer, B. (2006). *The Authoritarians*. Winnipeg: Author.
- Altemeyer, B. (1996). *The Authoritarian Specter*. London, Cambridge: Harvard University Press.
- Blais, A., Gidengil, E., Nevitte, N., i Nadeau, R. (2004). Where does turnout decline come from? *European Journal of Political Research*, 43, 221-236. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2004.00152.x>
- Blanuša, N. (2015). Drugi svjetski rat kao transgeneracijska trauma: sablasti prošlosti među mladima u Hrvatskoj. U: V. Ilišin, A. Gvozdanović i Potočnik, D. (ur.), *Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj* (str. 125-144). Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo.
- Braungart, M. (1984). Aging and Politics. *Journal of Political & Military Sociology*, 12(1), 79-98.
- Campbell, A., Converse, P., Miller, W., i Stokes, D. (1980). *The American Voter*. New York: Wiley and Sons.
- Campbell, A. (1971). Politics Through the Life Cycle. *The Gerontologist*, 11, 12-117. https://doi.org/10.1093/geront/11.2_Part_1.112
- Caramani, D. (2013). Stranački sustavi. U: D. Caramani (ur.), *Komparativna politika* (str. 235-257). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Carlsson, G., i Karlsson, K. (1970). Age, Cohorts and the Generation of Generations. *American Sociological Review*, 35(4), 710-718. <https://doi.org/10.2307/2093946>
- Castanho Silva, B., i dr. (2018). Public opinion surveys: a new measure. U: K.A. Hawkins i dr. (ur.), *The Ideational Approach to Populism: Concept, Theory, and Analysis*. (str. 150-177). Abingdon, Oxon and New York: Routledge.
- Dalton, R. (2005). The social transformation of trust in government. *International Review of Sociology*, 15(1), 133-154. <https://doi.org/10.1080/03906700500038819>
- Dalton, R. (2000). The Decline of Party Identification. U: R. Dalton i M. P. Wattenberg (ur.), *Parties Without Partisans. Political Change in Advanced Industrial Democracies* (str. 19-36) Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0199253099.003.0002>
- Dassonneville, R., Hooghe, M., i Vanhoutte, B. (2012). Age, Period and Cohort Effects in the Decline of Party Identification in Germany: An Analysis of a Two Decade Panel Study in Germany (1992-2009). *German Politics*, 21(2), 209-227. <https://doi.org/10.1080/09644008.2012.679659>
- Duch, R. M., i Taylor, M. A. (1993). Postmaterialism and Economic Condition. *American Journal of Political Science*, 37(3), 747-779. <https://doi.org/10.2307/2111573>
- Elff, M., i Roßteutscher, S. (2017). Social Cleavages and Electoral Behaviour in Long-Term Perspective: Alignment without Mobilisation? *German Politics*, 26(1), 12-34. <https://doi.org/10.1080/09644008.2016.1190833>

- Ford, R., i Jennings, W. (2020). The Changing Cleavage Politics of Western Europe. *The Annual Review of Political Science*, 23, 295-314. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-052217-104957>
- Franklin, M. (1992). The Decline of Cleavage Politics. U: M. Franklin, T. Mackie i H. Valen (ur.), *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries* (str. 381-402). Colchester: ECPR.
- Freund, R. J., Wilson, W. J., i Sa, P. (2006). *Regression Analysis. Statistical Modeling of a Response Variable* (Second Edition). Elsevier.
- Furlong, A., i Cartmel, F. (2007). *Young People and Social Change*. Berkshire: Open University Press.
- Garcia Albacete, G. M. (2014). *Young People's Political Participation in Western Europe: Continuity or Generational Change?* Basingstoke: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137341310>
- Gauthier, A. H. (2007). Becoming a Young Adult: An International Perspective on the Transitions to Adulthood. *European Journal of Population*, 23(3/4), 217-223. <https://doi.org/10.1007/s10680-007-9130-x>
- Goerres, A. (2007). Why are Older People More Likely to Vote? The Impact of Ageing on Electoral Turnout in Europe. *The British Journal of Politics and International Relations*, 9(1), 90-121. <https://doi.org/10.1111/j.1467-856x.2006.00243.x>
- Grasso, M. T. (2014). Age, period and cohort analysis in a comparative context: Political generations and political participation repertoires in Western Europe. *Electoral Studies*, 33, 63-76. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2013.06.003>
- Grasso, M. T., i dr. (2019). Socialization and generational political trajectories: an age, period and cohort analysis of political participation in Britain. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 29(2), 199-221. <https://doi.org/10.1080/17457289.2018.1476359>
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., i Anderson, R. E. (2019). *Multivariate Data Analysis* (8th edition). Cengage Learning EMEA. <https://doi.org/10.1198/tech.2007.s455>
- Henjak, A. (2018). Nose li parlamentarni izbori 2015. i 2016. godine promjenu političkih rascjepa u Hrvatskoj? *Društvena istraživanja*, 27(3), 383-406. <https://doi.org/10.5559/di.27.3.01>
- Hooghe, M. (2011). Why There is Basically Only One Form of Political Trust. *The British Journal of Politics and International Relations*, 13(2), 269-275. <https://doi.org/10.1111/j.1467-856X.2010.00447.x>
- Hooghe, M. (2004). Political Socialization and the Future of Politics. *Acta Politica*, 39(4), 331-341. <https://doi.org/10.1057/palgrave.ap.5500082>
- Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/2152221>
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/591300>
- Inglehart, R. (1999). Postmodernization Erodes Respect for Authority, but Increases Support for Democracy. U: P. Norris (ur.), *Critical Citizens: Global Support for*

- Democratic Governance* (str. 236-256). Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0198295685.003.0012>
- Inglehart, R., i Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change, and Democracy. The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511790881>
- Jennings, M. K., Stoker, L., i Bowers, J. (2009). Politics across Generations: Family Transmission Reexamined. *The Journal of Politics*, 71(3), 782-799. <https://doi.org/10.1017/s0022381609090719>
- Lau, R. R., i Redlawsk, D. P. (2008). Older but Wiser? Effects of Age on Political Cognition. *The Journal of Politics*, 70(1), 168-185. <https://doi.org/10.1017/s0022381607080127>
- Maggini, N. (2017). *Young People's Voting Behaviour in Europe. A Comparative Perspective*. London: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-59243-9>
- Neundorf, A., Smeets, K., i Garcia Albacete, G. M. (2014). Homemade citizens: The development of political interest during adolescence and young adulthood. *SOEP-papers on Multidisciplinary Panel Data Research*, No. 693. (Working Paper).
- Norris, P., i Inglehart, R. (2019). *Cultural Backlash. Trump, Brexit and Authoritarian Populism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- O'Grady, T. (2019). Age Cleavages across European Countries and Issue Dimensions since the 1980s. (Draft).
- Prior, M. (2010). You've Either Got It or You Don't? The Stability of Political Interest over the Life Cycle. *The Journal of Politics*, 72(3), 747-766. <https://doi.org/10.1017/s0022381610000149>
- Raos, V. (2020). Struktura rascjepa i parlamentarni izbori u Hrvatskoj 2020. u doba pandemije. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 17(1): 7-30. <https://doi.org/10.20901/an.17.01>
- Schmitt, N. (1996). Uses and abuses of Coefficient Alpha. *Psychological Assessment*, 8(4): 350-353. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/1040-3590.8.4.350>
- Šiber, I. (1989). Autoritarna struktura ličnosti – kritički prikaz jugoslavenskih istraživanja. *Politička misao*, 26(1), 129-145.
- Šiber, I. (1998). Autoritarna ličnost, politički svjetonazor i stranačka preferencija. *Politička misao*, 35(4), 193-209.
- Van der Brug, W. (2010). Structural and Ideological Voting in Age Cohorts. *West European Politics*, 33(3), 586-607. <https://doi.org/10.1080/01402381003654593>
- Van der Brug, W., i Rekker, T. (2021). Dealignment, realignment and generational differences in The Netherlands. *West European Politics*, 44(4), 776-801. <https://doi.org/10.1080/01402382.2020.1774203>
- Vuksan-Ćusa, B., i Raos, V. (2021). Dijete u vremenu: dob i biračko ponašanje u Hrvatskoj. *Političke perspektive*, 11(1), 7-38. <https://doi.org/10.20901/pp.11.1.01>
- Wattenberg, M. P. (2003). Electoral turnout: The new generation gap. *British Elections & Parties Review*, 13(1), 159-173. <https://doi.org/10.1080/13689880308413092>
- Zody, R. E. (1970). Generations and the development of political behavior. *Politics*, 5(1), 18-29. <https://doi.org/10.1080/00323267008401186>

Children in Time

Abstract In their later commentary, the authors refer to the theoretical and methodological shortcomings of their previously published study on age and voting behavior in Croatia. At the theoretical level, they point out the insufficient elaboration of the conceptual framework and the lack of proper placement of the study in relation to other relevant research dealing with political socialization, political identification, and socio-political cleavages. At the methodological level, they emphasize the problems of insufficient transparency in the presentation of the results of multi-collinearity tests and factor analysis, and in the clear conceptualization of mutual relationship, operationalization, and measurement of the variables such as age, education, authoritarianism, conservatism and populism. Concluding modestly that their work nevertheless contributes to the progress of understanding the relationship between age and voting behavior, the authors call for future longitudinal research that could convey more about the eventual change in the intensity of influence of cleavages on the age cohorts. Their scientific auto-da-fé, in which they confess insufficient comparative grounding of their prior study, both conceptual and empirical, is summed up in the pluralization of the chosen title metaphor. In this way, these academic lost boys return to the path of academic maturity, and a child in time becomes children in time.

Keywords voting behavior, age, Croatia, self-review, political socialization, authoritarianism, populism

Kako citirati članak / How to cite this article: Vuksan-Ćusa, B., Raos, V. (2022). Djeca u vremenu. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 19(1), 249-258. <https://doi.org/10.20901/an.19.07>

***ANALITIČKA FILOZOFIJA I
POLITIKA (POLEMIKA)***

***ANALYTICAL PHILOSOPHY
AND POLITICS (POLEMIC)***

KONSENZUS BEZ POKRIĆA

Neven Sesardić, Školska knjiga, Zagreb, 2022., 471 str.

Enes Kulenović <https://orcid.org/0000-0002-9291-5691>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: enes.kulenovic@fpzg.hr

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 29. 10. 2022.
Prihvaćeno: 2.11. 2022.

Knjiga *Konsenzus bez pokrića* filozofa Nevena Sesardića počinje obećavajuće. Kako naslov sugerira, autor želi dovesti u pitanje konsenzus oko određenih važnih moralnih i političkih pitanja – poput granica slobode govora, imigracijske politike, reforme obrazovanja i neopravdanosti smrtne kazne – oslanjajući se na logičke uvide i empirijska istraživanja. Postojanje konsenzusa nije, naravno, potvrda da je uvjerenje oko kojeg se većina slaže istinito. Jedna od glavnih zadaća filozofije, ako slijedimo sokratovsku tradiciju, jest propitivati široko rasprostranjena uvjerenja i upozoriti kada takva uvjerenja počivaju na slabim argumentima ili neutemeljenim pretpostavkama. Da iskoristimo poznatu metaforu, Sesardićeva ambicija je da poput obada podbode velikog, ali tromog konja demokratskoga konsenzusa.

Nažalost, suprotno hvalospjevu s naslovnice da ova knjiga predstavlja "prvo-razredan izazov intelektualnoj lijenosti i konformizmu", *Konsenzus bez pokrića* vrvi tankim ili neutemeljenim argumentima, selektivnim pozivanjem na znanstvena istraživanja i prozivanjem za ideološku pristranost onih s čijom se pozicijom autor ne slaže. Knjiga je polemička i pisana za širu publiku, pa ne bi bilo pravedno očekivati filozofsku rigoroznost koju nalazimo u tekstovima pisanim za uski znanstveni krug. No, to ne opravdava razinu površnosti s kojom autor pristupa važnim temama kojima se knjiga bavi. Od filozofa koji je svoju karijeru proveo pišući unutar analitičke tradicije, čitatelj bio očekivao barem dvije stvari. Prvo, da su temeljni koncepti o kojima raspravlja jasno i precizno određeni. Drugo, da u tekstu možemo pronaći ozbiljno razmatranje problema, uzimajući u obzir argumente i empirijske studije koji podržavaju, ali i one koji su protivni poziciji koju autor brani. Oba ova očekivanja nju ostaju, iz poglavlja u poglavlje, neispunjena.

To je vidljivo već u drugome poglavlju "Sloboda govora i njezini neprijatelji" gdje autor raspravlja o tome predstavlja li zakonska regulacija govora mržnje legitimno ograničavanje slobode govora. Sesardićeva pozicija nije ni kontroverzna ni, u kontekstu filozofskih rasprava o govoru mržnje, protivna prevladavajućem konsenzusu. Naime, barem među angloameričkim filozofima i političkim teoretičarima prevladava stav koji zagovara i autor: da država, čak i slučajevima javnog iskazivanja netrpeljivosti ili mržnje prema pripadnicima određenih grupa, ne bi smjela ograničavati slobodu govora na temelju sadržaja izrečenog osim kada takav govor predstavlja izravnu prijetnju drugim građanima (v. Brettschneider, 2010; Dworkin, 2009; Heinze, 2015; Malik, 2012; Strossen, 2018). Također, autorov stav da bi država koja zabranjuje simbole desnih totalitarnih poredaka, konzistentnosti radi, trebala zabraniti i simbole lijevih totalitarnih poredaka. u skladu je sa stavovima većine hr-

vatskih građana (v. Blanuša i Kulenović, 2018). Problem nije u poziciji koju Sesardić brani, već u neuvjerljivim i površnim argumentima koje koristi u obrani te pozicije.

Prvi ozbiljan problem u ovome poglavlju je da je sam pojam govora mržnje kako ga koristi Sesardić neprecizan. Iako ne postoji jednoznačna definicija tog pojma, ni u filozofskim raspravama ni u komparaciji zakonodavnih okvira različitih demokratskih država, radi se o pojmu koji ima nekoliko jasnih odrednica. Tako, primjerice, neopravdano nazvati nekog pojedinca rasistom nije, kako Sesardić tvrdi (str. 39), govor mržnje. Govor mržnje je usmjeren prema pripadnicima određene grupe na temelju njihovih askriptivnih karakteristika (spola, boje kože, etniciteta, seksualnog identiteta, itd.), ali ne uključuje prozivanja ili uvrede pojedinaca zbog njihovih moralnih ili političkih stavova.

Dodatno, Sesardić tvrdi da "govor mržnje nije govor koji izravno poziva na nasilje" (str. 61), iako međunarodni dokumenti poput *Međunarodne konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije* (čl. 4), *Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima* (čl. 20(2)), zakonodavstva većina ustavno-demokratskih država, kao i hrvatski Ustav (čl. 39), te Kazneni zakon (čl. 325), govore ne samo o zabrani širenja mržnje i netrpeljivosti, već i o zabrani pozivanja na nasilje prema pripadnicima određenih skupina. U definiciji govora mržnje Europske komisije protiv rasizma i netolerancije (ECRI, 2016), kao i UN-ovog dokumenta *Strategija i plan djelovanja protiv govora mržnje* (UN, 2020), eksplicitno stoji da zagovaranje i poticanje na nasilje prema pripadnicima određenih skupina predstavlja govor mržnje. Dakle, potpuno je nejasno na čemu Sesardić temelji svoju tvrdnju da govor mržnje ne uključuje izravno pozivanje na nasilje.

Autor unosi dodatnu konfuziju jer ne razlikuje govor mržnje i političku korektnost iako ta dva koncepta nisu samo proizašla iz drugačijeg povijesnog konteksta, već se razlikuju i u svojoj primjeni. Govor mržnje postao je dio zakonske regulacije javnog govora u svim ustavnim demokracijama (izuzev SAD-a) kao reakcija na genocidnu politiku Trećega Reicha prema Židovima i drugim manjinama, iako svoje teorijske korijene ima već u konceptu borbene demokracije koji je razvio njemački filozof i politolog Karl Loewenstein u dva članka objavljena 1937. (Loewenstein, 1937a, 1937b).¹ Govor mržnje je dio međunarodnog prava od 1948. kada je u *Konvenciji o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida* kao kažnjivo definirano javno poticanje na genocid, a u UN-ovoj Općoj Deklaraciji definirano pravo na zaštitu od poticanja na diskriminaciju. To pravo je kasnije prošireno u gore spomenutim međunarodnim konvencijama i paktovima, kao i presudama Europskog Suda za ljudska prava, te inkorporirano u ustave i kaznene zakone većine demokratskih država.

Nasuprot tome, politička korektnost ima svoje intelektualne korijene u američkim akademskim krugovima 1970-ih godina prošloga stoljeća koji su zagovarali filozofsko viđenje jezika prema kojem se jezik razumije kao medij kojim konstituiramo, a ne samo opisujemo stvarnost. Iz toga je proizašla ideja da su pogrdni nazivi i uvredljive tvrdnje – posebno ako su usmjerene protiv povijesno ugnjetavanih manjina poput crnaca, žena ili homoseksualaca – ne samo nepoželjni, već i duboko diskriminatorni. Prema tome pristupu, politički nekorektan govor sam po sebi postaje sredstvo diskriminacije i opresije.

Kada govorimo o primjeni, govor mržnje se razumije kao vrsta neprihvatljivog javnog govora koji je zakonski sankcioniran ili zaslužuje javnu osudu od strane države. Politička korektnost, s druge strane, uključuje javno prozivanje onih za koje se smatra da se koriste uvredljivim govorom, te regulaciju ne od strane države, već

¹ Detaljniji pregled povijesti regulacije govora mržnje, v. u: Waldron (2010).

kroz interna pravila nedržavnih organizacija (sveučilišta, tvrtki, sportskih udruženja, profesionalnih udruga, tiskovnih i elektroničkih medija ili društvenih mreža) kojima se regulira govor njihovih članova ili korisnika. Nije slučajno da je ideja političke korektnosti našla plodno tlo upravo u SAD-u, jedinjoj ustavnoj demokraciji koja nema zakonsku zabranu govora mržnje. Naime, nije teško zaključiti da su, upravo zbog toga što država odbija regulirati govor na temelju sadržaja izrečenog, tu ulogu na sebe preuzeli drugi akteri. Suprotno autorovoj tvrdnji da "niti jedna druga zemlja ne pridaje toliku važnost slobodi govora kao SAD" (str. 80) stoji činjenica da je Amerika ne samo izvorište suvremene ideje političke korektnosti, već i da ni u jednom drugom demokratskom društvu kultura probuđenih (*woke culture*) i kultura otkazivanja (*cancel culture*) nisu uzele toliko maha i do te mjere ugrozile slobodu govora svojih građana.

Da Sesardić ima ozbiljnih problema razlikovati između govora mržnje i političke korektnosti jasno je kada strahuje da osobe koje javno kažu da je "homoseksualnost grijeh" ili da su protivnici "masovnog useljavanja muslimana u Europu" ili tvrde "da postoji znatna razlika u prosječnoj inteligenciji između različitih rasa" (str. 44) mogu biti optužene za govor mržnje, pa čak i biti izvedene pred sud. Ovaj argument je potpuno neuvjerljiv, s obzirom na to da niti jedna demokratska država, uključujući Hrvatsku, ne bi prepoznala ove stavove kao govor mržnje i pravno sankcionirala osobe koje ih javno izgovore. Moguće je, naravno, da će ovakve izjave biti prepoznate kao politički nekorektni, te da u određenom kontekstu – primjerice, na nekim američkim sveučilištima ili na društvenim mrežama – to može rezultirati s ozbiljnim posljedicama poput gubitka radnoga mjesta ili društvenog ostracizma. No, ozbiljna filozofska rasprava trebala bi moći razaznati između ekscesa političke korektnosti nasuprot zakonski reguliranim slučajevima govora mržnje.²

Čitajući knjigu stječe se dojam da autor korijene svakog ograničavanja slobode govora u demokratskim društvima nalazi u totalitarističkim tendencijama lijeve političke misli. Tako u tekstu nailazimo na bizarnu interpretaciju prema kojoj izvore zakonske regulative govora mržnje, kako u međunarodnom pravu, tako i u nacionalnim zakonodavstvima, možemo pronaći u komunističkoj ideji verbalnog delikta. Ta se interpretacija temelji na fiktivnoj povijesti u kojoj je SSSR tokom Hladnoga rata odigrao ključnu ulogu u tome da regulacija govora mržnje bude inkorporirana ne samo u međunarodno pravo, već i u ustave i kaznene zakone liberalno-demokratskih država. Na neki neobjašnjiv način, SSSR je uspio podvaliti "kukavičje jaje" (str. 48) svojim ideološkim neprijateljima i uvjeriti ih da ograniče jedno od temeljnih prava svojih građana. Jedini izvor na koji se Sesardić referira kao podršku ovoj interpretaciji je Morsinkova detaljna studija o *Općoj deklaraciji o ljudskim pravima*. No, ono što ta studija pokazuje je upravo suprotno od onoga što Sesardić tvrdi.

Naime, Morsink dokumentira kako su pokušaji sovjetskih delegata da se u tekst Delegacije eksplicitno unesu osude fašizma i puno restriktivnije definira pravo na slobodu govora bili neuspješni (v. Morsink, 1999: 69-72).³ Dio članka 7. UN-ove Opće deklaracije o zabrani poticanja na diskriminaciju imao je eksplicitnu podršku nekih od najistaknutijih članova Komisije za ljudska prava iz zapadnih demokrat-

² Jasan teorijski pristup određenju govora mržnje, v. u: Parekh (2012).

³ Do istog zaključka dolaze i druge povijesne studije o nacrtu UN-ove *Opće deklaracije* (v. Glendon, 2002; Lauren, 2003). Jedan od glavnih razloga zašto su SSSR i njene komunističke saveznice apstinirale od glasanja za *Deklaraciju* je taj što većina njihovih zahtjeva – o osudi fašizma, o prioritetu kolektivnih nad individualnim pravima, o kapitalističkoj eksploataciji – nije bila uvažena u završnoj verziji teksta koja je stavljena pred Opću skupštinu UN-a na glasanje.

skih država, te je članak izglasan jednoglasno od strane svih 45 delegata s izuzetkom Južnoafričke Republike (čiji delegat je ispravno procijenio da je članak 7. izravno protivan politici rasne diskriminacije koju je provodila njegova država). Dodatno, ova autorova interpretacija u potpunosti zanemaruje doprinos liberalne i demokratske tradicije mišljenja u osudi govora mržnje – od već spomenutih Loewensteinovih tekstova i argumenta o netoleriranju netolerantnih Karla Poppera, pa do obrane zakonskog sankcioniranja govora mržnje od strane jednog od vodeći liberalnih političkih teoretičara današnjice Jeremyja Waldrona.

Autorova rasprava o zabrani simbola totalitarnih poredaka, iako zanimljivo napisana, također je poprilično površna. Kao podršku argumentu da države koje zabranjuju nacističko znakovlje trebaju zabraniti i komunističke simbole, Sesardić na više od tridesetak stranica nudi povijesne vinjete kako bi pokazao da zločini počinjeni pod zastavom komunizma nisu ništa manje zastrašujući od zločina koje su počinili fašisti i nacisti. Zapravo, mnogi od zločina koje su počinili samoproglašeni komunisti, posebno ako govorimo o vladavini sovjeta za vrijeme Staljina, Crvenim Kmerima u Kambodži ili sjevernokorejskom poretku, bili su brutalniji i rasprostranjeniji nego što to autorove vinjete ilustriraju. Ako pristupamo raspravi o zabrani komunističkog znakovlja iz perspektive žrtava tih surovih poredaka, onda je uistinu opravdano zabraniti i komunističke i nacističke simbole. No, postoji i drugačija perspektiva prema kojoj isticanje određenih simbola treba razumjeti kao podršku određenim političkim vrijednostima i idealima, a ne nužno potporu zločinačkim poredcima.

U tom smislu, demokratska društva dijele neke od temeljnih vrijednosti sa socijalizmom i komunizmom poput socijalne jednakosti, univerzalnog dostojanstva svih ljudskih bića ili dokidanja ekonomske eksploatacije, dok su fašistička i nacistička ideologija dijametralno suprotstavljene temeljnim humanističkim vrijednostima. Iz ove perspektive, komunistički poredci, povijesno gledano, predstavljaju izdaju vlastitih ideala, dok nacistički poredci predstavljaju ozbiljenje ideala glorifikacije nasilja, slijepu poslušnosti političkom vođi, prirodne hijerarhije, rasne dominacije i istrebljenja parazitskih rasa. Radi se, primjerice, o perspektivi koju je zastupao Europski sud za ljudska prava u svom obrazloženju presude u slučaju *Vajnai*⁴ i koja je inkorporirana u izvorišne osnove hrvatskoga ustava koji se referira na povijesne temelje državne suverenosti ZAVNOH-a, te ustave Narodne RH i Socijalističke RH, odbacujući nasljeđe NDH.

To naravno ne znači da je ova perspektiva logički i moralno superiornija zahtjevu za zabranom kako nacističkih tako i komunističkih simbola. No, u ozbiljnoj raspravi o temi opravdane zabrane određenih političkih simbola ta bi se perspektiva, čak i ako je na koncu odbacimo, trebala uzeti u obzir, a ne da je, kao što to čini autor, u potpunosti ignoriramo. Naime, nije teško obraniti vlastitu poziciju ako se pozivamo samo na argumente koji idu nama u prilog, a ignoriramo kontraargumente. To je nešto što autor knjige *Konsenzus bez pokrića* opetovano čini.

Vjerojatno najeklatantniji primjer zanemarivanja argumenata druge strane nalazimo u šestom poglavlju, koje tematizira opravdanost smrtne kazne. Autorova rasprava u ovom poglavlju kreće s kritikom Camusovih argumenata protiv smrtne kazne izloženih u njegovom eseju *Rasprava o giljotini*. No, Sesardić se ne pokazuje kao pažljiv čitatelj s obzirom na to da, primjerice, govoreći o Camusovom zgražanju nad javnim egzekucijama, zanemaruje da su jedna od glavnih meta Camuso-

⁴ ESLJP, *Vajnai v. Hungary*, zahtjev br. 33629/06 od 8. 7. 2008. Sud je donio odluku da je zabrana crvene zvijezde protivna *Konvenciji o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda*.

vog teksta egzekucije koje država provodi iza zatvorenih vrata kaznonice daleko od očiju javnosti. Ignorirajući Camusove filozofski suptilnije argumente protiv smrtne kazne,⁵ Sesardić se fokusira na njegovu tvrdnju o neučinkovitosti smrtne kazne u odvratanju pojedinaca da počine teška kaznena djela. Autor tvrdi da francuski filozof "nije niti ponudio neki argument u prilog tome da smrtna kazna ne zastrašuje" (str. 295). Čitatelj upoznat s *Raspravom* zna da Camus nudi nekoliko argumenata u prilog svojoj tezi o neučinkovitosti smrtne kazne, no Sesardić je nezadovoljan s tim argumentima jer smatra da je Camus "jednostavno pretpostavio ono što je trebalo dokazati" (*ibid.*). Koji bi bio valjani dokaz? "Jedini način da se to pitanje razriješi", tvrdi Sesardić, "jesu empirijska istraživanja" (str. 301). Zar to nije upravo dokaz koji Camus nudi na stranici 146 kada se referira na izvještaj Engleske kraljevske komisije iz 1930. u kojem stoji zaključak: "sve statistike koje smo uzeli u obzir potvrđuju činjenicu da ukidanje smrtne kazne ne dovodi do povećanja broja zločina" (Camus, 1963: 146)? To se Camusovo pozivanje na empirijski dokaz o neučinkovitosti smrtne kazne u Sesardićevoj knjizi ne spominje.

Zanemarimo li ovakvo nemarno čitanje Camusa, je li opravdano ustvrditi da je smrtna kazna neučinkovita u sprječavanju budućih teških zločina? Od objave Camusova teksta je prošlo više od pola stoljeća, a od izvještaja Kraljevske komisije na koji se taj tekst referira skoro stoljeće. Što o ovom pitanju kažu suvremena empirijska istraživanja? Sesardićeva interpretacija tih studija u ovome poglavlju školski je primjer selektivnog čitanja znanstvene literature. Njegova glavna referenca, donekle začuđujuće, jest izvještaj uglednoga američkog Nacionalnog istraživačkog vijeća (*National Research Council*) koje je 2012., nakon detaljnog uvida u postojeća istraživanja o učincima smrtne kazne, zaključilo da ta istraživanja "ne daju nikakve informaciju o tome smanjuje li smrtna kazna, ili nje povećava, ili nema nikakvog učinka na stopu ubojstava" (NRC, 2012: 2). Sesardić uzima taj zaključak kao potvrdu da su Camus i svi oni koji tvrde da smrtna kazna ne djeluje kao efikasna prijetnja protiv teških zločina u krivu.

Prema njegovom čitanju, iako prema zaključku ovoga izvještaja ne postoji valjani empirijski dokazi da smrtna kazna djeluje kao sredstvo zastrašivanja, time nije "potvrđeno da smrtna kazna *ne* zastrašuje" (str. 302). Ta ocjena je logički moguće ispravna, ali kao moralni argument potpuno je promašena. Naime, ako prihvatimo da ne postoje znanstveni dokazi da postojanje smrtne kazne utječe – pozitivno ili negativno – na stopu kriminala, prihvatili smo i to da jedan od glavnih argumenata zagovornika smrtne kazne pada u vodu. Ono što Sesardićeva interpretacija prešućuje jest da je *National Research Council* svojim zaključkom kritizirao i odbacio ranije studije koje su ustvrdile da postojanje smrtne kazne spašava živote nevinih žrtava, a na kojima se temeljila odluka Vrhovnog suda SAD-a iz 1976. o zakonskoj opravdanosti smrtne kazne. Dakle, država koja želi opravdati provođenje smrtne kazne ne bi se trebala pozivati na znanstveno neutemeljen argument o učinkovitosti.⁶

Sesardić se referira na nekoliko ekonometrijskih panel istraživanja koja tvrde da postojanje smrtne kazne rezultira smanjenjem broja ubojstava, te priznaje da su te studije bile "oštro kritizirane, a bilo je, naravno i odgovora na te kritike", no dodaje da je to "potpuno uobičajeno u bilo kojoj disciplini, a posebno u slučaju radova takve metodološke i sadržajne kompleksnosti" (str. 305-306). Sesardić propušta

⁵ Puno pažljivije čitanje Camusa o ovoj temi, v. u: Morisi (2014).

⁶ Postoje, naravno, drugi argumenti za opravdanost, ali i za odbacivanje smrtne kazne. Jasan pregled tih argumenata, v. u: Šimonović (2020). Nažalost, ništa o tim drugim argumentima za ili protiv smrtne kazne čitatelj neće pronaći u Sesardićevoj knjizi.

reći svojim čitateljima da je izvještaj američkog *National Research Council*, koji je samo par stranica ranije hvalio, u poglavlju posvećenom panel istraživanjima (istim istraživanjima na koja se Sesardić pozitivno referira) zaključio da su takvi modeli istraživanja "neinformativni", te još uvijek ne predstavljaju "plodnu metodologiju za ispitivanje učinaka zastrašivanja povezanih sa smrtnom kaznom" (NRC, 2012: 71). Sličan problem nalazimo i u njegovom čitanju članka Jona Elstera u kojem ovaj poznati filozof i politički teoretičar odbacuje valjanost statističkih analiza koje pokazuju uspješnost smrtnih kazne kao sredstva zastrašivanja.

Prema Sesardiću, Elsterova je pozicija neuvjerljiva jer se ne temelji na "adekvatnoj argumentaciji" (str. 306). No, Elsterov argument počiva na činjenici da je Vrhovni Sud SAD-a donio odluku u opravdanosti smrtnih kazne na temelju Ehrlichove ekonometrijske studije koja je kasnije bila metodološki diskreditirana, uvažavanjem općega mjestu u društvenim znanostima – da su studije s tri ili više objašnjavajućih varijabli "besmislene", te na identičnom zaključku do kojeg je došao *National Research Council* kako "postoji prevelika nesigurnost oko činjenica" vezanih za statističku korelaciju između smrtnih kazne i zastrašivanja da bi se, na osnovi studija koje se pozivaju na tu korelaciju, opravdala smrtna kazna (Elster, 2011: 167-168). Teško je reći je li Sesardić nepažljiv čitatelj ili se nada da njegovi čitatelji nisu upoznati s tekstovima i istraživanjima na koje se referira.

Sesardić nije pretjerano sklon detaljnije se posvetiti i kritički pristupiti istraživanjima koja su u skladu s njegovom pozicijom, ali nema nikakve zadržke odbaciti kao neuvjerljiva ili jednostavno zanemariti ona istraživanja koja su suprotna njegovim stavovima. Tako odbacuje studiju iz 2008. na koju se referira *Amnesty International*, a koja pokazuje da znatna većina eksperata u području kriminologije, njih 88,2%, smatra da smrtna kazna nema učinak zastrašivanja za počinitelje teških zločina. Sesardić odbacuje valjanost te studije jer su većina kriminologa po izvornom obrazovanju sociolozi, a sociolozi su većinom pod "prekomjernim utjecajem ljevičarske ideologije" (str. 303).⁷ Dakle, Sesardić smatra opravdanim u potpunosti ignorirati mišljenje znanstvenih eksperata jer su vjerojatno većina njih ljevičari. I to u knjizi koja pretendira dovesti u pitanje prevladavajući konsenzus o različitim moralnim pitanjima na temelju znanstvene ekspertize. Čitatelj iz ovog može zaključiti da su znanstveni sudovi valjani samo ako su u skladu s autorovim ideološkim svjetonazorom.

Na koncu, za Sesardića je i sam *Amnesty International* ideološki suspektan jer promovira razumijevanje ljudskih prava tipično za "političku ljevicu (homoseksualni brak, veća kontrola oružja, ukidanje smrtnih kazne, kritike "rata protiv terorizma")" (str. 304). Jednako neuvjerljivima Sesardić smatra više studija na koje se, u svojoj kampanji za dokidanje smrtnih kazni, pozivao *Amnesty International*, a koje pokazuju nižu stopu ubojstava u američkim savezima država koje nemaju smrtnu kaznu. Da bi ta činjenica bila relevantna za raspravu o efikasnosti smrtnih kazni kao sredstva zastrašivanja, tvrdi Sesardić, morali bi dokazati da smrtna kazna nije imala nikakav učinak na stopu teških zločina. Nije dovoljno samo usporediti dvije države s obzirom na to da je moguće da je država sa smrtnom kaznom već ranije imala "znatno višu stopu ubojstva nego one druge države" (str. 303-304). Taj je Sesardićev argument valjan samo ako zanemarimo, kao što to on

⁷ Istraživanje provedeno 1995, pokazalo je da 75% ispitanih šefova policije i okružnih šerifa u SAD-u smatra da smrtna kazna ne vodi ka smanjivanju broja ubojstava (v. Hood, 2002). Možemo pretpostaviti da su šefovi policije i šerifi, barem za Sesardića, ideološki pouzdaniji od kriminologa, pa čudi da u svojoj knjizi ne navodi ovaj podatak.

radi, istraživanje koje, temeljeći se na podacima FBI-a, pokazuje da se u razdoblju od 1990.-2019. stopa ubojstva u američkim državama bez smrtne kazne znatno smanjila u odnosu na države koje imaju smrtnu kaznu.⁸ Tome valja dodati i druge empirijske studije koje Sesardić ne spominje u svojoj knjizi, a koje pokazuju da su stope ubojstva u SAD-u, iako u opadanju od 1990. do 2000., još uvijek četiri puta veće nego u drugim zapadnim demokracijama koje nemaju smrtnu kaznu (Steiker, 2002), kao i činjenicu da je u Kanadi, otkako je 1976. ukinuta smrtna kazna, stopa ubojstva smanjena za 43% (Truskett, 2003). Uzmemo li u obzir sve ove empirijske podatke, neozbiljno je tvrditi kako je široki konsenzus oko toga da se smrtna kazna ne može moralno opravdati argumentom da predstavlja efikasno sredstvo zastrašivanja, "bez pokrića".

Filozofski najproblematičniji dio u knjizi je autorova kritika onoga što naziva "egalitarističkim mitom". Prema Sesardiću, premisa na kojoj počiva taj mit – da bi trebali izbjegavati pripisivati negativna obilježja pripadnicima određenih grupa – je pogrešna. Pripadnici nekih grupa pokazuju, upozorava Sesardić, veću sklonost nasilju ili kriminalu, terorizmu, maltretiranju žena, ovisnosti o socijalnoj pomoći (str. 46) ili lošije rezultate na testiranjima inteligencije. Ne radi se o tezi *grupnog esencijalizma*, tj. tezi da pojedinci koji pripadaju takvim grupama *a priori* posjeduju ta "negativna svojstva" (str. 47), već o statističkom uvidu da pripadnici tih grupa *u prosjeku* pokazuju takve negativne tendencije. Stoga, nasuprot "egalitarističkom mitu" Sesardić brani tezu prema kojoj su "ljudske grupe... različite u brojnim aspektima, uključujući ponekad i one najvažnije koje zadiru u sferu moralnog vrednovanja" (str. 48). S obzirom na to da je autor knjige *Konsenzus bez pokrića* sigurno svjestan da se radi o veoma kontroverznoj tezi, iznenađuje njegova nonšalantnost i površnost u načinu na koji brani tu tezu, tim više što se ona provlači kroz nekoliko poglavlja knjige. Naime, glavni razlog zašto egalitaristi, kako ih naziva autor, žele izbjeći moralno vrednovanje pojedinaca na temelju njihove grupne pripadnosti je u tome što takvo vrednovanje često vodi ka diskriminaciji. No, prema Sesardiću, "diskriminacija može biti racionalna", dakle opravdana, "dotle dok je je bazirana na relevantnim razlikama" (str. 47).

Dva su ozbiljna problema s ovim argumentom. Prvo, čak i ako postoje relevantne razlike između pripadnika različitih grupa, bilo bi moralno arbitrarno diskriminirati bilo kojega pojedinca samo na temelju njegove pripadnosti određenoj grupi. S obzirom na to da grupa kojoj ta osoba pripada samo *u prosjeku* posjeduje višu razinu nepoželjnih "svojstva", te da su varijacije unutar različitih grupa uvijek znatno veće nego varijacije između grupa, tretirati bilo koju osobu drugačije samo zato što pripada određenoj grupi je neopravdano. Odluke koje donosimo u obrazovnoj, imigracijskoj, sigurnosnoj ili bilo kojoj drugoj politici utječu izravno na živote i blagostanje pojedinaca, te bi stoga bilo protivno načelu jednakosti šanse i poštivanja temeljnih prava diskriminirati bilo koju osobu na temelju njene grupne pripadnosti. I sam Sesardić priznaje: "korisnost informacija o grupnoj pripadnosti neke osobe rapidno opada s većim znanjem o relevantnim karakteristikama te konkretne osobe" (str. 47). Koja je onda poanta Sesardićevog koncepta racionalne diskriminacije? Ono što je relevantno, da se referiram na primjer iz poglavlja o useljeništvu (str. 183), nije to je li netko po vjeroispovijesti musliman, već je li ta konkretna osoba terorist, zlostavljač žena ili kriminalac. Zabraniti nekome ulazak u zemlju isključivo na temelju njegove vjere, s obrazloženjem da pripadnici te vjere *u prosjeku* imaju

⁸ Od 4% razlike 1990., preko 35 do 48% razlike u 2000-ima, do 15-30% u zadnjih nekoliko godina, v. DPIC, b.d.

višu razinu određenih "negativnih svojstva", nije racionalna i moralno opravdana, već izravna diskriminacija.

Drugi problem je način na koji Sesardić razumije koncept "relevantnih razlika". U poglavlju o slobodi govora, Sesardić je zabrinut da se isticanje nekih grupnih razlika prepoznaje kao govor mržnje, a drugih pak ne. Stoga, nije "tabu" reći "kako su muškarci skloniji nasilnom kriminalitetu nego žene" (str. 48), ali tvrdnje poput one "da postoje razlike u prosječnoj inteligenciji... između američkih bijelaca i crnaca" (str. 35) nailaze na "moralnu osudu". Izvan konteksta, Sesardićev prigovor je opravdan: obje ove tvrdnje su faktički točne, te ih stoga ne bi trebali tretirati drugačije. No, postoje dvije ključne razlike u gore navedenim tvrdnjama koje Sesardić ignorira. Prvo, muškarci nisu bili stavljeni u ropstvo i kasnije bili izloženi sustavnoj diskriminaciji na temelju svoje statistički veće sklonosti nasilju. Drugo, *prosječna sklonost* muškaraca nasilju neosporna je biološka činjenica, dok je povezanost pigmenta kože s kvocijentom inteligencije znanstveno, najblaže rečeno, krajnje upitna. Naravno, sama tvrdnja da postoji razlika u rezultatima testiranja kvocijenta inteligencije između afroameričkih i bijelih američkih građana nije rasistička. Niti je Sesardićeva pozicija rasistička: on ne tvrdi da su svi crnci, po prirodi i u usporedbi s bijelcima, kognitivno ograničeni, već da *u prosjeku* crnci postižu lošije rezultate na testovima inteligencije. Ta je tvrdnja znanstveno točna, barem u kontekstu istraživanja koja su provedena na Afroamerikancima u SAD-u, te sama po sebi nije sporna. Ono što jest sporno je Sesardićeva tvrdnja da je ta razlika u prosjeku koeficijenta inteligencije primarno genetski uvjetovana, te da drugi faktori – poput slabijeg obrazovanja, lošijeg socioekonomskog statusa ili veće izloženosti diskriminaciji i nasilju – igraju puno manju ulogu.

Sesardić je svoju poziciju da je razina nečije inteligencije primarno određena genetskim nasljeđem na puno ozbiljniji način branio u svojim ranijim tekstovima (v. Sesardić, 2005). Iako su ti njegovi tekstovi zanimljiv i dobrodošao doprinos debati o odnosu genetike i izvanjskih faktora u razvoju inteligencije, Sesardićeva poziciju prihvaća mali broj genetičara i filozofa koji se bave ovom temom. Razlog tome nije, kako se sugerira u knjizi *Konsenzus bez pokrića*, ignoriranje jasnih znanstvenih uvida zbog političke korektnosti, već upravo suprotno: značajan broj znanstvenih istraživanja provedenih od strane uglednih znanstvenika koji potvrđuju postojanje snaže korelacije između razvoja inteligencije i vanjskih utjecaja poput dovoljne i ispravne prehrane, siromaštva, pismenosti i obrazovanja ili razine i kvalitete interakcije roditelja i djece. To, naravno, ne znači da je debata o toj korelaciji završena i da bi trebali izbjegavati daljnja istraživanja ili *a priori* odbaciti ona istraživanja koja ne potvrđuju ranije rezultate. No, krajnje neuvjerljivo je uzeti kao valjanu početnu pretpostavku svog argumenta, kao što to čini Sesardić, da je presudni faktor nečijeg koeficijenta inteligencije genetsko nasljeđe. U ovoj knjizi, autor uzima svoje uvjerenje o ovome pitanju – uvjerenje koje ne podržava većina eksperata koji se bave tim pitanjem – kao datost. Genetika neosporno igra ulogu, ali stvaran intelektualni razvoj pojedinca je previše kompleksno pitanje da bi ga sveli samo ili primarno na genetski potencijal.

No, čak i kada bi se sutra pokazalo da je Sesardić u pravu i da vanjski faktori igraju zanemarivu ulogu u usporedbi s genetskim nasljeđem u razvoju inteligencije, iz tog uvida ne slijedi zaključak da je prosječna razina inteligencije povezana s rasnim identitetom. Upravo suprotno, skoro svi autori na koje se Sesardić poziva u obrani teze da genetika igra ključnu ulogu u određivanju koeficijenta inteligencije (v. str. 211) smatraju kako ne postoje valjani znanstveni dokazi da se genetski kognitivni

potencijal može iščitati iz pripadnosti određenoj rasnoj grupi. Istina, u suvremenim raspravama o konceptu rase ne postoji konsenzus među filozofima kako ispravno treba razumjeti taj koncept. Većina njih gleda na rasu kao na društveni konstrukt, ali čak i među onima koji smatraju da koncept rase ima biološko utemeljenje, malo njih prihvaća Sesardićevu tezu o genetski utemeljenoj kognitivnoj inferiornosti negroidne rase.⁹ Poanta nije da je Sesardićeva pozicija po pitanju rase i inteligencije *a priori* neodrživa ili da je trebamo bez pogovora odbaciti. Pitanje odnosa rase i inteligencije ne bi trebala biti tabu tema.¹⁰ No, s obzirom na značajan broj respektabilnih znanstvenika koji se bave ovom temom – genetičara, sociologa, psihologa, politologa i filozofa – koji odbacuju kao teorijski i empirijski neutemeljenu poziciju koju Sesadrić zagovara, čitatelj bi s pravom očekivao da će se autor knjige detaljno pozabaviti s argumentima svojih neistomišljenika i plauzibilno obrazložiti zašto su njihovi argumenti manje uvjerljivi od njegovih. Nažalost, u ovom slučaju, kao i nizu drugih u knjizi, autor je (da posudimo njegove riječi) "jednostavno pretpostavio ono što je trebalo dokazati".

Ovdje dolazimo do srži problema knjige *Konsenzus bez pokrića*. S jedne strane, teško se ne složiti s autorom da trebamo ne samo dopustiti, već i poticati propitivanje široko rasprostranjenih ideja i uvjerenja o temama o kojima se govori u ovoj knjizi. Ozbiljne rasprave o valjanosti postojećeg konsenzusa su jedini način, kako je prije više od stoljeća i pol upozorio John Stuart Mill, da spriječimo da se naši znanstveni, moralni i politički argumenti ne pretvore u nedodirljive dogme. S druge strane, trebamo odbaciti tendenciju – danas prisutnu i u lijevom i u desnom političkom prostoru – da one koji se ne slažu s našom stavovima, posebno kada se pozivaju na valjane i znanstveno utemeljene argumente, prozivamo za ideološku pristranost. Ironija knjige *Konsenzus bez pokrića* je da njen autor radi upravo ono za što – opravdano – optužuje neke od lijevih intelektualaca i aktivista: umjesto ozbiljnog doprinosa raspravi o kompleksnim pitanjima, dobivamo selektivno čitanje ili ignoriranje argumenata druge strane i prozivanje ideoloških neistomišljenika kao znanstvenih ili filozofskih folirana koji nisu vrijedni naše pažnje. Da bi se uvjerilo čitatelja da je konsenzus o pitanjima o kojima knjiga raspravlja – govoru mržnje, reformi obrazovanja, useljeništvu, moralnoj (ne)opravdanosti mučenja ili "egalitarističkom mitu" – uistinu "bez pokrića", potrebno je odraditi intelektualni posao i detaljnije se posvetiti argumentima onih koji zagovaraju suprotnu poziciju. No, izgleda da autor jednostavno nema ni dovoljno volje ni strpljenja za takav pristup. Njegova središnja teza o "konsenzusu bez pokrića" temelji se na truizmu da o svakome od pitanja o kojima raspravlja postoje i mišljenja protivna postojećem konsenzusu, na selektivnom pozivanju na istraživanja koja su u skladu s njegovom pozicijom i zanemarivanju ili upitnoj interpretaciji onih koja nisu, te na površnom i ponekad potpuno pogrešnom razumijevanju temeljnih pojmova (poput govora mržnje ili rase) i problema o kojima raspravlja. Ilustrirajmo to s nekoliko primjera iz knjige.

U poglavlju "Sloboda govora i njezini neprijatelji", uz već gore navedene probleme, Sesardić se protivi odluci hrvatskog Ustavnog suda da je ustaški pozdrav

⁹ Jasan pregledan različitih filozofskih pozicija o rasi, v. u: James i Burgos (2022). Znanstvene argumente kojima se odbacuju biološka povezanost inteligencije i rase, v. u: Turkheimer, Paige Harden i Nisbett (2017).

¹⁰ Dokaz da se ne radi o tabu temi nije samo činjenica da zagovornici genetskog objašnjenja slabijih rezultata Afroamerikanaca na testovima inteligencije, poput Charlesa Murraya u SAD-u ili Sesardića u Hrvatskoj, imaju uspješne akademske karijere i objavljuju svoje knjige kod uglednih izdavača, već su prisutni i u medijskome prostoru.

"Za dom spremni" protivan Ustavu Republike Hrvatske zato što su članci Ustava na koje se Ustavni sud referirao u svojoj odluci "toliko... općeniti i nedorečeni, ili su puklo proklamacijskog sadržaja, da nije jasno kako bi iz takvih premisa uopće mogla biti iscijedena željena konkluzija" (str. 123). Ustavni pravnici bi se vjerojatno samo nasmijali na ovakvo elementarno nerazumijevanje logike prava ili uloge ustavnih sudova u tumačenju članaka ustava. Čini se da je Sesardić ovdje smetnuo s uma vlastito upozorenje koje iznosi u četvrtome poglavlju: "kritičari neće zasluživati ozbiljniju pozornost ako se odmah pokaže da su elementarno neinformirani o stajalištu koje nastoje dovesti u sumnju" (str. 211).

Poglavlje "Teroristi i njihova prava" bavi se pitanjem da li neke od sigurnosnih mjera koja je provodila Busheva administracija tokom "rata protiv terorizma", poput držanja zatočenika optuženih za terorizam u pritvoru bez suđenja i mučenja zatočenika, mogu biti moralno i zakonski opravdane. Vežano uz prvu temu – zatočeništvo bez prava na obranu i sudski proces – autor nudi čitatelju poprilično tanke argumente zašto se takvo oduzimanje prava može opravdati. U poglavlju nema podatka kako je od 779 zatočenika u Guantanamo za koje je postojala sumnja da su islamistički teroristi, 732 njih pušteno (u brojnim slučajevima nakon višegodišnjeg zatočeništva i opetovanog mučenja) bez ikakve optužnice.¹¹ Umjesto toga, Sesardić se referira na neimenovani "američki izvor" koji tvrdi da je za one koji su pušteni iz Guantanamo "potvrđeno za njih 16%", te je "postojala... sumnja za još dodatnih 12%" da su se uključili u "terorističku aktivnost ili komunikaciju s terorističkom organizacijom" (str. 312). Čak i ako je i sumnja neimenovanog izvor točna, zar ne bi humanistički orijentirani filozof i zagovornik ljudskih prava trebao biti užasnut time da je 527 nevinih osoba bilo zatvoreno bez ikakvog sudskega procesa te da je dio njih bio izložen mučenju? Sesardić uvažava da se "ne može isključiti mogućnost da su neki dospjeli u Guantanamo greškom i da su posve neležni", ali da je pritvor u Guantanamo opravdan barem za onih "20 posto preostalih zatočenika koji nisu otpušteni" (str. 313). U stvari, 2022., u vrijeme kada je Sesardićeva knjiga objavljena, samo 7% zatočenika nije otpušteno iz Guantanamo.

Autorova rasprava o tome je li *waterboarding* mučenje ili nije, niže jedan neuvjerljivi argument za drugim. Prvo, Sesardić nije zadovoljan s definicijom mučenja u UN-ovoj Konvenciji protiv mučenja i drugog okrutnog, nehumanog te ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja. Prema njemu, definicija mučenja kao "svakog postupka kojim se nekome namjerno nanosi teška bol i patnja, bili oni fizički ili mentalni" nije dovoljno jasna da bi mogli, bez rezerve, proglasiti *waterboarding* mučenjem. Možda mu u njegovoj dilemi može pomoći posebni izvjestitelj UN-a o mučenju Nils Melzer koji je 2017. ustvrdio "bez ikakve sumnje, *waterboarding* predstavlja mučenje" (UN, 2017a). Drugi argument je da značajan broj ispitanika u anketama ("prema nekim izvorima, oko jedne četvrtine") ne smatra *waterboarding* mučenjem (str. 324). U knjizi nema nikakve reference na te ankete i "neke izvore", pa ne znamo gdje i kada su ankete provedene, te na kojem uzorku. No, valjanost ovog argumenta, neovisno o pouzdanosti neimenovanih anketa, jednaka je valjanosti argumenta da trebamo ozbiljno razmisliti o mogućnosti postojanja duhova, uzimajući u obzir to da četvrtina građana SAD-a vjeruje da duhovi postoje (Ballard, 2019). Za Sesardića su stavovi onih koji su se svojevoljno izložili *waterboardingu* – poput novinara Christophera Hitchensa – i zaključili da se radi o mučenju manje uvjerljivi jer se radi isključivo o njihovom "subjektivnom iskustvu" (str. 325).

¹¹ Detaljnije podatke, v. u: Bridge Initiative Team (2020). O UN-ovu specijalnom izvješću o mučenjima koje je provodila CIA u sklopu rata protiv terorizma, v. UN (2017b).

Također, Sesardiću je nezamislivo da je američka vojska koja je podvrgnula više tisuća svojih vojnika *waterboardingu*, "masovno mučila svoje građane" (str. 324). Ne spominje da je razlog zašto je američka vojska provodila taj program bio da pripremi svoje vojnike za situaciju u kojoj se mogu naći ako budu uhvaćeni od neprijatelja, dakle, pripremala ih je da izdrže mučenje. Također, autor je smetnuo s uma da ni američki vojnici, ni Hitchens nisu, prema UN-ovoj definiciji (na koju se i sam autor referira) bili mučeni. Prvo, slobodno su pristali biti povrgnuti *waterboardingu* (za Sesardića je činjenica da postoje osobe koje su pristale biti izložene *waterboardingu* indikacija da ta praksa zapravo nije mučenje). Drugo, UN-ova definicija ne smatra mučenjem svaku instancu gdje je osoba izložena teškoj boli i patnji, već jasno navodi i ciljeve koji se žele nanijeti tim činom (dobivanje informacija, zastrašivanje, kažnjavanje ili diskriminacija). Niti jedan od tih ciljeva nije primjenjiv na primjere na koje se Sesardić referira. No, autor barem priznaje da su, za razliku od zatočenika u Guantanamo, američki vojnici i Hitchens znali da mogu u bilo kojem trenutku dati znak i prekinuti davljenje vodom. Ipak, zaključuje kako "nema uvjerljivih dokaza" na temelju kojih bi mogli uvjerljivo ustvrditi je li *waterboarding* mučenje ili ne.

Čak i ako se čitatelj ipak odluči da je *waterboarding* mučenje, to nije previše relevantno, smatra autor, ako možemo pokazati da, barem načelno, postoje situacije u kojima bi mučenje moglo biti moralno opravdano. Ovdje se Sesardić vraća prežvakanom *ticking-bomb* misaonom eksperimentu: ako mučenjem terorista možemo spasiti živote tisuću nevinih ljudi, mučenje ne može *a priori* biti moralno nedopustivo. U filozofskom aspektu, ovo poglavlje ne donosi ništa novo, osim što nam autor otkriva svoju predanost konzekvencijalističkoj nasuprot deontološkoj poziciji. Za one koji se ne slažu s njegovom pozicijom, autor ne bira riječi: za zagovornika kantijanske pozicije o apsolutnoj moralnoj zabrani mučenja poput Jeremyja Waldrona treba se zapitati "je li on u punom smislu čovjek te je li posve izgubio moralni kompas"? Sesardić dodaje da bi takav filozof, kada bi ga suočili sa situacijom u kojoj treba podvrgnuti mučenju potencijalnog masovnog ubojicu kako bi spasio živote tisuće nevinih ljudi, "vjerojatno brzo došao k svijesti, shvatio prioritete i izabrao jedinu razumnu opciju" (str. 334), te da ni sam Waldron "ne može biti toliko lud" (str. 329) da bi u takvoj situaciji i dalje branio svoju poziciju. Sve to Sesardić čini nakon što je u istome poglavlju opravdano upozorio kako su, u ozbiljnim akademskim raspravama, arogantna moralna superiornost i omalovažavanje filozofskih neistomišljenika neprimjereni i nepotrebni (str. 333).

Važnije, potpuno je nejasno koja je relevantnost *ticking-bomb* misaonog eksperimenta za autorovo opravdavanje politike mučenja koju je provodila Busheva administracija. Sesardić eksplicitno kaže kako njegovi argumenti samo pokazuju kako, barem načelno, postoji kontekst u kojem bi mučenje neke osobe bilo prihvatljivo. No, da bi taj teorijski argument bio primjenjiv na moralnu ocjenu američke politike u borbi protiv terorizma moramo odgovoriti na barem još dva pitanja: je li uistinu postojala *ticking-bomb* situacija u kojoj je mučenje terorista spasilo živote nevinih ljudi i je li mučenje u takvoj situaciji uistinu efikasno? Autor izbjegava odgovoriti na ova pitanja. Indikativno, u knjizi nema ni riječi o izvještaju Odbora za obavještajna pitanja američkog Senata iz 2014. u kojem jasno stoje sljedeći zaključci: CIA-ina upotreba pojačanih ispitivanja (tj. mučenja) nije se pokazala efikasnim načinom dobivanja informacija; CIA-no opravdanje pojačanih ispitivanja temeljilo se na netočnim informacijama o njihovoj učinkovitosti; CIA-na ispitivanja zatvorenika su bila puno gora i brutalnija nego što je to službeno dokumentirano.¹² Također, nema

¹² V. Senate Select Committee on Intelligence (2014).

spomena slučaja Ibn al-Shaykh al-Libija koji je, nakon što je bio mučen, priznao da postoji povezanosti Al Qaide i Iraka, te da Irak skriva oružje masovnog uništenja. SAD je iskoristio to priznanje, koje se pokazalo potpuno lažnim, kao glavno opravdanje za invaziju na Irak.

Dva su poglavlja u knjizi posvećena intelektualnoj povijesti. Poglavlje o 1968-oj je napisano zanimljivo, na trenutke čak i zabavno. Ne donosi ništa novo, ali nije loše još jednom se podsjetiti intelektualnog i političkog diletantizma nekih sudionika i zagovornika studentskih prosvjeda '68., njihove nekritičke podrške komunizmu, te Castrovom ili Maovom poretku ili, u jugoslavenskom kontekstu, bezrezervnih iskaza lojalnosti liku i djelu Josipa Broza Tita gotovo svih sudionika studentskog pokreta. Nažalost, ni u ovom poglavlju autor ne može pobjeći od površnosti i ideološke pristranosti. Tako, primjerice, nakon opravdane kritike Marcuseovog koncepta represivne tolerancije, iznosi dubioznu tvrdnju kako je ključna razlika između ljevice i desnice u tome što na desnici "nema ni jednog imalo značajnog mislioca" (str. 245) koji bi zahtijevao zabranu javne objave stajališta svojih umjerenijih ideoloških protivnika. Naravno, moguće je da autor ne smatra Rogera Scrutona, Williama F. Buckleya, Rusella Kirka ili Josepha Ratzingera značajnim misliocima ili nije upoznat s njihovim stavovima o prihvatljivim granicama slobode govora. Podjednako upitna je i sljedeća autorova tvrdnja: "jedna od karakteristika studentskih gibanja bio je kronični nedostatak smisla za humor" (str. 246). Spomenimo samo *Spassguerillu* u Njemačkoj, *Yippies* u SAD-u i Cohn-Bendita u Francuskoj.

Poglavlje o Gaji Petroviću i praksisovcima sadrži neke zanimljive dijelove. Autor, primjerice, uvjerljivo argumentira zbog čega je Praxis bio popularan u lijevim intelektualnim krugovima izvan Jugoslavije, te zbog čega je filozofski utjecaj te škole mišljenja danas više-manje nepostojeći. No, glavna je tema ovoga poglavlja *ad hominem* napad na Petrovića. U najdužem poglavlju u knjizi, na skoro sto stranica Sesardić je posvetio samo par stranica kritici Petrovićevih filozofskih ideja. To ne treba čuditi, uzevši u obzir da autor smatra Petrovićev filozofski opus potpuno irrelevantnim. Jedino pozitivno što u ovome poglavlju možemo pročitati o Petroviću jest da je protratio svoj "ogroman intelektualni potencijal" baveći se marksističkom mišlju (str. 433). Ostatak poglavlja posvećen je tome da se Petrovića prikaže kao karijerista, oportunistu, licemjera i intelektualnog diletanta. U poglavlju nalazimo i par intermeća u kojima Sesardić prikazuje istaknute filozofe koji su s hvalom govorili o Petroviću kao filozofske šarlatane (Bloch) ili kao pristojne ljude koji su, zapravo, imali nisko mišljenje o Petroviću kao filozofu (Habermas).

No, ključni Sesardićev argument, kako to i podnaslov poglavlja "od Staljinizma do srpskog nacionalizma" sugerira, jest taj da je Petrović bio prikriveni srpski nacionalist. Sesardić nudi nekoliko dokaza za tu tvrdnju: *možda* je izvor Blochove tvrdnje da su Hrvati koji žive u Njemačkoj gotovo svi fašisti upravo Petrović; potpora Mihailu Đuriću na stranicama časopisa *Praxis najvjerojatnije* je došla od Petrovića; iako "nije moguće konkluzivno dokazati" (str. 412) da je Puhovski nagrađen mjestom u redakciji *Praxisa* za svoje svjedočenje protiv prolječara, sasvim je *moguće* da se upravo to dogodilo; *moguće* je da su Petrovićevo članstvo u SANU 1988. i njegovo uvjerenje da su Srbi, Crnogorci i u drugi nealbanski narodi prisilno protjeravani s Kosova dokazi njegove simpatije prema velikosrpskom nacionalizmu. Svaki bi ozbiljniji povjesničar takve dokaze nazvao spekulacijama. No, čak i kada se bi se Sesardićeve spekulacije pokazale točnima, neozbiljno je Petrovića trpati u isti koš s beogradskim praksisovcima poput Mihajla Markovića i Svetozara Stojanovića koji su bili otvoreni ideolozi i apologeti Miloševićeve velikosrpske politike. Sesardić nigdje ne spominje

Petrovićeve osude nacionalizma i rata već zaključuje da se zagrebački praksisovci u pitanju potpore srpskome nacionalističkom projektu nisu "u bitnome, ponašali drugačije od svojih beogradskih kolega" (str. 426), no kako su živjeli u Hrvatskoj, bili su dovoljno oprezni da prikriju svoj srpski nacionalizam. Izgleda da nisu bili dovoljno oprezni da prevare autorov detektivski njih.

Na kraju, vratimo se Sokratu. U Platonovom dijalogu *Gorgija* Sokrat u raspravi s učiteljem govorništva po kojem dijalog nosi ime povlači ključnu razliku između filozofa i sofista, tj. između onih koji sudjeluju u filozofskoj raspravi da bi se, kroz međusobnu razmjenu argumenata, približili istini te onih koji po svaku cijenu žele pobijediti u raspravi uzdajući se u neinformiranost svojih sugovornika o temi o kojoj se raspravlja. Teško se oteti dojmu da knjiga *Konsenzus bez pokrića* pripada sofistichkom, a ne filozofskom žanru. Idealan čitatelj ove knjige je onaj kojeg duboko živcira politička korektnost i liberalna moralna uzvišenost, nije previše upoznat s temama o kojima autor piše, nema strpljenja baviti se s argumentima koji se ne slažu s njegovim svjetonazorom, te je voljan pročitati preko četiristo stranica kako bi našao potvrdu svojih protuljevičarskih stavova. Svim drugim čitateljima preporučio bih da posvete svoje vrijeme ozbiljnijim knjigama.

Literatura

- Ballard, J. (2019). Many Americans believe ghosts and demons exist. *YouGovAmerica*, 21. listopada. <https://today.yougov.com/topics/society/articles-reports/2019/10/21/paranormal-beliefs-ghosts-demons-poll>
- Blanuša, N., i Kulenović. E. (2018). Hate Speech, Contentious Symbols and Politics of Memory: Survey Research on Croatian Citizens' Attitudes. *Politička misao*, 55(4), 176-202. <https://doi.org/10.20901/pm.55.4.07>
- Brettschneider, C. (2010). When the State Speaks, What Should It Say? The Dilemmas of Freedom of Expression and Democratic Persuasion. *Perspective on Politics*, 8(4), 1005-1019. <https://doi.org/10.1017/S15375927100003154>
- Bridge Initiative Team. (2020). Guantánamo Bay Military Prison: Narratives and Numbers. 4. studenog. <https://bridge.georgetown.edu/research/guantanamo-bay-data-project/>
- Camus, A. (1963). Reflections on the Guillotine. U: *Resistance, Rebellion and Death* (str. 131-179). New York: The Modern Library.
- DPIC, b.d. Murder Rate of Death Penalty States Compared to Non-Death Penalty States. <https://deathpenaltyinfo.org/facts-and-research/murder-rates/murder-rate-of-death-penalty-states-compared-to-non-death-penalty-states>
- Dworkin, R. (2009). Foreword. U: I. Hare i J. Weinstein (ur.), *Extreme Speech and Democracy* (str. v-ix). Oxford: Oxford University Press.
- ECRI. (2016). *ECRI General Policy Recommendation No.15 on Combating Hate Speech*. Strasbourg: Council of Europe.
- Elster, E. (2011). Hard and Soft Obscurantism in the Humanities and Social Sciences. *Diogenes*, 58(1-2), 159-170. <https://doi.org/10.1177/03921921112444984>
- Glendon, M. A. (2002). *A World Made New: Eleanor Roosevelt and the Universal Declaration of Human Rights*. New York: Random House.
- Heinze, E. (2015). *Hate Speech and Democratic Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.
- Hood, R. (2002). *The Death Penalty: A Worldwide Perspective* (3rd Edition). Oxford: Oxford University Press.
- James, M., i Burgos, A. (2022). Race. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2022 Edition).
- Lauren, P. G. (2003). *The Evolution of International Human Rights*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Loewenstein, K. (1937a). Militant Democracy and Fundamental Rights I. *The American Political Science Review*, 31(3), 417-432.
- Loewenstein, K. (1937b). Militant Democracy and Fundamental Rights II. *The American Political Science Review* 31(4), 638-658.
- Malik, K. (2012). Interview with Kenan Malik. U: M. Herz i P. Molnar (ur.), *The Content and Context of Hate Speech* (str. 81-91). Cambridge: Cambridge University Press.
- Morisi, È. (2014). To Kill a Human Being: Camus and Capital Punishment. *South Central Review*, 31(3), 43-63.

- NRC (2012). *Deterrence and the Death Penalty*. Washington, DC: The National Academies Press
- Parekh, B. (2012) Is There Case for Banning Hate Speech? Hate Speech. U: M. Herz i P. Molnar (ur.), *The Content and Context of Hate Speech* (str. 37-56). Cambridge: Cambridge University Press.
- Senate Select Committee on Intelligence (2014). Committee Study of the CIA's Detention and Interrogation Program, https://www.feinstein.senate.gov/public/_cache/files/7/c/7c85429a-ec38-4bb5-968f-289799bf6d0e/D87288C34A6D9FF736F9459A-BCF83210.sscistudy1.pdf
- Sesardić, N. (2005). *Making Sense of Heritability*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Šimonović, I. (2020). Zašto je važna borba protiv smrtne kazne? *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 70(2-3), 213-250. <https://doi.org/10.3935/zpfz.70.23.02>
- Steiker, C. S. (2002). Capital Punishment and American Exceptionalism. *Oregon Law Review*, 81(1), 97-130.
- Strossen, N. (2018). *HATE: Why We Should Resist It with Free Speech, Not Censorship*. Oxford: Oxford University Press.
- Truskett, J. P. (2003). The Death Penalty, International Law, and Human Rights. *Tulsa Journal of Comparative & International Law*, 11(2), 557-602.
- Turkheimer, E., Paige Harden, K., i Nisbett, R. (2017). Charles Murray is once again peddling junk science about race and IQ. *Vox*. 18. svibnja. <https://www.vox.com/the-big-idea/2017/5/18/15655638/charles-murray-race-iq-sam-harris-science-free-speech>
- UN (2017a). Torture is torture, and waterboarding is not an exception – UN expert urges the US not to reinstate it, 30. siječnja. <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2017/01/torture-torture-and-waterboarding-not-exception-un-expert-urges-us-not>
- UN (2017b). "US must stop policy of impunity for the crime of torture" – UN rights expert, 13. prosinca. <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2017/12/us-must-stop-policy-impunity-crime-torture-un-rights-expert?LangID=E&NewsID=22532>
- UN (2020). *United Nations Strategy and Plan of Action on Hate Speech: Detailed Guidance on Implementation for United Nations Field Presences*. <https://www.un.org/en/genocideprevention/publications-and-resources.shtml>
- Waldron, J. (2010). Dignity and Defamation: The Visibility of Hate. *Harvard Law Review*, 123(7), 1596-1657.

O JEDNOM PRIKAZU KONSENZUSA BEZ POKRIĆA

Neven Sesardić <https://orcid.org/0000-0002-9291-5691>

E-mail: sesardic@gmail.com

Polemika

Zaprimljeno: 29. 11. 2022.

Prihvaćeno: 1. 12. 2022.

Politolog Enes Kulenović nedavno je u ovom časopisu (Kulenović, 2022) objavio recenziju moje knjige *Konsenzus bez pokrića* (Sesardić, 2022).

Mnogi smatraju da autori u načelu ne bi trebali odgovarati na negativne recenzije svojih knjiga. Do sada sam se toga i sâm pridržavao. Ali postoje iznimke. Dobar razlog za reagiranje je ako autor knjige može ukazati na neke centralne, dokazivo pogrešne ili proizvoljne tvrdnje u recenziji koje bi inače mogle izgledati uvjerljive, posebice onima koji nisu čitali kritiziranu knjigu.

Slijedi niz Kulenovićevih prigovora i mojih komentara na te prigovore.

Prigovor 1: Govor mržnje i nasilje

Kulenović osporava moju tvrdnju da "govor mržnje nije govor koji *izravno poziva na nasilje*" suprotstavljajući joj dokumente raznih međunarodnih organizacija te hrvatski Ustav i Kazneni zakon u kojima se govor mržnje eksplicitno povezuje s *poticanjem na nasilje*. I na osnovi toga zaključuje: "Dakle, potpuno je nejasno na čemu Sesardić temelji svoju tvrdnju da govor mržnje ne uključuje izravno pozivanje na nasilje" (Kulenović, str. 262.).

Komentar na prigovor 1

Ustvari, nema tu ničega nejasnog. Dapače, objašnjenje je prilično evidentno i sigurno sam da su mnogi čitatelji odmah uočili u čemu je nesporazum. Naime, ja sam govorio o *izravnom pozivu na nasilje*, dok je u izvorima koje navodi Kulenović riječ samo o pozivu na nasilje.

Zašto je ta distinkcija važna? Jednostavno zato što je *izravno pozivanje na nasilje*, kao što pišem u knjizi, zabranjeno u svim civiliziranim zemljama. Stoga, inzistiranje na tome da onaj "govor mržnje" koji *izravno poziva na nasilje* bude sankcioniran ne bi bilo previše korisno jer je takav govor već ionako zabranjen i kažnjiv. No, *proširi* li se pojam govora mržnje tako da uključi i govor koji *neizravno* potiče na nasilje (što god to značilo), otvara se prostor za kriminaliziranje ili stigmatiziranje onog govora koji je, po mišljenju mnogih, tradicionalno potpadao pod slobodu izražavanja.

Dodatni problem je u tome što *neizravno poticanje na nasilje* obično nije ni izbliza jasno definirano pa time stvara pravnu i drugu nesigurnost, što će po prirodi stvari dovesti do uvođenja novih "verbalnih delikata" te sužavanja slobode govora. U jednom dokumentu UN-a koji sâm Kulenović citira konstatira se, posve točno: "Nema međunarodne zakonske definicije govora mržnje, a i određenje onoga što proizvodi mržnju jest sporno i predmet je diskusije." Upravo zato se i ne zna koga sve ta toljaga može udariti po glavi.

Prigovor 2: Određenje govora mržnje

Kulenović smatra da je pojam govora mržnje, kako ga ja koristim, "neprecizan", a potom daje sljedeće određenje tog pojma: "Kad govorimo o primjeni, govor mržnje se razumije kao vrsta neprihvatljivog javnog govora koji je zakonski sankcioniran ili zaslužuje javnu osudu *od strane države* [kurziv: N. S.]" (str. 262.).

Komentar na prigovor 2

Pojam govora mržnje nije neprecizan samo u mojoj upotrebi. Notorna je stvar, kao što je već rečeno, da je taj pojam *općenito* neprecizan. Na primjer, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, najautoritativnija filozofska publikacija, u članku o govoru mržnje konstatira: "Budući da je izraz 'govor mržnje' ono što se tipično naziva suštinski osporavanim terminom, potraga za njegovom jednoznačnom ili univerzalnom definicijom je uzaludna."

Premda i Kulenović priznaje da "ne postoji jednoznačna definicija tog pojma", on ipak nameće preciznost tamo gdje ona ne postoji i kaže da, u vezi s primjenom, govor mržnje se razumije kao govor koji sankcionira ili osuđuje *država*. Očigledan problem s tako direktnim povezivanjem govora mržnje s intervencijom države je u tome što to ne vrijedi za SAD jer (kao što i sâm Kulenović navodi) zbog Prvog amandmana američkog Ustava većina onoga što se u toj zemlji podvodi pod govor mržnje ne može nikako biti sankcionirano od strane države. Naravno, SAD je samo jedna država, ali jamačno nema previše smisla ograničiti doseg govora mržnje tako da se isključi kulturno i politički najutjecajnija zemlja na svijetu koja upravo svojim raspravama o govoru mržnje ima razmjerno najveći globalni utjecaj na razumijevanje tog fenomena.

Prigovor 3: Demokracije, sudovi i sloboda izražavanja

U knjizi sam napisao da u zapadnim zemljama danas nije isključen ni sudski progon ako (a) u skladu sa svojom religijom javno kažete kako smatrate da je homoseksualnost grijeh, ili (b) ako iznesete argumente protiv politike masovnog useljavanja muslimana u Europu, ili (c) ako ustvrdite da postoji znatna razlika u prosječnoj inteligenciji između različitih rasa. Kulenovićev komentar: "Ovaj argument je potpuno neuvjerljiv, s obzirom na to da niti jedna demokratska država, uključujući Hrvatsku, ne bi prepoznala ove stavove kao govor mržnje i pravno sankcionirala osobe koje ih javno izgovore." (str. 263.)

Komentar na prigovor 3

Evo samo nekoliko protuprimjera.

U vezi s (a), podsjetimo na brojne novinske članke o vlasnicima slastičarni koji su u nekoliko navrata dospjeli na sud (a neki od njih i bili osuđeni) čak ne zato što su nešto rekli protiv homoseksualaca, nego samo zato što su iz religijskih razloga odbili napraviti tortu s porukom koja slavi homoseksualne brakove. Poznat je i slučaj zastupnice u finskom parlamentu, Päivi Räsänen, koja je izvedena na sud pod optužbom za govor mržnje, između ostalog, zato što je homoseksualnost nazvala "griehom". BBC je, izvještavajući o tom slučaju, konstatirao da sud treba odlučiti o tome "može li citiranje Biblije biti zločin u Finskoj". Prvostupanjski sud je ovog ljeta optuženicu oslobodio krivnje, ali u postupku je novi proces zbog žalbe tužitelja. Trogodišnja saga se nastavlja.

U vezi s (b), francuski je sud nekoliko puta osudio za govor mržnje Erica Zemmoura, nedavnog francuskog predsjedničkog kandidata, i to zbog njegovih tvrdnji o islamu i imigraciji. Također, Vrhovni sud Nizozemske je 2021. potvrdio prvo-

stupanjsku osudu političara Geerta Wildersa za govor mržnje jer je zastupao stav da treba smanjiti broj imigranata iz jedne afričke zemlje. Švicarski sud je 2002. izdao nalog za uhićenje Oriane Fallaci te je od talijanske vlade zatražio njezinu ekstradiciju kako bi joj se sudilo za govor mržnje zbog njezinih negativnih stavova o islamu i imigraciji. Italija je odbila taj zahtjev s obrazloženjem da istupi njihove novinarke potpadaju pod slobodu govora.

U vezi s (c), švedski je sud u studenom 2021. osudio na novčanu kaznu političara Bertila Malmberga zato što je iznio čisto empirijsku (plauzibilnu) tvrdnju da imigranti iz Sudana imaju vrlo niski IQ, dodajući da to otežava njihovo integriranje u švedsko društvo. Drugi je slučaj akademski vrlo uspješnog kanadskog sveučilišnog profesora J. Philippea Rushtona koji je 1989. održao predavanje u San Franciscu o rasnim razlikama u psihologiji. Tema je bila čisto empirijska, o trima ljudskim rasama (bijelcima, crncima i Azijatima) i njihovim statističkim karakteristikama (uključujući inteligenciju), ali bez iznošenja ikakvih političkih zaključaka ili vrijednosnih sudova. Svejedno, najprije se javio ogorčeni premijer kanadske provincije Ontario koji je profesorov istup nazvao "vrlo upitnim, destruktivnim, i uvredljivim za način kako Ontario misli [!]" i urgirao je da Rushton treba dobiti otkaz na sveučilištu Western Ontario. Uskoro je provincijski javni tužitelj promptno naredio policiji da poduzme istragu o tome je li Rushton prekršio članak federalnog kaznenog zakona prema kojem svatko tko namjerno potiče mržnju prema nekoj grupi može biti kažnjen zatvorom od dvije godine (Gross, 1990). Tek nakon šest mjeseci istrage, policijskog ispitivanja samog Rushtona i pregledavanja snimki njegovih javnih nastupa, postupak protiv njega bio je obustavljen.

Općenito govoreći, sasvim malo treba da danas čovjek dospije na optuženičku klupu za izgovorene nepoćudne riječi koje će olako biti kvalificirane kao "govor mržnje" ili "zločin iz mržnje". To se događa čak i u Velikoj Britaniji, kolijevci liberalizma i slobode izražavanja, kao što svjedoči način kako javno tužiteljstvo Engleske i Walesa definira zločin iz mržnje. To je "bilo koji kazneni prijestup za koji *žrtva ili bilo koja druga osoba* [kurziv: N. S.] smatra da je motiviran neprijateljstvom ili predrasudama, na temelju invaliditeta, rase, religije, spolne orijentacije ili transrodnog identiteta" (Crown Prosecution Service, 2022). Dakle, ako bilo tko smatra da vaš postupak proizlazi iz tih "loših" motiva, time je automatski ispunjen jedan od ključnih uvjeta da tužitelj vaš istup tretira kao zločin iz mržnje (što donosi težu kaznu nego ako tog elementa nema). U samoj definiciji nema mjesta da bi ikakvu ulogu igrao vaš eventualni prosvjed da niste imali tu motivaciju.

Zanimljivo je i kako britansko tužiteljstvo u istom dokumentu objašnjava značenje riječi "neprijateljstvo" (*hostility*), ključnog pojma u njihovoj definiciji zločina iz mržnje: "Ne postoji zakonska definicija "neprijateljstva" [!] pa koristimo svakodnevno razumijevanje riječi koje uključuje zlovolju, zlobu, prijezir, predrasudu, neljubaznost [*unfriendliness*], antagonizam, ogorčenost i antipatiju." Dakle, došlo se dotle da u cilju zaštite "ugroženih" skupina tužitelji čak i neljubaznost uzimaju kao inkriminirajući faktor.

Prigovor 4: "Dobre" strane komunizma

Kulenović smatra da nisam posvetio nikakvu pažnju argumentu da isticanje komunističkih simbola može biti dopušteno kao podrška određenim političkim vrijednostima i idealima "poput socijalne jednakosti, univerzalnog dostojanstva svih ljudskih bića ili dokidanja ekonomske eksploatacije" (str. 264.). Pritom dodaje da su te temeljne vrijednosti zajedničke demokratskim društvima i komunizmu.

Komentar na prigovor 4

Premda sam o tim navodno dobrim stranama komunizma pisao u ranijim tekstovima, Kulenovićev prigovor zaslužuje dodatnu pozornost i podulji komentar jer je riječ o jednoj od najvećih i najčešćih zabluda u raspravama o komunizmu.

Premda mnogi pokušavaju pokazati da je komunizam imao i vrijednosti koje zaslužuju pohvalu, taj argument ima jednu fatalnu slabost. Naime, da bi nekom političkom režimu bili upisani u pozitivni saldo njegovi lijepi i krasni ideali, nije nikako dovoljno samo to da su ti ciljevi bili glasno i često proklamirani. Potrebno je pokazati na koji je način, bar u nekim crtama, bilo zamišljeno da će politika koju je taj režim godinama provodio i dovesti do ostvarenja tih ideala. Ali, naravno, s hvaljenim komunističkim idealima nije se nikada dospjelo dalje od nošenja tih izlizanih parola na transparentima i njihovog isticanja u novinskim naslovima strogo kontroliranog tiska. Ustvari, komunističke bajke o svijetloj budućnosti obično su bile više upotrebljavane za regrutiranje novih članova partije prije preuzimanja vlasti, a nakon revolucije ta je propaganda postala patetični pokušaj kakve-takve legitimacije ovoljeno nedemokratskog poretka koji je bio održavan nasiljem i u čije su floskule u tim zemljama iskreno vjerovali uglavnom oni najnaivniji.

Ono što je bilo najavljivano — a i doista dosljedno realizirano — bio je krvavi revolucionarni teror, nemilosrdni obračun sa svim neprijateljima revolucije, istrebljivanje kulaka i ostale "gamadi". Nikada, međutim, nije bilo ponuđeno ikakvo objašnjenje zašto bi trebalo očekivati da će taj monstruozi "prijelazni" period neodređenog trajanja nekako dovesti do obećanog raja na zemlji. Taj totalni diskontinuitet između "lijepog" cilja i neljudske prakse čini komunizam jednom od najvećih političkih perversija u povijesti.

Da su komunistički vođe doista bili inspirirani plemenitom željom da uspostave socijalnu pravdu i omoguće ljudima uvjete za sretniji život, teško da bi bili u stanju ostaviti iza sebe desetke milijuna leševa. Jesu li oni možda davali naredjenja za masovne egzekucije, mučenja i deportiranja u Gulag nevoljko i s velikom tugom u srcu, ali s uvjerenjem da su, kad se sve zbroji, takve odluke, avaj, ipak najbolje rješenje za budućnost čovječanstva? Naravno da ne. Sve što znamo o njima govori da su bili lišeni svakog osjećaja i empatije za svoje žrtve — konkretne, žive ljude od krvi i mesa.

Jedan primjer (od mnogih) je Lenjin, za kojeg je Maksim Gorki (koji ga je dobro poznavao) jednom rekao da za njega individualna ljudska bića nisu bila "gotovo ni od kakvog interesa te da je mislio jedino o partijama, masama, državama..." i da je za njega radnička klasa bila "ono što je ruda za metalskog radnika, drugim riječima, sirovina za socijalno eksperimentiranje" (Pipes, 1991: 350). Kad već govorimo o Lenjinu, njegova je okrutnost bila rezultat njegovog političkog fanatizma i imala je doktrinarni izvor. Kao što je i sâm rekao godinu dana nakon Oktobarske revolucije: "Kada nam se prigovara zbog okrutnosti, mi se čudimo kako ljudi mogu zaboraviti najelementarniji marksizam" (Conquest, 1970: 10).

I sada nam, nakon svega, sugeriraju da upravo toj ideologiji — koja je u *svakoj* zemlji u kojoj je došla na vlast dovela do masovnog pomahnitalog nasilja države nad vlastitim nevinim građanima — dajemo moralni "popust". A zašto? Samo zbog onih praznih fraza kojima su ti režimi neuspješno pokušavali zamaskirati svoje užase. Posebice je pak groteskno kad Kulenović tvrdi da među temeljne vrijednosti komunizma spada i "univerzalno dostojanstvo svih ljudskih bića". Ali tko je od glavnih komunističkih vođa poput Lenjina, Staljina, Mao Zedonga, Pola Pota, Josipa Broza, Ceaușesca, Honeckera, Envera Hoxhe, Castra ili Kim-il Sunga pokazao da mu je bilo stalo do očuvanja "dostojanstva svih ljudskih bića"? I samo postavljanje tog pita-

nja uvreda je sjećanju na stotine milijuna ponižavanih, zlostavljanih, izgladnjivanih, interniranih i ubijanih u svim tim režimima.

Još prije 35 godina sam u prvoj svojoj kritici praksisovske filozofije upozoravao na lakoću s kojom je ideja komunizma često bila gotovo hermetički odvajana od svoje stravične povijesne prakse te na taj način bila predstavljena kao još uvijek svjetli i poželjni ideal. Ali čak i kad pogledamo, čisto teorijski, onu političku filozofiju koja je svugdje inspirirala komunistički pokret, nije li ona — i prije 1917.! — imala već u sebi ugrađene tri glavne komponente kasnijih totalitarizama instaliranih u njezino ime? Riječ je o pozivu na nasilje, nezainteresiranosti za demokratsku legitimaciju nove vlasti i nedostatku ikakvih iole jasnijih putokaza kako će se doći do obećanog cilja — "razotuđenja" i "besklasnog društva". Nije li to bio dovoljan razlog za veliku skepsu u vezi s tim političkim pokretom vrlo rano, a da ne govorimo o tome koliko je bilo više opravdanja za oprez nakon što je praksa, od jedne države za drugom, počela nepogrešivo ostavljati krvave tragove?

Citirao sam tada i Kundera koji je 1980. na svoj neponovljivi način dobro opisao upravo taj problem: "Ljudi vole reći: revolucija je divna, jedino teror koji iz nje potječe jest zlo. Ali to nije istina. Zlo je već prisutno u onom divnom, pakao je već sadržan u snivanju o raju i ukoliko želimo shvatiti bit pakla, moramo ispitati bit raja iz kojeg je on proizišao. Krajnje je lako osuditi gulag, ali vrlo je teško odbaciti totalitarnu poeziju koja preko raja vodi u gulag" (Kundera, 1980).

Kad govorimo o pokušajima (barem parcijalne) rehabilitacije komunizma, možda jedna analogija može poslužiti kao *reductio ad absurdum* tog pristupa. Zamislimo da u nekoj zemlji pučem dođe na vlast revolucionarna partija s programom koji naziva "znanstvenim vivisekcionizmom". Njezin proklamirani cilj je obavljati kirurške eksperimente na živim ljudima (ne nužno na dobrovoljnoj osnovi), a nova vlast uvjerava građane (bez navođenja ikakve smislenije potkrepe) da će se time doći do novih vrijednih spoznaja o ljudskom tijelu, što će sve dovesti do spektakularnog poboljšanja zdravlja budućih generacija. Konačni je rezultat da tisuće ljudi ostaje unakaženo ili usmrćeno u tim pokusima, dok desetci tisuća stanovnika bivaju pogubljeni ili otpremljeni u zatvore i koncentracijske logore zbog "kontrarevolucionarnog djelovanja".

Cijela ova priča o vivisekciji namjerno je konstruirana tako da opisani totalitarni režim karakteriziraju dvije velike sličnosti s prošlim komunističkim inkarnacijama: (1) daleki magloviti ideal bez ikakvih jasnijih naznaka kako bi on uopće mogao biti ostvaren, i (2) dugotrajna i teška politička opresija popraćena masovnim zločinima. S obzirom na te duboke sličnosti, izgleda da bi po Kulenovićevoj logici imalo smisla i ovdje reći da je politika "znanstvenog vivisekcionizma" dijelila neke temeljne vrijednosti sa suvremenom medicinom, a onda bi imalo smisla i isticanje simbola tog vivisekcionističkog pokreta razumjeti kao "podršku tim zajedničkim idealima". Jer nisu li i medicina i vivisekcionizam proklamirali isti (plemeniti) cilj — poboljšanje ljudskog zdravlja i kvalitete života?

Prigovor 5: Camus protiv smrtne kazne

Braneci Alberta Camusa od moje kritike da on ne nudi imalo uvjerljive empirijske argumente za svoju tvrdnju da smrtna kazna ne zastrašuje potencijalne zločince, Kulenović navodi (str. 265.) da Camus citira izvještaj neke "Engleske kraljevske komisije iz 1930." u kojem stoji: "Sve statistike koje smo uzeli u obzir potvrđuju činjenicu da ukidanje smrtne kazne ne dovodi do povećanja broja zločina." Pritom se

Kulenović čudi zašto ja ne spominjem to Camusovo pozivanje na "empirijski dokaz o neučinkovitosti smrtne kazne".

Komentar na prigovor 5

Najprije trebamo raščistiti dvije stvari. Prvo, ne postoji nikakav izvještaj "Engleske kraljevske komisije iz 1930.". U odlomku koji Kulenović citira, Camus *ne govori o jednom izvještaju*, nego se poziva na *dva potpuno odvojena izvještaja* o smrtnoj kazni: (a) izvještaj britanskog parlamentarnog povjerenstva iz 1930. i (b) izvještaj Engleske kraljevske komisije iz 1953. Kulenović je nekako stopio ta dva izvještaja u jedan i pretvorio ih u fantomski (nepostojeći) izvještaj Engleske kraljevske komisije iz 1930.

I drugo, nema nikakvog "empirijskog dokaza o neučinkovitosti smrtne kazne" u izvještaju Engleske kraljevske komisije iz 1953.¹ Doduše, nepažljivi čitatelj mogao bi pomisliti da sljedeća rečenica iz spomenutog izvještaja ima upravo taj smisao: "Opći zaključak do kojeg smo došli jest da u podacima koje smo ispitali nema jasnog svjedočanstva da je ukidanje smrtne kazne dovodilo do povećanja stope ubojstava..." (Royal Commission on Capital Punishment, 1953: 23). Ali to, naravno, ne bi bilo točno, jer ono što citirana rečenica kaže jest (a) da nema dokaza da smrtna kazna smanjuje broj ubojstava, a ne (b) da ima dokaza da smrtna kazna ne smanjuje broj ubojstava. (Konfuzija koju ovdje vidimo je isto kao kad bi netko nepostojanje dokaza da je A ubio B-a protumačio kao dokaz da A nije ubio B-a. Interesantno je da Kulenović čini upravo tu pogrešku i u drugom kontekstu. Vidi ovdje njegov prigovor 12 i moj komentar.)

U svojoj knjizi o smrtnoj kazni (Koestler, 1956) na koju se i Camus u svom eseju oslanja, Arthur Koestler posve korektno prenosi gore navedeni citat iz izvještaja Engleske kraljevske komisije iz 1953., ali Camus taj citat, najvjerojatnije iz nepažnje, iskrivljava tako da mu potpuno mijenja značenje, iz točnog (a) u sasvim pogrešno (b). Ironično je da ono čime je Kulenović mahao kao "empirijskim dokazom o neučinkovitosti smrtne kazne" nije ništa drugo nego lažni citat koji je nastao Camusovom šlampavošću.

Suzdržanost Engleske kraljevske komisije vidljiva je i iz sljedećeg odlomka iz njezinog izvještaja (str. 24.): "Negativan zaključak koji izvlačimo iz ovih brojki naravno ne implicira da učinak odvratanja smrtne kazne ne može biti veći od učinka bilo koje druge kazne. *To samo znači da te brojke ne pružaju pouzdano svjedočanstvo ni u jednom ni u drugom smjeru* [kurziv: N. S]." Također, u dodatku 6. (od preko 50 stranica) pod naslovom "O vrijednosti smrtne kazne kao sredstvu odvratanja", Komisija upozorava da je iz relevantnih statističkih podataka iz raznih zemalja teško izvući čvrste zaključke o tome koliko je ta kazna djelotvorna (str. 328.).

Dakle, zaključak Engleske kraljevske komisije iz 1953. potpuno je na liniji koju je 2012. zastupao američki National Research Council, za čiji sam (također agnostički) stav o smrtnoj kazni u svojoj knjizi tvrdio da je najmjerodavnije mišljenje o stanju suvremene diskusije o opravdanosti smrtne kazne. I Kulenović bi se možda s time složio, da je samo prelistao izvorni dokument Engleske kraljevske komisije, umjesto što se, iz nepoznatog razloga, isključivo oslanjao na jednu rečenicu koju je Camus pogrešno citirao.

Postoje jake indicije (u koje ovdje ne mogu ulaziti) da Camus nije dobio informacije o izvještaju Engleske kraljevske komisije izravno, nego tek iz druge ruke, tj.

¹ Postoji i znatno raniji izvještaj Engleske kraljevske komisije o smrtnoj kazni iz 1866., ali Camus očigledno ne misli na taj dokument jer govori o *nedavnom* razmatranju smrtne kazne.

iz Koestlerove rasprave (1956). Ako je to točno, onda je Kulenovićev izvor (Camus) bio izvor čak iz treće ruke (Kraljevska komisija → Koestler → Camus → Kulenović) pa ne treba previše čuditi da je u toj igri pokvarenog telefona u jednom trenutku došlo do povećeg šuma u kanalu.

Prigovor 6: Teškoće s Elsterom

U vezi s raspravom o opravdanosti smrtne kazne, Kulenović osporava moju kritiku Jona Elstera koji je rezolutno odbacio određene statističke argumente u prilog smrtnoj kazni. Kulenović u obranu Elstera navodi da se i američki National Research Council složio s Elsterom da je argument u prilog smrtnoj kazni iz poznatog članka ekonomista Isaaca Ehrlicha (Ehrlich, 1975) neodrživ. (Spomenimo da ni Elster ni Kulenović ne daju osnovne podatke o Ehrlichovom članku u referencama, premda se to smatra dobrim akademskim običajem, posebice za radove koje se tako oštro kritizira.)

Komentar na prigovor 6

Ovaj Kulenovićev način osporavanja uopće ne dotiče moj argument iz knjige jer nisam niti branio Ehrlichovo stajalište niti sam kritizirao Elstera samo zato što je odbacio Ehrlichove zaključke. Prigovorio sam Elsteru zbog toga što je "statističke argumente u prilog smrtnoj kazni" paušalno proglasio ne samo opskurantizmom nego i kenjažom (*bullshit*).

Dva su tu problema. Prvo, Elster nije ponudio ni približno adekvatnu potkrepu za tako žestoku i iznimno neodmjerenu diskvalifikaciju Ehrlichova članka, a kamoli za šire diskreditiranje svih onih akademskih publikacija koje su, služeći se sličnom statističkom metodologijom, također došle do zaključka da je smrtna kazna opravdana.

I drugo, puno važnije, nema nikakvog smisla odbaciti kao opskurantističke *samo one argumente koji dolaze do određenog zaključka*, tj. da je smrtna kazna opravdana. Što ako netko, koristeći tu istu metodu na drugom empirijskom materijalu, zaključi suprotno, tj. da smrtna kazna *nema* željeni učinak? Nije jasno zašto to onda, po Elsteru, također ne bi bio opskurantizam i "kenjaža". Jednom riječju, Elsterova se tendencioznost očituje u tome što je nazvao opskurantističkima stajališta prema njihovoj glavnoj tezi (tj. da donose argumente u prilog smrtnoj kazni), a ne isključivo prema metodi koja je bila korištena, što bi jedino bilo logično.

Ohrabren, čini se, Elsterovim agresivnim tonom, i Kulenović je zaoštrio diskurs te tvrdi kako je Ehrlich prekršio metodološko načelo koje je "opće mjesto u društvenim znanostima", naime, "da su studije s tri ili više objašnjavajućih varijabli "besmislene". Riječ je o pravilu koje je Kulenović netočno formulirao, tako da ispada da je svako objašnjenje koje se poziva na tri ili više varijable "besmisleno", što je očigledno pogrešno. To načelo, koje (u puno smislenijoj, originalnoj verziji) potječe od statističara Christophera Achena, ne samo da nije opće mjesto u društvenim znanostima nego je predmet žive rasprave, a i kritike mnogih eksperata. Recimo, jedan harvardski stručnjak za metodologiju i uzročno zaključivanje konstatirao je da to načelo "suludo dovodi u zabludu".

Kulenovićeva pak tvrdnja da centralna teza Ehrlichova članka počiva na tako elementarnoj pogrešci da krši neko općeprihvaćeno načelo u društvenoj znanosti bila je već i *a priori* malo vjerojatna iz sljedećih razloga (kumulativno): (a) Ehrlich je bio profesor ekonomije na Sveučilištu Chicago; (b) njegov članak je bio objavljen u jednom od vodećih ekonomskih časopisa u svijetu; (c) članak su prije objavljivanja, između ostalih, pročitala i komentirala dvojica nobelovaca iz ekonomije, i (d) taj članak ima više od 400 citata u časopisima registriranim u selektivnoj bazi *Web of Science*.

Prigovor 7: Kriminolozi o smrtnoj kazni

Moje rezerve u vezi s manifestiranom ideološkom pristranošću jedne kriminološke studije (na koju se poziva Amnesty International u svojem protivljenju smrtnoj kazni), a i u vezi s ljevičarskim političkim aktivizmom koji često karakterizira kriminologiju kao struku, Kulenović komentira ovako (str. 266., moj kurziv): "Sesardić smatra opravdanim *u potpunosti ignorirati* mišljenje znanstvenih eksperata jer su vjerojatno većina njih ljevičari... Čitatelj iz ovog može zaključiti da su znanstveni sudovi valjani samo ako su u skladu s autorovim ideološkim svjetonazorom."

Komentar na prigovor 7

Pogledajmo sada što o tome stvarno pišem u *Konsenzusu bez pokrića* (str. 303.): "Postoji jako svjedočanstvo da kriminologija kao disciplina ima vrlo jasan ideološki otklon ulijevo (vidi npr. Wright i DeLisi, 2017) pa se stoga konsenzus u tom području ne može automatski interpretirati kao konsenzus nepristranih stručnjaka kojima je glavni cilj spoznaja istine."

Dakle, moj savjet nije bio (naravno!) da mišljenje kriminologa treba "u potpunosti ignorirati", nego da zbog njihovog jakog ideološkog *biasa* treba ozbiljno uzeti u obzir mogućnost da konsenzus u toj disciplini o politički kontroverznom pitanju nije dio nekog šireg znanstvenog konsenzusa. Članak dvojice uglednih kriminologa koji sam citirao navodi brojne podatke o politiziranosti te discipline, a postoje i mnogi drugi izvori koji to dokumentiraju. Sve u svemu, oni znanstvenici čije je područje kompromitirano masovnom uronjenošću u dnevnu politiku, i to redovito na jednoj strani, moraju računati s time da će razuman čovjek prilaziti njihovom stručnom outputu s povećanim oprezom.

Kulenović pokušava pokazati da je konsenzus o tome da smrtna kazna nema učinak odvratanja opravdan tako što citira 3 (tri) istraživanja koja negiraju da taj učinak postoji. Očigledno je, međutim, da njegova vrlo jaka konkluzija (o stanju sveukupne diskusije o smrtnoj kazni koja uključuje stotine istraživanja) ne može biti dokazana pozivanjem na samo tri slučaja.

Još gore, čak su i ti pojedinačni slučajevi problematični. Na primjer, on kao svjedočanstvo da je smrtna kazna nedjelotvorna navodi to "da su stope ubojstva u SAD-u ... još uvijek četiri puta veće nego u drugim zapadnim demokracijama koje nemaju smrtnu kaznu" (str. 267.). Ali ta činjenica, sama po sebi, ništa ne dokazuje. Da, *moгуće* objašnjenje te činjenice jest to da smrtna kazna ne zastrašuje potencijalne zločince. Ali jedno od alternativnih mogućih objašnjenja bilo bi to da u SAD-u (iz nekih razloga) ima više teških zločina nego u drugim zapadnim demokracijama *pa je upravo zbog toga bila uvedena smrtna kazna*. Dakle, ideja bi tu bila da je povećana stopa teških zločina u Americi uzrok postojanja smrtne kazne i *da bi bez nje stopa zločina bila još viša nego što jest*. Ne želim sugerirati da je ovo drugo objašnjenje nužno točno. Želim samo upozoriti na to koliko je dug i mukotrpan put od statističkih podataka do čvrstih uzročnih zaključaka. Upravo zbog toga, barem u sadašnjem stadiju rasprave, konsenzus o smrtnoj kazni nema pokriće.

Prigovor 8: Diskriminacija na osnovi pripadništva grupi

"Koja je onda poanta Sesardićevog koncepta racionalne diskriminacije? Ono što je relevantno ... nije to je li netko po vjeroispovijesti musliman, već je li ta konkretna osoba terorist, zlostavljač žena ili kriminalac. Zabraniti nekome ulazak u zemlju isključivo na temelju njegove vjere ... nije racionalna i moralno opravdana, već izravna diskriminacija." (str. 267-268.)

Komentar na prigovor 8

U ovom je odlomku vidljiva logička konfuzija jer Kulenović ne uzima u obzir važnu i dobro poznatu distinkciju između dviju vrsta diskriminacije. On kao razlog zašto je grupna pripadnost (muslimanska vjera) irelevantna navodi to da je iracionalno i moralno neopravdano zabraniti nekome ulazak u zemlju *isključivo* na temelju njegove vjere. Da, zabrana ulaska u zemlju *isključivo* na osnovi nečije vjere bila bi neopravdana, ali teško da ima ozbiljnih ljudi koji bi načelno zagovarali takvu imigracijsku politiku. No, vjera *može* biti relevantna na suptilniji način od Kulenovićevog najsirovijeg i najlakše opovrgljivog oblika diskriminacije. Naime, vjera *može* biti jedan od *statističkih* indikatora povećane vjerojatnosti nekog nepoželjnog svojstva. Na primjer, nije li vjerojatnije da je X terorist ili zlostavljač žena ako je musliman nego ako je, recimo, kveker ili budist? U tom smislu ne izgleda *a priori* neopravdano u određenim situacijama uzeti vjeru kao *jedan* od faktora u odlučivanju o potencijalnim useljenicima.

Prigovor 9: Od rase do genetskog kognitivnog potencijala?

"... skoro svi autori na koje se Sesardić poziva u obrani teze da genetika igra ključnu ulogu u određivanju koeficijenta inteligencije (v. str. 211) smatraju kako ne postoje valjani znanstveni dokazi da se genetski kognitivni potencijal može iščitati iz pripadnosti određenoj rasnoj grupi." (str. 268-269.)

Komentar na prigovor 9

Ova Kulenovićeva rečenica ima dvije pogreške. Prvo, na mjestu koje on citira iz moje knjige ja se na spomenute autore *ne* pozivam "u obranu teze da genetika igra ključnu ulogu u određivanju koeficijenta inteligencije", nego (kao što tamo vrlo jasno piše) da bih uputio čitatelje na "neutemeljenost površnih kritika proučavanja i testiranja inteligencije". Tu uopće nema riječi o genetici.

I drugo, ta rečenica sugerira da, za razliku od citiranih autora, ima ljudi (među koje je možda svrstan i autor recenzirane knjige) koji vjeruju "da se genetski kognitivni potencijal može iščitati iz pripadnosti određenoj rasnoj grupi". Ali ustvari nitko s minimalnom kompetencijom u ovom području ne zastupa to mišljenje. Ovo imputiranje je čisti *red herring*. Kulenović ovdje (kao i drugdje, kao što smo vidjeli) pokazuje da ima problema s razlikovanjem tvrdnje (a) da nečija grupna pripadnost može u stanovitoj mjeri utjecati na *vjerojatnost* njegovog posjedovanja određenog svojstva, i tvrdnje (b) da se iz nečije grupne pripadnosti može *iščitati* njegovo posjedovanje tog svojstva. Naravno, ako netko zastupa (a), puno ga je lakše pobiti tako da mu se najprije, potpuno proizvoljno, imputira evidentno neodrživa tvrdnja (b).

Prigovor 10: Grupne psihološke razlike i genetika

Premda u mojoj knjizi nema sustavnije rasprave o udjelu genetike u objašnjenju grupnih psiholoških razlika (jer sam o tome iscrpnije pisao u ranijim publikacijama), Kulenović iz nekog razloga u svojoj recenziji *Konsenzusa* posvećuje toj temi 2-3 stranice. Glavne su njegove teze (str. 268-269.) da (1) moje stajalište o rasi i genetici "prihvaća mali broj genetičara i filozofa koji se bave ovom temom", i (2) da "zagovornici genetskog objašnjenja slabijih rezultata Afroamerikanaca na testovima inteligencije, poput Charlesa Murraya u SAD-u ili Sesardića u Hrvatskoj, imaju uspješne akademske karijere i objavljuju svoje knjige kod uglednih izdavača".

Komentar na prigovor 10

Tvrđnja (1) je točna, ali samo ako govorimo o *javno* izrečenim stavovima. U knjizi spominjem dva istraživanja u kojima su stručnjaci za dotičnu temu *anonimno* odgovarali na razna pitanja, uključujući i pitanje o genetskom utjecaju na rasne razlike u inteligenciji. *Većina* njih je i u jednom i u drugom istraživanju rekla da, po njihovom mišljenju, genetika ima znatan utjecaj. Odakle ta razlika između onog što se kaže javno i privatno? Jedno objašnjenje (vrlo plauzibilno, po mojem mišljenju) jest da su ljudi svjesni žestokih napada kojima će vrlo vjerojatno biti izloženi ako se javno opredijele za "rasističko" stajalište, pa radije šute (ili lažu) jer nisu skloni dopustiti da ih mediji vuku kroz blato denuncijacija i osobnih uvreda. Ja sam u nekoliko prilika doživio da mi je nakon mog izlaganja prišao neki kolega i tihim glasom rekao: "Ma ja i mnogi drugi se, naravno, slažemo s tobom da je rasna razlika u inteligenciji dijelom genetski uzrokovana, ali ne vidim kakve koristi može biti od toga da se ta nesretna istina publicira i širi." (Zapravo, postoje odlični razlozi zašto istinu i o ovome treba širiti, ali to je druga priča.)

U vezi s tvrdnjom (2), doista ima ljudi koji nisu imali većih problema unatoč tome što su zastupali hereditarijanizam u pogledu rasnih psiholoških razlika. Charles Murray, međutim, nije dobar primjer za to. Prvo, Kulenović griješi kad kaže da je Murray imao uspješnu akademsku karijeru. On nikada nije imao stalan posao na sveučilištu. I drugo, od brojnih napada i demoniziranja kojima je godinama bio izložen, najpoznatiji je incident iz 2017. na Middlebury Collegeu kad su mu studenti onemogućili da održi zakazano predavanje, cijelo vrijeme glasno uzvikujući: "Charles Murray go away, racist sexist anti-gay!"² Prilikom kasnijeg naguravanja agresivnih studenata, profesorica koja je organizirala Murrayevo gostovanje bila je povrijeđena i završila je u bolnici.

I još nešto: da bi se obeshrabila podrška hereditarijanizmu u vezi s rasom nije, naravno, potrebno dati otkaz ili zagorčati život *svima* koji brane to stajalište. Sasvim je dovoljno to napraviti u određenom broju slučajeva da bi se time odvratilo mnoge druge znanstvenike od identificiranja s tim *crimethinkom*. Ljudi brzo shvaćaju poruke te vrste. Brojni su slučajevi onih koji su zbog izražavanja nepočudnog mišljenja o empirijskim pitanjima bili žestoko napadani, a ponekad čak i izgubili posao. Svaki onaj tko se želi informirati lako će pronaći takve primjere.

Kulenovićevo naivno vjerovanje da, u ovoj atmosferi pritiska, javno očitovanje znanstvenika o tako eksplozivnoj temi kao što je rasa uglavnom odražava njihovo stvarno mišljenje najbolje je komentirati riječima antropologa Henryja Harpendinga: "Anketa o pogledima na rasu danas bi bila poput ankete o marksizmu u Istočnoj Njemačkoj 1980. godine. Svi bi lagali" (Harpending, 2000: 85).

Prigovor 11: Ustavni sud i ZDS

Moju kritiku stava Ustavnog suda Republike Hrvatske da je korištenje pokliča "Za dom spremni" protuustavno, Kulenović osporava samo jednom rečenicom (str. 270.): "Ustavni pravnici bi se vjerojatno samo nasmijali na ovakvo elementarno nerazumijevanje logike prava ili uloge ustavnih sudova u tumačenju članaka ustava."

Komentar na prigovor 11

Kulenović uopće ne objašnjava u čemu se sastoji to moje "elementarno nerazumijevanje logike prava". Dovoljno mu je to što on "zna" da bi se ustavni pravnici nasmijali. Moram priznati da je i mene nasmijao taj njegov "argument iz smijeha".

² Vrijedi pogledati ovaj video: www.youtube.com/watch?v=utwrCc5cSRY

Prigovor 12: Teroristi i njihova prava

Kritizirajući moje stavove o američkom ratu protiv terorizma, Kulenović u povišenom moralističkom tonu pita (str. 270.): "Zar ne bi humanistički orijentirani filozof i zagovornik ljudskih prava trebao biti užasnut time da je 527 nevinih osoba bilo zatvoreno [u Guantanamo] bez ikakvog sudskoga procesa te da je dio njih bio izložen mučenju?"

Komentar na prigovor 12

Kako je Kulenović došao do brojke od 527 nevinih osoba u Guantanamo? Jednostavno. Uzeo je podatak iz moje knjige o 732 zatvorenika koji su do određenog trenutka bili pušteni na slobodu, a onda je oduzeo 28% od tog broja zato što sam ja naveo informaciju da je za toliko otpuštenih zatvorenika ili dokazano, ili je postojala sumnja, da su se nakon puštanja na slobodu uključili u terorističku aktivnost. Dakle, $732 - 0,28 * 732 = 527$.

Veliki problem s ovim Kulenovićevim rezoniranjem je to što on automatski proglašava *nevinima* sve one zatvorenike za koje u jednom trenutku nakon njihovog otpuštanja nije bilo dokaza ili indicija da su se vratili terorizmu. On ne uzima u obzir očigledne alternative hipotezi o njihovoj nevinosti: (a) možda su se neki od njih ponovno okrenuli terorizmu, ali američka vlada nije o tome imala informacije; (b) možda su iz opreza htjeli neko vrijeme pričekati prije nego što se ponovno aktiviraju; (c) možda su nakon oslobađanja doista odlučili nemati više ništa s terorizmom, ali to, samo po sebi, nije dokaz da ranije nisu bili teroristi. Sažeto rečeno, tvrditi da to što je netko pušten iz Guantanamo i nije naknadno bio osumnjičen za terorizam logički povlači da je taj čovjek nevin, znak je zakazivanja osnovnih kritičkih sposobnosti. Sve u svemu, slažem se s komentatorom uglednog Instituta Brookings: "Postoji element romantičnog fantaziranja u vjerovanju da je ogroman broj zatvorenika iz Guantanamo dospio tamo greškom" (Wittes, 2007).

Prigovor 13: Waterboarding

Prvo, Kulenović nije zadovoljan mojim agnostičkim stavom da je, s obzirom na nejasnoće u definiranju pojma "mučenja", teško odlučiti je li *waterboarding* mučenje ili ne. On sugerira da mi možda može pomoći posebni izvjestitelj UN-a o mučenju Nils Melzer koji je ustvrdio da "bez ikakve sumnje, *waterboarding* predstavlja mučenje". I drugo, na moje pozivanje na ankete koje su pokazale da oko jedne četvrtine ispitanika ne smatra *waterboarding* mučenjem, Kulenović uzvraća da je taj pristup jednako valjan kao kad bi se o postojanju duhova odlučivalo na osnovi toga što četvrtina Amerikanaca vjeruje u duhove.

Komentar na prigovor 13

U vezi s prvim prigovorom, zašto bi za mene (ili ikoga drugoga) trebala biti relevantna puka tvrdnja nekog birokrata UN-a koja je izrečena vrlo kategorički, ali koja (provjerio sam) nije bila popraćena ikakvim pokušajem opravdanja te tvrdnje? Na žalost, došli smo dotle da se čak i takve potpuno prazne proklamacije koriste kao argument u akademskim diskusijama.

U vezi s drugim prigovorom, postoji ogromna razlika između dviju situacija koje Kulenović vidi kao analogne. Pitati ljude u anketama o tome smatraju li *waterboarding* mučenjem ima smisla jer je to pitanje *jezika*. Ideja je da će ispitanici, velikim dijelom na osnovi svog jezičnog osjećaja o značenju riječi "mučenje", ocijeniti potpada li i *waterboarding* pod taj pojam. Anketa daje stanovitu informaciju o svakidašnjem značenju te riječi. Pitanje o postojanju duhova pak *nije jezično pitanje*, nego

pitanje o svijetu pa tu anketa evidentno neće moći išta doprinijeti pokušajima da se dođe do odgovora. Prema tome, lažna analogija.

Prigovor 14: Gajo Petrović i Praxis

Jesu li Gajo Petrović i neki drugi zagrebački praksisovci podržavali srpski nacionalizam? Kulenović osporava moj potvrdni odgovor na to pitanje smatrajući da on počiva na nekoliko mojih tvrdnji tipa "Moguće je ovo, ili moguće je ono" koje su bez veće dokazne snage i svode se na puke spekulacije (str. 272.). On kaže i da je moj argument protiv Petrovića *ad hominem*.

Komentar na prigovor 14

Tri su problema ovdje. Prvo, argument *ad hominem* je logička pogreška irelevantnosti kad *skrećete* diskusiju s predmeta rasprave na osobne karakteristike vašeg oponenta. Ali čekajte, u ovom slučaju predmet rasprave i jest osoba! Stoga tu očigledno ne može biti riječi o pogrešci *ad hominem*. Jer u čemu bi se uopće ovdje sastojala pogreška? Ja raspravljam o tome je li Petrović bio srpski nacionalist pa pritom "skrećem" diskusiju s Petrovića — na što točno? — pa na Petrovića. Nema nikakvog skretanja na drugu temu. Nema *ad hominem*.

Drugo, iz Kulenovićeve kritike čitatelji ne mogu doznati da je moj stav o srpskom nacionalizmu praksisovaca zapravo utemeljen na pet različitih linija argumentacije koje detaljno razvijam i obrazlažem na 27 stranica u knjizi (što je oko 30% vrlo opsežnog poglavlja o Praxisu). Jedna od tih linija argumentacije tiče se činjenice da je Petrović postao član Srpske akademije nauka i umetnosti, i to 1988., samo dvije godine nakon što je objavljen Memorandum SANU, glavni pokretač agresivnog srpskog nacionalizma. Nema li ta činjenica bar neku snagu kao svjedočanstvo da je Petrović imao simpatije prema velikosrpskom nacionalizmu?³ Kulenović to negira i kaže da bi svaki ozbiljniji povjesničar takav dokaz nazvao spekulacijom. Ja ipak imam bolje mišljenje o ozbiljnijim povjesničarima. A kada se još doda i Petrovićeva izjava iz 1990. (koju također citiram u knjizi) da je Broz "najviše štete nanio Srbiji i Srbima" jer je u Jugoslaviji stvorio sustav koji je osigurao "posve podređeni i ponižavajući položaj... srpskog naroda", teško je objasniti kako neki razuman čovjek u tim riječima nije u stanju prepoznati srpski nacionalizam.

I treće, Kulenović je, izgleda, propustio uočiti moje upozorenje na str. 393. da dokazna snaga mojih pet različitih (i međusobno neovisnih) linija argumentacije znatno raste, *kada se sve one skupe zajedno*. Riječ je o tome da čak i skup od samo nekoliko odvojenih činjenica, od kojih nijedna pojedinačno ne može ni izbliza dokazati neku hipotezu H, može (upravo zbog međusobne neovisnosti tih činjenica) *kumulativno* imati tako snažan evidencijski utjecaj da će učiniti hipotezu H vrlo vjerojatno istinitom.⁴ To pokazuje da i kada bi bilo točno da nijedna od mojih pet linija argumentacije, sama za sebe, ne može dokazati da je Petrović bio srpski nacionalist, Kulenović samo na temelju toga još uvijek ne bi imao opravdanje tvrditi da moja *sveukupna* argumentacija nije u tome uspjela.

³ Uostalom, zašto bi inače, kao što navodim u knjizi, čak i jedan od praksisovaca (Puhovski) rekao da je bio "šokiran" Petrovićevim ulaskom u SANU?

⁴ Na primjer, pretpostavimo da pet neovisnih i jednako pouzdanih svjedoka tvrdi da je vlastitim očima vidjelo da se dogodilo nešto što, s obzirom na sve ostalo što znamo, ima vjerojatnost vrlo blizu nuli i nalikuje čudu. U toj situaciji je moguće da svjedočenje bilo kojeg od njih ne može znatnije povećati početnu malu vjerojatnost hipoteze o tom "čudu", ali da ipak, *nakon informacije o slaganju svih tih pet neovisnih svjedoka*, dotičnoj hipotezi treba pripisati vjerojatnost sasvim blizu 1.

Literatura

- Conquest, R. (1970). *The Human Cost of Soviet Communism*, Washington: U. S. Government Printing Offices.
- Crown Prosecution Service. (2022). Hate crime, www.cps.gov.uk/crime-info/hate-crime
- Ehrlich, I. (1975). The Deterrent Effect of Capital Punishment: A Question of Life and Death, *The American Economic Review*, 65, 397-417.
- Gross, B. (1990). "The Case of Philippe Rushton". *Academic Questions* 3, 35-46.
- Harpending, H. (2000). Recenzija knjige J. Entine, *Taboo: Why Black Athletes Dominate Sports and Why We're Afraid to Talk About It* (New York: PublicAffairs, 2000), *Population and Environment*, 22(1), 83-89.
- Koestler, A. (1956). *Reflections on Hanging*. London: Victor Gollancz.
- Kulenović, E. (2022). "Konsenzus bez pokrića". *Anali Hrvatskog politološkog društva*, (19)1, 1-15. Prethodna objava na mreži.
- Kundera, M. (1980). Intervju s Philipom Rothom (30. 11.). www.kundera.de/english/Info-Point/Interview_Roth/interview_roth.html
- Pipes, R. (1991). *The Russian Revolution*, New York: Vintage Books.
- Royal Commission on Capital Punishment, 1949-1953. (1953). *Report*. London: Her Majesty's Stationery Office.
- Sesardić, N. (2022). *Konsenzus bez pokrića*. Zagreb: Školska knjiga.
- Wittes, B. (2007). "Detention Retention: Are Guantanamo Detainees All Innocent?", www.brookings.edu/opinions/detention-retention-are-guantanamo-detainees-all-innocent/

ODGOVOR AUTORU KNJIGE *KONSENZUS BEZ POKRIĆA*

Enes Kulenović <https://orcid.org/0000-0002-9291-5691>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: enes.kulenovic@fpzg.hr

Polemika
Zaprimljeno: 7. 12. 2022.
Prihvaćeno: 8. 12. 2022.

Zahvaljujem profesoru Sesardiću na njegovim detaljnim komentarima na recenziju knjige *Konsenzus bez pokrića*. Iako se ne slažem s većinom stavova koje Sesardić zagovara u svojoj knjizi, fokus moje recenzije nije bio na kritici samih tih stavova, već na načinu na koji on brani i opravdava te stavove. U recenziji iznosim kritiku da Sesardić propituje konsenzus o pitanjima o kojima raspravlja na neuvjerljiv način: izbjegava jasno odrediti temeljne koncepte o kojima govori i ne razlikuje ih od drugih srodnih koncepata, pogrešno interpretira argumente svojih neistomišljenika, ignorira istraživanja i studije koje ne podržavaju njegove stavove, površno pristupa kompleksnim temama o kojima piše, te zanemaruje širi povijesni i društveni kontekst problema kojima se bavi. Njegovi komentari na moju recenziju dodatna su potvrda da je moja inicijalna kritika bila opravdana.

Kako bi izbjegao daljnje širenje rasprave u svom odgovoru ograničiti ću se samo na komentare iznesene u polemičkom tekstu "O jednom prikazu *Konsenzusa bez pokrića*". Kako bih olakšao čitatelju praćenje rasprave, moji odgovori na Sesardićeve komentare slijede numeričke oznake i podnaslove iz tog teksta.

Komentar 1: Govor mržnje i nasilje

Ovdje se javljaju dva problema. Prvo, distinkcija između *izravnog* i *neizravnog* pozivanja na nasilje o kojoj govori Sesardić ne postoji u dokumentima na koje sam se pozvao u recenziji. Poticanje na nasilje može uključivati izravno ili neizravno pozivanje na nasilje. Dakle, govor mržnje, suprotno Sesardićevoj tvrdnji u knjizi, pokriva bilo koji oblik pozivanja na nasilje koji je usmjeren protiv pripadnika određenih skupina. Stoga, smatram da je moja tvrdnja da je "potpuno nejasno na čemu Sesardić temelji svoju tvrdnju da govor mržnje ne uključuje izravno pozivanje na nasilje" (str. 262) opravdana.

Drugo, Sesardić nije usamljen u argumentu da nema potrebe posebno isticati pozivanje na nasilje kao govor mržnje kada je pozivanje na nasilje (kao određena vrsta prijetnje) tako i tako regulirano drugim zakonima.¹ No, postoji važna razlika između pukog pozivanja na nasilje i pozivanja na nasilje koje predstavlja i govor mržnje. Naime, u ovom drugom slučaju meta nasilja su pripadnici skupine koji se identificiraju na temelju askriptivnih karakteristika (boje kože, spola, etniciteta, seksualnog identiteta, itd.). Dakle, agresivni navijač Dinama koji viče da treba pobiti sve hajdukovce poziva na nasilje, ali ne koristi govor mržnje. No, ako uzvikuje "Ubi Srbina!" i "Srbe na vrbe!" radi se o pozivu na nasilje i govoru mržnje. Zašto je

¹ Sličan argument, ali puno argumentiranije izložen, v. u: Heinze. E. (2016).

ta distinkcija važna? Radi toga što zakoni nemaju isključivo *represivnu*, već imaju i *ekspresivnu* funkciju. U ovome slučaju, zakon ne samo da kažnjava pozivanje na nasilje, već država šalje glasnu poruku da pozivanje na nasilje usmjereno protiv određenih skupina ima, u kontekstu inkluzivnih demokratskih društava, dodatnu dimenziju neprihvatljivog ponašanja. Može se voditi zanimljiva rasprava o tome jesu li zakoni koji sankcioniraju pozivanje na nasilje dovoljni ili ih treba dodatno ojačati s fokusom na govor mržnje. No, to nije rasprava kojom se bavim u recenziji Sesardićeve knjige zbog toga što to nije rasprava kojom se Sesardić bavi u svojoj knjizi.

Komentar 2: Određenje govora mržnje

Većina važnih konceptata koje koristimo u političkoj filozofiji i u društvenim znanostima – poput demokracije, slobode, ljudskih prava, jednakosti, itd. – je "neprecizna" na način da za njih ne "postoji jednoznačna definicija". To ne znači da su ti koncepti beskorisni ili da ih zbog toga trebamo odbaciti. Isto vrijedi i za koncept govora mržnje. No, to istovremeno ne znači da ih ne bi trebali ili ne bi smjeli pokušati jasnije odrediti. To je, na koncu, jedna od glavnih samoproklamiranih zadaća analitičkih filozofa koji se bave političkom teorijom. Moja kritika Sesardića da je "neprecizan" u određivanju koncepta govora mržnje temelji se na argumentu da (pogrešno) tvrdi kako govor mržnje ne uključuje izravno pozivanje na nasilje, da prozivanje nekoga zbog njegovih stavova predstavlja govor mržnje, te kako ne razaznaje između govora mržnje i političke korektnosti.

U recenziji sam pojasnio zašto upravo u SAD-u, jedinjoj demokratskoj državi koja pravno ne sankcionira govor mržnje, dolazi do formuliranja i širenja puno problematičnije ideje političke korektnosti. Za razliku od drugih država u kojima je govor mržnje definiran kao pravni koncept iza čijeg sankcioniranja stoji sama država, u SAD-u, gdje se od druge polovice 20. stoljeća prvi amandman Ustava interpretira tako da zabranjuje državi regulaciju javnog govora samo na temelju sadržaja onog što je izrečeno, drugi akteri (sveučilišta, poslodavci, društvene platforme, itd.) su preuzeli na sebe ulogu regulatora dopustivih granica slobode govora. Ne treba nas previše čuditi da takav kontekst stvara plodno tlo za zloupotrebu koncepta govora mržnje te, često politički oportunog zanemarivanja distinkcije između govora mržnje i političke korektnosti. SAD kao jedina demokratska država koja odbacuje ideju da je posao države pravno definirati i regulirati govor mržnje je – doslovno – izuzetak koji potvrđuje pravilo.

Komentar 3: Demokracije, sudovi i sloboda izražavanja

U recenziji sam upozorio na površnost s kojom Sesardić pristupa pitanjima o kojima raspravlja. U ovome njegovom komentaru imamo, još jednom, potvrdu te površnosti. Umjesto da, kao filozof, čitatelju približi problematiku tako što će što jasnije razdvojiti različite koncepte o kojima govori, Sesardić u knjizi ne razlikuje govor mržnje i političku korektnost, niti govor mržnje i verbalni delikt. U ovome komentaru, pak, ne razlikuje govor mržnje i zločin iz mržnje, tj. regulaciju javnog govora zbog njegovih *štetnih posljedica* nasuprot sankciji kriminalnog čina nasilja *motiviranog* mržnjom prema određenim skupinama.²

Također, njegova upotreba primjera kojom bi trebao ilustrirati da zakonska regulacija govora mržnje može dovesti do sudskog progona ako "(a) u skladu sa svojom religijom javno kažete kako smatrate da je homoseksualnost grijeh, ili (b) ako iznesete argumente protiv politike masovnog useljavanja muslimana u Euro-

² Detaljnije pojašnjenje, v. u: Waldron (2012: 35).

pu, ili (c) ako ustvrdite da postoji znatna razlika u prosječnoj inteligenciji između različitih rasa" (str. 278) nije pretjerano precizna. Slastičari u SAD-i nisu bili na sudu zbog govora mržnje (što bi u SAD-u, s obzirom na Prvi amandman, bilo nemoguće) i izjave da je homoseksualnost grijeh, već zbog toga što su odbili pružiti svoju komercijalnu uslugu izrade svadbenih torti homoseksualnom paru, a time su diskriminirali te osobe zbog njihovog seksualnog identiteta (Supreme Court of the United States, 2017). Finska parlamentarna zastupnica Päivi Räsänen nije izvedena pred sud zbog toga što je homoseksualnost nazvala "grijehom", već "poremećajem u psihoseksualnom razvoju" (Euronews, 2002). Sud je ispravno odlučio da se ne radi o govoru mržnje. Francuski predsjednički kandidat Eric Zemmour je osuđen zbog govora mržnje ne zato što je iznio argumente protiv masovnog useljavanja muslimana u Francusku, već zato što je izjavio da su djeca migranti "lopovi, ubojice, silovatelji. To je sve što jesu. Trebamo ih poslati nazad" (France24, 2022). Nizozemski političar Geert Wilders nije samo zastupao stav da treba smanjiti broj imigranata iz Maroka, već je izveden pred sud zbog izjave: "marokansko smeće u Nizozemskoj... no, nisu svi smeće... ali ima puno marokanskog smeća u Nizozemskoj zbog kojih su ulice nesigurne, uglavnom mladi ljudi... to treba promijeniti" (DW, 2017). Sud je ispravno zaključio da, iako su njegove riječi duboko uvredljive, ne predstavljaju govor mržnje. Kanadski profesor psihologije Philippe Rushton uistinu je doživio niz neugodnosti zbog svojih bizarnih teza o obrnuto proporcionalnoj korelaciji između veličine genitalija i veličine mozga (a time i inteligenciji) triju rasa (bije, crne i azijske). No, nikada zbog njih nije izveden pred sud.

Na stranu Sesardićevo neprecizno navođenje primjera, njegova glavna poanta – da se regulacija govora mržnje može zloupotrijebiti i dovesti do nepotrebnog ograničavanja slobode govora – drži vodu. Bilo bi uistinu naivno pretpostaviti da zakoni kojima se sankcionira govor mržnje nikada ne mogu biti loše napisani ili primijenjeni na način koji vodi ka neopravdanom uskraćivanju prava na slobodu govora. Postoje dva načina na koji možemo odgovoriti na taj problem. Prvo, možemo pokušati što jasnije odrediti koncept govora mržnje i granice njegove primjene kako bi izbjegli zloupotrebu tog koncepta. Primjerice, u javnoj raspravi oko regulacije govora mržnje u Kanadi pokazalo se da su zakonski propisi nedovoljno precizni, te podložni zloupotrebi, što je dovelo do promijene tih propisa. Drugo, možemo upozoriti da potencijalna ili stvarna zloupotreba pravnog sankcioniranja govora mržnje predstavlja preveliku opasnost za temeljno pravo slobode govora, te je stoga bolje u potpunosti odbaciti zakonsku regulaciju takve vrste govora. Oba ova odgovora imaju pobornike u suvremenim raspravama o govoru mržnje. Također, postoje važni argumenti i s jedne i s druge strane u toj debati. No, ozbiljna debata o ovom važnom pitanju zahtjeva izbjegavanje nejasnog određenja koncepta govora mržnje, pozivanje na fiktivnu povijest tog koncepta, nerazlikovanje između govora mržnje i drugih oblika uskraćivanja slobode govora (poput političke korektnosti, zločina iz mržnje ili verbalnog delikta) i nepreciznog navođenja primjera zloupotrebe zakonske regulacije govora mržnje. Ukratko, izbjegavanje upravo onoga što nalazimo u Sesardićevoj raspravi o toj temi.

Komentar 4: "Dobre" strane komunizma

U recenziji sam iznio kritiku kako Sesardić, u želji da pokaže kako je postojeći konsenzus oko određenih pitanja upitan, često zanemaruje argumente druge strane. Jedan od primjera koji sam naveo za to je da u svojoj raspravi o zabrani komunističkih i nacističkih simbola Sesardić u potpunosti ignorira jedan od ključnih argument

svojih neistomišljenika. Radi se o argumentu da kada govorimo o isticanju određenih simbola, to ne mora nužno označavati našu podršku zločinačkim poredcima ili političkim vođama koji su se služili tim simbolima, već podršku određenim idealima. U ovom konkretnom slučaju, komunističkim humanističkim i egalitarnim idealima nasuprot duboko antihumanističkim i rasističkim idealima nacizma. U recenziji se nisam bavio time bi li taj argument trebalo prihvatiti ili ne, već sam samo upozorio da bi se ozbiljna rasprava o opravdanosti zabrane komunističkih i nacističkih simbola trebala pozabaviti i tim pitanjem. Drago mi je da je u komentaru na moju recenziju Sesardić imao priliku pojasniti čitateljima ono što je nedostajalo u njegovoj knjizi i ponuditi svoje viđenje ovog argumenta.

Ipak, sumnjam da će njegova pozicija koju je pojasnio u komentaru 4, koliko god njegov opis komunističkih užasa bio impresivan, uvjeriti one koji, iako potpuno svjesni užasa komunističkih poredaka, smatraju da ti poredci predstavljaju izdaju, a ne ozbiljenje komunističkih ideala. Zbog toga je smisleno govoriti o "dobrim" komunistima, na način na koji nije smisleno govoriti o "dobrim" nacistima. Zbog toga je moguće gledati na crvenu zvijezdu u drugačijem svjetlu od kukastog križa. Naime, nema ništa "groteskno" (str. 280), kako Sesardić tvrdi, u tome da pokušamo razdvojiti proklamirane ideale od zločinačkog djelovanja onih koji se, na iskrivljen i licemjerna način, pozivaju na te ideale. U suprotnom, ne bi, primjerice, trebali gledati na katolički križ kao na simbol Isusovih poruka o ljubavi i suosjećanju, već isključivo kao simbol brutalnosti i zločina koje su pripadnici Katoličke crkve počinili pozivajući se na Isusa kroz povijest. Ne krije se u svakome tko se poziva na komunističke ideale staljinist i pobornik gulaga za političke neistomišljenike, kao što se ne krije u svakome katoliku Tomás de Torquemada ili apologet prikrivanja pedofilskih zločina.

Na koncu, razlikovanje između samih ideala i djelovanja onih koji se licemjerno pozivaju na te ideale je ono što nam omogućuje da ustvrdimo kako pozivanje na jednakost i "dostojanstvo svih ljudskih bića" od strane "komunističkih vođa poput Lenjina, Staljina, Mao Zedonga, Pola Pota, Josipa Broza, Ceaușesca, Honeckera, Envera Hoxhe, Castra ili Kim-il Sunga" (str. 280) nije ništa više od puke propagande. Zar bi itko ozbiljan danas tvrdio da su ti brutalni diktatori uistinu pokušali ostvariti ideale komunizma na način na koji je Hitler uistinu pokušao ostvariti ideale nacional-socijalizma? Također, članovi kibuca inspirirani komunističkim idealima vjerojatno se ne bi složili sa Sesardićevom tvrdnjom da je svaki pokušaj realizacije tih ideala doveo do "masovnog pomahnitalog nasilja države nad vlastitim nevinim građanima" (str. 280).

Komentar 5: Camus protiv smrtne kazne

Ovdje trebam zahvaliti Sesardiću da me s pravom upozorio na moj faktički propust. Uistinu, Camus se u spomenutoj fusnoti referira na dva različita dokumenta. No, srž moje kritika u recenziji i dalje stoji: Sesardić u knjizi izbjegava navesti one argumente koji ne idu u prilog poziciji koju zagovara. Primjer toga je (svjesno ili nesvjesno) izostavljanje ove Camusove reference na empirijska istraživanja o (ne)učinkovitosti smrtne kazne. Za ostatak Sesardićevog argumenta u ovome komentaru mogu samo ponoviti ono što sam već napisao u recenziji komentirajući njegovo pozivanje na izvještaj National Research Council iz 2012.: valjano opravdanja smrtne kazne kao učinkovitog sredstva odvraćanja od teških zločina na temelju empirijskih uvida zahtjeva da ti empirijski uvidi pokažu jasnu korelaciju između postojanja smrtne kazne i smanjenja teških zločina, a ne da, kao što je to slučaj izvještaja Engleske

kraljevske komisije iz 1953. ili američkog National Research Council iz 2012., empirijski uvidi budu "agnostički" po tom pitanju. U raspravama o učinkovitosti smrtne kazne teret dokaza je na onima koji tvrde da takva učinkovitost postoji.

Komentar 6: Teškoće s Elsterom

Jedna od kritika koje sam iznio u recenziji je ta da "Sesardić nije pretjerano sklon detaljnije se posvetiti i kritički pristupiti istraživanjima koja su u skladu s njegovom pozicijom" (str. 266). To je ponovo vidljivo u ovome komentaru. Zbog čega se Sesardić u svojoj knjizi bavi Elsterovim člankom? Kako bi čitatelju dao primjer "pretjerano negativnog mišljenja o istraživanjima koja su potvrđivala da smrtna kazna ima učinak zastrašivanja" (Sesardić, 2022: 306). Koja je poanta tog primjera? Da se uvjeri čitatelja da su istraživanja koja dovode postojeći konsenzus o neučinkovitosti smrtne kazne nepravredno izložena neuvjerljivim kritikama koje počivaju na tankoj argumentaciji. Prema Sesardićevom čitanju "Elster nije ponudio ni približno adekvatnu potkrepu za tako žestoku i iznimno neodmjerenu diskvalifikaciju Ehrlichova članka" (str. 283). Prema mojem čitanju, cilj Elsterova članka nije ni bio ponuditi obuhvatnu metodološku kritiku Ehrlicha (to su učinili drugi prije njega), već samo spomenuti Ehrlichovu studiju kao primjer znanstvenog istraživanja koje je imalo izravan utjecaj na odluku Vrhovnog suda SAD-a o smrtnoj kazni iako se pokazalo metodološki neutemeljenim.

Zbog čega Sesardić u svojoj knjizi govori o "jednom članku iz 1975." (Sesardić, 2022: 306), bez da čitatelju otkrije da se radi o Ehrlichovoj studiji koja je bila više puta diskreditirana³ u 37 godina koliko je prošlo od njenog objavljivanja do objave Elsterovog članka? Zašto ne spominje da je ta Ehrlichova studija, iako je odmah pri objavljivanju bila izložena brojnim kritikama,⁴ poslužila kao znanstveno opravdanje za odluku Vrhovnog suda SAD-a o dokidanju moratorija na smrtnu kaznu? Zbog čega prešućuje studiju američke Nacionalne akademije znanosti objavljenu 1978. čiji koautor je nobelovac Lawrence Klein, a koja je snažno kritizirala Ehrlichovu studiju kao metodološki neutemeljenu (v. Klein i dr., 1978)? Na koncu, zašto se Sesardić odlučio čitatelju ponuditi baš Elsterov članak, ako smatra da se taj članak temelji na veoma tankoj argumentaciji, kao primjer "pretjerano negativnog mišljenja" o ekonometrijskim istraživanjima za koja Sesardić smatra da dovode u pitanje konsenzus o zastrašujućim učincima smrtne kazne? Zar ne bi bilo logičnije i znanstveno prihvatljivije da se Sesardić u svojoj raspravi posvetio najozbiljnijim kritikama ekonometrijskih istraživanja kako bi čitatelju pokazao da ta istraživanja mogu preživjeti tu vrstu kritike? Zašto čitatelju u knjizi prepričava samo one dijelove izvještaja National Research Council iz 2012. za koje smatra da potvrđuju njegovu poziciju, a prešućuje one dijelove izvještaja – odbacivanje valjanosti postojećih ekonometrijskih studija o učinkovitosti smrtne kazne – koji dovode njegove argumente u pitanje?

Odgovor na sva ova pitanja je jednostavan: zbog toga što je Sesardić puno manje zainteresiran ispitati koliko su ekonometrijske studije na koje se poziva uistinu metodološki utemeljene i korisne, a puno više ga zanima kako da, selektivnim navođenjem postojeće znanstvene literature, uvjeri čitatelja u opravdanost svoje teze o konsenzusu bez pokrića o neopravdanosti smrtne kazne. To je vidljivo i u ovome komentaru gdje Sesardić tvrdi da Elster odbacuje valjanost ekonometrijskih istraživanja primarno zbog njihovih zaključaka o opravdanosti smrtne kazne, a ne zbog

³ V. McAller i Veall (1989); Leamer (1983); McManus (1985); Grogger (1990); McGahey (1980).

⁴ Časopis *Yale Law Journal* posvetio je cijeli broj kritici Ehrlichove studije par mjeseci nakon što je bila objavljena. V. *Yale Law Journal* (1975). 85(2).

njihove upitne metodologije, tj. da je "nazvao opskurantističkima stajališta prema njihovoj glavnoj tezi (tj. da donose argumente u prilog smrtnoj kazni), a ne isključivo prema metodi koja je bila korištena" (str. 283). Čitatelj koji baci pogled na Elsterov članak odmah će uvidjeti da je ta Sesardićeva tvrdnja pogrešna, te da Elster kritizira spomenute ekonometrijske studije zbog njihove upitne metodologije, a ne zbog pozicije o opravdanosti smrtne kazne koje te studije zagovaraju. Ponovo, dokaz učinkovitosti smrtne kazne u sprječavanju budućih zločina je na onima koji tvrde da ta učinkovitost postoji. Elster ispravno zaključuje da postojeće ekonometrijske studije – zbog metodologije na kojoj se temelje – ne mogu osigurati taj dokaz.

Dodatna podrška mojoj negativnoj ocjeni Sesardićeve znanstvene pristranosti leži u činjenici da se u svojoj raspravi o opravdanosti smrtne kazne on odlučuje baviti isključivo pitanjem učinkovitosti te vrste kazne kao sredstva zastrašivanja, iako se ova rasprava veoma rijetko vodi samo oko tog pitanja. Naime, čak i kada bi ekonometrijske studije jednog dana uspjele uspješno dokazati da je smrtna kazna učinkovito sredstvo sprječavanja budućih zločina, postojao bi niz uvjerljivih argumenata – uključujući i sada već dobro dokumentirane slučajeve broja ljudi koji su bili pogubljeni iako se naknadno pokazalo da su bili nevinini – zbog kojih je valjano tvrditi da je smrtna kazna neprihvatljiva.⁵ Tim se argumentima, kako sam već napomenuo u recenziju, knjiga *Konsenzus bez pokrića* ne bavi.

Ne znam kako bolje osim bizarnim opisati Sesardićevo upozorenje kako sam prekršio "dobar akademski običaj" (str. 283) jer u svojoj recenziji nisam čitatelju ponudio referencu na Ehrlichov članak. Prvo, ne postoji "dobar akademski običaj" da se u recenzijama navodi referenca na svaki spomenuti rad osim ako se ne radi o citatu ili izravnom pozivanju na argumente ili ideje predstavljene u tom radu. Sesardić je puno manje zabrinut oko poštivanja "dobrih akademskih običaja" kada u tom istom komentaru citira jednog harvardskog stručnjaka "za metodologiju i uzročno zaključivanje" (str. 283) bez da imenuje tog stručnjaka ili ponudi čitatelju bilo kakvu referencu. Ili kada u knjizi zaboravlja ne samo navesti referencu na Ehrlicha, već ga ne spominje niti imenom. Ili kada se u knjizi, kako sam već upozorio u recenziji, više puta poziva na uvide neimenovanih znanstvenih istraživanja za koje nije ponudio nikakvu referencu.

Komentar 7: Kriminolozi o smrtnoj kazni

Moja tvrdnja u recenziji da Sesardić "smatra opravdanim u potpunosti ignorirati" (str. 266) mišljenje kriminologa o neučinkovitosti smrtne kazne temelji se na činjenici da u svojoj knjizi nije ponudio niti jedan argument zašto bi trebali smatrati znanstvenu ekspertizu kriminologa upitnu osim pretpostavke da se radi o znanstvenoj disciplini koja je pod "prekomjernim utjecajem ljevičarske ideologije" (Sesardić, 2022: 303). Umjesto da se hvata za jednu riječ, Sesardić bi se možda trebao zapitati koje su implikacije dovođenja u pitanje ekspertnog mišljenja cijele jedne grane znanosti samo na temelju tvrdnje o njihovog (navodnoj) ideološkoj pristranosti. I činjenice da se to mišljenje kosi s njegovim mišljenjem. Bi li Sesardiću bilo prihvatljivo da netko u ozbiljnoj raspravi o efikasnosti smrtne kazne u sprječavanju budućih zločina odbaci ekspertno mišljenje ekonomista koji se bave ekonometrijskim

⁵ U recenziji sam napomenuo da, naravno, postoje i argumenti u prilog smrtnoj kazni. Sesardić ih je u svojoj knjizi odlučio zanemariti i posvetiti se isključivo argumentu o učinkovitosti o kojem, u najboljem slučaju, trebamo zauzeti "agnostički" stav. Dakle, knjiga se bavi argumentom koji je u ovome trenutku, slijedimo li Sesardićevu liniju argumentacije, irelevantan za raspravu o opravdanosti smrtne kazne.

istraživanjima samo na temelju tvrdnje da većina njih (navodno) ima desničarske ideološke stavove? Osobno, grozim se pomisli da u znanstvenoj zajednici – umjesto rasprava o metodologiji ili valjanosti naših argumenata – jedina kritika koju možemo uputiti kolegama znanstvenicima s kojima se ne slažemo oko određenih pitanja bude ta da je njihova ekspertiza upitna i da trebamo staviti njihova "stručna" mišljenja pod navodnike (kao što to čini Sesardić u knjizi, str. 303) zbog sumnje u njihovu ideološku pristranost. Još jednom, autor knjige *Konsenzus bez pokrića* od drveća ne primjećuje šumu.

Svojom tvrdnjom da u recenziji pokušavam "pokazati da je konsenzus o tome da smrtna kazna nema učinak odvraćanja opravdan" (str. 284) referirajući se samo na tri studije Sesardić je potpuno promašio poantu moje kritike. Navodim spomenute tri studije kao dokaz da Sesardić pogrešno interpretira ili ignorira znanstvena istraživanja koja ne idu u prilog njegovoj tezi, a ne kao prilog argumentu na temelju kojeg bi trebali prihvatiti da "smrtna kazna nema učinak odvraćanja". No, slažem se da bi bilo neozbiljno raspravljati o smrtnoj kazni i pitanju učinaka odvraćanja pozivajući se samo na tri istraživanja. Šteta da u svojoj raspravi o tom pitanju Sesardić ne nudi čitatelju puno više od toga. Tim više što je njegov cilj u knjizi napasti postojeći konsenzus, dok je moj cilj u recenziji puno skromniji: pokazati da Sesardićev napad – zbog ignoriranja podataka koji ne idu u korist njegovoj tezi – nije pretjerano uvjerljiv. Intencija mi nije bila ponuditi ekstenzivnu listu znanstvenih istraživanja kojom bi dokazao da je taj konsenzus znanstveno utemeljen. Moja recenzija nije pisana s namjerom da ponudi obranu pozicija koje Sesardić napada, već da pokaže da se radi o napadima s tupom oštricom.

Komentar 8: Diskriminacija na osnovi pripadnosti grupi

Nisam upoznat s "dobro poznatom distinkcijom" (str. 285) između dvije vrste diskriminacije na koju se Sesardić poziva, niti mi jasno o kakvoj se distinkciji radi nakon što sam pročitao njegov komentar.⁶ Diskriminacija podrazumijeva drugačiji tretman osobe na temelju moralno arbitrarnih svojstva poput nečije boje kože, spola, etniciteta, dobi, invaliditeta, seksualne orijentacije ili vjere.⁷ Činjenica da neka osoba pripada određenoj vjerskoj skupini s kojom se povezuje postojanje "*statističkih* indikatora povećane vjerojatnosti nekog nepoželjnog svojstva" (str. 285) moralno je arbitrarna. Opravdano je osobi X zabraniti ulazak u zemlju ako postoje indikatori da je ta osoba terorist ili zlostavljač žena. To zasigurno nisu moralno arbitrarne činjenice. Diskriminacija je osobi X zabraniti ulazak u zemlju jer je pripadnik vjerske skupine koja u prosjeku ima više terorista i zlostavljača žena od nekih drugih vjer-

⁶ U raspravama o tipovima diskriminacije postoji "dobro poznata distinkcija" između *izravne* i *neizravne* diskriminacije, te *pozitivne* i *negativne* diskriminacije. Niti jedna od te dvije distinkcije ne korespondira sa Sesardićevim konceptom statističko-korelacijske diskriminacije na temelju grupne pripadnosti.

⁷ Vrijedi napomenuti da se vjera donekle razlikuje od drugih gore navedenih askriptivnih svojstva utoliko što ima voljnu komponentu (možemo prihvatiti ili odbaciti vjeru na način na koji to nije moguće u slučaju drugih askriptivnih karakteristika). Također, vjera uključuje određene epistemičke i moralne stavove koji nisu moralno arbitrarni. Primjerice, netko na temelju svoje vjere može smatrati opravdanim tretirati žene kao inferiorne ili čak koristiti nasilje nad svojom suprugom kako bi osigurao njenu poslušnost. Jasno je da drugačiji tretman nekoga tko ima takve stavove i spreman je djelovati u skladu s tim stavovima ne bi predstavljao diskriminaciju. No, sljedbenici velikih svjetskih religija dovoljno se razlikuju u svojim moralnim stavovima u ovakvim pitanjima da bi bilo diskriminatorno tretirati nekoga drugačije zbog toga što slijedi religiju u kojoj dio sljedbenika zastupa takve moralno neprihvatljive stavove.

skih skupina. Dakle, je li netko musliman, kveker ili budist moralno je arbitrarno. Ako se uistinu radi o moralno arbitrarnom kriteriju onda je sasvim svejedno da li se u našem činu diskriminacije isključivo vodimo tim kriterijem ili ga koristimo kao neku vrstu dodatnog kriterija. U oba slučaja uzimanje tog kriterija kao iole relevantnog predstavlja moralno neprihvatljivu diskriminaciju.

Komentar 9: Od rase do genetskoga kognitivnog potencijala?

Bojim se da Sesardić pripisuje puno veću težinu riječi "iščitati" nego što to ja činim u svojoj recenziji. Sesardić zagovara tezu koju ja odbacujem: da ljudi tamne boje kože *u prosjeku* imaju niži genetski uvjetovan kognitivni potencijal. Stoga, nije nikakav *red herring* ustvrditi da se za one koji se slažu s tom tezom "genetski kognitivni potencijal" određenog pojedinca, "može iščitati iz pripadnosti određenoj rasnoj grupi" (str. 285). Riječ "iščitati" ovdje ima istu ulogu kao riječ "iščitati" u sljedećoj rečenici: "potencijalna visina djeteta kada odraste može se *iščitati* iz visine njegovih roditelja". Visina djece kada odrastu uistinu jest *u prosječnoj korelaciji* s visinom njihovih roditelja. To, naravno, ne znači da sa sigurnošću možemo znati koja će biti visina svakoga djeteta ili da neće biti djece koja su puno niža ili puno viša od svojih roditelja.

Da je moja intencija bila imputirati ono što Sesardić sugerira da mu imputiram – da su zagovornici postojanja prosječne kognitivne razlike između različitih rasnih grupa prikriveni zagovornici rasnog esencijalizma – onda ne bih u recenziji napisao: "Niti je Sesardićeva pozicija rasistička: on ne tvrdi da su svi crnci, po prirodi i u usporedbi s bijelcima, kognitivno ograničeni" (str. 268). Ta rečenica je napisana upravo s intencijom da se čitatelja upozori da – iako se ne slažem s tezama o odnosu rase i inteligencije koje su izložene u knjizi *Konsenzus bez pokrića* – ne bi trebali smatrati te teze rasističkima.

Tvrđnja u recenziji da Sesardićevu "poziciju prihvaća mali broj genetičara i filozofa koji se bave ovom temom" (str. 268) ne odnosi se na njegovo "stajalište o rasi i genetici" (str. 285), već na njegov stav "o odnosu genetike i izvanjskih faktora u razvoju inteligencije" (str. 268). No, da ne cjepidlačim, također smatram da bi se mali broj genetičara i filozofa složio s njegovim stajalištem o genetici i rasi. Priznajem da ne mogu obraniti ovu tvrdnju ako ta obrana zahtjeva da moram uzeti u obzir ono što je par kolega reklo Sesardiću u privatnom razgovoru. Kada govori o dvama istraživanjima koja dokazuju da većina stručnjaka koji se bave temom odnosa rase i inteligencije *privatno* smatra da postoje znatan genetski utjecaj "na rasne razlike u inteligenciji", ali se to boje priznati *javno*, pretpostavljam da misli na reference Snyderman i Rothman (1988) i Rindermann *et al.* (2020) na 219. stranici svoje knjige. Nažalost, Sesardić ponovo smatra da je dovoljno navesti reference bez potrebe da se išta dodatno kaže o tim istraživanjima. Niti jedno od ova dva spomenuta istraživanja ne potvrđuje da većina genetičara i filozofa smatra kako postoji znatan genetski utjecaj na rasne razlike u inteligenciji. Prva studija Snyderman i Rothman (1988) temelji se na anketi provedenoj prije 36 godina. Anketa je provedena na 1020 stručnjaka u ovome području od kojih je 661 od njih odgovorilo na upitnik. Od tih 65% ispitanika njih 1% smatralo je da se razlike u rezultatima na testovima inteligencije između crnaca i bijelaca mogu objasniti isključivo genetskom razlikom, a 45% je smatralo da je se radi o kombiniranoj razlici u izvanjskim utjecajima i genetici. No, istraživanje nije ispitivalo mišljenje stručnjaka o tome u kolikoj mjeri smatraju da se radi o izvanjskim utjecajima, a u kolikoj mjeri o genetskom utjecaju. Drugo istraživanje – Rindermann *et al.* (2020) – je po tom pitanju preciznije: 51,16% ispitanika smatra da su razlike u rezultatima na testovima inteligencije između crnaca i bijelca uzrokovane primarno

izvanjskim faktorima. Na anketu na kojoj se temelji ovo istraživanje odgovorilo je 254 od kontaktiranih 1344 eksperta, dakle samo 19,71%. Većina ispitanika koji su odgovorili na anketu (85%) su bili psiholozi, a ne genetičari i filozofi. Još jednom, Sesardićeve reference koje bi trebale pokazati valjanost njegovog argumenta mogu biti uvjerljive samo onima koji nisu upoznati s istraživanjima na koje se referira.

Neobično je da Sesardić fusnotu u recenziji o Charlesu Murrayu (f. 10. str. 269) prepoznaje kao svoju "glavnu tezu" (str. 285). Ta fusnota je trebala poslužiti da pokaže kako ne samo da "pitanje odnosa rase i inteligencije ne bi trebala biti tabu tema" (str. 269), nego da ono to i nije.⁸ Istina, Murray je doživio neugodnosti zbog svojih stavova, uključujući i incident na Middlebury Collegeu koji Sesardić spominje. Pretpostavljam da se iz recenzije jasno može iščitati moj stav da su takvi pokušaji ušutkavanja znanstvenika, koliko god njihovi stavovi bili upitni, neprihvatljivi. No, da su rasprave o odnosu rase i inteligencije uistinu tabu tema, Murray nikada ne bi bio ni pozvan kao gostujući govornik na Middlebury College. Niti bi imao uspješnu karijeru znanstvenika na American Enterprise Institute, objavljivao knjige za Free Press i HarperCollins ili bio često pozivan da govori o svojim istraživanjima od strane *mainstream* medija.

Komentar 11: Ustavni sud i ZDS

Slažem se s Sesardićevim komentarom na prigovor 11. Istina je da sam ostao i autoru recenzirane knjige i čitatelju dužan pojasniti zašto smatram da citirana rečenica s 123. stranice knjige ukazuje na "elementarno nerazumijevanja logike prava i ustavnih sudova u tumačenju članka ustava". Ono što sam pod time mislio jest da je jedan od glavnih poslova ustavnih sudaca tumačiti članke ustava – dakle, članke koji su po svojoj pravnoj logici općeniti – u njihovoj primjeni na konkretne slučajeve. Potrebno je samo pročitati obrazloženje hrvatskog Ustavnog suda da bi razumjeli kako je "iz takvih premisa uopće mogla biti iscijeđena željena konkluzija" (Sesardić, 2022: 123). Ili možemo, poput Sesardića, bez ikakve reference ili diskusije o bilo kojoj od tri odluke Ustavnog suda u kojima je pozdrav ZDS proglašen neustavnim jednostavno zaključiti da nije ponuđen "niti jedan precizno formulirani argument kojim bi se uvjerljivo pokazalo na koji je način taj pozdrav točno u konfliktu s nekim člankom Ustava" (*ibid.*).

Komentar 12: Teroristi i njihova prava

Istina je da ni Sesardić ni ja ne znamo koliko je zapravo nevinih ljudi, bez ikakvog sudskog procesa, bilo zatočeno i kasnije pušteno iz Guantanamo. Kada sam govorio o 527 nevinih osoba, govorio sam o njihovoj nevinosti u pravnom smislu, tj. o činjenici da su pušteni na slobodu nakon višegodišnjeg zatočeništva bez da je protiv njih – usprkos snažnoj političkoj volji, pravnoj ekspertizi i resursima koji stoje na raspolaganju američkoj državi – proveden bilo kakav sudski postupak ili donesena bilo kakva presuda o njihovoj krivnji. Sama brojka je manje bitna. Nisam siguran o kojoj brojci bi se trebalo raditi da bi se Sesardić složio s mojom tvrdnjom kako bi "humanistički orijentirani filozof i zagovornik ljudskih prava trebao biti užasnut time da je "XY "nevinih osoba bilo zatvoreno bez ikakvog sudskog procesa te da je dio njih bio izložen mučenju" (str. 270)? Mene užasava po-

⁸ Dodatnu podršku toj tvrdnji, v. u: Jackson i Winston (2021). Ova studija kroz detaljnu analizu pokazuje kako "uzevši u obzir veliki broj publikacija, citiranosti i rasprava" na temu genetskog nasljeđa i rase od 1969. do danas "tvrdnje o tabuu i potiskivanju te teme su mit" (Jackson i Winston, 2021: 3).

misao da je i samo jedna nevinna osoba bila godinama zatočena i mučena od strane demokratske države predane idealu zaštite ljudskih prava. Nažalost, izgledno je da je broj nevinih osoba koje su zapele u Guantanamu puno veći od broja jedan (v. CBC, 2009; France24, 2010).

Komentar 13: Waterboarding

Sesardićev je iziritiran mojom sugestijom da je u svojoj raspravi o tome da li je *waterboarding* mučenje trebao uzeti u obzir izjavu posebnog izvjestitelja UN-a o mučenju o tome da "bez ikakve sumnje, *waterboarding* predstavlja mučenje". Za Sesardića radi se o "praznoj proklamaciji" i "pukoj tvrdnji nekog birokrata UN-a" (str. 287). Spomenuti "birokrat", Nils Melzer, profesor je međunarodnog prava na Sveučilištu Glasgow, te nositelj katedre za ljudska prava pri Ženevskoj akademiji međunarodnog humanitarnog prava i ljudskih prava. Sesardić se i u knjizi i sada u komentarima voli pozivati na akademski autoritet znanstvenika za koje smatra da podržavaju njegove argumente, dok istovremeno odbacuje tvrdnje uglednih znanstvenika koji se ne slažu s njim kao izjave "nekog birokrata". Usput, jedan od glavnih poslova tog "birokrata" pri UN-u je da ponudi široj javnosti interpretaciju UN-ove *Konvencije protiv mučenja i drugog okrutnog, nehumanog te ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja*, tj. upravo onog dokumenta kojeg i Sesardić uzima mjerodavnim u svojoj raspravi o definiciji mučenja.

Sesardića živcira i moja usporedba ankete o tome je li *waterboarding* mučenje s anketom o postojanju duhova. Bez da sada ulazim u duboke epistemološke rasprave o tome što bi bilo puko jezično pitanje, a što pitanje o svijetu, poanta moje analogije je da obje ove ankete imaju isti epistemički autoritet: ako 25% ispitanika ima krivo mišljenje o postojanju duhova, moguće je i da 25% ispitanika ima pogrešno mišljenje o *waterboardingu*. Ankete o stavovima građana mogu biti veoma informativne, ali veoma rijetko imaju snagu valjanog moralnog argumenta. No, ako Sesardić smatra da nam mišljenje prosječnog građana može pomoći u tome da odredimo je li *waterboarding* mučenje ili ne, vrijedi napomenuti da jedna četvrtina predstavlja manjinu, te da 75% ispitanika ankete smatra *waterboarding* mučenjem.

Uz to, vrijedi razmisliti dvije stvari. Prvo, Sesardić nije, usprkos mojoj kritici, iskoristio priliku u svom komentaru da čitatelju ponudi referencu na spomenutu anketu o *waterboardingu* koja nedostaje u knjizi. Drugo, indikativno je da je ta (još uvijek) misteriozna anketa u kojoj četvrtina ispitanika ne smatra *waterboarding* mučenjem za Sesardića relevantna, ali je tvrdnja uglednog znanstvenika i UN-ovog eksperta o tome da je *waterboarding* mučenje za njega "prazna proklamacija" i "puka tvrdnja" (str. 287). Radi se samo o još jednoj potvrdi moje ocjene u recenziji da Sesardić ima snažnu sklonost dati puno veću težinu onim (koliko god tanašnim) argumentima koji usmjeravaju vodu na njegov mlin.

Komentar 14: Gajo Petrović i Praxis

Kao filozof koji je dobro logički potkovan, Sesardić sigurno zna da se izraz *ad hominem* može koristiti na dva načina: kao upozorenje na logički manevar prema kojem, umjesto da dovodimo nečije argumente u pitanje, napadamo karakter te osobe, te kao opis situacije u kojoj se govori o karakteru neke osobe, a ne o njegovim argumentima. Jasno je da kada u recenziji govorim o "*ad hominem* napadu na Petrovića" (str. 288) koristim taj pojam na ovaj drugi način. Radi se o opisu onoga što čitatelj može očekivati ako pročita to poglavlje knjige, a ne o tvrdnji da je Sesardić počinio *ad hominem* logičku pogrešku.

Što se tiče Sesardićeve teze o tome da je Petrović bio srpski nacionalist, moram priznati da nemam nekakav snažan stav o tome. Čitajući što je napisao Sesardić, sasvim je moguće da je Petrović uistinu gajio određene nacionalističke predrasude. I slažem se da, iako svaki od pet argumenata koji Sesardić iznosi u prilog toj tezi sam po sebi nije dokaz (zato sam ih i nazvao spekulacijama), zajedno oni imaju veću argumentacijsku snagu. No, istovremeno, kako sam to pojasnio u recenziji, smatram da bi Sesardićeva teza bila puno uvjerljivija i balansiranija da se referirao i na Petrovićeve javne osude nacionalizma, te da nije u završnom dijelu pokušao staviti u isti koš Petrovića s beogradskih praksisovcima poput Markovića i Stojanovića koji su glasno lupali po bubnju velikosrpskoga političkog projekta i otvoreno podržavali Miloševiću politiku. Nije mi uvjerljiva teza da takva besramna i javna podrška velikosrpskoj ideologiji predstavlja istu vrstu nacionalizma i zaslužuje isti vrstu moralne osude kao tihi i prikriiveni Petrovićev nacionalizam za koji Sesardić smatra da ga je uspješno detektirao, tj. tvrdnja da se Petrović, kako zaključuje autor knjige *Konsenzus bez pokrića*, nije "u bitnome" ponašao "drugačije od svojih beogradskih kolega" (Sesadić, 2022: 426).

Literatura

- CBC. (2009) Most Guantanamo detainees are innocent: ex-Bush official. 19. ožujka. <https://www.cbc.ca/news/world/most-guantanamo-detainees-are-innocent-ex-bush-official-1.804550>
- DW. (2017). Dutch far-right Wilders calls out 'Moroccan scum'. 18. veljače. <https://www.dw.com/en/dutch-far-right-wilders-launches-election-campaign-with-attack-on-moroccan-scum/a-37613111>
- Euronews. (2022). Finland's former interior minister acquitted of inciting anti-LGBT hate speech. 30. veljače. <https://www.euronews.com/2022/03/30/finland-s-former-interior-minister-acquitted-of-inciting-anti-lgbt-hate-speech>
- France24. (2010). Bush 'knew Guantanamo prisoners were innocent', says Powell aide. 4. listopada. <https://www.france24.com/en/20100410-bush-knew-guantanamo-prisoners-were-innocent-says-powell-aide>
- France24. (2022). French far-right presidential candidate Zemmour convicted for racist hate speech. 17. siječnja. <https://www.france24.com/en/europe/20220117-french-far-right-presidential-candidate-zemmour-convicted-for-racist-hate-speech>
- Grogger, J. (1990). The Deterrent Effect of Capital Punishment: An Analysis of Daily Homicide Counts. *Journal of the American Statistical Association*, 85(410), 295-303.
- Heinze, E. (2016). *Hate Speech and Democratic Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.
- Jackson, J., i Winston, A. (2021). The Mythical Taboo on Race and Intelligence. *Review of General Psychology*, 25(1), 3-26.
- Klein, L. R., Forst, B., i Filatov, V. (1978) The Deterrent Effect of Capital Punishment: An Assessment of the Estimates. U: A. Blumstein, J. Cohen i D. Nagin (ur.), *Deterrence and Incapacitation: Estimating the Effects of Criminal Sanctions on Crime Rates* (str. 336-360). Washington, DC: National Academy of Sciences.

- Leamer, E. (1983). Let's Take the Con Out of Econometrics. *The American Economic Review*, 73(1), 31-43.
- McAleer, M., i Veall, M. (1989). How Fragile are Fragile Inferences? A Re-Evaluation of the Deterrent Effect of Capital Punishment. *The Review of Economics and Statistics*, 71(1): 99-106.
- McGahey, R. M. (1980). Dr. Ehrlich's Magic Bullet: Economic Theory, Econometrics, and the Death Penalty. *Crime & Delinquency*, 26(4), 485-502.
- McManus, W. (1985). Estimates of the Deterrent Effect of Capital Punishment: The Importance of the Researcher's Prior Beliefs. *Journal of Political Economy*, 93(2), 417-425.
- Rindermann, H., Becker, D., I Coyle, T. (2020). Survey of expert opinion on intelligence: Intelligence research, experts' background, controversial issues, and the media. *Intelligence*, 78: 1-18. <https://doi.org/10.1016/j.intell.2019.101406>
- Sesardić, N. (2022). *Konsenzus bez pokrića*. Zagreb: Školska knjiga.
- Supreme Court of the United States. (2018). *16-111 Masterpiece Cakeshop, Ltd. et al. v. Colorado Civil Rights Commission et al.* https://www.supremecourt.gov/opinions/17pdf/16-111_j4el.pdf
- Snyderman, M., I Rothman, S. (1988). *The IQ controversy, the media and public policy*. New Brunswick: Transaction
- Waldron, J. (2012). *The Harm in Hate Speech*. Boston: Harvard University Press.
- Yale Law Journal* (1975). 85(2).

***OSVRTI, RECENZIJE
I PRIKAZI***

***ESSAYS, BOOK REVIEWS,
AND NOTICES***

ANTISEMITIZAM U HRVATSKOJ OD SREDNJEGA VIJEKA DO DANAS

Ivo Goldstein, *Fraktura i Židovska vjerska zajednica "Bet Israel" u Hrvatskoj, Zaprešić i Zagreb, 2022., 632 str.*

Mirjana Kasapović <https://orcid.org/0000-0003-0196-201X>

E-mail: mirjana.kasapovic@gmail.com

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 7. 6. 2022.
Prihvaćeno: 10. 6. 2022.

Gdje je Hrvatska?

Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas Ive Goldsteina tematski, teorijski i metodološki zahtjevno je djelo. Protusemitizam se u znanstvenoj literaturi istražuje kao politička ideologija, politički i društveni pokret i državna politika, bilo unutar jedne države bilo komparativno u više država. Goldstein se odlučio za istraživanje protusemitizma u jednoj zemlji. Hotimice pišem o zemlji a ne o državi, jer Hrvatska najveći dio povijesti od srednjeg vijeka nije bila samostalna država nego su hrvatske zemlje bile uključene u različite državne tvorevine – Habsburšku Monarhiju, Mletačku Republiku, Osmansko Carstvo, Dubrovačku Republiku, Francusku, Italiju, Mađarsku, Jugoslaviju – u kojima su bile manje ili više prepoznatljivi zemljopisni, etnički, kulturni i politički entiteti. O državi se može govoriti samo od 1941. do 1945. (NDH) i poslije 1992. (Republika Hrvatska). Taj je problem Goldstein riješio tako što je suvremenu Republiku Hrvatsku prešutno "upisao" u povijest te je hrvatske zemlje koje su u srednjovjekovlju i novovjekovlju bile u sastavu raznih državnih tvorevina, a danas su dio Republike Hrvatske, tretirao kao područja Hrvatske.

To znači da je, primjerice, protusemitizam u austrougarskom Varaždinu, Sisku i Zagrebu tretirao kao protusemitizam u Hrvatskoj. Takav je pristup pragmatičan, ali nije neproblematičan. Kako je protusemitizam bio i ostao i državna politika, pitanje je kome državno proizveden ili sponzoriran protusemitizam u Austrougarskoj Monarhiji treba pripisati. Nije li to austrijski i ugarski, a ne hrvatski protusemitizam? Vrijedi i obratno: nisu li nediskriminacijski državno-pravni akti prema Židovima, poput *Edikta o toleranciji* cara Josipa II., austrijski, a ne hrvatski dokumenti? Problem je još zamršeniji ako se ima u vidu da su državni i nedržavni protusemitizam bili isprepleteni: nedržavni protusemitizam nerijetko je uzrokovala ili poticala država, ali je državna vlast često zabranjivala i suzbijala protusemitske izgrede u društvu i kažnjavala njihove počinitelje.

Goldstein se nije dosljedno držao toga metodološkog pristupa pa je u protusemitizam u Hrvatskoj ubrojio i pojave na područjima koja u naznačenom dijelu povijesti nisu bila, a nisu to ni danas, dijelovi Hrvatske. Tako opisuje protusemitske izjave mostarskog učitelja i književnika Ivana Zovka s početka 20. stoljeća i ispad trgovca i veleposjednika Marka Perića u Derventi 1910., citira protusemitske napise *Hrvatske sloge*, glasila Hrvatske težačke stranke iz Bosne i Hercegovine, i *Naše sloge*, lista na hrvatskom jeziku koji je od 1870. izlazio u Trstu. Spominje kako Hrvatsko

akademsko društvo "Zvonimir" u Beču nije primalo Židove u članstvo, dok je društvo hrvatskih akademikara u Grazu bilo "vrlo agresivno" prema Židovima (153-155, 184, 237). U tim je slučajevima primijenjen kriterij etničke pripadnosti počinitelja protusemitskih ispada. Njihovo bi uvrštavanje u knjigu bilo opravdano onda kada bi autor pisao o protusemitizmu Hrvata ili protusemitizmu među Hrvatima gdje god oni bili. No u tom slučaju ne bi bilo opravdano uvrštavanje u knjigu srpskog protusemitizma u Hrvatskoj (120-124, 193, 299 i d.), kao ni protusemitizma pripadnika njemačke (339 i d.) i bošnjačke manjine (520 i d.). Ne bi bilo mjesta ni za protusemitizam političkih emigranata u Australiji, Americi i zapadnoj Europi (434-438).

Takav pristup postaje uobičajen u prikazima protusemitizma u monarhijskoj Jugoslaviji pa su se u knjizi našli protusemitski ispad i izgredi u Srbiji (219, 225, 233-234, 235, 237, 249-250, 259-260, 264, 265, 266, 285-286, 288-289, 317-318, 319, 321, 324-327, 339-344, 357 i d.), Sloveniji (257-258, 316, 320, 345, 347, 357 i d.) i Makedoniji (260, 323-324 i d.). Najčešći su prikazi muslimanskoga, srpskog i hrvatskog protusemitizma u Bosni i Hercegovini. Goldstein bilježi izgon Židova iz Sarajeva oko 1920., bojkot židovskih trgovaca, protusemitske napise u srpskima radikalnim listovima *Pravda* iz Sarajeva i *Semberija* iz Bijeljine, sarajevskima *Večernjim novostima* i tjedniku *Narod*, muslimanskom glasilu *Domovina*, glasilu Jugoslavenske muslimanske organizacije *Pravda*, muslimanskom listu *Slobodna riječ*, sarajevskoj *Novoj riječi*, sarajevskome *Katoličkom tjedniku*, sarajevskom *Pokretu* itd. (221, 232-233, 236-237, 238-239, 239-240, 264-265, 268, 299-300, 312-315, 319, 323, 329-330, 351-352 i d.). Sve to zauzima priličan broj stranica i dobro je "napumpalo" knjigu o protusemitizmu u Hrvatskoj.

Kada je opis protusemitizma u Bosni i Hercegovini postao metodološki opravdan u okviru NDH, Goldstein o tome uglavnom šuti. U skromnu poglavlju o protusemitizmu u NDH, ne razmatra razmjerno snažan protusemitizam bosansko-hercegovačkih muslimana. Ukazuje na protusemitske stavove Katoličke crkve, od nadbiskupa Alojzija Stepinca do provincijskih svećenika (405-416), ali ne prikazuje stavove članova Islamske vjerske zajednice, od reis-ul-uleme Fehima Spahe preko istaknutih članova El-Hidaje, poput Mehmeda Handžića i Mustafe Busuladžića, do džematskih imama. Sve se svodi na uvelike netočan osvrt na djelovanje Huseina Đoze, jednoga od najistaknutijih pripadnika uleme, i to više u poslijeratnome nego ratnom razdoblju u kojemu se Đozo prometnuo od Hrvata, ustaše i lojalnog građanina NDH u Muslimana, pobornika bratstva i jedinstva i lojalnog građanina Jugoslavije, suradnika "crvenog reisa" Sulejmana Kemure i člana jugoslavenskih izaslanstava na skupovima nesvrstanih, arapskih i islamskih zemalja.¹ Nema riječi o protu-

¹ Goldstein piše da je Đozo bio *Sturmabführer* (403), a bio je *SS-Hauptsturmführer*, ne zna točno kako je djelovao u diviziji Handžar i čini mu se da "nije sudjelovao u vojnim operacijama" (403), premda mora znati da je bio imam 13. *Waffen-SS* divizije Handžar, a povremeno je zamjenjivao glavnoga divizijskog imama, koji je bio zadužen za vjerski i ideološki odgoj vojnika. Navodi i to da je 1943. Đozi u Zagrebu objavljena "knjižica *Jevrejska pravda*" koja se ne više može pronaći (403-404). Bilo bi krajnje čudno da je 1943. u NDH objavljena tiskovina koja u naslovu ima pridjev "jevrejska", a i sâm je Đozo u svojim protusemitskim tekstovima koristio izraz "židovi". Je li Goldstein površno pročitao Sekeljevu (2020) konstataciju da je Đozo kao urednik poslijeratnog *Preporoda* objavio članak "Jevrejska pravda" Lutve Kurića koji je "istovetan po idejama Đozovim tekstovima 1943..."? Je li izmislio Đozinu "knjižicu" iz 1943. pa je stoga nije mogao pronaći? Ne bi mu to bio ni prvi ni jedini propust na tom području istraživanja. Zvonimir Bernwald (2012, 2018), slavonski *folksdojčer* i službeni prevoditelj u diviziji Handžar, pokazao je da Goldstein nije znao tko je Alija Selimbegović, urednik hrvatskog dijela divizijskoga propagandnog lista *Handžar*, koji je istodobno tiskan na njemačkome i hrvatskom jeziku, pa je natuknuo da ta osoba možda nije ni postojala. *Alija Selimbegović*

semitizmu "Mladih muslimana", koji su djelovali pod okriljem El-Hidaje. Goldstein citira protusemitske napise u svakojakima opskurnim ustaškim tiskovinama, ali nema analize *Handžara, Osvita, Sarajevskoga novog lista, Novoga behara, Hrvata – Muslimanskog godišnjaka, Muslimanske/Hrvatske svijesti* i drugih tiskovina. Usputno spominje djelovanje i utjecaj velikoga jeruzalemskog muftije Muhameda Hadžija el Huseinija na muslimansku vjersku elitu i muslimane općenito tijekom njegova posjeta NDH – Zagrebu, Banjoj Luci i Sarajevu – 1943. Nije jasno zašto se autor ne referira na tri Huseinijeva politička pamfleta koja su na hrvatskom jeziku objavljena 1943., budući da se poziva na prijevode protusemitskih djela drugih autora, kao i na Huseinijeve govore vojnicima i imamima divizije Handžar (v. Höpp, 2004). Jedan od tih pamfleta, *Islam i židovstvo* (Huseini, 1943), u vrsnima inozemnim studijama ističe se kao ogledan primjer intransigentnoga, esencijalističkog protusemitizma.² Ne razmatra ni njegovu ulogu u sprječavanju transfera židovske djece iz NDH u Palestinu (Carpi 1977a, 1977b). Od bogate literature izraelskih, američkih, njemačkih i drugih autora o Huseiniju, koja razmatra i njegovu ulogu u ideološkom profiliranju i organizacijskom ustrojavanju 13. *Waffen-SS* divizije Handžar, Goldstein se godinama zadovoljava recepcijom stare knjige Ženi Lebl (1993), koja ne uživa visok ugled u znanstvenim krugovima zbog činjeničnih grešaka i političke pristranosti autorice, i još starije Redžičeve (1987) knjige o muslimanskom autonomištvu. Ne spominje ni prijevode govora i radova Šakiba Arslana i Rašida Alija el Gailanija, još dvojice istaknutih protusemita i nacističkih kolaboracionista, u muslimanskima tiskovinama u NDH.

Kada je prešao na opis protusemitizma u socijalističkoj Jugoslaviji, više nije bilo granice između protuizraelske i protusemitske politike jugoslavenske državne vlasti, ispada njezinih dužnosnika, pisanja partijskih i državnih glasila te pojava društvenog protusemitizma u pojedinima jugoslavenskim republikama, s jedne, i protusemitizma u SR Hrvatskoj, s druge strane.³ "Latentna" protusemitska faza 1945.-1967. opisana je uglavnom pomoću bizarnih incidenata pojedinaca. "Manifestna" faza, koja počinje radikalnim zaokretom jugoslavenske vanjske politike poslije pobjede Izraela u Šestodnevnom ratu 1967. i posljedične okupacije područja koja su rezolucijom UN-a 1947. bila namijenjena arapskoj državi (Zapadne obale, Pojasa Gaze

---

došao je k nama iz odjela za tisak poglavnika Pavelića u Zagrebu. Bio je suptilan, visoko-obrazovan i prijazan intelektualac, veliki prijatelj Njemačke. Ubrzo je obolio od tuberkuloze i otišao u sanatorij u Valduni u Vorarlbergu" (Bernwald, 2012: 59). U bosanskom izdanju tome je dodano: "Čuo sam da je preživio rat, ali više ništa o njemu nisam saznao. U svakom slučaju ne radi se o kakvom pseudonimu (kako to nagađa hrvatski historičar dr. Ivo Goldstein, koji se bavio časopisom 'Handžar'), već o stvarnoj osobi" (Bernwald, 2018: 62). Bernwald se referira na bilješku o Selimbegoviću u jednom Goldsteinovu članku: "Osobu toga imena nisam pronašao ni u jednom popisu imenâ, niti u registrima Ministarstva oružanih snaga NDH (MINORS) koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Moguće je da se radi o pseudonimu" (Goldstein, 2006: 272).

² "Židovi su se poput skakavaca proširili po arapskom poluotoku. Došli su u Meku, Medinu, u Irak i Palestinu, dakle u zemlju gdje teče med i mlijeko" (Huseini, 1943: 5). Budući da su ih još Rimljani prokazali kao "ognjište zaraze", razumljivo je što se "židovi u Arabiji još danas nazivaju mikrobima" (6). Stoga Arapi "imadu osobito razumijevanje za to, da su u Njemačkoj proti židovima provedene energične mjere, i da su iz zemlje protjerani. Engleska i Amerika omogućile su židovima nakon svjetskog rata, da se nasele u Palestini i osnuju ondje židovsku državu. Tu se sada našao na okupu židovski izmet iz svih zemalja i bacio se na to, da Arapima na lopovski način oduzme njihovu zemlju" (6).

³ U prikazima protusemitizma u Jugoslaviji od 1945. do 1991. Goldstein umnogome prepričava tekstove vojvodanskog sociologa Lasla Sekelja (1981, 1995: 59-85).

i istočnog Jeruzalema, kao i sirijske Golanske visoravni). "U Jugoslaviji su se tada", piše Goldstein, "počeli događati 'anticionistički' ispadi" (440). Bilo je to mnogo više od "ispada" – bila je to kontinuirana protuizraelska i protucionistička politika jugoslavenske države kojom je dirigirao Tito. Učvršćena je bila jugoslavenskim članstvom u pokretu nesvrstanih u kojemu su ton stavu prema "palestinskome pitanju" davale arapske i islamske države (Egipat, Irak, Sirija, Libija, Libanon, Sudan i dr.), kao i Palestinska oslobodilačka organizacija (PLO) kao nedržavna članica pokreta. Političke deklaracije sa skupova nesvrstanih na vrhu, koje govore o izraelsko-arapskim sukobima i Izraelu, diskurzivno su gotovo istovjetne političkim dokumentima PLO-a iz njegove radikalne terorističke faze. Svakojaki izrazi takve vanjske politike, koja je određivana u Beogradu, "upisani" su u povijest protusemitizma u Hrvatskoj: od odluka državne i partijske vlasti i ispada visokih državnih dužnosnika (primjerice, veleposlanika Faika Dizdarevića) preko pisanja armijskih (beogradski *Front*), vjerskih (sarajevski *Preporod*), studentskih (novosadski *Indeks*) i drugih glasila do protužidovskih demonstracija u Beogradu.⁴

Od takva pristupa Goldstein nije odustao čak ni u poglavlju o protusemitizmu u samostalnoj Hrvatskoj u kojemu opet navodi protusemitske ispađe u Sloveniji, Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini. Štoviše, u to poglavlje ugrađen je poseban odjeljak o "novoj fazi u povijesti srpskog antisemitizma" u Srbiji (512-515). Ocjenjujući to razdoblje, Goldstein konstatira:

Činjenica jest da je klasični (ili direktni) antisemitizam u Hrvatskoj bio značajno slabiji u odnosu na druge postsocijalističke zemlje, ali takvu tvrdnju valja vrlo precizno staviti u kontekst. Naime, baš kao i u međuratnom razdoblju, hrvatskom je nacionalizmu... prioritetan interes bio rasprava o Jugoslaviji i konfrontacija sa srpskim nacionalizmom, a Židovi su i u ustaškom antisemitizmu i u nacionalističkom valu nakon 1990. iz mnogo razloga bili u drugom planu (468-469).

U središtu je toga poglavlja "slučaj Tuđman", zasnovan na pripovijedanju o sardržaju i sudbini *Bespuća povijesne zbiljnosti* (470-489). Goldstein zaključuje da se, ispisavši sve "besmislice" u toj knjizi, "Franjo Tuđman sâm stavio na listu revizionista, negatora Holokausta, pa time, logično, i antisemita" (483). Drugi "antisemitski obrazac" djelovanja činio je povijesni revizionizam, to jest "ustašonostalgija", koja se manifestirala u promjeni imena Trga žrtava fašizma, uvođenju kune, nazivima Ured za nacionalnu sigurnost i Hrvatski državni sabor, imenovanju vojarni i drugih ustanova prema ustaškim dužnosnicima i vojnim zapovjednicima, pjevanju ustaških pjesama, radu Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava itd. U odjeljku o protusemitizmu poslije 2000. godine Goldstein spominje kojekakve incidente i njihove počinitelje: Petra Vučića, Hloverku Novak Srzić, Antu Kostelića Antu Bakovića, Vicu Vukojevića, Šemsu Tankovića, Milana Ivkošića, Branku Šeparović i druge, ali je prava "protusemitska zvijezda" toga dijela riječka spisateljica Vedrana Rudan, koja se Goldsteinu silno zamjerila grubim izjavama o izraelskim bombardiranjima Gaze (517-518, 520-522).

⁴ Bilo bi važno da je Goldstein upozorio i na utjecaj radova Karla Marxa na naraštaje studenata društvenih i humanističkih znanosti na jugoslavenskim sveučilištima, koji su iz njih stjecali spoznaje o Židovu kao simboličnome gramzivom kapitalističkom izrabljivaču proletarijata. Marxov spis *Kritika židovskoga pitanja* Bernard Lewis (1986: 112) proglasio je "jednim od klasika protusemitske propagande".

Što je protusemitizam i tko su protusemiti?

Glavni metodološki i teorijski problem ove knjige proistekao je odatle što autor nije jasno analitički razlučio i značenjski odredio protusemitizam kao državnu politiku, politički i društveni pokret te političku ideologiju. Sve do 1918. Goldstein ne razmatra protusemitizam kao političku ideologiju i politički ili društveni pokret u hrvatskim zemljama, nego ga prikazuje kao skup umnogome neselektivno i nasu-mce izabranih izjava i izgreda, u rasponu od ozbiljnijih napada na Židove do rub-nih i bizarnih incidenata anonimnih pojedinaca.⁵ O nekoj vrsti masovnijega protu-semitskog pokreta i nasilja, "najžešćega prije 1941.", može se govoriti u jesen 1918., u sklopu svršetka Prvoga svjetskog rata, raspada Austrougarske i stvaranja Kraljevine SHS, opće gospodarske, socijalne i političke krize (200). Očitovao se u napadima na Židove i uništavanju židovske imovine "po čitavoj sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji, na širokom potezu od Iloka do Slunja" (201). Ni tada nasilje nije bilo usmjereno samo protiv Židova, nego i protiv pripadnika drugih manjina, poglavito Mađara i Nije-maca. Ni tada nije bilo smrtnih žrtava koje nasilju uvijek daju tragičniju dimenziju (203-204). Zapravo, "sve do uspostave NDH nije bilo čak ni pojedinačnih ispada fizičkog nasilja prema Židovima, ni u Hrvatskoj, ni na jugoslavenskom prostoru u cjelini" (287-288). Tijekom dugog razdoblja povijesti, od srednjovjekovlja do 1941., u Hrvatskoj nije, dakle, bilo masovnoga nasilnog protusemitskog pokreta.

Nadalje, Goldstein ne analizira sustavno ni hrvatske političke ideologije ili, točnije, protusemitske sastavnice tih ideologija, nego komentira sporadične protu-semitske izjave i ispade njihovih predstavnika i zagovornika. Analiza protusemi-tizma u pravaštvu, katoličkom socijalizmu, agrarnom nacionalizmu, liberalizmu, socijaldemokraciji i drugima političkim ideologijama nadomještена je crtanjem "protusemitskih profila" Stjepana Radića,⁶ Ante Starčevića,⁷ Josipa Jurja Stross-

⁵ "I u Zagrebu je bilo nečega što se može nazvati antisemitizmom. Tako 1509. Mihael Oprašnič pita Dominika Perovića: 'Zašto me pljuješ i kašlješ na mene kao da sam Židov?' Izvjesni građanin Zvoničić kaže 1534. jednoj prilici da se "... neće družiti (...) ni sa Židovima ni sa razboj-nicima' te da se 'ne boji suca'" (52). "U Iloku je mjesni poštar potkraj godine vršio antisemitsku agitaciju, našto su mu lokalne vlasti udijelile 'strogi ukor' pod prijetnjom otkaza" (92). "No jedan je građanin ušao u jednu varaždinsku kavanu pijan i zavikao 'van sa židovima', na što ga je poli-cija dohvatila i odvela u zatvor" (92). "U Kraljevčanima... opljačkana je krčma Židova Spitzera, u Klasniću... demonstranti su popili vino Židovu Neumannu" (97). "U vrijeme predizborne kampanje 1897. krenula je priča da je u kući sisačkog rabina krštena mačka..." (131). Zemljo-posjednik iz Topolovca Stjepan Lovreković smatra da hrvatski narod nije dostatno prosvjetljen da bi se znao "otimati prefriganosti Židova" (143). U zagrebačkoj je kavani Corso 1924. "jedan hanaovac napao jednog Židova koji je navodno govorio njemački i grdio konobara" (236).

⁶ Iz verbalna napada Stjepana Radića na Josipa Franka kao "lukavog žida" koji zaslužuje "osudu na političku smrt" Goldstein zaključuje da tu izjavu "svatko tko pročita ovaj vehementan i agre-sivan članak može shvatiti i mnogo šire od puke 'političke smrti'" (132). "Inteligentni demagog u usponu Stjepan Radić", uz marginalnoga Milana Obradovića i "provincijskog kabadahiju" Grgu Tuškana, bio je utjelovljenje "provincijalnog antisemitizma" na prijelomu 19. i 20. stoljeća (157). Kako se politički uspinjao, tako se "sve rjeđe nepovoljno izražavao o Židovima, štoviše, čak se i ispričavao zbog ranijih izjava". Njegova "demagogija" nije više bila usmjerena prema Židovima nego prema monarhijskoj jugoslavenskoj vlasti, ali ni tada "nije zaboravio – doduše, relativno rijetko – ispaliti poneku antisemitsku invektivu, što je ostala trajna karakteristika njegove karijere" (168). Toj se sintagmi Goldstein opetovano vraća: Radić je i kasnije "znao ispaljivati otvoreno antisemitske invective iako manje negoli ranije" (241). "Dakle, antisemitske invective zasigurno bitno ne određuju Radićevu ideologiju i političku praksu" (244).

⁷ "Starčevićeve stavove o Židovima valja smatrati antisemitizmom, kako po mjerilima 19. sto-ljeća tako i po današnjima, premda nikad nije posezao za antisemitskom agitacijom". Povre-meni filosemitizam "donekle relativizira malignost njegova antisemitizma" (106).

mayera,⁸ Frana Supila,⁹ Augusta Šenoa,¹⁰ Ante Kovačića,¹¹ Antuna Gustava Matoša,¹² Ksavera Šandora Gjalskoga,¹³ Milana Marjanovića¹⁴ i drugih istaknutih figura hrvatske političke i kulturne povijesti.¹⁵ Nije ostao pošteđen ni Miroslav Krleža, premda

⁸ "Strossmayer je prihvaćao antisemitske teze poput povezanosti židovstva i masonerije, kao i onu o kontroli Židova nad novinstvom... Strossmayer se u dnevopolitičkim diskusijama znao naći na strani natražnjačkih krugova. Ako se može govoriti o njegovu antisemitizmu, taj je antisemitizam proturječan, a u svakom je slučaju paradigmatičan" (115).

⁹ Nakon što je urednik režimskoga osječkog lista *Die Drau* Julius Pfeiffer napao Supilov *Riečki novi list*, a Supila proglasio "dalmatinskim Grkom", on mu je "odgovorio krajnje neprimjerenom: napao je 'Židova' Pfeiffera i njegova šogora 'Židova' Josipa Franka, a potom je konstatirao kako 'ovdje ističe Židovstvo jer to nije samo Frank i samo Pfeiffer', nego 'ogromna većina Židova u Hrvatskoj sliedi ovaj frankovačko-mađaronski bezobrazluk i odobrava ga. Čestitih Židova, koji su tome protivni i koji ovaj bezobrazluk osuđuju, tako je malo, da se jedva mogu uzeti u obzir'. Supilova žestina, misli Goldstein, prerasta u prijatnju: 'Nije li došlo vrijeme da hrvatski narod zauzme odlučno stanovište prema ovim mađarskim i njemačkim Židovima', što bi za posljednicu moglo imati da bi tako 'Židovi u Hrvatskoj koji su ogromnom većinom s ovim smećem solidarni – mogli, tjerajući lisicu, istjerati vuka'" (189).

¹⁰ Šenoa je svoj protusemitizam iskazivao u literarnim djelima i tekstovima u *Viencu* te napadima na Josipa Franka (169-170).

¹¹ Goldstein vidi Kovačićev protusemitizam u načinu na koji je opisao lokalnoga židovskog trgovca kod kojega Ivica Kičmanović kupuje odijelo u romanu *U registraturi*. "U Kovačića ima još antisemitskih invektiva: Židove naziva pogrdno 'Žid', 'Žudija', 'Izrael', konstruirao lik žene 'Hebrejke' koja guli i vara seljake" (170). K tome, jednog je novinara nazvao "pokrštenom dušom, ali Izraelovog podrijetla" (170). Kako bi bilo jasno što je u tome protusemitsko, treba znati da Kovačićev stav "odražava u to vrijeme rašireno shvaćanje o jakom židovskom utjecaju na novine, kao i to da pokrštavanje ne dokida 'židovski duh'" (170).

¹² Matoš je bio protusemit i zato što je u "Dreyfusovoj aferi", na koju se u svojem opusu osvrnuo "u pedesetak prilika", bio protiv Zole (134-135). Protusemitizam je iskazivao i u literarnim djelima i člancima. U jednome članku piše: "... Pođite Ilicom od Jelačićeva trga do Mesničke: sramota brukla, same strane firme i tuđa, tuđinska imena. Hrvatske industrije uopće nema. Donji grad je tako impregniran tuđinstvom, da Donji grad i nije više Zagreb (...) tko ima salon u Zagrebu, ima salon švapski i židovski" (171). Siromašni i polugladni Matoš mrzio je Židove i zbog "svojevrsne zavisti" (171).

¹³ Gjalski u svojem romanu *Durđica Agičeva* "Židove portretira u negativnim tonovima" i koristi "rasističke argumente", no njegov je protusemitizam ostao "naznačen, ali ne i razrađen" (171-172). Gjalski se dvadesetih godina "vratio starim antisemitskim obrascima". "U kavani je vidio ženu koja je prebacila nogu preko noge pa su joj se vidjela bedra. Tvrdio je kako su 'modu kratkih sukanja i kratke frizure stvorili pariski Židovi-krojači i Židovi-trafikanti'. Osvrnuo se i na gostovanje Josephine Baker u Zagrebu, napisavši da su 'dražesnu mulatkinju Josefina Baker zanosno i udivljeno dočekali domaći i doseljeni Židovi (...)' a tako nije samo u Zagrebu, već gotovo po cijelom planetu, gdje prevladavaju židovski pogledi", pa zaključuje da 'pojava te nove ženske mode biva to ozbiljnija, što ima svoj izvor i svoje podrijetlo. To silno i moćno židovstvo jest i otac i kum toj današnjoj ženskoj modi, koja s temelja izmjenjuje ženu'" (245).

¹⁴ "Marjanovićev opis hrvatskog Židova tipična je slika onog 'drugog' ili 'drugačijeg', kakvog nalazimo, primjerice, i u srpskoj kulturi" (172).

¹⁵ Goldstein postupa s djelima hrvatskih književnika slično kao što suvremeni bošnjački nacionalisti postupaju s književnim djelima Ive Andrića, Petra Petrovića Njegoša i Ivana Mažuranića. Tri literarna klasika srpske, crnogorske i hrvatske literature, *Na Drini ćuprija*, *Gorski vijenac* i *Smrt Smail-age Čengića*, proglašena su oglednim primjerima "genocidne literature", koja je pripremala rat u Bosni i Hercegovini devedesetih godina i genocid nad Bošnjacima. "Genocidne ideje" njihovih autora jednostavno su "izašle" izvan korica knjiga i pretvorile su se u ubilačku političku snagu. Goldstein konstruirao hrvatsku "protusemitsku literaturu" u koju je utkan osobni protusemitizam autorâ, koji je pripremao genocid nad Židovima u NDH. Riječ je o ideološki motiviranu i znanstveno nelegitimnu postupku (Bulatović, 2017; Milutinović, 2018).

autor pokazuje razumijevanje za njegova "protusemitska zastranjenja".¹⁶ Iznimka je Vladko Maček, koji je "dosljedno osuđivao antisemitizam i protivio se njegovu širenju" (272). No Maček je bio supotpisnik protusemitskih uredaba jugoslavenske vlade u listopadu 1940. koje su ograničavale prava Židova u trgovanju i obrazovanju. Pravi je tvorac tih uredaba bio, doduše, ministar prosvjete i predsjednik Slovenske ljudske stranke Anton Korošec, "kako se čini, najveći antisemit u jugoslavenskoj vladajućoj eliti" (258). Maček se poslije branio da uredbe nisu bile izraz njegova uvjerenja i da se suprotstavio pokušajima vlade da nastavi ograničavati prava Židova. Vladine uredbe bile su dio državne politike koja je izravno diskriminirala Židove i pogodile živote mnogih pojedinaca, pa je njihovo potpisivanje bilo gori čin od opisa literarnog junaka pomoću protusemitskih stereotipa ili povremenih "protusemitskih invektiva" političara bez vlasti. Goldstein pak relativizira značenje tih uredaba koje "nisu predstavljale bitan faktor u kasnijem genocidu" (419).

Kada se pristupi slikanju političkih profila pojedinaca onako kako je učinio Goldstein, gotovo se sve važne ličnosti hrvatske politike i kulture pokazuju kao protusemiti, jer su gotovo svi nekad i negdje kazali nešto nepoćudno o Židovima. S ponešto karikiranja moglo bi se kazati da u toj galeriji likova nedostaju samo Zrinski i Frankopani, pogotovo što se na jednom mjestu sugerira i da je ugarsko-hrvatski kralj Andrija II., koji je vladao u 13. stoljeću, bio protusemit (396). Što je najgore, svi se oni interpretacijski pojavljuju kao preteče holokausta. Za mnoge se velike europske mislioce i umjetnike – od sv. Augustina do Luthera, od Kanta do Voltaira, od Balzaca do T. S. Eliota – vezuje neki oblik protusemitizma, ali teško je tvrditi da su oni pripremili holokaust. Premda se to danas doima blasfemičnim, protusemitski ispadi pojedinaca bili su uobičajeni u predholokaustovskoj povijesti kada je postojao širok konsenzus o "toleranciji netolerancije" prema pripadnicima raznih rasnih, vjerskih i etničkih zajednica, a ne samo prema Židovima. Protusemitizmu se nije pridavala zlokobna važnost koju je stekao s usponom nacizma i holokaustom.

Feldman (2018) misli da je povijest izraza protusemitizam obilježio spor *eternalists vs. contextualists*. "Eternalisti" traže u povijesti postojanu i nepromjenjivu "vječnu mržnju prema Židovu". Goldstein je blizak toj struji mišljenja time što uspostavlja povijesni kontinuitet protusemitizma stvaranjem "asortimana" protusemitskih ideja, napisa i izjava koje su pripravljalice holokaust:

Tako je stvorena atmosfera u kojoj je ono što su priželjkivali raznorodni promotori antisemitizma – svijet bez Židova – postao moguć. Holokaust koji se događao između 1933. i 1945. i odnio šest milijuna (ili nešto manje) židovskih života bio je rezultat i stoljećima stvarane sustavne antisemitske histerije u kojoj deportacije i masovno ubijanje Židova za dobar dio javnosti u mnogim europskim državama postaju logična posljedica njihove tobožnje negativne uloge tijekom povijesti. Takva je situacija bila ne samo u Reichu, nego i u svim zemljama pod nacističkom kontrolom (42).

Primijeni li se taj pristup na Hrvatsku, on glasi ovako:

¹⁶ "Krlježa je u neku ruku bio filosemit, ali je imao zlobnih primjedaba o Židovima (kao i o Hrvatima, a ipak je bio veliki patriot)" (173). U *Pijanoj novembarskoj noći* Josipa Franka naziva "Jozua", ali "valja shvatiti kontekst" u kojemu je to učinio: Frank je spomenut kao punac Slavka Kvaternika kojega Krlježa napada zbog služenja austrougarskima, a potom i jugoslavenskim interesima. Dakle, "Krlježa se beskompromisno obračunava s elitama, pa onda i s Frankom kao dijelom te elite" (173). Dočim su se svi prije Krlježa obračunavali s Frankom isključivo kao sa Židovom, odnosno pokrštenim Židovom.

Šaljiva i vješto sročena pjesmica o nezasitnoj želji Židova za profitom po svaku cijenu možda bi se u nekoj situaciji mogla smatrati samo neukusnom ili neprimjerenom inkektivom, da se istovremeno u javnosti nisu promovirali razni antisemitski obrasci iz kojih se emanirala mržnja i da se ta mržnja 1883. i 1918. nije pretočila u nasilje koje će za vrijeme NDH doseći vrhunac (99).

Ili ovako:

Naša gruda promiče agresivni antisemitizam, a *Senzacija* beskrupulozni senzacionalizam. U tiskovinama koje se pojavljuju u narednim godinama ta će dva elementa biti spojena. Konačan je rezultat bio Holokaust (277-278).¹⁷

Holokaust u NDH prikazan je, dakle, kao zakonomjeren izdanak procesa kumulacije višestoljetnoga verbalnoga nasilja, a ne primarno kontingentan događaj koji su omogućili svjetski i građanski rat 1941.-1945., slom stare i nasilna tranzicija u novu državu, vazalni status te države, totalitarni politički poredak, radikalizacija ustaške ideologije i politike i dr. Da bi "eternalistički" ili, konvencionalnije rečeno, historijskodeterministički pristup bio uvjerljiv, Goldstein bi morao dokazati da se holokaust dogodio u svim europskim državama s protusemitskom tradicijom. Nije bilo tako, premda su neke države imale vrlo snažnu tradiciju protusemitizma. Ako bi višestoljetna kumulacija protusemitskoga nasilja zakonomjerno vodila genocidu, onda bi on bio neizbježan ponajprije u Rusiji, odnosno Sovjetskom Savezu. No ondje se nije zbio. Protusemitizam je do rata u Hrvatskoj bio razmjerno slab, slabiji nego u većini zemalja istočne i srednje Europe, kako zbog malobrojnosti Židova tako zbog kompleksnih odnosa u dvjema monarhijama, austrougarskoj i jugoslavenskoj, u kojima su Hrvati imali moćnije i važnije protivnike – Nijemce, Mađare, Talijane, Srbe – od Židova. Unatoč tome, holokaust se dogodio.

No Goldstein se ne drži dosljedno "eternalističkog" pristupa pa mjestimice nudi kontekstualna objašnjenja:

Kao i svuda u Europi, primjer i poticaj progonima i ubijanju Židova u NDH bila je politika Trećeg Reicha, koja je na NDH imala presudan utjecaj i o kojoj je NDH bila životno ovisna. Nijemci su doveli na vlast grupu za koju su znali da će im po ideologiji i praksi biti vrlo slična (da su, primjerice, na vlast došli Maček i HSS, kako su neki željeli i planirali, progona Židova ili ne bi bilo, ili bi ih nacisti morali nasilno sami organizirati) (418).

Nedefiniran i protuslovan pristup istraživanju izraz je oskudne recepcije najrelevantnije znanstvene literature o protusemitizmu. Bartrop i Jacobs (2011) sačinili su zbornik o pedeset ključnih mislilaca genocida i holokausta – a protusemitizam je ideološka podloga holokausta – u 20. i na početku 21. stoljeća. Od tih pedeset autora u popisu Goldsteinove literature nalazi se samo troje, Hannah Arendt, Yehuda Bauer i Zygmunt Bauman, s po jednime svojim djelom.

U oči upadaju i površne i anakrone opaske o protusemitizmu u državama u sastavu kojih su u pojedinima povijesnim razdobljima bile neke hrvatske zemlje. Goldstein pripada staroj historiografskoj struji koja je protusemitizam u fašističkoj Italiji razmatrala prilično dobrohotno. "Talijanske su vlasti 1938. donijele 'dekret o obrani talijanske rase' koji je, između ostaloga, bilo zabranjeno sklapanje mješovitih

¹⁷ *Naša gruda* i *Senzacija* bila su niskonakladna i neutjecajna glasila. "... Antisemitski tisak po utjecaju i po važnosti nije se ni na koji način mogao mjeriti s novinama i časopisima koji su Židove branili. Najutjecajnije hrvatske novine – *Jutarnji list*, vrlo često *Novosti* i *Hrvatski dnevnik* – jasno su se opredijelile i žestoko suprotstavljale ekstremnom tisku" (297).

brakova. Međutim, u Italiji nije nikada došlo do drastičnih progona Židova, sve do jeseni 1943. godine, kad su ih provele njemačke okupacijske vlasti" (41). On prezima konvencionalnu naraciju prema kojoj se protusemitizam talijanskog fašizma supstantivno razlikovao od protusemitizma njemačkog nacizma. Ta se vulgata ukorijenila u kolektivnom sjećanju Talijana i dio je "standardnoga povijesnog repertoara u suvremenoj talijanskoj politici" (Schlemmer i Woller, 2005: 166; v. i Luconi, 2004; Rodogno, 2005, 2006; Sarfati, 2006; Pava, 2006). Talijansko protusemitsko zakonodavstvo nije bilo puka kopija njemačkoga i nije doneseno isključivo pod njemačkim pritiskom: "... Groteskno rasističko zakonodavstvo bilo je talijanski proizvod i sastojalo se od mješavine bioloških i znanstvenih ideja izvedenih iz raznih rasističkih škola mišljenja u talijanskoj znanstvenoj zajednici te političkih i ideoloških potreba režima" (Radogno, 2005: 215).

Rasprava o talijanskome protusemitizmu ne smije se ograničiti na Italiju nego se mora u obzir uzeti i ono što je talijanska imperijalna vlast činila u svojim kolonijama i zemljama koje je okupirala, kao što se postupa i u slučaju Njemačke – napokon, Auschwitz, Treblinka i Majdanek izgrađeni su na tlu Poljske. A ta je vlast činila strašne zločine. U svojoj koloniji Libiji i sjevernoj Africi uopće nije proganjala i zlostavljala samo Arape i Berbere, nego i Židove, masovno ih deportirajući u pustinjske koncentracijske logore u kojima su mnogi umrli (Bernhard, 2018). Ne smije se zaboraviti ni odnos Italije prema Palestini u kojoj su vojno, politički i financijski podupirali Veliku arapsku pobunu (1936.-1939.), usmjerenu protiv židovske zajednice u Palestini i britanske mandatne uprave kao njezine zaštitnice. Početkom tridesetih godina generalni konzulat Italije u Jeruzalemu politički se povezao s vođom palestinskih Arapa, jeruzalemskim muftijom Huseinijem, i počeo financirati njegove protužidovske projekte (Arielli, 2008., 2010b.). Kada je pobjegao s Bliskog istoka u Europu, Huseini se najprije skrasio u Rimu, gdje ga je dočekala talijanska politička elita, uključujući Mussolinija. Huseini je tražio potporu Mussolinija za ukidanje "židovskoga nacionalnog doma" u Palestini, zahtijevajući da "Židovi u arapskim zemljama budu jednako tretirani kao u zemljama Osovine" (Carpi, 1983: 106). *Duce* se suglasio s muftijom ustvrdivši da Židovi nemaju rasno, povijesno ili neko drugo pravo da uspostave "cionističku državu" u Palestini. "Ako Židovi to žele", dodao je, "mogu osnovati Tel Aviv u Americi". Sebe je nazvao "veteranom protucionizma", a Židove "našim neprijateljima" za koje "nema mjesta u Europi: čak ni u Italiji, gdje ih je najviše 45.000 od 45 milijuna stanovnika. Malobrojni su, ali nema više od 2.500 onih koji zaslužuju ostati" (nav. u: Carpi, 1983: 107).

Je li Mussoliniju nedostajalo vremena da sa socijalnoga i duhovnog prijeđe na fizičko uništenje Židova? Malo prije pada njegova fašističkog carstva 1943. provedene su masovne deportacije Židova iz Firence, Milana i Venecije u Auschwitz. Talijani su bili i najentuzijastičniji zagovornici i izvršitelji plana o bombardiranju palestinskih gradova, na što ih je stalno nagovarao Huseini. Osim zajedničkih akcija s Nijemcima i Francuzima, od srpnja do listopada 1941. samostalno su izveli dvanaest zračnih napada na Haifu i jedan na Tel Aviv. Najsmrtonosniji je bio napad na Tel Aviv u rujnu 1941. u kojemu je ubijeno 117 židovskih i sedam arapskih civila te jedan australski vojnik, a neki su dijelovi grada bili razrušeni. Radio Bari to je pratio propagandnom kampanjom na arapskom jeziku u kojoj je pozivao "hrabre Arape" da se pridruže Talijanima koji će im omogućiti da oslobode Palestinu od Židova (Arielli, 2010a.). Stoga je teško domisliti kako se može umanjivati i relativizirati pogubnost talijanskog protusemitizma. Općenito, usputne i površne opaske o temama koje nisu autorov glavni predmet nesretan su način znanstvenog komuniciranja.

Tome treba dodati i pristup protusemitizmu i Osmanskom Carstvu. Turski povijesni revizionisti ustrajavaju na tezi da je Osmansko Carstvo, od početka do kraja, bila tolerantna multireligijska i multietnička zajednica, poričući najstrašnije događaje koji su obilježili povijest toga imperija krajem 19. i početkom 20. stoljeća, kakvi su bili "bugarski horor" 1876., "hamidijski pokolji", a potom i genocid nad Armencima, progoni i pokolji Grka, Asiraca i pripadnika drugih kršćanskih manjina, ali i Židova. Goldstein piše kako je poslije protjerivanja iz Španjolske i Portugala, Osmansko Carstvo Židove "dočekalo raširenih ruku zato što se zahvaljujući njima snažno razvijala trgovina" (25). Što se sve događalo Židovima nakon što su primljeni "raširenih ruku" u Osmanskom Carstvu i, kasnije, u kemalističkoj Turskoj može se doznati iz kritičke literature (Baer, 2004, 2008, 2010, 2013; Bayraktar, 2006; Dinçşahin i Goodwin, 2011; Bali, 2012a, 2012b; Pekesen, 2012; Eligür, 2017; Nicosia i Ergene, 2018).

Kako je autor odustao od zasnivanja svoga shvaćanja protusemitizma i njegove povijesti na recepciji najrelevantnije znanstvene literature, okrenuo se rječnicima, leksikonima, enciklopedijama i političkim dokumentima: "Krausovu pregnantnu i sarkastičnu odgovoru" na pitanje što je protusemitizam,¹⁸ Websterovu rječniku, Hrvatskome jezičnom portalu te "radnoj definiciji" Međunarodnog saveza za sjećanje na holokaust. Iz ove knjige, ali i iz prijašnjih Goldsteinovih znanstvenih i stručnih radova, novinskih tekstova i javnih istupa očito je da je prihvatio upravo navedenu "radnu definiciju" protusemitizma. Kao i u toj "radnoj definiciji", Goldsteinovo shvaćanje protusemitizma vrlo je inkluzivno i u biti izjednačuje protusemitizam, protucionizam i protuizraelizam, premda to nisu povijesno, supstancijalno i značenski jednaki pojmovi (v. Herf, 2013).

Komentirajući jednu rezoluciju UN-a iz 1975. u kojoj je cionizam proglašen "oblikom rasizma i rasne diskriminacije", Goldstein tvrdi da je ona utemeljila nov obrazac za širenje protusemitizma, "u smislu 'mi nemamo ništa protiv Židova, ali imamo protiv izraelske politike'. Takav se stav može podvesti i pod termin 'anticionizam' koji se danas smatra jednim od oblika antisemitizma" (46), kao i gotovo svaka kritika izraelske politike. Goldstein također piše sljedeće:

Također, važna je i konstatacija o tome da se antisemitizmom smatra i nametanje 'dvostrukih standarda Izraelu'. Nije antisemitizam kada se kritizira izraelska politika, ali jest antisemitizam kada se tvrdi da 'je postojanje države Izrael rasističko po svom karakteru', kad se uspoređuje današnja izraelska politika s nacističkom, kada se od Izraela zahtijeva da se ponaša onako kako se ne ponaša nijedna druga demokratska država.

Primjerice, neprihvatljiva je tvrdnja koja se znala čuti kad su proteklih godina izbijali sukobi između Izraela i Gaze, da je Gaza zapravo logor. Konteksti su posve drugačiji. Jesu li logoraši iz Jasenovca ili Auschwitzta raketirali obližnja naselja? Od 2001. do 2014. iz Gaze je na Izrael ispaljeno 18.928 raketnih i minobacačkih projektila; ubijene su 33 osobe, uglavnom civili, 1971 osoba je ranjena. U pograničnim izraelskim područjima visok postotak stanovnika ima simptome PTSP-a, što se odražava, između ostaloga, i u povišenom postotku spontanih pobačaja (18-19).

Neprimjerena je ugradnja toga političkog "pamfletića" u intencijski znanstveno djelo. No kada je Goldstein to već učinio, zaslužuje osvrt na njega. Goldstein je često iznosio slične stavove o izraelsko-palestinskom sukobu, napose o sukobima "Gaze i Izraela". Sukobi Gaze i Izraela? Zvuči kao sukob dviju država. No riječ je o

¹⁸ Austrijski pjesnik i publicist Karl Kraus definirao je protusemitizam kao "tešku bolest većinskog naroda ili vjere koja je smrtonosna za Židove" (9).

krajnje asimetričnom sukobu jedne gospodarski vrlo razvijene i izvrsno naoružane države s vrlo siromašnim, slabo naoružanim i politički nedefiniranim entitetom koji se prostire na 365 km² i gdje živi više od dva milijuna ljudi, najviše izbjeglica i prognanika iz Izraela i sa Zapadne obale i njihovih potomaka, što ga čini jednime od najnapučenijih mjesta na svijetu. Formalno povukavši svoju vojsku s toga uskog priobalnog pojasa u kojemu je živjelo vrlo malo židovskih doseljenika 2005., Izrael je poručio Palestincima da tu mogu stvoriti "svoj Singapur". Potencijalni "palestinski Singapur" potpuno je zatvoreno područje s kopna, s mora i iz zraka, jer Izrael kontrolira sve kopnene granične prijelaze te blokira zračni i pomorski promet. "Gaza je postala kvintescencijski predstavnik nove kulture – onoga što nazivamo logorskim društvom" (Kimmerling i Migdal, 2003: 228). Goldstein svjesno manipulira spominjanjem Auschwitzta i Jasenovca. Nitko nije ustvrdio da je Gaza logor smrti nego "logor na otvorenome" ili "logorsko društvo", a to su sociološki legitimni pojmovi.

U višekratnim odmazdama za oružane provokacije i napade Hamasa i Islamskog džihada iz Gaze na svoja pogranična područja Izrael je ubio i ranio desetke tisuća Palestinaca te razorio i uništio tisuće kuća i drugih objekata. U napadu 2008.-2009. ubijeno je najmanje 1380 ljudi, među njima 431 dijete i 112 žena, te ranjeno 5380 osoba, među njima 1872 djece i 800 žena. Uništeno je ili oštećeno 214 škola, 34 bolnice i klinike, 46.000 privatnih stanova, 80 posto ljetine i poljoprivredne infrastrukture itd. U napadu 2014. ubijeno je 200, a ranjeno oko 11.000 ljudi. Uništeno je ili oštećeno 277 državnih i UN-ovih škola, šest sveučilišta, 17 bolnica i klinika itd. Slijedili su razorni zračni napadi sljedećih godina. Primjerice, u napadu u svibnju 2021. ubijeno je 200 Palestinaca.

Doista, na Izrael se umnogome primjenjuju dvostruki standardi, ali u njegovu korist, a ne štetu. Tolerira mu se nepoštovanje rezolucija UN-a i međunarodnog prava te ignoriranje međunarodnih sudova. Tolerira se okupacija teritorija koji su rezolucijom UN-a, kojom je nastao i Izrael, dodijeljeni arapskoj državi, a koja traje 55 godina. Tolerira se diskriminacija Palestinaca na okupiranim područjima. Toleriraju se nezakonita izgradnja i neprestano širenje židovskih naselja na Zapadnoj obali, premda međunarodno pravo zabranjuje naseljavanje vlastitog stanovništva na okupirana područja. Tolerira se aneksija istočnog Jeruzalema u "vječni, jedinstveni i nedjeljivi glavni grad Izraela". Nitko se ne usudi inzistirati na povratku palestinskih Arapa kao žrtava etničkog čišćenja u ratu 1948.-1949. na područja na kojima su živjeli prije rata. A prognano je i izbjeglo oko 750.000 Palestinaca. Usporedbe radi, otprilike je toliko stanovnika u to doba imala jugoslavenska republika Makedonija. Kako Makedonija danas ima oko dva milijuna stanovnika, i to uz znatno manji prirodni priraštaj, lako je zamisliti kolike su bile razmjere toga etničkog čišćenja. Vrlo su jednostrane, a često i netočne i Goldsteinove "usputne" opaske o arapsko-izraelskim ratovima, koje bi teško izdržale znanstvene recenzije.¹⁹

Treba nešto kazati i o jeziku kojim je knjiga napisana. Kada, opravdano, piše o primitivnosti hrvatskih protusemita, Goldstein to ilustrira i njihovom nepismenošću (279 i d.). No ni on nije pokazao najzavidniju pismenost. Najiritantnije je stalno pisanje prvih riječi u navodima, u onome što smo u osnovnoj školi nazivali

¹⁹ Riječ je o opisima Sueskog rata 1956., Šestodnevnog rata 1967. i izraelske invazije na Libanon 1982. (438-439, 455-456). U tim "usputnim" osvrtima ima i činjeničnih grešaka. Tako piše da je zadaća poslijeratnog povjerenstva UN-a, u kojemu je bila i Jugoslavija, bila izrada "prijedloga rješenja izraelskog pitanja" (431), premda je posrijedi bilo rješenje "palestinskog pitanja" koje nije uključivalo samo status Židova nego i Arapa. Tvrdi da se pokolj Palestinaca u Sabri i Šatili zbilo "na kraju građanskog rata u Libanonu (1975.-1982.)" (457), premda je građanski rat okončan tek mirovinim sporazumom u Taifu 1990.

izravnim ili upravnim govorom, malim umjesto velikim početnim slovom (102, 153, 171, 178, 186, 235, 256, 270, 292, 295, 296, 304, 308, 321, 324, 336, 344, 351, 353, 354, 361, 368, 370, 373, 392, 416, 429, 432, 434, 446, 447 i d.). Autor ne poznaje ili ne poštuje ni pravopisna pravila o sastavljenome i nesastavljenom pisanju imenica pa sustavno piše "ne-Židovi" (31, 50, 61, 87, 211, 217, 350 i d.), vjerojatno prema engleskome *non-Jews*, umjesto nežidovi (nehrvati, neslovinci itd.). Upotrebljava i nakazne jezične izraze kao što su "monstr-procesi" i "monstre-procesi" (43, 431), "upward mobility proces" (59), netočno piše pridjeve poput "litvanski svećenik" (31) itd. Za ispravljanje tih i drugih elementarnih pravopisnih grešaka trebala se pobri- nuti potpisana lektorica "Fraktura". No ni "Fraktura" nije što je nekad bila.

Zaključak

Svoju knjigu Goldstein završava ovako:

U ovoj su knjizi predočene stotine podataka koje pokazuju kako je antisemitizam u proteklih gotovo stoljeće i pol bio i jest trajna bolest hrvatskog društva. Doduše, on je uvijek bio (osim u vrijeme NDH) periferna pojava, koja u bitnim elementima ne određuje politički i društveni život.

Siguran sam da će biti ljutih reakcija javnosti na ovu knjigu, jer njezina tema nije ni uobičajena, a još manje popularna. Nit će ljudi koji će drugačije razmišljati i koji će je znati cijeniti, ali ni njima neće biti ugodno čitati čitavi tekst. Uvid u povijest hrvatskog antisemitizma razotkriva slojeve političke kulture, psihologije i mnogočega drugoga. To je uvid u hrvatsko društvo nekad i danas (534).

Znanstvenici ne dijele knjige na one koje je ugodno i neugodno čitati. Dijele ih na one koje su znanstveno relevantne zato što su teorijski i metodološki dobro utemeljene, zato što otkrivaju nove fenomene i nude nove pristupe njihovu proučavanju i razumijevanju, zato što donose nove spoznaje i uvide u istraživane fenomene, zato što su napisane razumljivim i zanimljivim jezikom i dobrim i stilom, s jedne, i na one koje nisu znanstveno relevantne zato što nemaju ništa ili imaju malo od toga, s druge strane. Ukratko, neugodno je čitati samo loše knjige. Knjiga *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas* nije valjano teorijski i metodološki utemeljena, ne otkriva nov fenomen i ne nudi nov pristup njegovu razumijevanju, ne donosi nove spoznaje i uvide u njega, nije jezično i stilski zavidno napisana. Temeljni su pojmovi nedefinirani i rastezljivi, a metodologija je svedena na selektivno, nestrukturirano i nesustavno nizanje i političko komentiranje, ponajviše, citata iz tiska na prostorima širima od povijesne i suvremene Hrvatske.²⁰

Ipak, doista sam u pojedinim trenucima osjetila nelagodu čitajući ovu knjigu. Osjetila sam je onda kada autor u knjigu uvodi članove vlastite obitelji, ponajprije oca Slavka Goldsteina, i kada se sâm pojavljuje u njoj. Slavko Goldstein pojavljuje se u knjizi na više od dvadeset stranica u različitim ulogama: kao dijete židovske karlovačke obitelji kojoj se jedna hrvatska seljanka susteže poslati sina za kalfu, jer je čula da Židovi kolju kršćansku djecu i piju im krv (259); kao "novinar i filmski radnik" kojemu je policija 1967. počela prisluškivati telefon zato što je "Jevrejin koji

²⁰ U tom poglavlju ima i opetovanja jednakih iskaza. Komentirajući angažman Franje Letića u prijevodu *Protokola sionskih mudraca*, Goldstein je zapisao: "Načelno, svaka kultura bi morala imati prijevod ovog pamfleta pa je bio red da ga ima i hrvatska. No samo pod uvjetom da se uz njega objavi i adekvatan komentar" (506). Komentirajući angažman iste osobe u prijevodu *Mein Kampfa*, napisao je: "Načelno bi... svaka kultura morala imati prijevod ovog Hitlerova pamfleta, pa i hrvatska, ali pod uvjetom da se uz njega objavi i adekvatan komentar" (509).

ima širok krug znalaca kako u zemlji tako i u inozemstvu" (441-442); kao predsjednik Židovske općine koji novinaru *Vjesnika* Hidajetu Biščeviću odgovara na protuizraelski tekst (460-461); kao osoba koja javnosti objašnjava što su *Protokoli sionskih mudraca* nakon što su dijelovi toga pamfleta objavljeni u ljubljanskoj *Tribuni* (466); kao netko tko je prvi u *Vjesniku* objavio "dio ovdje predstavljene argumentacije protiv Tuđmanovih navoda u *Bespućima*" i polemizirao s njime (481-482); kao ličnost koju Tuđman nije htio imenovati počasnim kanadskim konzulom u Zagrebu zato što nije "naš čovjek" i zbog kojega je sumnjičavo gledao na osnutak HSLS-a koji je privukao "sve židovstvo grada Zagreba, dosta Srba i Hrvata kojima je teško ići s HDZ-om zbog progona", premda je u punoj dvorani Radničkog doma "mogao vidjeti samo tri Židova: Daniela Irvina, Slavka Goldsteina i mene – Ivu Goldsteina" (484); kao šticeana osoba, jer nekoliko tjedana u jesen 1991. "u prizemlju zgrade u kojoj je Slavko Goldstein živio (stanovao je na drugom katu, od tri) 24 sata stražario je policajac" (499); kao objekt napadâ ustaškog emigranta Ive Omrčena koji je izjavio da "Amerika financira Goldsteina" (501), Mladena Schwarza, utjelovljenja "židovske samomržnje", koji je kazao da je francuski filozof Alain Finkielkraut "uspješno apsolvirao srbo-udbašku školu, a usput je očito prošao i ubrzani ljetni 'cursus completus' hrvatožderja u liceju majstora Slavka Goldsteina" (504) te "izvjesnoga" Šime Markovića koji je u pismu čitatelja u niskonakladnome *Hrvatskom obzoru* napisao, evocirajući uspomene na vukovarsku tragediju 1991. i opisujući proslavu oslobođenja u okupiranom gradu 1996., upitao: "Gdje su sad glasovi i povici tih Wiesenthala i Goldsteina?" (505); kao predmet optužbe jednoga opskurnog izdavača da mu je stalo primarno "do prljanja hrvatske države" zato što je kritizirao objavljivanje *Protokola sionskih mudraca*, Tuđmanovih *Bespuća*, zamisli o prenamjeni Jasenovca itd. (508); naposljetku, poslije smrti bio je na internetu izložen "erupciji mržnje" (528-529), a neki je mrežni anonimus upitao: "Kako je Slavko Goldstein postao povjesničar u Jugoslaviji a navodno nema nikakove kvalifikacije za to?" (532). Suzdržat ću se od citiranja dijelova u kojima Ivo Goldstein piše o samome sebi (484, 511, 516-517, 531-532). Neka čitatelji procijene težinu tih primjera i opravdanost njihova uvrštavanja u knjigu o protusemitizmu u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas.

Mislim da je osobnim i obiteljskim reminiscencijama mjesto u obiteljskim biografijama i autobiografijama. No zacijelo ima i onih koji misle drukčije. Među njima su očito i trojica recenzenata ove knjige: Aleksandar Jakir, Hrvoje Klasić i Kotel Dadon.

Literatura

- Arielli, N. (2008). Italian Involvement in the Arab Protests in Palestine, 1936-1939. *British Journal of Middle East Studies*. 35(2), 187-204.
- Arielli, N. (2010a). 'Haifa is Still Burning': Italian, German and French Air Raids on Palestine during the Second World War. *Middle Eastern Studies*. 46(3), 331-344.
- Arielli, N. (2010b). *Fascist Italy and the Middle East*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Baer, M. D. (2004). The Great Fire of 1660 and the Islamization of Christian and Jewish Space in Istanbul. *International Journal of Middle East Studies*. 36(2), 159-181.
- Baer, M. D. (2008). *Honored by the Glory of Islam. Conversions and Conquest in Ottoman Empire*. Oxford: Oxford University Press.

- Baer, M. D. (2010). *The Dönme: Jewish Converts, Muslim Revolutionaries, and secular Turks*. Stanford: Stanford University Press.
- Baer, M. D. (2013). An Enemy Old and New: The Dönme, Anti-Semitism, and Conspiracy Theories in the Ottoman Empire and Turkish Republic. *Jewish Quarterly Review*. 103(4), 523-555.
- Bali, R. N. (2021a). The Attempted Pogrom against the Jews of Thrace, June-July 1934. U: Astourian, S. H., Kévorkian, R. H. (ur.), *Collective and State Violence in Turkey*. New York: Berghahn.
- Bali, R. N. (2021b). Antisemitism in Turkey: A New Phenomenon or More of the Same. U: Lange, A. I dr. (ur.), *Confronting Antisemitism in Modern Media, the Legal and Political Worlds*. Berlin: De Gruyter.
- Bartrop, P. R., Jacobs, S. L. (2011). *Fifty Key Thinkers on the Holocaust and Genocide*. New York: Routledge.
- Bayraktar, H. (2006). The anti-Jewish pogrom in Eastern Thrace in 1934: new evidence for the responsibility of the Turkish government. *Patterns and Prejudice*. 40(2), 95-111.
- Bernhard, P. (2018). Im Rücken Rommels. Kriegsverbrechen, koloniale Massengewalt und Judenverfolgung in Nordafrika. *Zeitschrift für Genozidforschung*. 17(1-2), 83-121.
- Bernwald, Z. (2012). *Muslime in der Waffen-SS. Erinnerungen an die bosnische Division Handžar (1943-1945)*. Graz: Ares.
- Bernwald, Z. (2018). *Povijest divizije Handžar. Sjećanja i zapisi prevodioca u divizijskom štabu*. Gračanica: Monos.
- Bulatović, B. (2017). Ideološki tipovi interpretacije i aktualizacije Andrićevog književnog opusa u postjugoslovenskom kontekstu. *Kultura*. (156), 11-47.
- Carpi, D. (1997a). The Diplomatic Negotiations over the Transfer of Jewish Children from Croatia to Turkey and Palestine in 1943. *Yad Vashem Studies*. (12), 109-124.
- Carpi, D. (1977b). The Rescue of Jews in the Italian Zone of Occupied Croatia. U: Gutman, Y., Zuroff, E. (ur.), *Rescue Attempts During Holocaust*. Jeruzalem: Yad Vashem.
- Carpi, D. (1983). The Mufti of Jerusalem, Amin el-Husseini, and his diplomatic activity during world war I (October 1941 – July 1943). *Studies in Zionism*. 4(1), 101-131.
- Deringil, S. (2000). "There Is No Compulsion in Religion": On Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire. *Comparative Studies in Society and History*. 42(3), 547-575.
- Dinçşahin, Ş., Goodwin, S. R. (2011). Toward an encompassing perspective on nationalism: the case of Jews in Turkey during the Second World War, 1939-45. *Nations and Nationalism*. 17 (4) 843-862.
- Eligür, B. (2017). The 1934 anti-Jewish Thrace riots: the Jewish exodus of Thrace through the lens of nationalism and collective violence. *British Journal of Middle Eastern Studies*. 44(1), 88-109.
- Feldman, D. (2018). Toward a History of the Term "Anti-Semitism". *American Historical Review*. 123(4), 1139-1150.
- Filiu, J. P. (2014). *Gaza. A History*. Oxford: Oxford University Press.

- Goldstein, I. (2006). Ustaška ideologija o Hrvatima muslimanske vjere i odgovor časopisa *Handžar*. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*. 38(1), 259-277.
- Herf, J., ur. (2013). *Anti-Semitism and Anti-Zionism in historical perspective: Convergence and divergence*. New York: Routledge.
- Höpp, G. ur. (2004). *Mufti-Papiere. Briefe, Memoranden, Reden und Aufrufe Amin el-Hussaini aus dem Exil 1940-1945*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- Huseini, E. el. (1943). *Islam i židovstvo*. Zagreb: Hrvatski tiskarski zavod.
- Kimmerling, B., Migdal, J. (2003). *The Palestinian People. A History*. Cambridge: Harvard University Press.
- Lebl, Ž. (2003, 1993¹). *Hadž-Amin i Berlin*. Beograd: Čigoja štampa.
- Lewis, B. (1986). *Semites and Anti-Semites*. New York i London. W.W. Norton & Co.
- Luconi, S. (2004). Recent trends in the study of Italian antisemitism under the Fascist Regime. *Patterns and Prejudice*. 38(1), 1-17.
- Milutinović, I. (2018). *Bitka za prošlost. Ivo Andrić i bošnjački nacionalizam*. Beograd: Geopoetika.
- Nicosia, F. R., Ergene, B. A. (ur.). (2018). *Nazism, the Holocaust, and the Middle East. Arab and Turkish Responses*. New York i Oxford: Bergahn.
- Pava, I. (2006). *Persecution, Indifference, and Amnesia. The Restoration of Jewish Rights in Postwar Italy*. Jeruzalem: Yad Vashem.
- Redžić, E. (1987). *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*. Sarajevo: Svjetlost.
- Pekesen, B. (2012). *Nationalismus, Türkisierung und das Ende der jüdischen Gemeinden in Thrakien, 1918-1942*. München: Oldenburg Wissenschaftsverlag.
- Rodogno, D. (2005). Italiani brava gente? Fascist Italy's Policy Toward the Jews in the Balkans, April 1941 – July 1943. *European History Quarterly*. 35(2), 213-240.
- Rodogno, D. (2006). *Fascism's European Empire. Italian Occupation during the Second World War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sarfati, M. (2006). *The Jews in Mussolini's Italy. From Equality to Persecutions*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Sekelj, L. (1981). Antisemitizam u Jugoslaviji (1918-1945). *Revija za sociologiju*. 11(3-4), 179-189.
- Sekelj, L. (1995). *Vreme beščašća. Oglеди o nacionalizmu*. Beograd: Institut za evropske studije.
- Sekelj, L. (2020). *Antisemitizam u SFRJ*. antipolitika.nablogs.org/post/2020/07/30/antisemitizam-u-sfrj (pristupljeno 20. svibnja 2022).
- Tilley, V. (ur.). (2012). *Beyond Occupation. Apartheid, Colonialism and International Law in the Occupied Palestinian Territories*. London: Pluto.

METHODS OF THE POLICY PROCESS

Christopher M. Weible i Samuel Workman, Routledge,
New York i London, 2022., 285 str.

Zdravko Petak <https://orcid.org/0000-0001-5303-4990>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: zdravko.petak@fpzg.hr

Prikaz knjige
Zaprimljeno: 6. 12. 2022.
Prihvaćeno: 7. 12. 2022.

Knjigu *Methods of the Policy Process* ("Metode procesa javnih politika") uredili su Christopher Weible, profesor na Sveučilištu Colorado u Denveru i Samuel Workman, profesor na Sveučilištu West Virginia u Morgantownu. Obojica su istaknuti znanstvenici u području istraživanja javnih politika, a knjiga koja je pred nama svojevrsni je pandan poznatoj knjizi Paula Sabatiera, *Theories of Policy Process*, čije se prvo izdanje pojavilo 1999. godine. Sabatier je tada okupio respektabilnu skupinu istraživača javnih politika. Među ostalima, tu se našli Elinor Ostrom, Peter deLeon, Thomas Dye, Frank Baumgartner, Bryan Jones, Nicolaos Zahariadis, Hank Jenkins-Smith i drugi istaknuti istraživači javnih politika, koji su pokušali podastrijeti zaokružene odgovore o osnovnim teorijskim pristupima u proučavanju procesa temeljem kojih se stvaraju politike za zajednicu. Knjiga je među akademskim istraživačima javnih politika dobila gotovo kulturni status, a nakon njezinog prvog izdanja pojavio se i niz drugih vrijednih prikaza teorijskih pristupa u istraživanju procesa stvaranja javnih politika (Cairney, 2012; Peters i Zittoun, 2016). U kasnijoj fazi, u uređivanje novih izdanja knjige uključio se i Christopher Weible, objavivši nakon Sabatierove smrti njezina dva izdanja (Weible i Sabatier, 2014, 2018). Knjiga je nakon inicijalnog izdanja doživjela određene promjene, premda je zadržana osnovna strukturna osnova samog djela, zamišljenog kao prikaz relevantnih teorijskih pristupa u proučavanju procesa stvaranja javnih politika.

Naime, u posljednjem, 4. izdanju knjige, Weible je u uvodnom poglavlju (*Introduction: The Scope and Focus of Policy Process Research and Theory* / "Opseg i fokus istraživanja i teorije procesa javnih politika"), naglasio da knjiga nudi "antologiju sedam najetabliranijih teorija u području procesa stvaranja politika" (Weible i Sabatier, 2018: 1). Spomenutih sedam teorija odnosi se, zapravo, na sedam teorijskih modela koji su u posljednjih nekoliko desetljeća razvijeni unutar akademske discipline javnih politika kao relevantna objašnjenja procesa razvoja i provedbe javnih politika. To su, redom: 1. Okvir višestrukih tokova (*Multiple Streams Framework*, tzv. Kingdonov model); 2. Teorija isprekidane ravnoteže (*Punctuated Equilibrium Theory*); 3. Teorija o povratnim vezama u javnim politikama (*Policy Feedback Theory*, PFT); 4. Okvir zagovaračkih koalicija (*Advocacy Coalition Framework*); 5. Naracijski okvir javnih politika (*Narrative Policy Framework*); 6. Okvir institucionalne analize i razvoja (*Institutional Analysis and Development Framework*, IAD-okvir) i okvir socijalno-ekoloških sustava (*Social-Ecological Systems Framework*, tzv. SES-okvir); 7. Modeli inovacije i difuzije u istraživanju javnih politika (*Innovation and Diffusion Models*).

Knjiga *Methods of the Policy Process* slijedi gotovo identičan sadržaj prethodno opisane knjige. Naime, odmah na prvoj stranici uvodnog poglavlja (*The Design of Policy Process Research* / "Dizajn istraživanja procesa javnih politika") Weible i Workman navode da knjiga nadopunjuje spomenutu knjigu o teorijama procesa stvaranja javnih politika, koju su urednički osmislili Weible i Sabatier. No, istodobno ističu da je temeljni cilj knjige da se spomenuti teorijski modeli nadopune sustavnim razmatranjem metoda, istraživačkih dizajna, konceptualizacija i načina mjerenja, prikupljanja podataka, modeliranja i analize podataka vezanih za proučavanje procesa stvaranja javnih politika. Drugim riječima, njihov je fokus usmjeren na metode koje koristimo u istraživanju procesa stvaranja politika, dakle na pitanje koje po njihovu sudu još uvijek nije dovoljno istraženo. Štoviše, odmah na početku knjige ustvrđuju da se do sada praktički niti jedna urednička knjiga na takav sustavan način nije bavila pitanjem relevantnosti pojedinih metoda koje se odnose na pojedine teorije kojima se nastoji objasniti proces stvaranja javnih politika. Nekoliko stranica dalje dodatno osnažuju takvu svoju tvrdnju, ističući da su metode o kojima je riječ u knjizi "motori za usavršavanje teorija" (Weible i Workman, 2022: 4), elaboriranih u Weibleovoj i Sabatierovoj knjizi.

U oblikovanju konceptualnog okvira knjige autori su postavili četiri temeljna cilja, koje su označili svojevrsnim "putokazima rasuđivanja" o metodama koje se mogu valjano upotrijebiti u pojedinim teorijskim pristupima u istraživanju javnih politika.

Prvi cilj vezali su uz utvrđivanje istraživačkih pitanja i opsega istraživanja. Opseg istraživanja u javnim politikama može zahvatiti tri sukcesivne razine, koje će odrediti opseg pojedinog istraživanja. Prva razina odnosi na sadržajno područje javnih politika ili pojedinačni problem (obrazovna politika, energetska politika, pitanje građanskih prava i slično). Druga razina odnosi se na razinu vlasti, odnosno, načina na koji se sustav javnog upravljanja povezuje s političkim sustavom (nadnacionalna razina, nacionalna, subnacionalna). I na kraju, treća razina odnosi se na konkretna institucionalna mjesta, na kojem se oblikuju politike (parlamenti, pod-sustavi javnih politika, mreže javnih politika). Autori već na samom početku knjige jasno pokazuju da u tom smislu postoje značajne razlike između osam teorijskih pristupa koje će razmotriti u knjizi. Pojedini pristupi pokazuju, primjerice, izrazitu vezanost za pojedina sadržajna područja, poput IAD-okvira, koji je gotovo organski vezan za istraživanje politika koje se odnose na zajednička dobra, odnosno, politike raspolaganja prirodnim resursima, kao što su izvori pitke vode, šume, pašnjaci, irigacijski sustavi ili pak zalihe ribe u rijekama, jezerima, morima i oceanima. Većina ostalih pristupa ne pokazuje takvu vezanost za pojedino sadržajno područje, ali može, s druge strane, pokazati vezanost za razinu vlasti i sustava javnog upravljanja.

Drugi opći cilj koji su si urednici postavili odnosi se na shvaćanje dizajna istraživanja kao komparacije. Počinju s konstatacijom da je "svaki dizajn istraživanja usporedba" (Weible i Workman, 2022: 7), te nastavljaju s nizom argumenata o važnosti različitih vrsta komparacija. Posebno ističu važnost vremenskih komparacija, navodeći primjer teorije o povratnim vezama (PFT), koja nastoji povezati utjecaj politika na pojedince i posljedice toga na njihovu promjenu u načinu masovnog političkog ponašanja. Okvir naracijske politike (NPF), s druge strane, pokazuje na koji način tijekom vremena evoluiraju naracije vezane uz pojedine javne politike.

Kao svoj treći cilj postavili su pitanje mjerenja, kao izrazito važne faze u provođenju svakog empirijskog istraživanja. Najvažnija točka koju nastoje istaknuti u ovom dijelu uvida, odnosi se na razlikovanje između jedinice promatranja i jedinice

analize. Dok su jedinice promatranja kategorije koje se odnose na jedinicu podataka na temelju kojih konstruiramo mjere, jedinice analize su kategorije na koje želimo proširiti naše teorijske zaključke ili pretpostavke – ukratko, naše generalizacije (Weible i Workman, 2022: 10).

I na kraju, kao posljednji cilj ističu potrebu odabira indikatora i mjera. Pokazuju da proces mjerenja započinje teorijskim konceptom, a prvi izbor s kojim se suočavamo je koji indikator tog koncepta uopće koristiti. Uzimajući primjer promjene politike, kao važnog teorijskog koncepta, navode da najprije treba odrediti koji ćemo od mogućih indikatora upotrijebiti da bismo označili spomenutu promjenu – zakone koji su usvojeni u određenom razdoblju ili pak proračune predviđene za financiranje određene politike, a jednako tako se mogu uzeti i pokazatelji (indikator) vezani, primjerice, za administrativni aparat koji treba formulirati ili provesti politiku, mreže koje sudjeluju njezinu oblikovanju, koalicije koje se stvaraju u vezi te politike i tako redom.

Raspored poglavlja koja slijede nakon uvoda koji su priredili urednici u potpunosti slijedi prethodno spomenutu knjigu, osim u činjenici da je Weibleovoj i Workmanovoj knjizi kao osmi teorijski model dodan pristupi vezan za okvir ekologije igara (*Ecology of Games Framework*). Najprije u drugom poglavlju knjige, pod naslovom, *How to Conduct a Multiple Streams Study* ("Kako provesti studiju višestrukih tokova") Reimut Zohlnhöfer, Nicole Herweg i Nikolaos Zahariadis, prikazuju u kojem su se smjeru razvijala istraživanja inspirirana Kingdonovim modelom višestrukih tokova. U zaključku svojeg istraživanja ističu da je Kingdonov model višestrukih tokova, neovisno o činjenici da je potaknuo izrazito plodna akademska istraživanja procesa stvaranja javnih politika, naročito u pitanjima postavljanja dnevnog reda politika, ostao u znatnoj mjeri konceptualno nedorečen. Po njihovu sudu nedostaju hipoteze koje bi se mogle opovrgavati, zajedničko razumijevanje koncepta i rigoroznija operacionalizacija indikatora temeljem kojih se provode empirijska istraživanja. Neovisno o tome, autori zaključno ističu veliki potencijal ovoga teorijskog modela, koji je u recentnim istraživanjima teorijskih modela u istraživanjima javnih politika potvrđen kao daleko najrašireniji model koji se koristi u suvremenim istraživanjima javnih politika (Van der Heijden, Kuhlmann, Lindquist i Wellstead, 2021).

Naredno, treće poglavlje knjige posvećeno je teoriji isprekidane ravnoteže. U poglavlju pod naslovom *The Code and Craft of Punctuated Equilibrium* ("Kodeks i umijeće isprekidane ravnoteže"), Samuel Workman, Frank Baumgartner i Bryan Jones istražuju metodološke pristupe i razmjerno dinamičan razvoj tog teorijskog modela. Inicijalnom dvojcu autora koji su početkom 1990-ih osmisli sam model, pridružio se i jedan od urednika knjige, Samuel Workman, te smo dobili vrlo detaljan pregled empirijskih istraživanja inspiriranih potkom o isprekidanoj ravnoteži. Osim toga, autori su vrlo precizno iznijeli i mogućnosti proširivanja istraživačkih projekata vezanih za komparativna istraživanja agendi javnih politika na nove kontekste.

Četvrto poglavlje posvećeno je teorijama o povratnim vezama u javnim politikama, Poglavlje pod naslovom *Methods for Applying Policy Feedback Theory* ("Metode primjene teorije o povratnim vezama u javnim politikama") potpisuju Mallory Sorelle i Jamila Michener, koje u svom prilogu nastoje rehabilitirati inicijalnu ideju Theodorea Lowija da javne politike (*policy*) određuju politiku (*politics*). Pri tome ih zanimaju četiri bitna smjera istraživanja. Prvo, na koji način javne politike preoblikuju političke dnevne redove i načine na koji se definiraju problemi javnih politika.

Potom ih zanima, na koji način javne politike utječu na oblik javnog upravljanja određenim pitanjima ili skupinama pitanja važnim za zajednice. Treće, istraživači koji se bave pitanjem povratnih veza u javnim politikama nastoje utvrditi na koji način javne politike utječu na moć različitih skupina. I na kraju, posljednja skupina pitanja zahvaća pitanje načina na koji javne politike utječu na odnos građana i države, istražujući na taj način različite učinke, primjerice, politike migracija na koncept građanstva u suvremenim državama.

Peto poglavlje posvećeno je okviru zagovaračkih koalicija, koji je krajem 1980-tih i početkom 1990-ih razvio upravo Paul Sabatier, zajedno s Hankom Jenkins-Smithom. U poglavlju pod naslovom *Advocacy Coalition Framework: Advice on Applications and Methods* ("Okvir zagovaračkih koalicija: savjeti o primjeni i metodama"), Adam Douglas Henry, Karin Ingold, Daniel Nohrstedt i Christopher Weible sustavno razmatraju sve ključne metodološke značajke pristupa zagovaračkih koalicija. Nakon konceptualnog prikaza samog okvira, nastoje razmotriti različite vrste ključnih koncepata, poput podsustava javnih politika (*policy subsystems*), aktera javnih politika i različitih sustava uvjerenja. Potom razmatraju tri teme vezane uz metateorijski konstrukt zagovaračkih koalicija – dosege samog okvira zagovaračkih koalicija, pitanje promjene javnih politika unutar tog okvira i pitanje učenja javnih politika. Prilikom izlaganja svih tih pitanja, redovito razmatraju primjerenost pojedinih istraživačkih metoda za pojedine teme vezane uz okvir zagovaračkih koalicija. Kada, primjerice, razmatraju pitanje promjene javnih politika, propituju validnost istraživačkih metoda koje se odnose na praćenje procesa (*process tracing*) i kvalitativnu komparativnu analizu.

U šestom poglavlju razmatra se okvir naracijske analize javnih politika. Poglavlje nosi naslov *Conducting Narrative Policy Framework Research: From Theory to Methods* (Istraživanje pomoću naracijskog okvira javnih politika), a potpisuju ga Michael Jones, Mark McBeth, Elizabeth Shanahan, Aaron Smith-Walter i Geoboo Song. Sam pristup polazi od nekoliko bitnih pretpostavki, poput toga da valja početi od društvene konstrukcije stvarnosti javnih politika, da je u djelovanju aktera na djelu ograničena relativnost, što znači da će značenja koja ljudi pripisuju procesima vezanima uz javnu politiku značajno varirati, ali da te varijacije nisu slučajne, već proizlaze iz sistematiziranih načina razumijevanja svijeta koji ljudi nose u sebi, utemeljenih na njihovu identitetu ili kulturi. Naredna pretpostavka je da naracije imaju komponente koje se mogu generalizirati, a sve to provodi se na tri razine analize: mikro (individualnoj), mezo (razina skupina) i makro (kulturalna i institucionalna razina) razini. U zaključku svog poglavlja, autori nastoje elaborirati ideje za nova istraživanja zasnovana na naracijskom okviru.

Modeli zasnovani na inovaciji i difuziji prikazani su u sedmom poglavlju, koje pod naslovom *Innovation and Diffusion: Connecting Theory and Method* ("Inovacija i difuzija: povezivanje teorije i metode") potpisuje Andre Karch. Autor, najprije, u prvom dijelu, podastire kratak pregled kvantitativnih metoda u istraživanju inovacija i difuzije. Nakon toga, u drugom dijelu poglavlja razmatra inovacije koje su se u posljednje vrijeme pojavile u istraživanjima difuzije javnih politika. Treći dio njegovog priloga razmatra sile koje djeluju unutar višestrukih jurisdikcija, odnosno političkih struktura, prenoseći inovacije u javnim politikama s jedne na drugu stranu. On te sile naziva "inovacijskim vektorima", koji predstavljaju ključne čimbenike koji dovode do procesa difuzije. Četvrti dio poglavlja razmatra ograničenja u difuziji javnih politika, ističući kritične momente u prilagodbi prijenosu politika iz drugih jurisdikcija. Poglavlje završava utvrđivanjem mogućih pravaca daljnjih istraživanja,

koja bi mogla omogućiti pristupu zasnovanom na inovacijama i difuziji daljnju relevantnost u istraživanjima javnih politika.

Teorijski okvir modela institucionalnog analize i razvoja (IAD-okvir), koji je inicijalno razvila Elinor Ostrom sa svojim suradnicima u okvirima bloomingtonske škole javnog izbora, prikazan je u osmom poglavlju knjige, pod naslovom *Methods for Analyzing Social Dilemmas and Institutional Arrangements Within the Institutional Analysis and Development Framework* ("Metode za analizu društvenih dilema i institucionalnih aranžmana unutar okvira institucionalne analize i razvoja"). Autori poglavlja su Edella Schlager, Saba Siddiki i Michael Cox. Autori u uvodnim dijelovima poglavlja koncizno objašnjavaju osnovne postavke okvira institucionalne analize i razvoja, prikazujući prije svega shvaćanje uloge institucija u tom pristupu proučavanju javnih politika. Nakon toga razmatraju različite oblike metoda koje se najčešće rabe u istraživanjima politika unutar ovog pristupa, poput studija slučaja, eksperimenata u laboratoriju, ABM-metodi – računalnom pristupu zasnovanom na simulaciji ponovljenih interakcija između autonomnih aktera koji sudjeluju u razvoju neke politike, i analizi mreža aktera javnih politika. Poglavlje zaključuju razmjerno optimističnim predviđanjima daljnjeg razvoja IAD-okvira, kao pristupa proučavanju javnih politika. Takvo predviđanje je dijelom poduprto rezultatima istraživanja već spomenutog rada o relevantnosti pojedinih teorijskih modela u istraživanju javnih politika. Naime, IAD-okvir je prema rezultatima tog istraživanja četvrti najčešće korišten teorijski model u istraživanjima javnih politika, odmah iza Kingdonova modela višestrukih tokova, modela institucionalnog izomorfizma koji su razvili DiMaggio i Powell, te modela isprekidane ravnoteže Baumgartnera i Jonesa.

I na kraju, kao zasebno poglavlje prikazuje se okvir ekologije igara, koji je u Weibleovoj Sabatierovoj knjizi prikazan zajedno s IAD-okvirom. Prilog koji su napisali Mark Lubell, Matthew Hamilton, Jack Mewhirter, Francesca Vantaggiato i Ramiro Berardo nosi naslov *Methodological Approaches to the Ecology of Games Framework* ("Metodološki pristupi okviru ekologije igara"). Prikazivanje EGF-pristupa zajedno s IAD-okvirom ima smisla, budući da su razvoju ovog teorijskog modela u znatnoj mjeri pridonijela i istraživanja Elinor Ostrom i bloomingtonske škole. Sam EGF-okvir zasniva se, inače, na metafori koju je u svoja istraživanja urbane politike unio sociolog Norton Long. Autori najprije detaljno prikazuju teorijsko-metodološke značajke samog pristupa istraživanju javnih politika, a nakon toga posebno ukazuju na važnost analize mreža javnih politika, ključnih, pozovemo li se na Jona Elstera, "matica i vijaka" u istraživanju javnih politika koje slijede zagovornici EGF-okvira.

U zaključnom poglavlju, pod naslovom *The Evaluation and Advancement of Policy Process Research* ("Vrednovanje i napredak istraživanja procesa javnih politika"), Weible i Workman sažimaju rezultate povezivanje teorijskih modela i odgovarajućih metoda u svih osam pristupa proučavanju procesa stvaranja javnih politika. U prvom odjeljku na izrazito konzistentan način sumiraju metode koje su se rabile u pojedinim teorijskim pristupima i ukazuju na njihovu validnost. Nakon toga, u narednom odjeljku, autori podastiru svojevrсни normativni okvir poželjnih načela na temelju kojih valja stvarati znanje o procesu stvaranja politika. Njih dvojica ističu četiri takva načela, koja se u osnovi svode na snažno zagovaranje metodološkog pluralizma i odbacivanja stava da je u proučavanju javnih politika moguće težiti nekoj vrsti unificirajuće teorije, usporedive primjerice, s neoklasičnom sintezom, koja je dugo vremena dominirala u ekonomskoj znanosti. Na kraju poglavlja autori se pitaju možemo li bolje tj. može li se proučavanju javnih politika pristupiti s vje-

rodostojnijim i preciznijim metodama istraživanja? Nude nekoliko vrlo općenitih sugestija o budućem razvoju teorijsko-metodološkog okvira u istraživanju javnih politika, ističući naročito važnost transparentnosti u istraživanjima i metodološkog pluralizma.

Knjiga *Methods of the Policy Process*, koju su priredili Christopher Weible i Samuel Workman pruža odličnu osnovu za promišljanje načina na koji treba pristupiti istraživanju kompleksnog svijeta javnih politika. Knjigu valja čitati usporedno s knjigom Weiblea i Sabatiera *Theories of the Policy Process* (2018), koja je temeljito prikazala dobre i manje dobre strane svih teorijskih modela, čija su metodološka oruđa bila glavnih predmet ove knjige. Hrvatskoj akademskoj zajednici koja se bavi istraživanjem javnih politika zasigurno bi bio vrlo koristan prijevod na hrvatski jezik potonje knjige – njezinog već četvrtog izdanja. Premda zasigurno ni prijevod knjige koju su priredili Weible i Workman ne bi bio suvišan. A to dovoljno govori o njezinoj vrijednosti.

Literatura

- Cairney, P. (2012). *Understanding Public Policy: Theories and Issues*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Peters, G., i Zittoun, P. (ur.), (2016). *Contemporary Approaches to Public Policy*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Sabatier, P. (ur.), (1999). *Theories of the Policy Process*. Boulder: Westview Press.
- Van der Heijden, J., Kuhlmann, J., Lindquist, E., i Wellstead, A. (2021). Have Policy Process Scholars Embraced Causal Mechanisms? A Review of Five Popular Frameworks. *Public Policy and Administration*, 36(2), 163-186.
- Weible, C., i Sabatier, P. (ur.), (2018). *Theories of the Policy Process*. New York i London: Routledge.

POLITICAL GEOGRAPHY

Igor Okunev, Peter Lang, Bruxelles, 2021., 473 str.

Petar Popović <https://orcid.org/0000-0002-6388-0098>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: petar.popovic@fpzg.hr

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 18. 11. 2022.
Prihvaćeno: 19. 11. 2022.

Knjiga *Political Geography* ("Politička geografija") nudi širok pregled geopolitičkih pojmova i kategorija, te metoda za analizu kompleksnog odnosa mjesta i prostora, odnosno države kao teritorijalne cjeline i međunarodnog sistema u kontekstu globalizacije. Autor Igor Okunev, ravnatelj Centra za prostornu analizu u međunarodnim odnosima na Moskovskom državnom institutu za međunarodne odnose (MGIMO), jedan je od vodećih stručnjaka mlađe generacije za rusku geopolitiku. Tradicionalna geopolitika već desetljećima privlači i fascinira rusku intelektualnu elitu, poglavito ekstremnije predstavnike poput Aleksandra Dugina, koji je u doktrinarnoj formi euroazijatstva uzdiže na mitsku i eshatološku razinu.

Međutim, Okunevljeva studija daleko je od ruske velikodržavne ideologije. *Political Geography* pruža ruku zapadnoj znanosti o međunarodnim odnosima, nudi alternativni pogled na geopolitiku, ali s jasnim ciljem – osvjestiti akademsku zajednicu i geopolitičke stručnjake na Zapadu da u disciplini međunarodnih odnosa nedostaje važna karika: varijabla geografskog prostora. Disciplinom međunarodnih odnosa uglavnom dominiraju povijest i teorija; realizam je usredotočen na državu kao teritorijalnu jedinicu, dok je liberalizam usredotočen na pojedinca, ne samo vrijednosno (u smislu njegovih prava) nego i analitički. Po Okunevu, upravo politička geografija povezuje te dvije naoko nepremostivo razdvojene perspektive. Spaja ih u vidu konceptualizacije prostora kao političke sfere države i međunarodnog sistema, pritom odbacujući tradicionalno razgraničenje dva analitički autonomna područja *nacionalnog* i *međunarodnog*. Takva predodžba je uobičajeno realistička i nerealna, jer prostor je jedan; u njemu se nacionalno i međunarodno preklapaju, oblikujući kompleksnu društvenu realnost interakcijama i praksama, kao i idejama, predodžbama i vrijednosnim sudovima.

Okunevljeva knjiga ima za cilj ponuditi teorijski sustav i metodološke alate za objašnjenje kompleksnosti političkog prostora. On sagledava prostor kroz strukturalnu prizmu, pritom uvažavajući povijest međunarodnih odnosa, te teorijska (ili sociološka) tumačenja političkih, gospodarskih i kulturnih čimbenika. Okunev je svjestan da je u suvremeno doba nemoguće misliti geopolitiku bez uzimanja u obzir globalizacije u općem smislu, odnosno da je globalizacija pokretačka snaga u pozadini složene strukturne transformacije svjetskog poretka, s uklonjenim barijerama, prevladavanjem razlika i rastućom međuovisnošću međunarodnih aktera. Okunev slijedi suvremene pravce kritičke geopolitike i nove političke geografije Gerarda Tuala, Johna Agnewa i drugih. Riječ je o autorima koji su 90-ih godina 20. stoljeća revitalizirali geopolitiku, oslobodivši je hipoteke nacističke kvaziznanstvene ideologije i općenito njenoga tradicionalnog prostornog determinizma (toliko prisutnog u

suvremenoj ruskoj euroazijaskoj misli). Krićka geopolitika odbacuje pretpostavke da geografsko mjesto uvjetuje ponašanje država i određuje (politićki) prostor prirodnim zakonima prostorne strukture. Naprotiv, prostor strukturiraju društveni doživljaji i percepcije, geografske imaginacije, te prostorni mitovi. Ovaj je pristup zahtijevao nove istraživaćke metode, posebice analizu diskursa, koja se ranije ćinila neprimjenjiva u geopolitici.

Konstruktivistićki "zaokret" u krićkoj geopolitici Okunevu je polazište za ambiciozni pothvat sveobuhvatne sistematizacije "razina prostorne organizacije". Razine se dijele u dvije temeljne kategorije: unutarnacionalnu i nadnacionalnu. Unutarnacionalna kategorija dodatno se raćva u podkategorije regionalnih, podregionalnih i lokalnih prostora, dok nadnacionalnu razinu saćinjavaju globalni, megaregionalni, makroregionalni prostori. Okunev se pomoću navedene sheme upušta u kompleksno izvođenje svog "periodićnog sustava" politićke geografije, klasificirajući gotovo sve relevantne prostorne razine i aktere, od lokalne samouprave, preko mećunarodnih vladinih i nevladinih organizacija do globalnog upravljanja transnacionalnih entiteta. Okunev ipak pokazuje odrećenu sklonost državi kao središnjem akteru mećunarodnog sistema. Uz isticanje negativnih aspekata integracija, država ga zanima ponajviše u kontekstu izmijenjene suverenosti u globalizaciji, a ćemu posećuje ćak tri poglavlja (4., 5. i 6.). Kompleksnost razina suverenosti secira putem analize diskursa, strukture, institucija, te unitarnog ili federalnog tipa suverenosti. Ključno kod Okuneva jest da su navedene dimenzije prostora isprepletene i da svaka na odrećeni naćin autonomno djeluje, no njihov utjecaja u smislu reteritorijalizacije nije linearan. Dakle, pretpostavljajući da ne postoji neka strogo odrećena hijerarhija moći u prostornoj isprepletenosti, autor nadilazi uobićajenu "državocentrićnost" realizma ili pak svođenja svjetske moći na mećunarodne institucije, poglavito trgovaćke, bilo da ih se tumaći pozitivno (liberalizam) ili krićki (marksizam).

Okunevljevi konstruktivizam uvaćava imaginacije prostora uvjetovane odrećenim politićkim i kulturnim podnebljem. Pojedini pojmovi, koji su se uvrijećili u politićkom diskursu i javnosti – Istok i Zapad, civilizacije, unipolarni, bipolarni i multipolarni svjetovi, centar i periferija, *heartland* i *rimland* itd. – redom su imaginacije zapadnih, konkrećno anglo-amerićkih autora. Svaka takva racionalizacija prostora predmetom je ošćrih kritika poststrukturalistićkih i krićkićkih teorija. Primjerice, Huntingtonova teorija sukoba civilizacija osporavana je ne samo kao suviše apstrakćna, nego i u osnovi pogrećna jer civilizaciju, kulturu i religiju svodi na isto. Mećutim, Okunev ne samo da se ne dotiće tih kritika, nego ćak zanemaruje razlićite pretpostavke svake takve imaginacije (npr. centar-periferija ekonomska je pretpostavka teorije svjetskog sistema, polarnost je vojno-sigurnosna pretpostavka neorealizma, itd.). Okunevu je dovoljan kriterij da takve imaginacije utjeću na oblikovanje vanjskih politika i da imaju mobilizirajući efekt na javno mnijenje. U toj mreći isprepletenih utjecaja i proturjećnih predodćbi o prostoru, Okunev nudi model za odrećenje i analizu politićkih procesa. Mećutim, koliko god nastojao biti objektivn u izradi svoje sveobuhvatne klasifikacijske tablice politićke geografije, Okunev ipak ne moće skriti svoju "istoćnocentrićnost" kada, primjerice, globalizaciju naziva "vesternizacijom" ćime implicira smišljenu politićku agendu, a ne objektivni proces svjetskog sistema. Pristranost, mećutim, ne umanjuje vrijednost rada, nego naprotiv daje alternativni pogled zapadnoj geopolitićkoj misli, koja je danas ili odraz vladajuće vanjskopolitićke doktrine ili je relativizirana kroz tekstualnu dekonstrukciju postpozitivistićkih teorija.

I upravo iz takvog alternativnog pristupa proizlazi najambiciozniji Okunev-ljev pothvat. Naime, suvremena je kritička geopolitika isključivo interpretativna, ali Okunev ne odbacuje njezin analitički potencijal i podložnost empirijskim metodama. On slijedi srednji put (*via media*) Alexandra Wendta, kojim se u disciplini međunarodnih odnosa nastoje premostiti oprečnosti racionalističkih/pozitivističkih i interpretativnih/reflektivnih perspektiva. Glavna dvojba "srednjeg puta" jest mogu li se društvene ideje, predodžbe i prostorne imaginacije podvrgnuti znanstvenoj analizi, dakle biti podložne mjeranju i testiranju. U području političke geografije, Okunev svojom sveobuhvatnom kategorizacijom omogućuje analitičarima da lociraju i označe zone stabilnosti i napetosti pomoću varijable teritorija, te njihovih društveno-ekonomskih značajki i ovisnosti o vanjskim silama. Pritom, Okunev dosadašnjim uobičajenim kvalitativnim i kvantitativnim metodama političke geografije pridružuje metode kartografije, grupiranja podataka i prostorne analize. Te metode uključuju intervjue, žarišne skupine (primjerice djelatnika putničkih agencija i prodavača suvenira), analizu diskursa (turističkih vodiči i web-stranica), prikupljanja, sistematiziranje i tumačenja simbola gradova, te statističke analize o utjecaju geografije na kulturu određenog mjesta (npr. imena ulica ili organizacija). Kako je rekao Robert Cox, teorija uvijek služi nekomu u neku svrhu, a kod Okuneva je cilj jasno postavljen: ustanoviti poveznicu između određene političke problematike i teritorijalne organizacije, te mjeriti utjecaj prostora ("kvantitativna vjerojatnost") na mogući ishod.

Uspijeva li autor u svom naumu? Djelomično, jer knjiga ima ozbiljnih nedostataka. Okunev nudi geografsku politometriju bez samorefleksije i kritičkog razmatranja dosadašnjih pristupa. Upadljivost ovog nedostatka očituje se u tome da u knjizi nema nijednog citata, nijedne fusnote, ni popisa konzultirane literature (doduše, na kraju svakog poglavlja autor sugerira čitateljima dodatnu literaturu). Nema zaključka, dok "uvod" ne uvodi u problematiku pozicionirajući se u odnosu na dosadašnje relevantne pristupe nego odmah prelazi na bit problema – pojmovno određenje prostora u odnosu na teritorij. Čitateljstvu je tek u jednoj rečenici natuknuto što bi trebao biti cilj političke geografije, naime da "utvrdi u kojoj je mjeri temeljna hipoteza političke geografije relevantna i može objasniti političke procese" (str. 20). U daljnjem tekstu relevantnost se ne utvrđuje nego podrazumijeva, a eksplanatorna se moć geopolitičke perspektive naizmjenično demonstrira konstruktivističkim interpretacijama (primjerice upotrebom "geopolitičkog koda", tj. načina kako neka populacija doživljava svoje okruženje) i matematičkim formulama američkih scijentista (poput Kennetha Waltza).

Politička geografija pretendira ponuditi originalni analitički pristup iako su o samoj metodi i njezinoj primjeni posvećene tek nepune četiri stranice (poglavlje 2, §5). Uopće, ova se knjiga kroz dvanaest poglavlja¹ i gotovo pet stotina stranica teško može čitati kao misaona cjelina. Prije će poslužiti kao katalog pojmova, svojevrsni sveobuhvatni glosarij za analizu međunarodnih odnosa kroz geopolitičku prizmu. Ipak, ovaj sistematizirani i sveobuhvatni pregled prostornih razina (od lokalne uprave do globalnog upravljanja) rasvjetljava jednu sasvim novu dimenziju analize svjetske političke moći. Okunevljeva Politička geografija uza sve svoje nedostatke solidna je osnova za pokretanje prijeko potrebnih rasprava o nedovoljnoj zastupljenosti analitičkog pristupa geografskom faktoru u teorijskim perspektivama međunarodne politike.

¹ Poglavlja su redom: Uvod u političku geografiju; Globalni geopolitički sistem; Integracijski akteri; Države; Svojstva državnog teritorija; Kompozicija državnog teritorija; Međunarodni i internacionalizirani entiteti; Ovisni teritoriji; Metropole i centri; Granice i razgraničenja; Regije i općine; Prostorni identiteti.

THE AMERICAN POLITICAL ECONOMY: POLITICS, MARKETS, AND POWER

Jacob S. Hacker, Alexander Hertel-Fernandez, Paul Pierson i Kathleen Thelen (ur.), Cambridge University Press, Cambridge, 2022., 471 str.

Josip Lučev <https://orcid.org/0000-0002-4393-0334>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: josip.lucev@fpzg.hr

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 17. 11. 2022.
Prihvaćeno: 22. 11. 2022.

Ovaj zbornik vrijedi shvatiti ozbiljno. Njegov konačni cilj poprilično je ambiciozan – ništa manje nego uspostava američke političke ekonomije (*American Political Economy* – APE) kao nove i važne podgrane istraživanja u američkoj političkoj znanosti. Ova ambicija djeluje obećavajuće utoliko što zbornik uređuju i njegova poglavlja pišu velika imena institucionalizma. Među ostalima, to su Jacob Hacker i Paul Pierson, najpoznatiji po svojoj *Winner-Take-All Politics*; Kathleen Thelen, koja zadužuje institucionalnu analizu na mnogo načina, ponajprije radovima o institucionalnoj promjeni; i David Soskice, jedan od najzaslužnijih istraživača iza agende tipova kapitalizma (*Varieties of Capitalism*).

Američka politička ekonomija je reakcija na brojne spoznajne nedostatke američke politologije koji opstaju usprkos bogatoj tradiciji i ogromnom broju istraživača koji proučavaju američku politiku. Američki politolozi naime definiraju svoje područje odviše usko i odviše formalno, nedovoljno osjetljivo na interakcije ekonomije i politike, kao i na velike razlike u odnosu na druge bogate demokracije. Ukupno izučavanje američke politike ostaje zakinuto za ključna pitanja neuravnoteženih odnosa politike i tržišta te kapitala i rada. To je ukratko "visoka cijena" dosadašnjeg izostanka APE u političkoj znanosti (str. 9-11). U skladu s velikim ambicijama, zbornik je i velikog opsega. Osim fokusiranog uvoda i zaključka, sadržava trinaest poglavlja na ukupno 471 stranici. Potpisuje ga ukupno osamnaest autora.

Uvodni tekst pišu urednici zbornika, Jacob Hacker, Alexander Hertel-Fernandez, Paul Pierson i Kathleen Thelen. Žele se osloniti na postojeću komparativnu političku ekonomiju (*Comparative Political Economy* – CPE), ali s fokusom na elemente koji američku političku ekonomiju čine specifičnom (str. 2). Pritom naglašavaju tri elementa kao okvir američke posebnosti. Prvi je fragmentirana i teritorijalizirana država koja podrazumijeva ekstremnu podjelu vlasti, veliku ulogu sudova i lokalnih jedinica – što kao rezultat ima vrlo manjkave kapacitete za vođenje javnih politika i osiguravanje javnih dobara na nacionalnoj razini (str. 12). Drugi je element fragmentacija ekonomskih organizacija koja podcrtava specifičan odnos organiziranih skupina i politike. S jedne strane, krajobraz američke politike zahtijeva sposobnost istovremenog djelovanja na više razina, a takvi se kapaciteti najčešće nalaze upravo kod poslovno orijentiranih interesnih skupina. Zapravo se radi o komparativnoj slabosti organiziranog rada i državno organiziranih udruženja poslodavaca (institucija koje su snažnije u Europi). S druge strane organizirane gospodarske interesne skupine, ključne u mobilizaciji glasača i utjecanju na političke ishode. Ta je tendencija pogotovo izražena u američkom *de facto* dvostranačkom sustavu u kojem redo-

vito dolazi do "spajanja problema" (*issue bundling*), procesa kroz koji se preferencije glasača vezane za identitet često preklapaju s manje vidljivim i manje razumljivim javnim politikama (str. 12-13). Treća je okolnost dubinska uloga rasnog ugnjetavanja i rasnih podjela u definiranju kontura američke političke ekonomije – interesa, strategija i koalicija (str. 13).

U prvom se poglavlju Nathan Kelly i Jana Morgan bave zakonodavnim institucijama i njihovom tendencijom održavanja *statusa quo* koji pogoduje ekonomskim elitama. Argumentiraju da se mogućnost promjene javnih politika povećava ako se radi o interesima elita (primjerice financijska deregulacija), uz stagnaciju reformi ondje gdje se radi o interesu nižih dohodovnih razreda (primjerice reformi tržišta rada). U drugom se poglavlju K. Saebeel Rahman i Kathleen Thelen bave ulogom prava u APE-u. Fokusiraju se na višedesetljetnu strategiju konzervativnog pokreta prema preoblikovanju sudskih ishoda. Ta je strategija oblikovana oko tri elementa: održavanja akademskog konzervativnog pokreta, izgradnje političke koalicije kroz strateško parničenje i agresivnog utjecanja na izbore i imenovanja sudaca (84). U ovom poglavlju uistinu se može osjetiti specifična snaga poslovno orijentiranih interesa u povezivanju mnogih arena strateškog djelovanja. Utjecanje na sudske prakse kroz ideje, izbore i same sudske procese ključan je aspekt APE, a usprkos tome posrijedi je tema koju se teško i oprezno otvara, što čini ovo poglavlje važnim u uspostavi APE kao specifičnoga politološkoga žanra istraživanja. U trećem poglavlju Alexander Hertel-Fernandez daje pregled uloge radničkog pokreta u SAD-u, s fokusom na značajne razlike između sindikata u javnom i privatnom sektoru, kao i geografske fragmentacije. Ocrtava podlogu iznimne decentraliziranosti kolektivnog pregovaranja već i u njegovim regulatornim začecima (*Wagner Act* 1930-ih godina), kasniji proturadnički legislativni zaokret 1940-ih (*Taft-Hartley Act*), mobilizaciju radnika u javnom sektoru 1950-ih, 1960-ih i 1970-ih i kasniju konzervativnu protumobilizaciju (109-116). I ovo je poglavlje vrlo važno za zbornik jer podcrtava fragmentiranost radničkog pokreta kao još jednu specifičnost APE.

U četvrtom poglavlju Chloe Thurston istražuje ulogu rasne nejednakosti u APE-u. Razlike u imovini su značajne, uz prosječnu neto imovinu bjelačkih domaćinstava 2016. godine u SAD-u od 171.000 USD, te afroameričkih domaćinstava od 17.000 USD. Značajne rasne razlike mogu se osjetiti i u različitim stopama uključenosti u sustave mirovinskog i zdravstvenog osiguranja preko poslodavaca (str. 142). Rasne nejednakosti mogu se zamijetiti i u, formalno gledajući, tržišnim mehanizmima, pa se u usporedivim slučajevima mogu uočiti velike razlike u cijenama automobilske osiguranja ili cijenama nekretnina (str. 143). U petom poglavlju Jessica Trounstone promatra nejednakosti povezane s lokacijom unutar gradova. Ovo je važno pitanje za APE, jer se većina javnih dobara u SAD-u osigurava na razini lokalnih upravnih jedinica. Na toj se osnovi razvija geografski fragmentiran sustav koji je stvorio rasne razlike kroz zaštitu bjelačkih prednosti i *de facto* segregaciju. Trounstone pokazuje povijesne tendencije prema segregaciji i koristi vlastiti indeks disperzije populacije kako bi dokazala da se segregacija s vremenom povećava. Rezultat je današnja tiha i konsenzualna politika u američkim predgrađima, upravo zbog toga što se konflikt već riješio urbanističkim planiranjem (str. 179).

U šestom poglavlju Thomas Ogorzalek promatra ulogu velikih gradova u američkom kapitalizmu, pogotovo u kontekstu nejednakosti. Napose je zanimljiv njegov zaključak o centralizaciji velikih gradova u razdoblju između 1980. i 2010. godine. Vrijednosti nekretnina u središtima gradova povijesno su bile niže od okolice, a u ovih trideset godina mnogo je velikih američkih gradova doživjelo zaokret, s višim

cijenama nekretnina u središtu grada. U sedmom poglavlju Jacob Grumbach, Jacob Hacker i Paul Pierson analiziraju političku ekonomiju "crvenih" država (ruralnijih i naklonjenih Republikanskoj stranci) i "plavih" država (urbanijih i naklonjenih Demokratskoj stranci). Tijekom razdoblja rasta predvođenog industrijskim razvojem postojala je tendencija ekonomske konvergencije, ali u kontekstu suvremenog rasta predvođenog gospodarstvom znanja ta se tendencija preokrenula. Ekonomski interesi "crvenih" i "plavih" danas su stabilno polarizirani što pridonosi stabilnoj političkoj divergenciji (str. 210). S iznimkama Aljaske, Sjeverne Dakote i Wyominga (gdje veliki doprinos gospodarstvu daje prisutnost fosilnih goriva), modeli rasta "crvenih" država uvelike zavise od niskih plaća i niskih poreza (str. 211). Postoji i treća skupina "zaostalih" država koja svoje stare industrijske kapacitete nije uspjela prilagoditi novim uvjetima, a danas sve čvršće naginje prema Republikanskoj stranci. Ovo poglavlje istražuje i svojevrsni paradoks prema kojemu bi gospodarski interes nerazvijenijih "crvenih" država trebao biti usmjeren prema redistribuciji, a favorizira se suprotno – republikanske politike smanjenja poreza.

U osmom poglavlju Herman Mark Schwartz istražuje promjene u korporativnoj strategiji i generiranju dobiti od fordističke ere do danas. Argumentira kako se dobit uvelike seli u poduzeća bogata intelektualnim vlasništvom i u financijski sektor, a ekonomska struktura često destimulira investicije u fizički kapital. Autor poglavlja izvodi tri idealna tipa suvremenih poduzeća. Suvremene strategije visoko profitabilnih poduzeća izbjegavaju investiranje u proizvodnju kao značajan rizik te se fokusiraju na ljudski kapital, održavaju mali broj zaposlenika i ulažu u prava na intelektualno vlasništvo. Srednje profitabilna poduzeća ulažu u fizički kapital i generiraju dobit zbog prepreka ulasku na tržište, koje stvara visoka cijena takvih investicija. Konačno, nisko profitabilna poduzeća nude generičke usluge i proizvodnju, a imaju velik broj zaposlenika (str. 249).

U devetom poglavlju Benjamin Braun proučava promjene u korporativnom upravljanju, koje je danas fokusirano na upravljanje imovinom (*asset management*). Tradicionalno shvaćanje SAD-a sugerira da se radi o korporativnoj sredini kojom dominiraju disperzirani sitni dioničari. U suprotnosti s takvim viđenjem, danas ustvari dominiraju veliki akteri. Dobar su primjer *Vanguard*, *BlackRock*, *State Street Global Advisors* kao tri najveće investicijske kompanije usmjerene na upravljanje imovinom. Ova tri aktera zajedno drže prosječno 20% udjela u najznačajnijih 500 korporacija, odnosno u onima uključenima u indeks *S&P 500* (str. 271). Sve se više dakle radi o snažnim dioničarima sa značajnom kontrolom nad upravljanjem. Ova se situacija uvelike razlikuje od dosadašnjih iteracija američkog kapitalizma, pa čak i od monopolističkog kapitalizma 19. stoljeća, u kojemu je vlasništvo također bilo koncentrirano. Današnji divovski upravljači imovinom daleko su više diverzificirani i nezainteresirani za sama poduzeća jer kao posrednici konkuriraju ponajprije jedni drugima za investicijski kapital i za naknade na upravljanje. To dovodi u pitanje standardno viđenje američkoga korporativnog upravljanja u najvećim komparativnim tipologijama kapitalizma. U desetom poglavlju Suresh Naidu otvara pitanje političke ekonomije tržišta rada kroz prizmu mikroekonomije. Shema kojom operira omogućava analizu moći na tržištu rada kroz strukture tržišta i zaključke o ravnoteži niskih nadnica.

U jedanaestom poglavlju David Soskice sagledava SAD kao mjesto radikalnih inovacija. Povijesno su predstavljale središta znanstvene, fordističke i informaciono-komunikacijske revolucije kao tri velika vala tehnoloških i tehnološko-organizacijskih radikalnih inovacija od kraja 19. stoljeća do danas. Uzroke Soskice traži u

"Američkom okviru", koji sačinjavaju dva decentralizirana i deregulirana kompleksa: stručno-istraživačko-financijski i sudsko-političko-lobistički kompleks (str. 326-327). Takvo široko i funkcionalno shvaćanje podloge radikalnih inovacija omogućava mu da izvede zanimljivu i kontraintuitivnu tvrdnju da su relevantne institucije u suvremenoj Kini funkcionalni ekvivalent američkima (str. 329). U dvanaestom poglavlju Lucy Barnes proučava javne investicije u gospodarstvu znanja (zanimaju je istraživanje i razvoj, te investicije u visoko obrazovanje) i zaključuje da SAD u proteklim godinama prolaze kroz pad i u apsolutnom i u relativnom smislu prema usporedivim gospodarstvima.

U trinaestom poglavlju Ben Ansell i Jane Gingrich promatraju mogućnosti političkih koalicija. Uspoređuju političke preferencije osoba i domaćinstava s visokim i niskim dohotkom. Napose ih zanima mijenjaju li se takve preferencije u odnosu na investicije potrebne u izgradnji gospodarstva znanja tj. nematerijalne investicije (*intangibles* – kapital koji nije opipljiv a odnosi se na razne kapacitete komercijalizacije znanja). Tako nalaze dokaze o tome da je rad u sektorima s višim nematerijalnim investicijama povezan s manjom vjerojatnošću otpora prema *Obamacareu*, glasanja za Donalda Trumpa i podrške rezovima u javnim rashodima u domaćinstvima visokog dohotka. U svakom slučaju, s višim udjelom nematerijalnih investicija povezana je konvergencija preferencija osoba s visokim i niskim dohotkom (str. 399-401). U tom kontekstu zaključuju i o mogućnostima oblikovanja koalicija u skladu s tom dinamikom preferencija. Konačno, u zaključnom poglavlju četvero urednika (Hacker, Hertel-Fernandez, Pierson i Thelen) zatvaraju zbornik povezivanjem APE-a i neposredne reakcije na pandemiju COVID-19. SAD je u pandemijskoj krizi pokazao kapacitet za radikalne inovacije (brzi razvoj cjepiva), ali i dubinske rasne podjele (sa značajno manjim gubicima u očekivanoj životnoj dobi kod bijelaca).

Opsežne zbornike obično obilježava velika raznolikost tema i pristupa. Sam format zbornika zapravo je tipičan za ambiciozne kolektivne akademske projekte koji teže donijeti skokove u razmišljanju u komparativnoj institucionalnoj analizi (usp. Hall i Soskice, 2001; Hancké, Rhodes i Thatcher, 2007; Kitschelt i dr., 1999; Lane i Myant, 2007; Beramendi i dr., 2015; Mahoney i Thelen, 2015). Uvodni tekst najčešće postavlja ton takvih zbornika i donosi nove konceptualne prijedloge, a poglavlja su s njim više ili manje usklađena. U ovom je slučaju slijed poglavlja vrlo dobro definiran, a teme uvelike slijede skicu predstavljenu u uvodu, usprkos metodološkim i sadržajnim razlikama kakve su u ovakvim zbornicima neizbježne. Autori se ne boje ni neugodnih tema ni velikih zaključaka. Tekstovi se uspješno suočavaju s ključnim institucionalnim aspektima suvremenog američkog gospodarstva, a u tom je smislu zbornik važan i zbog empirijskih uvida i zbog konceptualnog iskoraka. Među važnijim empirijskim uvidima nalaze se analize gospodarske dinamike gradova, korporativnog upravljanja i povezanosti političkih preferencija s razinom dohotka i blizinom nematerijalnih investicija. Primarno konceptualno postignuće je formuliranje smislene perspektive unutar koje se može postaviti velika pitanja odnosa tržišta i politike u SAD-u. Radi se o borbi protiv preuskih metodoloških i tematskih okvira i pokušaju oblikovanja sveobuhvatne političko-ekonomske slike SAD-a, unutar svih nezaobilaznih specifičnosti. Zbornik mogu čitati svi zainteresirani politolozi jer je dovoljno široko postavljen i dovoljno pristupačan, a trebali bi ga pročitati svi istraživači u društvenim znanostima koji se bave komparativnim institucionalnim analizama i američkim gospodarstvom jer se radi o relevantnom doprinosu tim temama.

Na kraju, u trenutku pisanja recenzije, knjiga *The American Political Economy: Politics, Markets, and Power* je citirana sedamnaest puta prema praćenju citata na

Google Scholaru, a uvodni tekst citiran je pet puta. Te će se brojeke s vremenom povećavati. Ipak, s obzirom na to da je knjiga objavljena prije punih godinu dana, radi se o zabrinjavajuće sporoj dinamici. Uzrok tome najvjerojatnije je činjenica da su urednici zbornika u pravu kada upozoravaju na odsutnost istraživačkog fokusa na američku političku ekonomiju. To naravno sugerira i odsutnost akademske publike za zbornik o američkoj političkoj ekonomiji. Tako je ovaj značajni doprinos u opasnosti. Mogao bi premostiti veliki spoznajni jaz, ali se u ovom trenutku čini da bi se u taj ponor možda mogao i sunovratiti. Sami urednici nastoje ga nastaviti i novim radovima (usp. Hacker i dr., 2022). U skladu s tendencijama u komparativnoj političkoj ekonomiji, buduće nadogradnje projekta istraživanja američke političke ekonomije mogle bi otvoriti pitanja politike makroekonomskog upravljanja i međunarodnih ekonomskih odnosa koja bi proširila njezino proučavanje.

Literatura

- Beramendi, P., Häusermann, S., Kitschelt, H., i Kriesi, H. (ur.). (2015). *The Politics of Advanced Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hacker, J. S., Hertel-Fernandez, A., Pierson, P., i Thelen, K. (2022). The American political economy: markets, power, and the meta politics of US economic governance. *Annual Review of Political Science*, 25, 197-217.
- Hancké, B., Rhodes, M., i Thatcher, M. (ur.). (2007). *Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradictions, and Complementarities in the European Economy*. Oxford: Oxford University Press.
- Hall, P. i Soskice, D. (ur.). (2001). *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford: Oxford University Press.
- Kitschelt, H., Lange, P., Marks, G., i Stephens, J. D. (ur.). (1999). *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lane, D., i Myant, M. (ur.). (2007). *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Mahoney, J., i Thelen, K. (ur.). (2015). *Advances in Comparative-Historical Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.

SUVERENOST JE MRTVA, ŽIVJELA SUVERENOST!

Don Herzog, *Sovereignty, R.I.P.*

New Haven i London: Yale University Press, 2020., 299 str.

Josip Bilić <https://orcid.org/0000-0003-0946-5253>

Institut za društvena istraživanja
Zagreb

E-mail: bilic@idi.hr

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 27. 9. 2022.
Prihvaćeno: 10. 10. 2022.

"Nije mi cilj hvaliti pojam suverenosti, već ga pokopati" (i) riječi su kojima Don Herzog, profesor prava i političke teorije sa Sveučilišta u Michiganu, započinje knjigu *Sovereignty, R.I.P.* Kako bi dokazao da je suverenost "prazan", "nepotreban" (xii) i na koncu neupotrebljiv pojam, Herzog propitkuje njegovo suštinsko značenje, tj. ono što su u prvom redu Jean Bodin i Thomas Hobbes definirali kao "prave oznake suverenosti" (Bodin, 2002: 53). U tom je smislu autor podijelio knjigu na tri glavna dijela, pokušavši dokazati kako je suverenost ipak ograničena (*limited*), podijeljena (*divided*) i odgovorna (*accountable*) što je suprotno klasičnim atributima suverenosti, odnosno neograničenosti, nedjeljivosti i odgovornosti jedino prema Bogu. U osnovi, Herzog apstrahira osnovne elemente suverenosti i testira ih na povijesnim primjerima najčešće iz angloameričkog povijesnog i političkog konteksta te na kraju sakuplja "ostatke" (257), pokušavajući utvrditi je li uopće išta "ostalo" (124) od njezina značenja.

U prvom poglavlju knjige, nazvanom jednostavno "Suverenost", Herzog predstavlja osnovne ideje suverenosti u klasičnoj teoriji.¹ Pojam suverenosti prvi je puta jasno definiran 1576. godine u knjizi *Šest knjiga o republici* francuskoga političkog filozofa Jean Bodina. Društveno-povijesni kontekst pojave ideje suverenosti čine dugogodišnji krvavi religijski ratovi u Europi. Europa 15., 16. i 17. stoljeća premrežena je sukobima, a moć je rascjepkana po različitim manjim centrima – dovoljno je recimo pogledati kartu Italije podijeljenu na više kraljevstava i "državica" krajem 15. stoljeća, kada nastaje Machiavellijev *Vladar* – što su klasični teoretičari suverenosti često i dovodili u vezu, ističući nužnost društvenog i političkog autoriteta, u obliku suverena, kako bismo izbjegli nasilne sukobe i postigli red u društvu.

Drugim riječima, ranim klasičnim teoretičarima suverenosti nedostajalo je ono što je Weber (2013: 6-7) kasnije definirao kao legitiman monopol na uporabu sile na nekom području – država. Kontekst misli teorije suverenosti neraskidivo je vezan uz ideju i teoriju države. Iako se ponekad smatra kako se ideja suverenosti može pratiti još od antičke Grčke, postoje objektivne prepreke zbog kojih Aristotela i njegove suvremenike ne možemo nazvati "pravim" začetnicima ovoga pojma, već prije njegovim pretečama (v. više u: Hinesley, 1992: 10, 33-49). U tom smislu, baštinjenja

¹ "Klasično" se ne upotrebljava kao istoznačnica "antičkom" već u suprotnosti s njim i onim suvremenim, dakle kao označnica koja se veže uz političke teoretičare epohe moderne i doba država, koje Schmittovim riječima, odlazi u prošlost no na koju čini se još treba trošiti riječi (usp. Posavec, 2000: 4).

dulje tradicije razvoja političke misli o suverenosti, može se reći da ona potječe iz perspektive razumijevanja države kao ljudske "potrebe" nastale iz "uvjerenja",² države kao dijela ljudske "naravi" i "svrhe",³ dok pojavom Machiavellija ideja suverenosti počinje poprimati svoje jasnije obrise. Ona podrazumijeva emancipaciju države od "viših" svrhovitosti (kao što je to bila pravednost za Platona, a krepost za Akvinskog): "sistemsko mjesto uma u klasičnoj filozofiji politike" zamjenjuje kategorija moći, a bitne referencijalne točke političke teorije postaju očuvanje države i vlasti (Raunić, 2015: 17, 130).

Herzog je svjestan da je suverenost neodvojivo vezana uz stvaranje država, kontekstualistički je određujući kao "oružje za izgradnju države" (41). Ne začuđuje ga potraga za središnjom političkom vlašću u vremenima krvavih sukoba, okrutnosti i nesigurnosti. Herzog smatra kako ideja suverenosti nije bila "glupa" ili "opasna" u svojim začetima, u kontekstu "rane moderne Europe" (41), uviđajući kako je "neograničena suverenost" kao "strategija za osiguranje društvenog poretka" nekada zvučala "primamljivo" (77). No, unatoč ovoj kratkoj kontekstualističkoj "pohvali", Herzog napominje kako načelno nije zainteresiran za "koncepte", "ideje", "metafiziku", "ontologiju" ili "diskurs", već za "napore stvarnih ljudi da riješe stvarne probleme" (xi, xiii), nastojeći pokazati da povijesni dokazi ipak upućuju na suprotno od onoga što po pitanju suverenosti tvrde projekcije političke teorije. On nastoji ukazati na to kako suverenost "nije mogla riješiti problem religijskog nasilja" (41) te kako "ni jedna europska država nije postigla punu suverenost opisanu u klasičnoj teoriji" (77).

Kako bi dokazao diskrepanciju između onoga što tvrdi teorija suverenosti i onoga što suverenost jest u praksi, Herzog nastoji pronaći argumente i primjere koji potvrđuju ili odbacuju svojstvenost elemenata koji prema klasičnoj teoriji određuju suverenost: nedjeljivost, neograničenost i neodgovornost nekoj višoj političkoj vlasti. Osnovna autorova premisa jest da se mora pokazati dosljednost barem jednog od ova tri elementa kako bismo mogli govoriti o valjanom korištenju pojma suverenosti. Herzog smatra kako ovi elementi u praksi nisu odvojeni jedni od drugih, pa stoga i ne čudi što u pojedinim primjerima u isto vrijeme potvrđuje i djeljivost i odgovornost ili ograničenost suverenosti. U tom smislu, koristi primjere američkog ustava te sukobe između engleskog kralja i parlamenta (50-66) kako bi dokazao da suverenost nije neograničena, a kako zakon, suprotno njegovoj interpretaciji klasičnih teoretičara (72), ne potječe isključivo od suverena te kako mu je suveren odgovoran. Zatim daje i primjere kolonijalnih sukoba te postojanja nadnacionalnih organizacija kao potvrdu djeljivosti suverenosti, kao i postojanja odgovornosti spram zakona, naroda, a ne samo spram Boga (227). Ovim primjerima Herzog upućuje na to kako su konstitucionalizam, vladavina prava i federalizam ograničili, podijelili i učinili suverenost odgovornom (xi, xii). Tako suverenost za Herzoga postaje "zombi" pojam (291), poput mitskog bića "jednoroga" (259): odbacivanjem triju prethodno navedenih elemenata suverenost ostaje bez stvarnog uporišta, ispražnjeni "pojam bez kriterija" (259).

Herzog je svjestan kako suverenost ima svoju primjenu u svakodnevnom govoru, politici i znanstvenoj zajednici. Svjestan je i kako je do sada bilo brojnih pokušaja revidiranja pojma suverenosti, ali ih ne smatra uspješnim, zalažući se za radikalnije rješenje: "Da, ponekad reinterpretiramo pojmove... Ali ponekad [ih] i odbacujemo..." (263-264), a po njegovu je sudu došlo vrijeme da se suverenost "pokopa". Još jedna bitna kritika koju Herzog upućuje pojmu suverenosti, a koja ostaje na teorijskoj

² Platon, *Država*, 369c.

³ Aristotel, *Politika*, 1252b.

razini, jest nepotrebno inzistiranje teoretičara suverenosti na rečenim elementima nedjeljivosti, neograničenosti i neodgovornosti višoj političkoj vlasti. Uzmimo za primjer *nedjeljivost* suverenosti. Herzog smatra kako je tvrditi kako "samo neograničena suverenost može opstati" (75) tim gore po samu teoriju. Tako se teorija ograničila jer su zabluda o "svemoćnoj državi" (77) i nefleksibilnost teorije suverenosti pretvorile njezine potencijalne jakosti u slabosti. Za Herzoga je klasična teorija na kraju "užasan vodič kroz naše probleme" (259), a ne rješenje za društvenu nestabilnost.

Što je onda preostalo od suverenosti? Pa, prema Herzogu, malo toga. Ostao je "zastario", "loš" (xii) i nepotreban pojam, lako zamjenjiv s pojmovima države, jurisdikcije i vlasti (290), neprimjenjiv izvan klasične teorije (ako i u tome slučaju), a nama preostaje "naučiti razmišljati o ovim stvarima (državi, jurisdikciji i vlasti) bez oslanjanja na pojam suverenosti" (216-217).

Iako knjigu *Sovereignty, R.I.P.* smatram izvrsnom studijom i svakako preporučujem za čitanje svakome tko je zainteresiran za temu, uputio bih dvije kritike autoru. Prva se odnosi na povremeno pogrešno interpretiranje klasičnih teoretičara i klasične teorije suverenosti. Iako je Herzog pokazao izvrsno poznavanje klasične teorije, i to ne samo djela Bodina i Hobbesa, uputio bih na neke elemente o kojima je potrebno dodatno promisliti. U prvom redu istaknuo bih autorovo pojednostavljivanje kategorije suverenosti klasične misli. Iako je Herzogovo raščlanjivanje suverenosti na tri ključna elementa primamljivo, treba reći kako su klasični teoretičari ipak složenije raščlanili taj pojam. Tako na primjer Bodin (2002) kao "oznake suverenosti" ističe: *mogućnost donošenja zakona* (bez pritiska višeg od sebe, sebi ravna ili nižeg od sebe), *mogućnost objave rata ili pregovaranja o miru, postavljanje glavnih dužnosnika, posjedovanje najviše nadležnosti i mogućnost pomilovanja*. Također, već je i sam Bodin najavio (a čega je Herzog svjestan, ali sa velikom lakoćom ponekad ignorira tu činjenicu) kako se suverena vlast može nalaziti u *jednom čovjeku* (tada govorimo o monarhiji), u *nekolicini ljudi* (aristokracija) ili u *mnogim ljudima* (demokracija). Dakle, i klasični su teoretičari upućivali na narod kao potencijalni izvor vlasti suverena. No, od kuda onda proizlazi nesuglasje? Čini mi se kako izvor neslaganja proizlazi iz različitih interpretacija što je i tko je to suveren ili Hobbesovim riječima "Levijatan". Naime, za Hobbesa Levijatan, to "političko čudovište", predstavlja ne suverena kao jednoga vladara (kralja, premijera, predsjednika itd.), već akumuliranu, najvišu i apsolutnu vlast u državi, a koja u nekom kontekstu može biti u rukama vladara, a u drugom u rukama nekolicine ili mnogo ljudi. Riječju, ključna odlika suverena je eliminiranje drugih centara moći (npr. crkve) i njeno akumuliranje u jednom centru (koji bi prije mogli nazvati *političko tijelo*, negoli *vladar*).

Imajući to u vidu, kao i izazov koji je Herzog stavio pred čitatelje (dokazivanje valjanosti barem jednoga od tri elementa suverenosti), možemo se zapitati jesu li klasični teoretičari i sami ostavili prostora za djeljivost, ograničenost i odgovornost suverenosti i jesu li i same te elemente promatrali iz nešto drugačije perspektive? Odnosno, vratimo li se na primjer sukoba između kralja Charlesa i engleskog parlamenta te ako suverena ne promatramo kao vladara već kao političko tijelo čija moć u jednom trenu može biti u pojedincu, a u drugom u više ljudi, prije možemo govoriti o zamjeni ili transferu "subjekta suverenosti" (unutar istog "tijela" – Levijatana), a ne o zamjeni njegova značenja (Shinoda, 2000: 24). Konačno, ustav, federalizam (ili neka druga podjela vlasti) i vladavina prava (a koje Herzog vidi kao protivnike suverenosti), mogu se promatrati kao garanti suverenosti i pokazatelji njezine nedjeljivosti, neodgovornosti i neograničenosti izvan onih okvira i onoga tijela koji su na taj način uspostavljeni.

Druga kritika odnosi se na tvrdnju o nužnosti odbacivanja i "pokopavanja" pojma i teorije suverenosti na osnovi njegove nezadovoljavajuće definicije i navodne disfunkcionalnosti u objašnjenju. U društvenim znanostima postoje brojni pojmovi koje do sada nismo uspješno definirali i u potpunosti objasnili, ali se i dalje koriste i u političkim i znanstvenim krugovima. Uzmimo za primjer pojmove kao što su *terorizam*, *nacionalizam* i *država*. Terorizam je jedan od pojmova s najvećim brojem pokušaja definiranja, a ni jedan od pokušaja nije u potpunosti uspješan. Unatoč tome, terorizam je i dalje jedan od ključnih političkih i sigurnosnih izazova, jedno od brzorastućih područja znanstvenog interesa, pravno je oblikovan, ali je i fenomen sa svojim stvarnim društvenim i političkim reperkusijama.⁴ Slično tome, moderni su teoretičari nacionalizma (poput M. Billiga i B. Andersona) nastojali definirati nacionalizam i naciju (kao *banalnu* i *zamišljenu* zajednicu), no ni oni nisu bili uspješni u izdvajanju elemenata koji bi bili svojstveni samo nacionalizmu, a ne i drugim "izmima". Zašto smatram pogrešnim ovakav pristup možda će najbolje pokazati njegova usporedba s teorijama države. Herzog je, dakle, u svojoj studiji primijenio samo jedan pristup i jedan dio klasične teorije suverenosti⁵, a zatim iz te perspektive nastojao dokazati neupotrebljivost suverenosti u cjelini. Slično tome, mogli bismo zamisliti studiju u kojoj se uzima prethodno navedena Weberova definicija države, pa dokazivanjem neprimjenjivosti elemenata kao što je "legitiman monopol sile" i "jasno određen teritorij" pokušati dokazati kako su teorije države nefunkcionalne, ili kako bi pojam države trebalo zamijeniti nekim drugim pojmom.

Unatoč ovim nedostacima, studija Dona Herzoga zanimljivo je i značajno djelo za teoriju suverenosti i države. Njegov kritički pristup otvorio je cijeli niz pitanja na koja je tek potrebno ponuditi odgovore, a upravo u tome i pronalazim najveći doprinos knjige. Međutim, suverenost zasigurno ne počiva u miru i kada o njoj govorimo nije "potpuno nejasno o čemu razgovaramo" (24). Pozivi na jasnija određenja i ispitivanje političke prakse su dobrodošli, ali Herzogov zahtjev da se dokaže potpuna ispravnost klasičnih kriterija ili odbaci pojam suverenosti u konačnici nije uvjerljiv. Čak i ako zastupati klasične elemente suverenosti danas postaje još težim, utoliko što je suvremeni kontekst iznjedrio nove prepreke koje nadilaze društveno-politički realitet u kojem se razvijala klasična teorija suverenosti – djelovanje multinacionalnih kompanija, pojava međunarodnih organizacija, brojnih globalnih ugroza, itd. – suverenost ne treba pokopati. Ona je mnogo složeniji i fleksibilniji pojam nego kako se povremeno doima u Herzogovoj studiji. Tomu u prilog govore i noviji primjeri primjene koji nadilaze njezino dominantno vezivanje uz nacionalne države i njihove politike. Koncept suverenosti zaživio je i kao sastavni, a ponekad i ključni dio europskih politika i strategija (npr. pojmovi "europska suverenost" i "europska strateška suverenost" korišteni su u Macronovom govoru iz 2017. na Sorbonni, kao i u europskoj sigurnosnoj strategiji iz 2022., nazvanoj "Strateški kompas"), a što samo još jednom potvrđuje potrebu za njegovim recikliranjem.

Zaključno, Herzog je pokazao kako su određeni teorijski elementi pojma suverenosti zastarjeli i kako možda nikada u potpunosti nisu ni zaživjeli u praksi. Ipak, s obzirom na teorijsku raznolikost ovoga pojma, kao i njegovu različitu pri-

⁴ V. više u: Acharya (2008), Hodgson i Tadros (2013) i Saul (2019).

⁵ I u vrijeme nastanka ovoga pojma javljali su se kritičari Bodinovog i Hobbesovog pristupa, a koji su na nešto drugačiji način zamišljali i definirali suverenost. Na primjer, J. Althusius je govorio o suverenosti naroda i federalizmu, F. Suarez o ograničenoj suverenosti, a u Engleskoj u 16. i 17. st postojala je i ideja miješane suverenosti. V. u: Hinsley (1992), Shinoda (2000) i Johnson (2014).

mjenu te stalnu potrebu, bilo na znanstvenoj, bilo na praktičnoj razini, za njegovim revidiranjem i revitaliziranjem, čini se kako još nije došlo vrijeme da se suverenost pokopa.

Literatura

- Acharya, U. D. (2009). War on Terror or Terror Wars: The Problem in Defining Terrorism. *Denver Journal of International Law and Policy*, 37(4), 653-680.
- Bodin, J. (2002). *Šest knjiga o republici*. Zagreb: Politička kultura.
- Hinsley, F. H. (1992). *Suverenitet*. Zagreb: August Cesarec.
- Hodgson, J. S., i Tadros, V. (2013). The Impossibility of Defining Terrorism. *New Criminal Law Review*, 16(3), 494-526.
- Johnson, J. T. (2014). *Sovereignty: Moral and Historical Perspectives*. Washington, DC: Georgetown University Press.
- Posavec, Z. (2000). Je li država prema svojem najvišem određenju – prošlost? *Politička misao*, 27(4), 3-11.
- Raunić, R. (2005). *Pretpostavke razumijevanja liberalnog čovjeka*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- Saul, B. (2019). Defining Terrorism: A Conceptual Minefield. U: Chenoweth, E., English, R., Gofas, A., i Kalyvas, S. (ur.), *The Oxford Handbook of Terrorism*, Oxford: Oxford University Press, str. 34-49.
- Shinoda, H. (2000). *Re-examining Sovereignty: From Classical Theory to the Global Age*. London: Macmillan.
- Weber, M. (2013). *Politika kao poziv*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

"AUTOKRACIJE I DEMOKRACIJE: RAT I MIR": HRVATSKI POLITOLOŠKI RAZGOVORI 2022

Krešimir Petković <https://orcid.org/0000-0003-3319-1838>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: kresimir.petkovic@fpzg.hr

Prikaz znanstvenog skupa
Zaprimljeno: 5. 12. 2022.
Prihvaćeno: 6. 12. 2022.

Ovogodišnje Hrvatske politološke razgovore, održane 4. i 5. studenog – u deset paralelnih panela s ukupno oko 45 prijavljenih izlagača što, s obzirom na institut suizlaganja, dođe na oko 35 prijavljenih izlaganja – obilježila je povijest.

To, načelno gledajući, nije ništa neobično – kritizirajući Georgea Orwella, Salman Rushdie davno je primijetio, da smo nemalo "radioaktivni", ujedno "poviješću i politikom" (Rushdie, 1984) – pa ta štura ocjena, kako ne bi bila puki klišej, zahtijeva obrazloženje. Da ona ipak može opravdati strukturu ovoga kratkoga i kurtoaznog prikaza središnjega hrvatskog politološkog skupa, pokušat ću pokazati ujedno njezinim zaoštavanjem i analitičkom diferencijacijom. Naime, povijest je, upravo ove godine, Hrvatske politološke razgovore obilježila barem trostruko: na mikro-, mezo- i makro- razini.

Na mikropovijesnoj razini, Hrvatski politološki razgovori povezali su se sa 60. obljetnicom njihova vječnoga institucionalnog i organizacijskog domaćina, Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Pritom je ironično što, unatoč barem privremenom jenjavanju pandemijskoga biopolitičkog režima, oni nisu održani na tradicionalnoj fakultetskoj adresi (Lepušićeva 6, nasuprot Suvagu, u blizini Branimirove tržnice s jedne strane, stare uljare s druge, itd.), nego na privremenoj lokaciji Fakulteta u još uvijek vitalnom trgovačkom centru u središtu Zagreba na Iblerovu trgu, po intenciji mondenoga naziva *Importanne galleria*, u prostorijama što ih je prije iznajmljivalo jedno privatno visoko učilište. Povijesna se zgrada Fakulteta "nakon svih ovih godina" temeljito rekonstruira pa će, vjerujemo, umjesto potresom oštećenoga "radničkog prenoćišta" – tako je, nasmijavši nazočne, zgradu fakulteta povijesno-funkcionalno točno u prigodnom govoru okrstio dekan Andrija Henjak – dobiti impresivan suvremen, da parafraziramo Le Corbusiera, stroj za akademsko življenje, svojevrсни politološki i novinarski *machine-à-habiter*. Fakultetska potresom i obnovom prekinuta mikrolokacijska povijest bit će, po svemu sudeći, i mjesto njegove budućnosti. No je li ta budućnost sigurna i nužno svijetla?

Čini se da to ovisi o nama tj. politolozima – istraživačima, nastavnicima, studentima. Dekanov govor zahvatio je i mezopovijesnu razinu, naime onu nacionalne povijesti ako uopće imamo pravo ostati u okvirima onoga što su akademski poduzetnici i križari globalne jednakosti odavno nazvali metodologijskim nacionalizmom. Dekan je sugerirao potrebu za ozbiljnim promišljanjem strategije održanja relevantnosti za Fakultet u promijenjenim ekonomskim, socijalnim i političkim okolnostima depopulirane nacije u novome globalnom poretku koji donosi oz-

biljne izazove tradicionalnom akademskom obrazovanju. Među uzvanicima bio je i sâm inkumbent institucije predsjednika države Zoran Milanović, poznat po svojim flambojantnim retoričkim improvizacijama: Srećom je pohvalio završene studente Fakulteta, posebno njihovu pismenost (barem po onome što je o njima čuo, ogradio se) te iznio poznatu maksimu da male nacije u povijesti trebaju gledaju svoja posla. Time je zaokružena i mezopovijesna razina skupa koju je tematski zahvatio i onaj prošlogodišnji pod višestruko provokativnim nazivom "Tako mlada a već stara", prikazan u prethodnome broju časopisa (Miković, 2021). A kad je riječ o slavljinama i akademskim navadama koje ne pripadaju strogo znanstvenim aktivnostima prezentacija i diseminacija novih spoznaja, ali su jednako važne ili čak važnije, studenti, nastavnici te ostali sudionici i uzvanici skupa mogli su se te večeri provešeliti u klubu Katran gdje je inicirano osoblje barem neko vrijeme moglo naručiti piće uz konspirativnu šifru "na Čulara". Reklo bi se da, katranu unatoč, nije sve tako crno te da na mladima svijet ne zastaje nego ostaje, posebno kada ih stariji predano i odgovorno vode.

Iscripivši prostor na marginama skupa i preko njih, preostaje mi nešto reći o skupu samom. Sa skupom u užem smislu povezala se makropovijesna razina, naznačena hubrističnijom predsjednikovom inačicom Mačekove metafore o razumnom postupku malih da se sklone pod stol kad se veliki tuku. Riječ je dakako o "događajima bez presedana u novijoj međunarodnoj politici" – o ratu u Ukrajini koji je u pozivu organizatora precizno označen kao "vojna agresija Rusije na Ukrajinu", a dobio je i nešto općenitiju refleksiju u nazivu skupa s pripadajućim problemskim poljem koje se tom apstrakcijom otvara. Riječima organizatora:

Široko zamišljena tema Autokracije i demokracije: rat i mir upravo nastoji pružiti mogućnosti za izlaganja koja bi pokušala barem dijelom odgovoriti na pitanja koja povezuju međunarodni i unutarnjopolitički aspekt: je li međunarodna dominacija Zapada nužni uvjet razvoja demokratskih država?; mogu li autokracije uopće sudjelovati u poretku nenasilnog rješavanja međunarodnih sukoba?; mogu li to demokracije?; je li izazivanje međunarodnog sukoba normalni razvojni put autokratskog režima?; što se dogodilo sa zapadnim projektima "širenja demokracije"?; stvara li atmosfera rata autokratske tendencije i u samim demokracijama? (HPD, 2022).

Većina izlagača, koja je nastojala odgovoriti na ovu poticajnu barazu pitanja, bila je iz Hrvatske, uz nešto kolega politologa iz Srbije, te iz različitih europskih zemalja. Prva dva paralelna panela – *Stare dihotomije – nova teritorijalnost: demokratsko-autokratska podjela i geopolitički lomovi* te *Rat i budućnost liberalnih demokracija* – posvetila su se geopolitici odnosno demokraciji i populizmu u kontekstu aktualnog rata u Ukrajini. Druga dva koja su uslijedila – *Ruska vanjska politika i Ideje, sukobi i demokracija* – usmjerila su se na globalne i europske posljedice rata u Ukrajini te vanjske politike Rusije i Europske unije, odnosno na eshatološke aspekte koji se učitavaju u sukob, a posljednja su se dva panela prvoga dana skupa, *Tranzicijska pravda i politička kultura* te *Socijalno-ekonomski aspekti krize i svjetska vlada*, pozabavila društvenim nejednakostima i različitim aspektima tranzicijske pravde te novim čitanjima prijelomnih povijesnih trenutaka ekonomske i političke povijesti Hrvatske s obzirom na odnos ideologije, aktera i institucija.

Drugi dan skupa započeo je s paralelnim panelima *Stavovi prema ratu, polarizacija i autoritarnost* i *Druga svjetska žarišta*. Prvospomenuti je donio promišljanja o intenzitetu političke polarizacije i mogućnostima geopolitičkih lomova u Hrvatskoj, ali i ezoteričnije metodologijske teme o mjerenju autoritarnosti, dok je drugorečeni

okupio rezidualne ali ništa manje relevantne teme međunarodnih političkih odnosa i sigurnosti koje rat u Ukrajini privremeno stavio u drugi plan, a tiču se Kine, Sjeverne Koreje i razvoja događaja na Bliskom istoku. Posljednja dva paralelna panela, *Institucije i demokratski deficit te Novi izazovi na jugoistoku Europe*, posvetila su se studijama slučaja deliberacije, "klasičnim" institucijama politološkog interesa kao što su strankama s njihovim obećanjima te parlamentima, ovoga puta *de facto* država, odnosno regionalno zanimljivim komparativnim analizama slučajeva Crne Gore, odnosa Srbije i Kosova te "sigurnosnih izazova" u Jugoistočnoj Europi.

Iz sinoptičkog prikaza sadržaja skupa može se uočiti, u makropovijesnom kontekstu gledano, razumljiva prevlast međunarodnih odnosa, ali i uspjeh organizatora da potakne izlaganja koja istražuju političke pomake koje je "Putinov rat" donio u drugim politološkim disciplinama i njihovim predmetima istraživanja. Naime, specifičnost za mnoge neočekivanog rata jest u tome što se poput pandemijskog upravljanja različito ideološki kodira i prelama, stvarajući podjele u unutarnjoj politici zemalja bez obzira na njihove donekle predvidljive vanjskopolitičke orijentacije, kao rezultante političke hegemonije većih sila, geopolitičkog profila i povijesnih saveznitava zemalja. Tako je akademska politologija, uz već prožvakanu temu kritike (desnog) populizma, dobila novu političku temu za vivisekciju i smještanje unutar poretka diskursa, neku vrstu mutiranja populističkog protivljenja establišmentu u ozbiljniju ideološku polarizaciju podijeljenih društava koja ne slijedi nužno njihove socioekonomske rascjepa i poznate obrasce političkog grupiranja, a dovodi u pitanje stabilnost postojećih političkih režima u većoj mjeri od starijih populističkih izazova. (Naravno, tema je posebno zanimljiva i u aspektu regionalnih komparativnih analiza pa se primjerice mogu tražiti sličnosti i razlike u ovom razvoju u Hrvatskoj i susjednim zemljama poput Srbije što su izlagači uspješno radili.)

Premda sam osobno popratio cijeli skup – uz razumljivu ogradu da, s obzirom na to da nemam nadnaravnu sposobnost bilokacije, nisam mogao pratiti paralelne panele¹, niti sam imao volje u realnom vremenu "presjedati" iz jednog panela u drugi ovisno o interesu za pojedino izlaganje – ipak neću ulaziti u detalje pojedinačnih izlaganja svih panela kojima sam više ili manje koncentrirano nazočio. Iskazat ću, dakako, prigodno svjedočenje općenitog uredničkog vjerovanja kako nadam se da će barem neka od tih izlaganja biti razvijena u pune pisane prinose te biti priložena u recenzijski postupak i ugledati svjetlo na stranicama već idućeg broja ovog časopisa, idealno u kakvome *online first* bloku tijekom godine. No umjesto prikaza mnogih izlaganja napose, ograničit ću se prije samog zaključka na spomenuti političkoteorijski panel *Ideje, sukobi i demokracija*, svakako jedan od najposjećenijih i najzanimljivijih na cijelome skupu. Razlog je dvojak.

Prvo, s obzirom na deklarirani interpretacijski okvir, taj panel u najvećoj mjeri zahvaća i prezentira makropovijesnu odnosno globalnopovijesnu dimenziju skupa. Za razliku od empiričara, majstorâ finog mjerenja empirijskih koncepata koji naknadno pozitivistički seciraju nacionalna prelamanja globalnih kretanja, političkoteorijsko razumijevanja političke povijesti zahvaća povijesni ples ideja u cjelini i sada, povezujući geopolitiku i kritiku ideologije u tumačenju političke povijesti koju živimo. Drugo, on joj pritom dodaje čak i četvrtu povijesnu razinu, povezanu s prefiksom meta-, čime, pomalo kao u televizijskoj prodaji, oni koji su izdržali s čitanjem do ovdje, dobivaju mogućnost dodatnoga spoznajnog profita u odnosu na

¹ Imajući u vidu da je prvi od navedenih paralelnih panela održavan u Dvorani A, a drugi u Dvorani B, moj je itinerar mijenjanja dvorana slijedio obrazac koji donekle nalikuje imenu švedskoga pop benda (ABBAA). Moglo je biti i gore.

inicijalnu deklaraciju. Riječ je dakako o dimenziji kritike eshatologije koja, vjerska ili sekularna, od povijesti radi zatvoren proces velikoga bojnog polja sila dobra i zla.

Panel je otvorilo izlaganje Stipe Buzara s visokog učilišta Libertas *Rat protiv "Carstva laži"*. *Moralno-eshatološki vidik geopolitičke misli Aleksandra Dugina i Putinova "specijalna vojna operacija"*. Buzar je ponudio uvid u "moralno-eshatološku" ideologiju koja prati Putinovu geopolitiku. U starim geopolitičkim kategorijama telurokratskoga protiv talasokratskoga – šmitovskoga Behemota protiv Levijatana, zemlje protiv mora – Rusi se uspoređuju s Rimom, dok je Zapad, kvarna Kartaga, negativac u još jednom posljednjem ratu za civilizaciju časti i vjernosti kolektiva nasuprot sebičnom liberalizmu sa, kako tvrde njegovi neprijatelji od Schmitta nadalje, samopobijajućom logikom apsolutne inkluzije. "Putinov rat" u toj perspektivi nije samo puka agresija po logici etnosa, osvajanje teritorija i resursa: on postaje borba za očuvanje svijeta političkih naroda (koji će ako treba i zaratiti bez žrtvoslovnog moraliziranja), protiv metastaza liberalizma, dakle eshatološkom dužnošću zadan moralni rat protiv carstva obmana i lažnih vrijednosti. Potonje uostalom vode povijesnom nestanku naroda u, kako je to sročio pokojni hrvatski predsjednik, "bespućima povijesne zbiljnosti" (Tuđman, 1989), odnosno u metafizičkim "obzorcima svemiropolisa" (Tuđman, u: jutarnji.hr, 2012) gdje oni naivni, ako dobro pamtim metaforu, postaju planktonska hrana za levijatane (Tuđman, u: Hudelist, 2004).

Drugi izlagač, Zoran Kurelić, u svom prinosu *Rat protiv liberalnog Antikrista*, ponudio je znakovite paralele između Giorgia Agambena i Aleksandra Dugina, koje se mogu pronaći u njihovim dramatičnim eshatologizacijama povijesnih kretanja. Tamo gdje Agamben vidi bezvlade mesijanskog vremena, neoperativnost prava i nelegitimnost svake vlasti – svjetovne, koju je pandemija samo izoštrila, i svete, koja se očituje u korupciji Crkve, pa se Benediktova ostavka tumači kao teološka ostavka na tragu donatističkog teologa Tikonija – Dugin, koji se profilirao kao postmodernistički, gotovo delezovski fašist, vidi nešto slično, samo u perspektivi pravoslavne civilizacije: Zapad, napose SAD, gleda kao Antikrista, a (rusko) pravoslavlje kao, kako to vole reći pomodni tabloidski progresivci, pravu stranu povijesti koja je na Zapadu pošla krivo. Liberalizam se u toj, nemalo hajdegerovskoj perspektivi kritike modernosti i tehnologije (paradoks je dakako u tome da Rusija ne odbacuje suvremene tehnologije), pritom pokazuje i kao politički oblik potrošene civilizacije koji potiče različite opačine. Kurelić je kao školovani poperovac i arendtovac u tim manevrima prepoznao metahistoricizam eshatologije, nešto još gore od historicizma jer je ekstremnije i nasilnije, a da se ta ekstremnost profilira potrebno je povezivanje ideologije i totalitarizma koje je ponudila Arendt. Eshatologija stvara fantomski svijet, kako pokazuju ostrašćeni govori ruske vrhuške (Kurelić je istaknuo Medvedeva) pa se, iz logike ideologije gledano, ne ubija ljudska bića nego tamani neprijatelje.

Posljednji izlagač Tonči Kursar, koji je na panel zakasnio, pridružio se s razradom u panelu veoma prisutnih šmitovskih motiva izlaganjem *Rat, mir i nomos: o (ne)mogućnostima schmittijanske transgresije prostora*, kritizirajući više ili manje neuspješne pokušaje aproprijacije Schmitta od strane ljevice, napose njegova pojma "veleprostora" (*Grossraum*) čija se aktualnost obnovila u kontekstu rata. Kao što se primjerice Nietzschea nikako ne može spojiti s demokracijom ili Heideggera s liberalizmom, Schmittove su ontološke postavke o čovjeku i ratu i tlu kao osnovi poretka nespojive s radikalnom demokracijom i mirotvorstvom koje ostaje proklamiranim idealom akademske ljevice. Liberalni univerzalizam i babilonsko jedinstvo svijeta, britanski rečeno, nisu Schmittov *cup of tea*, niti su spojive s pastoralnim

osnovama njegove političke teorije kojoj su, recimo, bliže stihovi Thompsonove pjesme *Dolazak Hrvata*.²

No što ostaje izvan levijatana povijesti, kada mu se oduzmu ne samo religijske metahistoricističke kvalitete već i one sekularizirane? Ako na vidiku nema apokalipse, valjda ipak malo više od bure u šalici čaja, trvenja partikularnih kultura i civilizacija koje će biti zaboravljene u novim ciklusima povijesti pa ne ostaje nego prigrliti radikalnu žizekovsku opciju nečinjenja ničega i lijeno slegnuti ramenima? Podsjetimo se jednoga dojmljivog filma kritičara ruskog režima (Zvyagintsev, 2014) koje se služi aktualnim stilskim figurama. Zvjagincivevljev *Levijatan* možda ne šteti svog protagonista no taj nesretni pravednik, suvremeni ruski Job, nije žrtva samo svog karaktera i osobnih izdaja jednako tragičnih likova. On je, u paraleli s Hanekeovom *Bijelom vrpcom* (2009), koja secira patrijarhalne figure opresije u protestantskom seocetu (*Eine deutsche Kindergeschichte* / "Njemačka dječja priča"), žrtva režima na svim razinama. Pa ipak, pred spregom države i crkve, nasilnih moćnika, korumpiranih sudova koji se skrivaju iza birokratske forme, vlastoljubivih i pohlepnih svećenika, ne ostaje samo tihi kostur kita već i implicitna pouka o stoičkom uzdanju u svoje snage ili pak, jednako klasičnom, arendtovskom političkom djelovanju. Što bi bilo da je Kolja bio sam malo razumniji ili da nije igrao protiv režima sâm? Čini se da ćemo se, u potrazi za politološkom orijentacijom, u zaključku morati vratiti figuri pisca, istoj onoj koju je u svom izlaganju zazvao Buzar, u iskazanoj nemoći da u estetskoj punini zahvati dramu sukoba vrijednosti koje se projiciraju u rat u Ukrajini. No kojeg? Poslužit će prigodno onaj s početka naracije.

Rushdie u svojem poznatom eseju tvrdi da privatna pribježišta nisu moguća, "povratka u utrobu" nema: "Istina je da kit ne postoji" pa se ne bi trebalo "izgubiti ... u fantaziji velike ribe – za koju je druga metafora na Panglossovog vrta, a za koju bi treća mogao biti položaj koji noj zauzima kad je u opasnosti" (Rushdie, 1984). Je li politička kakofonija "đavolske buke", koju taj postkolonijalni pisac zagovara umjesto zatvaranja u "Joninu utrobu", dobro rješenje? Trebamo li beskraje nove politizacije svih "prezrenih na svijetu"? Ako Rushdiejev poziv na bučnu izgradnju što humanijeg svijeta ponekad može biti naporan te ne mora obvezivati pisce koji se legitimno mogu zatvoriti u svoje privatne i sretne pornografske rajeve ili pak epikurejske vrtove, postavka o "našem svijetu bez kitova, "bez tihih kutaka" i bez "lakah bjegova iz povijesti", bez sumnje vrijedi za politologe. Štoviše, ona ih obvezuje: "Izvan kita je neprestana oluja, neprestan sukob, dijalektika povijesti. ... Izvan kita je svijet poznate formulacije Samuela Becketta: *Ne mogu dalje, nastaviti ću*" (Rushdie, 1984).

Da zaključim, hrvatska politološka zajednica, potaknuta naporima HPD-a kao njezine strukovne organizacijske forme, nije zabila glavu u pijesak poput noja ili poput alternativnog Pinocchija ostala drvenom marionetom u utrobi čudovišnog kita. Svojim je godišnjim skupom opravdala piščeva očekivanja: dignuvši znanstveni glas u vremenima izazova i opasnosti, ispreplela se s dijalektikom otvorene političke povijesti u nastajanju.

Barem na četiri razine.

² "Ljubi svoju zemlju, na njoj ti sagradi dom, i brani je krvlju svojom, povezan si s njom". Subjekt ovih stihova, dakako, nije anacionalni kozmopolit, bilo liberalne, bilo socijalističke orijentacije, već pripadnik etničkog kolektiva oplemenjenog pastoralnom moći u još jednom smislu, ne onom zemlje, već religije, *omnes et singulatim*.

Literatura

- Haneke, M. (2009). *Das weisse Band*. <https://www.imdb.com/title/tt1149362/>
- Hrvatsko politološko društvo, 2022. *Hrvatski politološki razgovori 2022*. Poziv na skup. <https://www.fpzg.unizg.hr/novosti?@=2f9p7>
- Hudelist, D. (2004). *Tuđman. Biografija*. Zagreb: Profil.
- jutarnji.hr (2012). JUTARNJI otkriva nepoznatu pjesmu dr. Franje Tuđmana: Biti ili mniti svemiropolisno..., 13. siječnja. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/jutarnji-otkriva-nepoznatu-pjesmu-dr.-franje-tudmana-bit-ili-mniti-svemiropolisno...-1632120>
- Miković, I. (2021). "Tako mlada, a već stara": Hrvatski politološki razgovori 2021. *Anali Hrvatskog politološkog društva*. 18(1): 463-467.
- Rushdie, S. (1984). Outside the Whale. *Granta*, 11, <https://granta.com/outside-the-whale/>
- Tuđman, F. (1989). *Bespuća povijesne zbiljnosti: rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske.
- Zvyagintsev, A. (2014) *Leviafan*. <https://www.imdb.com/title/tt2802154/>

Upute autorima

Časopis *Anali Hrvatskog politološkog društva* objavljuje ponajprije članke iz znanstvenog polja politologije. Osim toga u časopisu se objavljuju radovi iz komunikacijskih znanosti (komunikacijska teorija, masovni mediji i odnosi s javnošću), te drugih polja društvenih i humanističkih znanosti, poput sociologije, ekonomije, prava, povijesti i filozofije ako obrađuju temu koja je relevantna za političku znanost. Časopis izlazi u prosincu tekuće godine, a moguća je ranija objava pojedinačnih tekstova ili skupina tekstova i recenzija po modelu "najprije na mreži". Radovi se objavljuju na hrvatskom ili engleskom jeziku. *Anali Hrvatskog politološkog društva* časopis su s otvorenim pristupom (*open access journal*). Autorima se ni kod predaje rada ni za objavljivanje rada ne plaćaju nikakvi troškovi.

Anali objavljuju radove koji zadovoljavaju standarde znanstvene relevantnosti i izvrsnosti. Objavljuju se samo radovi koji su pozitivno ocijenjeni od najmanje dvoje recenzentata u dvostruko anonimnom recenzentskom postupku. Anali razmatraju za objavljivanje samo članke koji nisu prethodno objavljeni (u cjelini ili djelomično, na hrvatskom ili bilo kojem drugom jeziku), te koji trenutno nisu u postupku razmatranja za objavljivanje u sklopu nekog drugog časopisa ili knjige. Za sve navedeno autori preuzimaju odgovornost.

Radovi se predaju u Word formatu putem *Open Journal Systems* (OJS) stranice Anala. Radovi moraju biti napisani fontom Times New Roman, veličina 12, prored 1,5. Preferira se kurziv (*italic*), radije nego podcrtavanje. Sve stranice trebaju biti numerirane. Na prvoj stranici trebaju biti ispisani naslov rada te sažetak koji upućuje na zadaće i cilj rada, metode istraživanja te najvažnije rezultate (pola kartice s popisom ključnih 5 do 6 riječi), sve na hrvatskom i na engleskom jeziku.

Poželjan opseg radova (uključujući bilješke, bibliografiju i mjesta za grafičke priloge) ne smije prelaziti dva autorska arka (57 600 slovnih mjesta s razmacima). Popis korištene literature na kraju rada i navođenje izvora u tekstu mora pratiti citatni stil "autor-godina" s unutartekstnim citatnicama. U popisu literature treba navesti isključivo radove koji su korišteni u tekstu, i to u sljedećim oblicima:

- Fotini, C. (2012). *Alliance Formation in Civil Wars*. Cambridge: Cambridge University Press
- Kesse, S. (2014). The populist catdog: applying the concept of populism to contemporary European party systems. *Journal of Political Ideologies*, (19)1, 99-118. <https://doi.org/10.1080/13569317.2013.869457>
- Mazzoleni, G. (2014). Mediatization and Political Populism. U: F. Esser i J. Ström-bäcke (ur.), *Mediatization of Politics: Understanding the Transformation of Western Democracies* (str. 42-56). New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137275844>

Recenzirani članci kategoriziraju se u sljedeće kategorije: izvorni znanstveni rad, pregledni rad, prethodno priopćenje.

Prihvaćanjem kategorizacije i objavljivanja članka autor se obvezuje da isti članak ne smije objaviti na drugom mjestu bez naznake o tome da jest i kada je članak prvi puta objavljen u Analima. Kategoriju znanstvenih i stručnih članaka predlaže recenzent, a konačnu odluku, na osnovi recenzija, donosi Uredništvo.

Submission Guidelines

The journal *Annals of the Croatian Political Science Association* publishes primarily scientific articles in the field of political science. In addition, we publish papers in communication studies (communication theory, mass media and public relations), and others fields of social sciences and humanities, including sociology, economics, law, history and philosophy if they deal with a topic relevant to political science. The journal is published once a year, in December, but we practice earlier online first publication of individual texts or a group of texts and reviews. Papers are published in Croatian or English. *Annals of the Croatian Political Science Association* are an open access journal. The authors are not charged neither for submitting nor for publishing the paper.

The *Annals* publish papers that meet standards of scientific relevance and excellence. Only papers that are positively evaluated by minimally two reviewers in a double-anonymous review process are published. We publish only articles that have not been previously published (in whole or in part, in Croatian or any other language), and which are not currently under consideration for publication in another journal or book. For all of the above the authors take responsibility.

Papers are submitted in MS Word format via the Open Journal Systems (OJS) page of the *Annals*. The preferred format is: Times New Roman, font size 12, line spacing 1.5; italics rather than underlining. All pages should be numbered. The title of the paper and the abstract should be written on the first page explaining the aim of the work, research methods and the most important results (about 900 characters with spaces and a separate list of 5 to 7 keywords) – both in Croatian and English.

Desirable text size (including footnotes, bibliography, tables, pictures, diagrams etc.) must not exceed two author's sheets (57,600 characters with spaces). The citations in the text follow "author-year" citation style while the list of full references is provided at the end of the paper. Only the works cited in the text are to be included in the references list, according to the following examples:

Fotini, C. (2012). *Alliance Formation in Civil Wars*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kesse, S. (2014). The populist catdog: applying the concept of populism to contemporary European party systems. *Journal of Political Ideologies*, (19)1, 99-118. <https://doi.org/10.1080/13569317.2013.869457>

Mazzoleni, G. (2014). Mediatization and Political Populism. In: F. Esser and J. Strömbäcke (ed.), *Mediatization of Politics: Understanding the Transformation of Western Democracies* (pp. 42-56). New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137275844>

The peer-reviewed articles are categorized into the following categories: original scientific article, review article, preliminary communication.

By accepting the categorization and the publication of the article, the author accepts not to publish the same article elsewhere without the reference that it was first published in the *Annals*. The articles' categorization is proposed by the reviewers, and the final decision, based on the reviews, is made by the journal editors.